PREFACE.

IT affords us immense pleasure to bring to the notice of all lovers of Sanskrit literature this hitherto unpublished and excellent commentary on the immortal Bhagavad Gitá. Numerous have been the commentaries on this divine poem which have seen the light of day. When the Gúdhârtha Dipikâ of Madhusûdana Saraswati was published it was considered to embody all that could be said in elucidation of the celestial text. But a perusal of this commentary will show how much still remained to be said and how Madhusûdana Saraswati himself has misconstrued some of the passages. This commentary is valuable not only on account of its exceeding rarity, only one manuscript being available in spite of all our search for the past two years, but also on account of its excellence and impartiality. The author is one Venkaṭanàtha of whom nothing definite is known. Dharmarâjâdhvari the author of Vedântaparibhâsha speaks of one Venkatanàtha as his guru in the following sloka.

श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान्वेलाङ्गुडिनिवासिनः ।
जगद्गुरूनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्तकान् ॥

If we infer from this that the author of this commentary was the guru of Dharmarâjâdhvari we meet

with a difficulty. Dharmarâjâdhvari says in the following sloka that his paramaguru was called Nṛsimha whereas our commentator states that he is the desciple of one Râmabrahmânanda Tirtha otherwise known as Abhinava Ṣankarâchârya.

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः ।
तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥

Hence it appears these two personages cannot be the same. Nor are we able to trace the identity of this Venkatanâtha through his other works. It is clear from this commentary that he has written three works besides this viz., Advaitavajrapanjara reference to which is found herein very often, Mantrasârasudhânidhi referred to in page 427 and a commentary on the Taittiriya Upanishad referred to in page 461. It is a pity none of these works is now available. If they are lost for ever we can but say that it is a great calamity to the Sanskrit literature. A perusal of this commentary clearly shows how very learned the author was besides being a very impartial critic. He spares none of his predecessors. Râmânuja, Mâdhva, Ṣridhara, Madhusûdana Saraswati. the author of the Paiṣâcha Bhâshya and another whom he calls as Navina or the latest commentator—all these are mercilessly criticised whenever they go astray while they are given their due meed of praise whenever they deserve the same. It is the purpose of the commentator to show that the advaitic interpretation in accordance with the Bhashya of Ṣri

Sankarâchârya is the only correct interpretation for the Gîtâ and accordingly he misses no opportunity to slash with his pen all his opponents whoever they may be. He has a very high regard for Srî Sankara Bhagavatpâda and when he finds that he has interpreted the same mantra in two different ways in the Upanishad and in the Gîtâ he tries his best to reconcile the two interpretations and begs pardon of the learned for his *avinaya* (vide page 97). In the second chapter he exhibits his learning in full and we are convinced that he was a personality of no mean intellect. He has rightly named the commentary as Brahmânandagiri, for it affords us supreme pleasure to read it and to follow his arguments which though learned are expressed in very simple and sweet language. He could not put up with text-torturing and when he finds Mâdhvachârya an adept in that art, he gets beyond himself and deplores the fate of the Vedas and the Gîtâ which has placed them in his hands to be tortured thus (vide page 143). His interpretations are always direct to the point and in consonance with Advaita. In short he should be studied to be fully appreciated.

This precious commentary would have shared the fate of the other works of this author but for the exertions of Brahmasri S. Subrahmanya Sastrigal of Tanjore He it was who gave us a well written copy of this and directed our attention to its excellence. When it was being printed it was found that there was no commentary for eleven slokas (slokas 21—31) in the Tenth

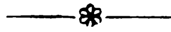
Chapter and for the last eight slokas in the Eighteenth Chapter. In the course of our vigorous search for another manuscript we came across one at the Tanjore Palace Library which was marked erroneously in Mr. Burnell's Catalogue as a commentary by Anandagiri. Evidently he mistook the name of the commentary viz., Brahmânandagiri for that of the author. On closer examination we found that Pandit Subrahmania Sastrigal's Mss. should have been copied from the Mss. in the Palace Library, for all the mistakes and omissions contained in the one was found in the other also. So, practically we had only one manuscript to go by and the Palace Library Mss. which consisted of fairly well preserved palm leaves was wanting in the last leaf which contained the last eight slokas of the Eighteenth Chapter. Fortunately the Gitâ proper ends with sloka sixty six and the missing slokas are only a portion of the Phalaṣruti which does not matter much. As for the eleven slokas missing in the Tenth Chapter it is very doubtful if the author ever wrote a commentary on them, for we find in the Palace Library Mss. space for writing only the text of these slokas left blank. Evidently the author did not find anything worth commenting upon in them and he simply skipped over them. In this edition we have filled up these gaps by substituting the commentary of Madhusûdana Saraswati which is the next best available. We have given the same within quotations (pp. 391—395 and 591—595.)

Our thanks are further due to Pandit S. Subrahmanya Sastrigal for his hearty co-operation in editing this work. His disinterested labours in the field of Sanskrit literature are too numerous to be mentioned here and we do not think he has done a greater service to it than by bringing this work to our notice. In conclusion we feel that the Sri Vani Vilas Press can justly feel proud of its existence by being enabled to publish such rare and valuable works. If all lovers of Sanskrit agree with us in finding this work unique and interesting it will be ample reward for our labours.

T. K. Balasubrahmanyam.

॥ श्रीः ॥

॥ अध्यायसूची ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

पार्थस्येवात्मगीताहृदयमुपदिशन्यो ममापार्थभावं
प्रव्याख्याहं धनित्वं वितनु कृतिमिहार्भाप्स्मितं प्राप्स्यसीति ।
सानन्दं संदिदेश स्फुरतु स पुरतः सान्द्रजीमूतधामा
श्रीमानद्वैतभूमा मम परमगुरुः श्रीयशोदाकिशोरः ॥ १ ॥

श्रीमद्रामब्रह्मश्रीचरणस्मरणपरिणतस्फुरणः ।
भगवदुपदिष्टगीताभावं विवरीतुमारभे सोऽहम् ॥ २ ॥

व्याख्यातारः कति न कृतिनः सन्ति गीतासु किं तै-
र्व्याख्यास्येऽहं यदुकुलपतिश्रीमुखाब्जोपदिष्टम् ।
भावं तावच्छृणुत भगवत्पादभाष्योपनीत-
ब्रह्माद्वैतामृतरसपरिस्यन्दिसंदर्भगर्भम् ॥ ३ ॥

सद्यः परब्रह्मरसास्वादो यैरभिकाङ्क्षितः ।
ब्रह्मानन्दगिरिव्याख्या भाव्यतां तैरियं मुहुः ॥ ४ ॥

जातासि त्वं मुरहरमुखाज्जाह्नवी तस्य पादा-
त्सर्वानभ्युद्धरति भवती सा तु मग्नान्विधत्ते ।
प्रत्यग्ब्रह्मामृतरसनिधिं प्राप्य विश्राम्यसि त्वं
मातर्गीते जडनिधिमियं माति न त्वत्प्रभावः ॥ ५ ॥

तत्र तावद्भगवान्बादरायणः श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपं गीताशास्त्र-मवतारयितुकामस्तत्प्रस्तावनार्थत्वेन कुरुपाण्डवयुद्धसंनाहं निरूपयि-तुमुपोद्धातत्वेन प्रथमतः संजयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नमुपक्षिपति—

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

हे संजय, मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वतेति प्रथममन्वयः। व्या-सप्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा सम्यग्जयति उत्कर्षेण वर्तत इति संजयः; तादृशस्य तव न किंचिदविदितमस्ति; अतो मत्पुत्रेषु पाण्डवेषु च यद्यद्वृत्तम्, तत्सर्वं वक्तुमर्हस्त्वमिति हेतुगर्भमिदं संबोधनम्। मामकाः पाण्डवाश्चेति स्वकीयेभ्यः पाण्डवानां पृथङ्निर्देशेन तेषु ममकाराभावोक्तेर्दुर्योधनादीनां जयः पाण्डवानां पराजयश्च स्वाभि-मतोऽर्थः प्रदर्शितः। तदेवोपपादयति— धर्मक्षेत्र इति। धर्मस्य क्षेत्रं जन्मस्थानं यत्कुरुक्षेत्रं तस्मिन्युयुत्सव एव सन्तः समवेता इत्युत्तरार्धगतैवकारेण सहान्वयः। अत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन– विषदा-नलाक्षागृहदहनकपटराज्यग्रहणाद्यधर्ममार्गेण स्वपुत्रैर्बहुशः क्लेशिता अपि पाण्डवाः स्वयमिदानीं दुर्योधनादिषु तथाविधमधर्म्यं कर्म किंचिन्न करिष्यन्ति, धर्मक्षेत्रे तादृशाधर्ममार्गस्यासंभावितत्वादिति सूचितम्। तेन च स्वपुत्राणां प्राक्तनदौष्ट्यप्रयुक्ततथाविधबाधकाभावः प्रदर्शितः। कुरुक्षेत्र इत्यनेन तु– लोके सर्वोऽपि स्वक्षेत्रे प्रबलः; इदं तु कुरुक्षेत्रं न तु पाण्डवक्षेत्रम्; अतोऽत्र कुरूणामेव प्राबल्य-

मिति साधकमुक्तम् । समवेता इत्यनेन च समुदायापरपर्यायं समवायं प्राप्ता इत्यर्थकेन समाक्षौहिणीसमुदायरूपात्पाण्डवबलादेकादशाक्षौहिणीसमुदायस्याधिक्येन ततोऽपि स्वपुत्राणां जय इति सूचितम्। युयुत्सव इत्यनेन—महाभिमानी दुर्योधनः पाण्डववत्क्षत्रधर्मानुचितभिक्षाचर्यादिहीनवृत्तिं न सहते, किं तु समये युद्धमेव चिकीर्षति; अतो युयुत्साख्यपु[illegible]कारक[illegible] [illegible]माधनमपि स्वपुत्रासाधारणमिति [illegible]ध्वनितम् । [illegible] [illegible]ादयश्चेत्यनुक्त्वा मामकाः पाण्डवाश्चेत्युक्त्येदं सूचितम्— मदीय [illegible]यं म[illegible] एवार्हन्ति, न तु मदनुजस्तत्पुत्रा वा; ततः परद्रव्यार्थं पाण्ड[illegible] कथं युयुत्सति तेष्वन्याय इति। एवमस्य श्लोकस्य लोकदृष्ट्या प्रतीयमानः प्रकृतकथोपोद्घातो धृतराष्ट्रप्रश्नरूपोऽर्थः कथितः । अथान्यस्तात्त्विकार्थोऽस्ति । यथा हि रामायणप्रवृत्त्युपोद्घातभूतस्य 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्' इति श्लोकस्याग्रिमकथोपोद्घातभूताद्वाल्मीकिकृतव्याधशापरूपात्प्रकृतार्थादन्यो रावणसंहारकरघुनाथमहिमवर्णनरूपस्तात्त्विकोऽर्थः, तथा धृतराष्ट्रप्रश्नरूपात्प्रकृतार्थादन्यो भगवद्गीतामहिमवर्णनरूपस्तात्त्विकार्थो युज्यते । तमेनं दर्शयामः— मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वतेति पूर्ववदेव प्रथममन्वयः । किमित्येतत्कुत्सायामाश्चर्ये च वर्तते, उभयत्रापि लोके प्रयोगात् । तत्र कौरवपक्षे मामकाः किमकुर्वतेति कुत्सितमकुर्वन्नित्यर्थः । पाण्डवपक्षे त्वाश्चर्यमकुर्वन्नित्यर्थः । तत्र कौरवपक्षे तावदुच्यते—धर्मक्षेत्र इति । धर्मावतारत्वाद्युधिष्ठिरो धर्मः, तदुपलक्षिताः पाण्डवाः;

तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्णः, 'मम प्राणा हि पाण्डवाः' इति भगवत्प्राणत्वेनोक्तानां पाण्डवानां भगवदन्तर्वर्तित्वावश्यंभावेन भगवतः पाण्डवशरीरत्वाविष्करणात्। तदेव श्रीकृष्णाख्यं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानत्वात्। 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति भगवान्देवयजनस्थानत्वेन श्रुतः। तथा कुरुक्षेत्रमपि, 'यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनम्' इति जाबालश्रुतेः, 'कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्' इति शतपथश्रुतेश्च। तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्सव एव सन्तः समवेता मामका इति संबन्धः। कृष्णशरीरान्तर्गततदीयप्राणभूताः पाण्डवास्तच्छरीरभूतं कृष्णमपहाय योद्धमशक्या इति पाण्डवैः सह युयुत्सवः कौरवाः कृष्णेनैव युयुत्सवः संपन्नाः। ते च तथाभूताः सन्तस्तत्रैव श्रीकृष्णाख्ये कुरुक्षेत्रे समवेता अपृथग्भावेन संबद्धा निलीनाः, 'अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः' इति प्रस्तुत्य 'यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः। तथैव नाशाय विशन्ति' इत्यादिविश्वरूपाध्यायोक्तरीत्या भगवति प्रविष्टा इति यावत्। एतादृशा मामकाः कुत्सितमेवाकुर्वन्नित्यर्थः। मामका इत्यनेन ममान्धस्य पुत्रा दुर्योधनादयोऽप्यन्धा एव; ततस्तेषामात्मनाशमविज्ञाय ज्वलनपतंगन्यायेन भगवति विलयो युक्त इति व्यज्यते। अत्र कौरवाणां भगवति विलयप्रदर्शनेन 'मयैवैते निहताः पूर्वम्' इति श्लोकार्थो दर्शितः। तेन च बहुमेनाबलाढ्याः कथं नष्टा इति शङ्का निरस्ता, भगवद्बलस्य सर्वबलापवादित्वात्। कः पुनः पाण्डवैः सह युयुत्सतः कुरून्निहन्तुं भगवतः संबन्ध इति शङ्कानिरासाय भगवतः पाण्डवानां च शरीरशरीरिभावं दर्शयितुं

धर्मक्षेत्र इत्युक्तम् । तस्यैव कुरुक्षेत्रत्वनिरूपणेन कुरुक्षेत्रे कुरवो बलिष्ठा इत्याशा निरस्ता, भगवत एव कुरुक्षेत्रत्वे तस्यापि प्रतिकूलत्वात् । युयुत्सापुरुषकारस्तु दुर्योधने व्यभिचरित इति 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यग्रिमश्लोक एव स्फुटीभविष्यति । मामका एव राज्यार्हा इति महदान्ध्यम् । जात्यन्धतया राजपदानर्हमपि ज्येष्ठतास्नेहेन राजपदे निधाय सर्वमपि राज्यनिर्वाहं कृतवतः पाण्डोः पुत्रेषु पाण्डुमर्यादयैव पालयितव्येषु, यदा स्वयं तेभ्यो विभज्य राज्यं दत्त्वा कपटेनापहृत्य पुनस्तैस्तद्याचितः पञ्चग्राममात्रमन्ततः सूच्यग्रभूमिमपि युद्धं विना न दातुमियेष, तदा को नाम पाण्डवेष्वन्यायो यत्र तैर्योद्धव्यमिति स्पष्टम् । एवं च प्रकृतार्थव्याख्यानसमये यद्धृतराष्ट्रेण स्वपुत्रोत्कर्षकारणमुक्तं तत्सर्वं निरस्तमिति ध्येयम् । सोऽयं कौरवपक्षेऽर्थः । अथ पाण्डवपक्षे— तत्र धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्र इति पूर्ववदेव व्याख्येयम् । तादृशे श्रीकृष्णे समवेताः सन्तो युयुत्सव इति यथाश्रुत एवान्वयः । समवेताः समवायसंबन्धं प्राप्ता इत्यर्थः । अयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः । अयुतसिद्धिश्च द्वयोरेकस्यापराश्रयनियमः । पाण्डवाश्च भगवत्प्राणभूताः स्वशरीरभूतं भगवन्तमाश्रित्यैवावतिष्ठन्त इति समवेतपदस्वारस्यम् । एवंभूता युयुत्सव एव च सन्तः पाण्डवाः किमाश्चर्यमकुर्वतेति योजना । युयुत्सया प्रवृत्तानां हि सार्वभौमपदलाभो युज्यते, न तु सार्वभौमादिब्रह्मानन्दान्ता यदीयपरमानन्दसागरशीकरास्तादृशज्ञानलाभस्तेषामस्ति । अत्र पुनरर्जुनो युयुत्सयैव प्रवृत्तः स्वजनं कथं हनिष्यामीति मोहेन श्रीकृष्णमुपसद्य तदुपदिष्टगीतामृत

ज्ञननिरञ्जनः परं तत्त्वमधिगत्य सद्य एव युद्धमोहेन संसार-
मोहमपि विधूतवानित्यतः काचान्वेषिणो दिव्यमणिलाभ इव
युयुत्सोरर्जुनस्य तत्त्वज्ञानलाभोऽत्यन्तविचित्र इति भावः । पाण्डवा
इत्यनेन— परिशुद्धस्वभावो ह्यर्थः पाण्डुः ; तस्य पुत्रा अपि तथै-
वेति तेषां भगवन्निष्ठा तत्प्रसादसमासादितैहिकामुष्मिकश्रेयःसंपत्तिश्च
युज्यत इति व्यज्यते । संजयेति च संबोधयन्नस्मिन्नर्थे 'यत्र योगेश्वरः
कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम'
इति वदन्भवानेव साक्षीति दर्शयति । एवं च युद्धमोहापनय-
नकामनयार्जुन इव अन्योऽपि यः कश्चिद्येन केनापि कामेन भगव-
न्तमवष्टभ्य तदुपदिष्टगीतापरिनिष्ठितः कृतकृत्यो भवतीति सर्वैरपि
श्रेयोर्थिभिर्गीताः शरणीकरणीया इति सोऽयमर्थो धृतराष्ट्रेणाविव-
क्षितोऽपि 'मा निषाद—' इतिवद्भगवत्या सत्यसरस्वत्या स्वय-
मुपनीयमानः पण्डितानां हृदयंगम इत्यास्तामतिविस्तरः ॥ १ ॥

इत्थं निजतनयविजयदुराशाविष्टेन धृतराष्ट्रेण मामकाः पाण्डवाश्च
किमकुर्वतेति पृष्टस्तद्दुराशानिरासाय प्रथमकौरववृत्तान्तं तावत्संजय
उवाच 'दृष्ट्वा' इत्यादिना 'ततः श्वेतैर्हयैः' इत्यतः प्राक्तनेन
ग्रन्थेन—

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

व्यूढं व्यूहरचनया स्थितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा तदा दुर्योधनः सन्

राजा द्रोणाचार्यमुपेत्य वचनमब्रवीदित्यन्वयः । अत्र राजेत्यनेनैव कर्त्राकाङ्क्षाशान्तेर्दुर्योधनपदमधिकं सत् दुःखं योधनमस्येति व्युत्पत्त्या युद्धनिर्विण्णो जात इत्यमुमर्थं प्रतिपादयति । तत्र हेतुः— दृष्ट्वा तु । तु-शब्देन दर्शनपूर्वावस्थातो वैलक्षण्यं द्योत्यते । अनेन— त्वत्पुत्रस्याप्येवमेव बहुक्षौहिणीबलाढ्योऽहं ममैव विजय इति प्रथमं दुराशा स्थिता; सा तु पाण्डवबलदर्शनानन्तरं विगता; त्वमपि तथैव तद्बलं द्रक्ष्यसि चेन्निराशो भविष्यसि; न चान्धस्य तव तद्दर्शनं घटत इति ध्वन्यते । पाण्डवानीकमित्यनेन— प्रधानभूताः पाण्डवा न दृष्टाः, किं तु तदनीकमात्रम्; तदपि न युद्धायोत्थितम्, किं तु व्यूढं व्यूह्य स्वस्वस्थाने स्थितम्; यदैनां व्यूढसेनां दृष्ट्वैवायं निर्विण्णो जातस्तदा प्रधानभूतपाण्डवदर्शने शस्त्रसंपाते च सति कीदृशीमवस्थां गमिष्यतीत्युक्तं भवति । तदा दुर्योधन इति, दुर्योधननाम तदानीमन्वर्थं जातमित्यपहासोक्तिः । द्रोणमित्यनुक्त्वा आचार्यमिति वदता 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु' इत्यग्रे करिष्यमाणद्रोणातिरस्कारस्याचार्यविषयत्वेनानर्थत्वं दर्शितम् । भीष्मादीन्विहाय द्रोणं प्रत्युपगमनस्य 'व्यूढां द्रुपदपुत्रेण' इत्यग्रिमश्लोके हेतुं वक्ष्यति । उपसंगम्येति । उप समीपे सम्यगुपसत्तिविधिना गत्वा अब्रवीत् कर्णे रहस्यमुक्तवानित्यर्थः । अनेन महद्भयं जातमिति दर्शितम् । राजेत्यनेन राज्ञ एवेदृशी दशा चेत्किमुतान्येषामिति सूचितम् ॥ २ ॥

तदेव राजवचनमाह नवभिः—

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽन्वयः । पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूं पश्येत्यनेन स्वस्य भयकारणं तन्निमित्तमागमनं च दर्शितम् । ननु बह्वक्षौहिणीपतेस्तवैव महती सेना, न त्वियम्; तत्कुतो बिभेषि? तत्राह— एतामिति । न संख्याकृतमिह सेनामहत्त्वम्, 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायात्; किं तु विशिष्टसेनान्यधिष्ठितत्वपरदलाभेद्यव्यूहविशेषतेजः-शौर्योत्साहादिसंपन्नत्वरूपम्; तच्चात्र प्रत्यक्षमेवेत्यङ्गुल्या निर्देशसूचकोऽयमेतच्छब्दः । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां व्यूहरचनयाधिष्ठितामित्यनेन त्वद्वधार्थं द्रुपदेनोत्पादितोऽयं धृष्टद्युम्नः पुरतः सेनामधिष्ठाय तिष्ठन्क्षणमपि त्वया नोपेक्षणीयः किं तु हन्तव्य एवेत्ययमर्थो दर्शितः । तव शिष्येणेति च तद्वधोपायोक्तिः । त्वया हि धनुर्विद्यामध्यापितोऽयं तव शिष्यः; तस्य च मर्म त्वमेव वेत्सि; तथा च यदस्त्रमनेन नासीच्छिक्षितं यस्य चोपरि नास्य प्रत्यस्त्रं विद्यते, तादृशं किंचिद्दिव्यं चार्य तेन हन्तव्य इति भावः । धीमतेत्यनेन एतादृशव्यूहरचनाकुशलेऽस्मिन्निहते नैवंविधः पाण्डवानामन्यः सेनापतिर्बुद्धिमान्भविष्यतीति सर्वमिदं बलं विफलमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तवति स्वस्मिन्नप्रतिवचनमाचार्यमुपलभ्य किमयमसमानयुद्धप्रवर्तनबुद्ध्या मां न भाषत इति वितर्क्य समानजनयुद्धमेवेति दर्शयन्नाह 'अत्र शूराः' इति त्रिभिः—

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अत्र अस्यां धृष्टद्युम्नाधिष्ठितायां पाण्डवसेनायां महान्त इष्वासा धनूंषि येषां ते धनुर्विद्याप्रवीणाः शूराः, सन्तीति शेषः । ननु धनुर्विद्याचार्योऽहं महाञ्शूरः; मम तु पुरतस्तावेव भीमार्जुनौ गणय, किमेतैर्धानुष्कैरित्यत आह— भीमार्जुनसमा युधीति । तानेव शूरान्नामभिर्निर्दिशति— युयुधान इति । युयुधानादयो द्रौपदेयान्ताः सप्तदश राजानः । तेषामेव यथायोगं महारथो वीर्यवान्नरपुंगवो विक्रान्तो वीर्यवानिति पञ्च विशेषणानि । तत्र युयुधानः सात्यकिः । विराटादय उत्तमौजान्ता दश तत्तन्नामान एव । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेया द्रौपद्यां पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्यादयः 'प्रथमः प्रतिविन्ध्यस्तु श्रुतसेनस्तथापरः । श्रुतकीर्तिः शतानीकः श्रुतकर्मा तु पञ्चमः' इति श्लोकोक्ताः । द्रौपदेयाश्चेति चकारस्य महारथा इत्यनेनान्वयः । तथा च युयुधानादयः सर्व एवैते महारथा अतिरथाश्च; न त्वेतेषां मध्ये

कश्चिदपि रथोऽर्धरथो वास्तीति नैतेऽवमन्तव्या इत्यर्थः । महारथादीनां लक्षणं तु— 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः । अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथो मतः' इति ॥ ४—६ ॥

एवमुक्तवत्यपि स्वस्मिन्नप्रत्युत्तरं द्रोणमुपलभ्य; नूनमयमादित आरभ्य पाण्डवपक्षपाती मन्मतप्रतिक्षेप्ता, अतो मन्निदेशमननुमन्यमानो मां न प्रतिभाषत इति निश्चित्य; किमित्येवंविधे शत्रुपक्षीयेऽस्मिन्निजभयमसूचयम्? अहो पुनरहमपहासपदमासम्, तथा राजा नाचार्येण प्रतिभाषित इति लोकमध्येऽवमानितोऽपि जातोऽस्मि इति विचार्य; दुर्योधनः पुनः स्वबलस्तुतिव्याजान्निजभयमाच्छादयन् गुरुमुखाच्च प्रियवचनमादातुं तमभिष्टुवन्नाह—

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

'अत्र शूराः' इति पूर्वश्लोकगतस्य अत्रेत्यस्य वा, 'मम सैन्यस्य' इत्युत्तरार्धगतसैन्यपदस्य वा विभक्तिविपरिणामेन, अनुषङ्गः । हे द्विजोत्तम, अस्माकं तु सैन्ये विशिष्टाः श्रेष्ठा ये मम सैन्यस्य नायका नेतारः, तान् ते तव संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थं ब्रवीमि, तान्निबोध अवधारयेति योजना । अस्माकं सैन्य इत्यनेन यथा ममैतत्सेनास्वामित्वं तथा तवापीत्याचार्यबहुमानो दर्शितः । तु-शब्दः 'अत्र शूरा महेष्वासाः' इति पूर्वोक्तपाण्डवदलगतशूरवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह—विशि-

ष्ठा इति । भीमार्जुनसमत्वेन पूर्वोक्तेभ्यो युयुधानादिभ्यः श्रेष्ठा इत्यर्थः । 'कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च' इति प्रस्तुत्य 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्यर्जुनेन भीष्मद्रोणनिमित्तकनिजपराजयस्य शङ्कितत्वेन भगवतापि 'द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः' इति भीष्मद्रोणादिनिमित्तकार्जुनीयभयस्यानूदितत्वेन भीष्मादयो भीमार्जुनातिशायिन इति सर्वसंप्रतिपन्ना इत्यभिमानः । मम सैन्यस्येत्युक्त्या—लोके सेनानीद्वारक एव राज्ञः सैन्यानुबन्धः; इह तु न तथा, किं तु मयैव पृथक्पृथग्दानमानादिसत्कृतं सैन्यं मय्येवानुरज्यत इति साक्षादेव स्वस्य सेनासंबन्ध इति दर्शितम् । संज्ञार्थं ब्रवीमि निबोधेत्यनेन मयैतान्सर्वानपि सेनापतीन्सम्यग्विज्ञाय त्वयैव यथार्हं विनियोज्यास्ते इति बहुमानोक्तिर्व्यज्यते । द्विजोत्तमेत्यनेन च— तिष्ठन्त्वन्ये भीष्मादयो विशिष्टाः क्षत्रियाः; 'धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्' इति निखिलक्षत्त्रबलातिशायि ब्रह्मतेजोबलजलनिधिस्त्वमेक एवालमस्माकमिति स्तुतिराचार्यस्याभिमुख्याय क्रियते । वस्तुतस्तु 'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणाम्' इत्यादिना मया बहुधोच्यमानोऽपि तूष्णीमेव स्थितस्त्वं निःसंज्ञोऽसीति मत्वा तव संज्ञार्थं ब्रवीमीत्यन्तःपारुष्यगर्भोक्तिः । द्विजोत्तमेत्यपि क्षत्रियश्चेत्खलु परदलगतशूरवर्णनमाकर्ण्य तद्युयुत्सासमुत्साहमापत्स्यते; त्वं तु ब्राह्मणः; कुतस्तव क्षात्त्रम्? अतो मौनेनावस्थानमुचितमिति पारुष्यगर्भा । निबोधेति भौवादिकपरस्मैपदनिबोधे रूपम् । तान्निबोध तान्ब्रवीमि, इति वाक्यभेदात् न तच्छब्दद्वयस्य पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

विशिष्टानेवाह—

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तब्राह्मणबलप्राधान्याभिप्रायेण स्तुत्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीष्मादप्यादौ गणनम् । विकर्णो दुर्योधनानुजः । सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः । समितिंजय इति विशेषणम् । समितिं युद्धं जयतीति तथा ॥ ८ ॥

एवं द्रोणादीन्कतिचिन्निर्दिश्य पाण्डवबल इव नास्मद्बले परिमिताः सेनान्यः शूराः, किं त्वनन्ता इति न पृथक्ते निर्देष्टुं शक्यन्त इत्याह—

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्ये च शल्यकृतवर्मादयः बहवोऽनन्ताः शूराः, तिष्ठन्तीति शेषः । ननु तिष्ठन्तु शूराः, तथापि स्वार्थ इव ते परार्थेऽपि किं तथा शौर्यं करिष्यन्ति? तत्राह—मदर्थ इति । मत्प्रयोजनार्थे जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः । अनेनानुरागातिशयो दर्शितः । तथापि स्वस्वपरिचितशस्त्रमात्रयोधिन एते बहुशस्त्रयोधिभिः परकीयैरभिभूयेरन्नित्यत उक्तं नानाशस्त्रप्रहरणा इति । नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि युद्धसाधनानि येषां ते तथा । सर्वे इत्यनेन ए-

तेषां मध्ये न कश्चिदप्यनेवंविधोऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च बहुयुद्धानि पूर्वं कृतवन्तो न त्विदंप्रथमतया युद्धे प्रवर्तिता इति शौर्यातिशयो दर्शितः ॥ ९ ॥

एवं शौर्येण संख्यया च स्वशूराणामाधिक्योक्त्या यत्पूर्वम् 'अत्र शूरा महेष्वासाः' इत्यादिना सूचितं परकीयशूरप्रयुक्तं निजभयम्, तदाच्छादितम् । इदानीम् 'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्' इत्यादिनाविष्कृतं यत्परसैन्यप्रयुक्तं निजभयम्, तत्स्वसैन्याधिक्यवर्णनेनाच्छादयति—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

तत्पूर्वोक्तविशिष्टबहुशूरपुरुषाधिष्ठितं भीष्मेण सेनापतिना अभितः सर्वतो रक्षितमक्षौहिणीसंख्यया चाधिकम् अस्माकं बलम् अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां तु इदम् अस्मदीयशूरापकृष्टयुयुधानादिपरिमितशूरोपेतं भीमाभिरक्षितमक्षौहिणीसंख्यया च न्यूनं बलम् उक्तविविधाधिक्यवैधुर्यात् पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि कुरुबले भीष्म इव पाण्डवबले धृष्टद्युम्नः सेनाधिपत्येऽभिषिक्त इति भीष्मप्रतिद्वन्द्वितया धृष्टद्युम्नाभिरक्षितमित्येव वक्तुमुचितं न तु भीमाभिरक्षितमिति; तथापि भीष्मस्य पुरतो धृष्टद्युम्नस्य का गणनेत्यभिप्रायेण तं विहाय युधिष्ठिरेण धृष्टद्युम्नाभिषेकात्पूर्वमुद्योगपर्वणि सेनापतित्वेन निश्चितं

विशिष्टानेवाह—

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तब्राह्मणबलप्राधान्याभिप्रायेण स्तुत्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीष्मादप्यादौ गणनम् । विकर्णो दुर्योधनानुजः । सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः । समितिंजय इति विशेषणम् । समितिं युद्धं जयतीति तथा ॥ ८ ॥

एवं द्रोणादीन्कतिचिन्निर्दिश्य पाण्डवबल इव नास्मद्बले परिमिताः सेनान्यः शूराः, किं त्वनन्ता इति न पृथक्ते निर्देष्टुं शक्यन्त इत्याह—

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्ये च शल्यकृतवर्मादयः बहवोऽनन्ताः शूराः, तिष्ठन्तीति शेषः । ननु तिष्ठन्तु शूराः, तथापि स्वार्थ इव ते परार्थेऽपि किं तथा शौर्यं करिष्यन्ति? तत्राह—मदर्थ इति । मत्प्रयोजनार्थे जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः । अनेनानुरागातिशयो दर्शितः । तथापि स्वस्वपरिचितशस्त्रमात्रयोधिन एते बहुशस्त्रयोधिभिः परकीयैरभिभूयेरन्नित्यत उक्तं नानाशस्त्रप्रहरणा इति । नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि युद्धसाधनानि येषां ते तथा । सर्वं इत्यनेन ए-

तेषां मध्ये न कश्चिदप्यनेवंविधोऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च बहुयुद्धानि पूर्वं कृतवन्तो न त्विदंप्रथमतया युद्धे प्रवर्तिता इति शौर्यातिशयो दर्शितः ॥ ९ ॥

एवं शौर्येण संख्यया च स्वशूराणामाधिक्योक्त्या यत्पूर्वम् 'अत्र शूरा महेष्वासाः' इत्यादिना सूचितं परकीयशूरप्रयुक्तं निजभयम्, तदाच्छादितम् । इदानीम् 'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्' इत्यादिनाविष्कृतं यत्परसैन्यप्रयुक्तं निजभयम्, तत्स्वसैन्याधिक्यवर्णनेनाच्छादयति—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

तत्पूर्वोक्तविशिष्टबहुशूरपुरुषाधिष्ठितं भीष्मेण सेनापतिना अभितः सर्वतो रक्षितमक्षौहिणीसंख्यया चाधिकम् अस्माकं बलम् अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां तु इदम् अस्मदीयशूरापकृष्टयुयुधानादिपरिमितशूरोपेतं भीमाभिरक्षितमक्षौहिणीसंख्यया च न्यूनं बलम् उक्तविविधाधिक्यवैधुर्यात् पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि कुरुबले भीष्म इव पाण्डवबले धृष्टद्युम्नः सेनाधिपत्येऽभिषिक्त इति भीष्मप्रतिद्वन्द्वितया धृष्टद्युम्नाभिरक्षितमित्येव वक्तुमुचितं न तु भीमाभिरक्षितमिति; तथापि भीष्मस्य पुरतो धृष्टद्युम्नस्य का गणनेत्यभिप्रायेण तं विहाय युधिष्ठिरेण धृष्टद्युम्नाभिषेकात्पूर्वमुद्योगपर्वणि सेनापतित्वेन निश्चितं

महाबलं भीमं सेनापतित्वेन गृहीत्वा, सोऽपि स्वेच्छामरणधर्मतया जितकालस्य सकलक्षत्रियजिता जामदग्न्येनाप्यजितस्य महाबलपराक्रमनिधेर्भीष्मस्य न समान इत्यभिमानेन भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमित्युक्तम्। एतेन च– धृष्टद्युम्नं घातयितुं यस्त्वां प्रति 'व्यूढां द्रुपदपुत्रेण' इत्याद्युक्तम्, तत्तु त्वद्वधार्थमुत्पादितस्त्वया नोपेक्षणीय इति त्वदर्थमेवोक्तं न तु मदर्थम्, मदीयसेनापतेरप्यग्रे गणनानर्हाद्धृष्टद्युम्नान्मम भीतेरप्रसक्तेः; तत्र च त्वमवज्ञया मौनी भवसि चेत्किं नश्छिन्नम्? इत्याचार्यं प्रति सोल्लुण्ठनं वाक्यमभिव्यज्यते। पितामहवृकोदरादिनामान्तरसत्त्वेऽपि 'भीष्माभिरक्षितम्' 'भीमाभिरक्षितम्' इति वदतायं चमत्कारो दर्शितः— भीष्मनामनि भीमनामान्तर्भवति; भीमनामनि तु न भीष्मनाम, मध्ये षकारस्याधिकत्वात्। तथा च भीष्मभीमयोर्लोके भयंकरत्वेनाविशेषेऽपि भीष्मस्तावन्नामतो भीमं निगिलति, भीमस्तु न तथेति तयोर्महत्त्वामहत्त्वे इति ॥ १० ॥

इत्थमाचार्यस्तुतिपूर्वकं निजबलप्रदर्शनेन स्वस्य परबलान्न किंचिद्भयमस्तीति न तदर्थमिहागमनम्, किं तु गुरुदर्शनार्थमेवेति तत्प्रतिवचनावसरो दर्शितः। तमेतमन्तःकापट्यगर्भमुक्तिसंदर्भमुपश्रुत्य सत्यमयमस्मिन्नपि समये निर्मर्यादं वक्ति वचनमिति विचार्याचार्येणाप्रतिभाषितोऽतिरोषितो भवन्ननार्यो दुर्योधनस्तं तिरस्कुर्वन्नाह—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

भागो नाम पूर्वादिक्रमेणास्यायमयमिति विभज्य नियमितो योधानामवस्थानार्थो देशः, तमनतिक्रम्य यथाभागम् अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु अवस्थिताः विभक्तस्वस्वरणभूम्यपरित्यागेन सर्वतः समावृत्य सज्जीभूय स्थिताः सन्त इत्यर्थः । भवन्तः सर्वेऽपि भीष्ममेव अभितो रक्षन्तु । स एक एवास्माकं जीवातुरिति भावः । तत्र च भवन्तः सर्वे इति योधाभिमुख्यप्रदर्शनेनाचार्यः पृष्ठे कृत इति ज्ञापितम् । भीष्ममेवेत्येवकारेण द्रोणव्यवच्छेदः । तेन च हितमपि मदभिहितमविज्ञाय मामवज्ञातवतो द्रोणस्याग्रे भाविनि धृष्टद्युम्नसमरदौरवस्थ्ये भवद्भिरुदास्थेयमिति तत्प्रतीकारक्रौर्यमुद्गीर्यते ॥ ११ ॥

एवं द्रोणतिरस्कृतस्य स्वपुत्रस्य भीष्मतिरस्कारोऽप्यवश्यंभाव्येव, द्रोणभीष्मयोरेकविचारत्वात्; तथा च सत्यद्यैव नष्टं मत्कुलमिति व्याकुलं धृतराष्ट्रमालोक्याह संजयः—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

कुरुषु वृद्धः श्रेष्ठः प्रतापवान्पितामहो भीष्मः तस्य द्रोणतिरस्कारदुःखितस्य दुर्योधनस्य हर्षं संजनयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । हर्षं जनयितुम् उच्चैः सिंहनादं विनद्य कृत्वा । सिंहनादमिति णमुलन्तत्वाद्धातोः पुनः प्रयोगः । शङ्खं दध्मौ वादितवान् । अत्र कुरुवृद्ध इत्यनेन— यद्यपि द्रोण इव भीष्मेऽप्यादित आरभ्य दुर्वि-

नीत एव तव पुत्र इति भीष्मेणाप्युपेक्षणीय एव, तथापि कुरु-श्रेष्ठतया स्वमहत्त्वमालोच्यैव तेन नोपेक्षित इति सूचितम्। प्रता-पवानित्यनेन परबलभयादिते राज्युपेक्षिते पराभिभवनतेजोरूपप्र-तापहानिर्भवतीति दर्शितम्। वृद्धः पितामहस्तस्य हर्षं जनयन्नित्य-नेन– परबलभयेनाचार्यतिरस्कारेण च गतप्राणस्य दुर्योधनस्य तात्कालिकप्राणप्रतिष्ठापनार्थ एवायं सिंहनादो न तु वस्तुतः परब-लनिरासपर्यन्तः, वृद्धपितामहस्य तदशक्तेरिति ध्वनितम् ॥ १२ ॥

एवं भीष्मः स्वयं सिंहनादपूर्वकं शङ्खमाध्माय स्वसैन्येऽपि सर्वत्र शङ्खभेर्यादिनादमकारयदित्याह—

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

पणवा आनका गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः। सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त वादिताः। कर्मकर्तरि लकारः। स च शङ्खादिशब्दः तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥

एवम् 'मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत' इति प्रश्ने कौरववृत्ता-न्तमुक्त्वा पाण्डववृत्तान्तमाह तत इत्यादिभिः षड्भिः—

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततो माधवः पाण्डवश्च शङ्खौ प्रदध्मतुरित्यन्वयः। कौरवेषु दुर्यो-

धनस्येव पाण्डवेष्वपि प्रधानभूतस्य राज्ञो वृत्तान्ते कथनीये, माधवः पाण्डव इति प्रधानतो भगवद्वृत्तान्तं वदता– भगवानेव पाण्डवबले प्रधानभूतो राजा, धर्मार्जुनादयस्तु निमित्तमात्रमिति ज्ञाप्यते । तत्र च कथं पाण्डवसारथेर्भग[वत]स्तद्राजत्वमिति शङ्कानिरासाय माधवः पाण्डव इति पूर्वपश्चाद्भावेन निर्दिष्टम् । पाण्डवरक्षणार्थमवतीर्णेन भगवता स्वरक्षणीयस्य परैरुपघाते प्राप्ते तं पृष्ठतो विधाय स्वयमग्रेऽवस्थितमित्येतदेव भगवतः पाण्डवसारथ्यं नाम । तच्च न तत्स्वामित्वविरोधीति भावः । माधवपदेन– लक्ष्मीपतिर्यत्र तत्रैव जयशौर्यादिसर्वविधलक्ष्मीनिवास इति पाण्डवानामेव जयो न त्वलक्ष्मीकस्य दुर्योधनस्येति सूचितम् । स्यन्दने स्थिताविति रथस्थत्ववर्णनेन परबलं दृष्ट्वा भयेनाचार्यमुपसंगम्य ततो योधान्भीष्मं चोपधाव्य तत इतो विलुठतो दुर्योधनाद्वैलक्षण्यमुक्तम् । प्रथमतो यं यथा रथमारूढौ, तत्रैव तथैव स्थितौ, न तु कुतश्चित्क्वापि प्रचलिताविर्त्यर्थः । स्थिताविति तुल्यवदवस्थानोक्त्या– रथचालनकाल एव भगवतः सारथ्युपवेशस्थानेऽवस्थानम्, अर्जुनस्य रथमध्येऽवस्थानम्, समयान्तरे तु सर्वदा द्वयोरेकस्मिन्नेवासनेऽवस्थितिरिति तयोरखण्डसख्यातिशयो दर्शितः । श्वेताश्वरथानामन्येषामपि बहुशः सत्त्वेऽपि खाण्डवदहनसमयेऽग्निना यः श्वेताश्वरथोऽर्जुनाय दत्तः, येन च श्वेतवाहन इत्यर्जुनस्यासाधारणं नाम, सोऽयं दिव्यो रथ इति दर्शयितुं श्वेतैर्हयैर्युक्त इत्युक्तम् । महतीत्यनेन 'उपेतं राजतैरश्वैर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः । पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तमजेयं देवदानवैः । ससर्ज यं स्वतपसा भुवने

भुवनप्रभुः ॥ प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव । आश्रिता यं रथश्रेष्ठं शक्रध्वजसमा बभौ ॥ तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा । यस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहलाङ्गूललक्षणः ॥ भीमो ननर्द तत्रास्य संश्रितो मूर्ध्न्यशोभत । ध्वजे भूतानि चात्रासन्विविधानि महान्ति च ॥ नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ' इत्यादिपर्वोक्तं रथमाहात्म्यं स्मारितम् । तेन च— तादृशो रथ एक एवालम्; तदुपरि माधवः पाण्डवश्च किल ? किमु वक्तव्यं जयविषय इति सूचितम् । दिव्यौ शङ्खावित्यनेन 'ततः शङ्खाश्च—' इति पूर्वोक्तपरबलशङ्खानां प्राकृतत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तम् । माधवः पाण्डवश्चैवेत्येवकारस्य त्वयमर्थः—कुरुसेनापतिना भीष्मेण स्वयं शङ्खं ध्मात्वा सर्वतः सैन्ये शङ्खनादे प्रवर्तिते सति, तदनुरूपतया पाण्डवसेनापतिना धृष्टद्युम्नेन स्वयं तथा विधातुमुचितम्; न तु तथा कृतम्; कृष्णार्जुनावेव शङ्खौ वादितवन्ताविति । अत्र हेतुः प्रदध्मतुरित्यत्र प्रकर्षार्थवाचिना प्रेत्युपसर्गेणोक्तः । प्रकर्षोऽप्यत्र सकलधार्तराष्ट्रगर्भनिर्भेदपर्यन्ततारूपः, 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चायं भावः— यदि हि धृष्टद्युम्नादय एव शङ्खान्वादयेयुः, तदा भीष्मादिवादनस्यात्रापि प्रतिशङ्खवादनं जातमित्येव स्यात् । परहृदयविदारणपर्यन्तं शङ्खध्वनिर्विधेय इति हि भगवतोऽभिमतम् । अतस्तदर्थं कृष्णार्जुनावेव प्रदध्मतुरिति ॥ १४ ॥

'दिव्यौ शङ्खौ' इत्युक्तं दिव्यत्वं दर्शयन्नेव भगवच्छङ्खवादनानुप्रवृत्तं पाण्डवबलशङ्खवादनं प्रपञ्चयति पाञ्चजन्यमित्यादिभिः

पञ्चभिः—

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥

सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्ववाचिना हृषीकेशपदेन भगवतः परहृदयविदारणं न दुष्करम्, नियम्यभङ्गे नियन्तुर्भाराभावादिति सूचितम् । पाञ्चजन्यं देवदत्तमिति च नामग्रहणेन कृष्णार्जुनशङ्खयोर्दिव्यत्वं दर्शितम् । पौण्ड्रः अनन्तविजयः सुघोषः मणिपुष्पकः इति भीमयुधिष्ठिरनकुलसहदेवशङ्खानां नामानि । अनेन च पाण्डवसेनायामेतावन्तः स्वनामभिः प्रसिद्धाः शङ्खाः, परसैन्ये तु नैकोऽपि तादृशोऽस्तीत्याशयो व्यज्यते । परमेष्वासो महाधनुर्धरः काश्यः काशीराजः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५—१८ ॥

प्रदध्मतुरित्युक्तं प्रकर्षमेव स्फुटीकरोति—

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

स घोष इति । भगवत्पाञ्चजन्यघोषस्तदनुप्राणितोऽर्जुनादिशङ्खघोषश्चेत्यर्थः । धार्तराष्ट्राणामिति । धृतराष्ट्रसंबन्धिनां दुर्योधनभीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामपीत्यर्थः । 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्येऽण्प्रत्ययः । हृदयानि मनांसि वक्षांसि च । 'हृदयं चित्तवक्षसोः' इति निघण्टुः । व्यदारयत् बिभेद । तत्र मनोविदारणं नाम ज्ञानेच्छाकृतिधैर्योत्साहादिमनोधर्मनाशनम् । वक्षोविदारणं तु भयप्रयुक्तो महाविपत्तिष्वनुभूयमानो गर्भनिर्भेदः । एवमुभयविधहृदयविदारणोक्त्या धार्तराष्ट्रा निहता एव जाता इत्युक्तं भवति । तदेतद्भगवानेव वक्ष्यति—'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इति । पूर्वमेव शङ्खवादनकाल एवेत्यर्थः । अत्र घोषो हृदयानि व्यदारयदित्यनेन भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं सूचितम् । स्वयमयोद्धैव पाण्डवयुद्धं निर्वर्तयिष्यामीति हि भगवता प्रतिज्ञातम्; तथैव च कृतम् । पाञ्चजन्यघोष एव धार्तराष्ट्राञ्जघान, न तु भगवानिति । 'ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च' इति श्लोके धार्तराष्ट्रशङ्खनादोऽपि तुमुलत्वेनोक्तः, तथैवायमपि तुमुल इति भ्रमं निराकरोति—नभश्च पृथिवीं चैव व्यनुनादयन्निति । वीत्युपसर्गः पृथक्करणवाची । भूमिमाकाशं च विभिद्यानुनादं कुर्वन्नित्यर्थः । पृथिवीं चैवेत्येवकारेण पृथिव्याकाशौ विदारयतो धार्तराष्ट्रविदारणे को वा भार इति दर्शितम् ॥ १९ ॥

यद्येवं शङ्खनादेनैव धार्तराष्ट्रा निर्भिन्नाः तर्ह्यद्यैव नष्टं मत्कुलम्,

अहो कष्टम्, इति व्याकुलं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वाह संजयः अथेत्यादिसार्धेन—

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २० ॥

अथ भगवच्छङ्खवादनानन्तरं तद्विदीर्णहृदयतया तदैव मरणे समुपस्थितेऽपि व्यवस्थितान् 'मया हतांस्त्वं जहि' इति भगवत्संकल्पितार्जुनजयख्यातिकारकत्वेन सप्राणीभूय युद्धोद्योगेनावस्थितान् धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा, कपिध्वजः कपिना रामायणमणिहारमहानायकरत्नेन भगवतः शंकरस्यावतारेणाञ्जनेयेन ध्वजरूपतयानुगृहीतः। अनेन भगवच्छङ्खनादनिहतावशिष्टस्यापि धार्तराष्ट्रस्वरूपस्य नात्मलाभः संभावितः, केतनहनुमद्गर्जनाशनेरवर्जनीयत्वात् इति दर्शितम् । पाण्डवः तदा शस्त्रसंपाते शस्त्रपातने प्रवृत्ते कर्तव्यतया प्राप्ते सत्यपि धनुः गाण्डीवम् उद्यम्य सज्यं कृत्वा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह, न तु सहसा शस्त्रसंपातं कृतवानित्यर्थः । एवं च— त्वदीयानामीदृश्यवस्था ; अर्जुनेन च नाद्यापि योद्धुमुपक्रान्तम् ; अतः स्वपुत्रदुराशां त्यक्त्वा इदानीमपि पाण्डवैः सह समाधाय स्वपुत्रान्परावर्तयसि चेत्त्वत्कुलं स्थास्यति, नो चेद्विनङ्क्ष्यतीति भावः । महीपत इत्यनेन राज्ञा सता त्वया स्वपुत्रान्निगृह्यापि समाधातुं शक्यमिति दर्शितम् ॥ २० ॥

तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति—

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

पाण्डव आहेत्युक्त्वा अर्जुन उवाचेति पुनर्वचनमादरार्थम्— अहो भाग्यमर्जुनस्य, येन सर्वजगन्नियोजकः परमेश्वरोऽपि नियुज्यते रथं स्थापयेति; किमिव हि भगवद्भक्तस्य दुर्लभमिति । ननु सेनाद्वयमध्ये रथस्थापने सति मुखे पतितान्बन्धूनुपलभ्य स्वजनवधव्यामोहेन युद्धविमुखो भविष्यसि; तथा सति प्रच्यावितमेव सर्वमपि कार्यमित्यतः संबोधयति— अच्युतेति । समरसमारम्भतः प्रच्युतेऽपि मयि, भक्तरक्षणव्रतादच्युतस्त्वं मां न च्यावयिष्यसीति तादृशे त्वयि मम नियन्तरि यन्तरि च अवस्थिते सति का मम कार्यच्युतिशङ्केति भावः । यावन्निरीक्षे, निरीक्षिष्य इत्यर्थः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । ननु युयुत्सुनिरीक्षणेन तव किं फलम्? तत्राह—कैर्मयेति । अयमयमत्र योद्धेति युद्धप्रतियोगिनिर्धारणमेव निरीक्षणफलमित्यर्थः । नन्वेवं भीष्मद्रोणादीन्योद्धॄनुपलभ्याचार्यबुद्ध्या युद्धं त्यक्ष्यस्येवेत्यत

आह— योत्स्यमानानिति । दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः सन्तः य एते भीष्मद्रोणादयः अत्र समागताः, तान्योत्स्यमानान्युद्धं करिष्यतोऽहमवेक्ष इत्यन्वयः । माध्यस्थ्यमर्यादां विहाय शत्रुषु मिलित्वास्माभिः सह योत्स्यमानेषु भीष्मद्रोणादिषु न मे वैमुख्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥

ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षायां

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

संजयधृतराष्ट्रसंवादरूपेऽस्मिञ्शास्त्रे सर्वस्यापि संजयवाक्यत्वे सत्यपि विशिष्यात्र संजय उवाचेत्यस्यायं भावः— सेनाद्वयमध्ये रथे स्थापिते, तत्रार्जुनस्य स्वजनोपलम्भेन शोकमोहाववश्यंभाविनाविति विज्ञायापि सर्वज्ञेन भगवता तन्निषेधमकृत्वा परसेनामुखे रथं स्थापयित्वा अस्मिन्नेव प्रसङ्गे निखिलशोकमोहनिबर्हणब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानोपदेशेनार्जुनोऽनुग्राह्य इत्येतावत्पर्यन्तं निर्धारितमासीदित्यहो भगवतो भक्तवात्सल्यमर्जुनस्य च धन्यधन्यत्वमित्यमुं विशेषमिह व्यञ्जयितुं संजय उवाचेत्युक्तिरिति । एवमुक्त इति । हे भारत धृतराष्ट्र, एवं गुडाकेशेन अर्जुनेनोक्तो हृषीकेशः उभयोः सेनयो-

मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः संमुखे, सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च प्रमुखत इति पूर्ववाक्यगतस्य समस्तस्यापि प्रमुखशब्दस्याकर्षणार्थश्चकारः। तत्र रथोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ समवेतानेतान्कुरून्पश्येत्युवाच। अत्र रथं स्थापयामासेत्येतावतैव निर्वाहे समवेतान्कुरून्पश्येत्युक्त्या स्वसेनातो निर्गत्यैकाकितया परसेनामुखे स्थित्वा युयुत्सून्निरीक्षमाणं मां कुरवः सबलाः परिवार्य निगृह्णीयुरिति मा शङ्किष्ठाः; तदाहं रक्षकोऽस्मि; त्वं निःशङ्कीभूय यं यं द्रष्टुमिच्छसि तं पश्य इत्ययमर्थो दर्शितः। हृषीकेश इत्यनेन— सर्वेन्द्रियनियामकेन भगवता परित्रातमर्जुनं प्रति कथमयमेकाक्यस्मानविगणय्य संमुखे तिष्ठतीति केनचिद्घ्राणं मोक्तुं चक्षुषा वा द्रष्टुं मनसा वा स्मर्तुमशक्यम्, पाण्यादिव्यापाराणां भगवदधीनत्वात्; यः पुनः स्वजनवधव्यामोहलक्षणः शत्रुरर्जुनं ग्रहीष्यति, सोऽपि हृषीकेशपदवाच्यसर्वधीवृत्तिप्रेरकभगवत्प्रतिपादितदिव्यज्ञानेन निरसिष्यत इति सूचितम्। गुडाकेशेनेत्यनेन च गुडाकाया निद्राया ईशेन सर्वत्र जागरूकेणेत्यर्थकेन एकाकितया परबलं प्रविश्य तद्दिदृक्षुरप्यर्जुनो भगवदवलम्बेन प्रवृत्तत्वादप्रमत्त एवेति ज्ञापितम्। भारतेत्यनेन च अद्यापि द्रोहबुद्धिं त्यक्त्वा पाण्डवैः संधिं न मन्यस इति महति भरतवंशेऽस्मिञ्जनितुमनर्ह एव तत्र जातोऽसीति सोल्लुण्ठनं संबोध्यते ॥ २४—२५ ॥

अथार्जुनस्य स्वजनदर्शनेन मोहः शोकश्चासीदित्याह तत्रेति सार्धद्वयेन—

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अथ रथस्थापनानन्तरं पार्थः तत्र रथस्थापनप्रदेशे स्थितान्पित्रादीनपश्यदित्यन्वयः । पितॄन् पितृव्यान्भूरिश्रवःप्रभृतीन्, पितामहान्भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्, मातुलाञ्शकुनिप्रभृतीन्, भ्रातॄन्दुर्योधनादीन्, पुत्रान् दुर्योधनादीनां ये पुत्रा लक्ष्मणाद्यास्तान्, पौत्रान् लक्ष्मणादीनां पुत्रान्, सखीन् पूर्वस्निग्धानश्वत्थामादीन्, श्वशुरान् दुर्योधनादीनां ये श्वशुरास्तान्, सुहृदः शत्रुदले स्थित्वापि स्वपक्षपातिनः शल्यादीन् । तथा सेनयोरुभयोरपि, सुहृद इत्यनुषङ्गः; पक्षद्वयेऽपि तुल्यसौहृदाः केचिद्राजानः, तांश्चापश्यत् । ततः किं कृतवानित्यत आह— तानिति । ननु कृपयाविष्ट इत्ययुक्तम्, शत्रुवधे प्रवृत्तस्य हन्तव्येषु तेषु कृपायोगात्, अत आह— परयेति । विलक्षणयेत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवोपपादयति— तान्बन्धून्समीक्ष्येति । सम्यक्पितृत्वाचार्यत्वादिप्रकारेणेक्षित्वेत्यर्थः । हन्तव्यत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्यैव पितृत्वादिप्रकारकतत्साक्षात्कारानन्तरमेते न हन्तव्या इति विपरीत

बुद्ध्युदये सति, ततो मन्निमित्तकमेतेषां मरणदुःखं मा भूदित्येवमाकारकमनोवृत्तिरूपा काचित्कृपा जाता। सा च आततायिषु वस्तुतो हन्तव्येषु दुर्योधनादिष्वस्थानेपातिनीति लोकप्रसिद्धकृपाविलक्षणैवेत्यतो मोहविकाररूपेयं कृपेत्यर्थः। आविष्ट इत्यनेन च अकस्मात्पिशाचावेशवत्कृपाख्यमोहावेशो जात इत्युक्तम्। विषीदन्नब्रवीदिति विषादवचनयोः समकालीनत्वोक्त्या अश्रुपातगद्गदकण्ठतादि विषादकार्यं वचनकाले दर्शितम्। यत्त्वत्र मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानम् —'कृपयाविष्ट इति, कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टः न तु कृपां केनचिद्व्यापारेणाविष्ट इति स्वतःसिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते' इति, तच्चिन्त्यम्। अत्र हि कृपाशब्देन युयुत्सुविषयैव खलु कृपोच्यते। न तु दीनानाथशरणागतादिविषयार्जुनस्य नैसर्गिकी कृपा। युयुत्सुविषया च कृपा न तस्य स्वतःसिद्धा; तथा सति तस्य युद्धप्रवृत्तेरेवासिद्धिप्रसङ्गात्। प्रवृत्तस्य खल्वर्जुनस्यायं वृत्तान्तः। न च युयुत्सुविषया कृपा स्वव्यापारेणैवाविष्टा, स्वजनदर्शनव्यापारभूतेन मया ते न हन्तव्या इति मोहेनावेशितत्वात्। न च कृपयाविष्ट इति कर्तृत्वनिर्देशात्तस्याः स्वाभाविकत्वम्, 'पिशाचेनाविष्टः' इत्यादिव्यवहारसत्त्वात्। अतः अत्रागन्तुको मोहविकार एव कृपेति यथोक्तमेव युक्तमुत्पश्यामः॥ २६—२७॥

तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति अर्जुन उवाचेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—

अर्जुन उवाच—

अत्र कौन्तेयोऽब्रवीदित्युक्त्वापि पुनः अर्जुन उवाचेति वदता

संजयेन धृतराष्ट्रदुराशा निरस्ता । मोहाक्रान्तः कौन्तेय इति न स्वपुत्रदुराशा कार्या, सर्वमोहापनोदकभगवदनुगृहीतस्य तस्यार्जुनशब्दवाच्यपरिशुद्धस्वभावतानपायेन कदाचिद्वैचित्त्यस्याकिंचित्करत्वादिति ॥

'कृपया परयाविष्टो विषीदन्' इति पूर्वश्लोके 'कृपया परयाविष्टः' इत्यनेन मोहः 'विषीदन्' इत्यनेन शोकश्चोक्तः। तत्र प्रथमं शोकं तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

हे कृष्ण भक्तशोककर्षिन्निति प्रकृतोपयुक्तं संबोध्यते । युयुत्सुं सन्तं पुरतः स्थितं स्वजनं दृष्ट्वा स्थितस्य मम गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति शिथिलायन्ते निःसत्त्वानि भवन्ति, ततो न योद्धुं शक्नोमीत्यर्थः । सन्नगात्रतया कायिकं कर्म कर्तुमशक्ता अपि लोके वाचिकं किंचित्कुर्वन्ति ; तदप्यशक्यम्, शुष्यन्मुखतया वाग्व्यापारस्यैवानवकाशादित्याह— मुखं च परिशुष्यतीति ॥ २८ ॥

नन्वस्मिन्समये नैवं वक्तुमुचितम् ; विद्यमानमपि शोकविकारमाच्छाद्य धीरतयैव स्थेयमित्यत आह—

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

शरीरे वेपथुः कम्पो जायते। अनेन शोकविकारस्याच्छादयितुमशक्यत्वमुक्तम्। गाण्डीवं स्रंसत इत्यनेन अन्तर्बलरूपधैर्यराहित्यमुक्तम्। एतदेवाधैर्यं रोमाञ्चत्वक्परिदाहरूपाभ्यामन्तर्विकारान्तस्तापलिङ्गाभ्यां निदर्शितम्॥ २९॥

यद्येवं गाण्डीवं विसृज्य तूष्णीं तिष्ठ; तत्राह—

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव॥ ३०॥

चो हेतौ। यस्मान्मे मनः चक्रमिव भ्रमति। मूर्च्छायाः पूर्वावस्थारूपविकारविशेषोऽत्र भ्रमणम्। तस्मात्स्थातुमपि न शक्नोमीत्यर्थः। ननु शात्रवाञ्जित्वा साम्राज्यमवाप्स्यसि; कुतः शोचसि? तत्राह—निमित्तानि चेति। शकुनान्यपि दिव्यान्तरिक्षभौमरूपाण्यशुभसूचकान्येव पश्यामि; अतो न जयाशावकाश इत्यर्थः। रामरावणयुद्धे राक्षसारिष्टसूचकानि निमित्तानि रघुनाथेनेव वस्तुतः कौरवारिष्टसूचकान्येव निमित्तान्यर्जुनेनोपलब्धानि; परं त्वत्र शोकव्याकुलत्वादर्जुनेन तेषु स्वारिष्टसूचकत्वमारोप्यैवमुक्तमिति ध्येयम्। 'केशवः क्लेशनाशाय' इति क्लेशनाशार्थमनुसंधेयतया पुराणप्रसिद्धेन केशवपदेन संबोधयन् दुःशकुनक्लेशनाशनमाशास्ते॥ ३०॥

इत्थम् 'कृपया परयाविष्टो विषीदन्' इति श्लोके विषादशब्दोक्तं शोकं प्रदर्श्य, इदानीम् 'कृपया परया' इत्यनेनोक्तं मोहं

दर्शयति 'न च' इत्यादिना 'एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये' इत्यतः प्राक्तनेन—

न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

किं च, युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं दृष्टमदृष्टं वा किमपि न पश्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र दृष्टफलाभावमुपपादयति द्वाभ्याम्—

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

युद्धाद्विजयः, ततो राज्यम्, ततः सुखानि, इत्येतानि खलु दृष्टफलानि; तानि च अनाकाङ्क्षितत्वान्न मे फलानीत्यर्थः । कुतोऽनाकाङ्क्षितत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—राज्यसुखादीनां किमत्र स्वार्थमाकाङ्क्षा, किं वा स्वजनार्थम्? नाद्य इत्याह— किं न इति । 'हत्वा स्वजनम्' इति पूर्वश्लोकादनुषङ्गः । हे गोविन्द, स्वजनं हत्वा नः अस्माकं जीवितेन किम्, ततो राज्येन भोगैर्वा किमिति योजना । जीवतः खलु राज्यसुखकाङ्क्षा । वयं च स्वजनं हत्वा न जिजीविषामः । तथा च वक्ष्यति 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इति । अतो न स्वार्थं तदाकाङ्क्षेत्यर्थः । नापि स्वजनार्थं तदाकाङ्क्षेत्याह— येषामिति । स्वजनानामित्यर्थः । यद-

र्थमस्माकं राज्याद्यपेक्षा, त एते स्वजनाः प्राणधनत्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । तथा च स्वजनवधनिष्पाद्यानि राज्यानि न स्वजनार्थं भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र कृष्णेति निरतिशयानन्दब्रह्मवाचिना पदेन संबोधयन् भगवन्निष्ठानां राज्यसुखादीनि न प्रलोभकानीति वस्तुगतिं सूचयति । गोविन्देति च गां देववाणीं विन्दति प्राप्नोतीत्यर्थकेन धर्ममार्गप्रवर्तकस्त्वं बन्धुजनघातिनां जीवनाद्याकाङ्क्षित्वं न धर्म इति जानास्येवेत्युक्तम् ॥ ३२—३३ ॥

एवं दृष्टफलाभाव उक्तः; इदानीमदृष्टफलाभावमाह द्वाभ्याम्—

आचर्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

न हन्तुमिच्छामीति । घ्नतोऽपि इत्यस्मादपिशब्दस्यानुषङ्गः । हन्तुमिच्छामपि न करोमि, आचार्यादिवधविषयेच्छामात्रस्यापि महानर्थकरत्वेन श्रवणात्; किमुत तद्वधस्येत्यर्थः । तथा च स्मरणमात्रेणापि महानर्थकरस्याचार्यादिस्वजनवधस्यादृष्टफलकत्वमत्यन्तायुक्तमिति भावः । ननु 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति वचनादाचार्यादयोऽपि जिघांसन्तो हन्तव्या इत्यत आह—घ्नतोऽपीति । 'गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य' इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहस्यानिष्टफलकत्वश्रव-

णात् 'जिघांसन्तम्—' इति वचनमाचार्याद्यतिरिक्तविषयकमिति भावः। मधुसूदनेत्यनेन मधुनामकासुरनाशिना त्वया तादृशदुष्टजनवध एवानुमन्तव्यो न त्वाचार्यादिवध इति दर्शितम् ॥ ३४—३५ ॥

एवं च न केवलं स्वजनवधे फलाभावमात्रम्, किं तु विपरीतफलमपीत्याह —

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अत्र पूर्वार्धेन पूर्वोक्तफलाभावानुवादः। उत्तरार्धेन तु विपरीतफलमुच्यते। धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रसंबन्धिनः स्वजनानित्यर्थः। पापमेवेति। एतान्हत्वा स्थितानस्मान्पापमेवाश्रयेदित्यन्वयः। ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः' इति संपूर्णाततायिलक्षणलक्षितत्वादेतेषां वधे कथं पापं स्यात्, 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति स्मृतेः? तत्राह— आततायिन इति। आततायिनोऽपीत्यर्थः। आततायित्वेऽपि स्वजनत्वादेते न हन्तव्या इत्यभिमानः। जनार्दनेत्यनेन जनार्दनः सन्नपि 'छिन्द्यां स्वबाहुमपि यः प्रतिकूलवृत्तिः' इति स्वजनानभिमन्यमानस्त्वमेवात्र प्रमाणमिति द्योतितम् ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

तस्मादिति । यस्मात्पापमेवाश्रयेत्तस्मादित्यर्थः । किं च नैताव- दिह वक्तव्यं स्वजनघातिनः सुखं नास्तीति, किं तु लोकप्रसिद्धमे- वेदमित्याह— स्वजनं हीति । हिः प्रसिद्धौ । नन्वेवं युद्धविमुखस्य तव कथं देहयात्रेत्यत आह— माधवेति । श्रियः पतिं त्वामाश्रित- वतो मम न तच्छङ्केति भावः ॥ ३७ ॥

ननु स्वजनवधदोषे तुल्येऽपि तमविगणय्य यथैते युद्धे प्रवृत्ता- स्तथा त्वमपि प्रवर्तस्वेत्याशङ्क्य निराकरोति द्वाभ्याम्—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

यद्यप्येते दुर्योधनादयः राज्यलोभेन भ्रष्टविवेकाः कुलक्षयकृतं वर्णसांकर्यरूपं दोषं स्वजनवधप्रयुक्तं पापं च न पश्यन्ति, तथापि दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः अस्मात्पापात्स्वजनवधयुक्तयुद्धरूपात् निव- र्तितुं कथं न ज्ञेयम्? न हि भ्रान्तवदभ्रान्तोऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । जनार्दनपदं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३८—३९ ॥

कुलक्षयकृतमेव दोषं दर्शयति त्रिभिः—

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलक्षये सति कर्त्रभावात्प्रणश्यन्ति । ततः धर्मे नष्टे । जातावेकवचनम् । अवशिष्टं कृत्स्नमपि कुलम् अधर्मः अभिभवति आवृणोति । उतशब्दः अप्यर्थे । स च कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ४० ॥

ततश्च—

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

स्पष्टोऽर्थः । कृष्णेत्यनेन '—अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' इत्यधर्मशिक्षार्थमवतीर्णेन त्वया तदभिभवो न सोढव्य इति सूचितम् । वार्ष्णेयेत्यनेन कुरूणां वृष्णीनां च परस्परसंबन्धितया कुरुकुलसांकर्ये वृष्णिकुलप्रसूतस्य तवानिष्टमिति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

एवं सति—

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

न केवलं कुलघ्नानां न वा केवलं संकीर्णस्यैव कुलस्य नरकपातः, किं तु तत्पितॄणामपीत्याह— पतन्तीति । अप्यर्थे हिशब्दः । एषां कुलघ्नानां पितरोऽपि लुप्ता पिण्डोदकयोः क्रिया येषां ते तथोक्ताः सन्तो नरके पतन्ति । कुलसंबन्धिनः पितरः पुत्रादिकर्त्रभावेन लुप्त-

पिण्डोदकक्रियाः; कुलघ्नानां पितरस्तु कुलघ्नैर्दत्तानि पिण्डोदकानि नोपभुञ्जीरन्निति लुप्तपिण्डोदकक्रिया इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

ननु सांकर्यदोषवशात्कुलस्य नरकोऽस्तु, कुलघ्नानां तु कथं नरक इत्यत आह—

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

वर्णसंकरकारकैः कुलघ्नानामेतैर्दोषैः शाश्वता वर्णधर्माः कुलधर्माश्च चकारादाश्रमधर्मादयश्च उत्साद्यन्ते विलोप्यन्ते । तथा च वर्णाश्रमादिधर्मनाशकत्वाद्वर्णसंकरकारित्वाच्च कुलघ्नानामपि नरको दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तर्हि कुलघ्नानामेव नरको युक्तः, न कुलस्येत्यत्राह—

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उत्सन्ना विनष्टाः कुलधर्मा एषाम् । जातिधर्मादीनामप्युपलक्षणमिदम् । अनुशुश्रुम श्रुतिस्मृतिमुखाद्वयं श्रुतवन्तः; न तु स्वकल्पनेत्यर्थः । वर्णाश्रमधर्मलोपात्कुलमपि पापिष्ठमेव जातमिति तस्यापि नरकः शास्त्रोक्त इति भावः । ननु वर्णसंकरकारिणं त्वां त्वत्कुलमपि संकीर्णमहं रक्षिष्यामि, किमिति नरकाद्बिभेषीत्यतः संबोधयति— जनार्दनेति । पापिष्ठजनान्निजाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्यतिलङ्घितया

त्वमेव नरकयातनाभिरर्दयसीति शास्त्रस्थितिरित्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

एवं कुलक्षयकृतं दोषं प्रदर्श्य तन्निमित्तमात्मानमनुशोचन्नाह—

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । बतेति खेदे । महत्पापमिति । स्वजनवध एव प्रथमतः पापम्, तदुपरि कुलक्षयदोषो मिलित इति महत्पापमित्यर्थः । कर्तुं व्यवसिता अध्यवसायं कृतवन्तः । वयमिति बहुवचनेन युधिष्ठिरभीमादयोऽप्येतद्बोधयित्वा पापादस्मान्निवर्तनीया इति सूचितम् ॥ ४५ ॥

नन्वेवं युद्धमारभ्य अकस्मान्निर्व्यापारं त्वां प्रसह्य धार्तराष्ट्रा निहन्युरिति चेदिष्टापत्तिः, कुलक्षयपर्यवसितात्स्वजनवधमहापातकतः स्वमरणस्यैव श्रेयस्त्वात् । तच्च मरणं लोके द्वेधा भवति । एकं तावत्परैः सह युध्यमानस्य तैर्मरणम्, अन्यत्तु न्यस्तशस्त्रतया तूष्णीं स्थितस्य परैर्निहननम् । द्विविधमपि तत्स्वजनवधाद्वरिष्ठमेव । तत्रापि द्वितीयं वरिष्ठतरम्, तत्र स्वजनवधस्यैवाप्रसक्तेः पापशङ्कानवकाशात् । प्रथमं त्वनीदृशत्वात्पापशङ्कास्कन्दितम् । अतश्च द्वितीयमेव मरणं ममास्त्वित्यभिप्रेत्याह—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

चिकीर्षितेऽस्मिन्रणे अप्रतीकारम्, प्रयुक्तास्त्रेषु प्रत्यस्त्रप्रयोगः प्रतीकारः, तद्रहितम्, अत्र हेतुः— अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रं मां यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा हन्युः, तदा तद्धननं मे क्षेमतरं प्रशस्ततरं भवेत्। मे क्षेमतरमित्यनेन न्यस्तशस्त्रहन्तारो धार्तराष्ट्रा एवं पापिष्ठीभवन्तीति सूचितम्। तरप्प्रत्ययस्वारस्यं तूक्तम्॥ ४६॥

इत्थं स्वजनवधव्यामोहाक्रान्तस्यापि कौन्तेयस्य भगवदनुग्रहोपसंपत्स्यमानतत्त्वज्ञानस्य परिशुद्धस्वभावतानपायैवेत्यर्जुनपदेन व्यञ्जयन् धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच अध्यायार्थमुपसंहरन्—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः॥ ४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम
प्रथमोऽध्यायः॥

एवमुक्त्वा अर्जुनः सशरं चापं विसृज्य शोकेन संविग्नं कलिलं मानसं यस्य स तथोक्तः सन्, संख्ये युद्धे रथोपस्थे रथोपरि उपाविशत्। अनेन पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितोऽभूदिति गम्यते। यद्वा, पूर्वमप्युपविष्टः सन् 'न च शक्नोम्यवस्थातुम्—' इत्युक्तरी-

त्या दृढोपवेशनसामर्थ्यात् रथोपस्थ उपाविशत् रथोपरि पृष्ठमासज्ज्योपविष्टो जात इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्राम-
ब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्या-
ख्याने भगवद्गीताव्याख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रथमेऽध्याये अर्जुनस्य शोकमोहौ वर्णितौ। द्वितीये तु तन्निवर्तकब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानोपदेशोऽनुवर्ण्यते। तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते अर्जुनेन सशरं चापमुत्सृज्य रथोपर्युपविष्टमित्याकर्ण्य तस्मिन्युद्धकातरतां तत्सारथेर्भगवतस्तदीययुद्धोपरमानुमोदित्वे स्वेष्टसिद्धिं च मन्यमानं बहिरिवान्तरपि दृष्टिशून्यतया सर्वथान्धं धृतराष्ट्रमालोक्य तदीयदुरध्यवसायनिरासाय संजयस्तमुवाचेत्याह भगवान्बादरायणः—

संजय उवाच—

इति। एवमग्रेऽपि यत्र यत्र संजय उवाचेति श्रूयते, तस्य प्रयोजनं तत्र तत्रैव वक्ष्यामः। अन्यथा सर्वस्यापि गीताशास्त्रस्य धृतराष्ट्रं प्रति संजयोक्तिरूपत्वात् विशिष्य क्वचित्क्वचित्संजय उवाचेत्यस्य वैयर्थ्यापातादिति ध्येयम् ॥

संजयवाक्यमेवावतारयति—

तं तथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

मधुसूदनस्तमुवाचेति प्रथममन्वयः। महता समरसमारम्भेण रणरङ्गं प्रविश्य न्यस्तशस्त्रतया रथोपर्युपविष्टमिति तच्छब्दार्थः। तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्— कृपयाविष्टमिति। मन्निमित्तमेषां मरण-

दुःखं मा भूदित्येवमाकारकश्चित्तवृत्तिविशेषः कृपा, तयाविष्टम् । अनेन कृपाप्रयुक्तमेवार्जुनस्य न्यस्तशस्त्रत्वं न तु भयप्रयुक्तम्; अतस्तस्मिन्युद्धकातरतां मा शङ्किष्ठा इत्युक्तं भवति । ननु कथमर्जुनस्य धार्तराष्ट्रेष्वरिषु योद्धव्येषु कृपा जाता? तत्राह— तथेति । तथाकृपयेत्येकं पदम् । सुप्सुपेति समासः । तथाविधा या कृपा तयेत्यर्थः । यद्यपि धार्तराष्ट्रेष्वर्जुनस्य न वस्तुतः कृपा भवितुमर्हति, दीनानाथशरणागतादिरूपस्थाने पातिन एव परदुःखप्रहाणेच्छात्मकचित्तवृत्तिविशेषस्य लोके कृपात्वेन प्रसिद्धतया तेषु तदसंभवात् 'कुतस्त्वा कश्मलम्—' इत्यनन्तरश्लोके मोहापरपर्यायकश्मलत्वेनैव भगवता तन्निरूपणाच्च; तथापि स्वजनताव्यामोहस्तादृशचित्तवृत्तिरूपेण परिणतः प्रसिद्धकृपावैलक्षण्यात्तथाकृपेत्यर्थः । अथ कथं विवेकिनार्जुनेन तादृशो मोहो न निरस्त इत्याशङ्क्योक्तम्— आविष्टमिति । आविष्टशब्दः पिशाचाद्यावेशवति प्रयुज्यते । आविष्ट इवाविष्टः । यथा हि पिशाचेनाविश्य जनः स्ववशीक्रियते, तथा अयमपि स्वजनताव्यामोहेनेति न तन्निरासे शक्तोऽयमिति भावः । अत एव कृपां प्राप्त इत्यनुक्त्वा तस्याः स्वातन्त्र्यप्रयुक्तप्राबल्यप्रदर्शनाय कृपयाविष्टमिति कर्तृत्वनिर्देशः स्वारस्यमालम्बते । आविष्टपदेनोक्तमेव पिशाचाविष्टसाधर्म्यं दर्शयति— अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तमिति । अश्रुभिः पूर्णे व्याप्ते आकुले अस्वस्थे विकृते ईक्षणे चक्षुषी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । लोके हि पिशाचाविष्टस्य नयने बाष्पायमाणे विकृते च भवतः, अकाण्ड एव विषादश्च भवतीति तत्साधर्म्योक्तिः । एवंभूतमर्जुनं प्रति इदमाह पिशाचोच्चाटसिद्ध-

मन्त्ररूपं वक्ष्यमाणवाक्यं मधुसूदन उवाच । अत्र च इदमुवाचेत्यनेन भगवतोऽर्जुनीययुद्धोपरमानुमोदित्वप्रयुक्ता धृतराष्ट्रस्य स्वेष्टसिद्धिदुराशा निरस्ता । यदि हि न्यस्तशस्त्रमर्जुनं भगवाननुवर्तेत, तर्ह्येव स्वेष्टसिद्धिराशङ्क्या । न त्वेवम्; किं तु भगवानर्जुनं युद्धे प्रवर्तयिष्यन्नेव 'कुतस्त्वा कश्मलम्' इत्याद्युवाचेति भावः । मधुसूदन इत्युक्त्या मधुनामानं महादैत्यं निषूदितवतस्तादृशपिशाचोच्चाटने को भार इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाचेति । यद्यपि मधुसूदन उवाचेत्यनेन गतार्थमिदम्, तथापि अर्जुनमोहनिरासे ज्ञानोपदेश एव मुख्यं कारणम् अन्धकारनिवृत्तौ केवलदीपवत् । तत्र च मधुसंहार इव पराक्रमरूपक्रियाशक्तेर्नोपयोग इति तदुपयुक्तज्ञानशक्तिपौष्कल्यप्रदर्शनाय भगवानुवाचेति पुनर्वचनम् । भगवच्छब्दो हि ज्ञानादिषड्गुणवचनः, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति स्मरणात् ॥

भगवद्वचनमेवावतारयति द्वाभ्याम्—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हे अर्जुन त्वा त्वाम् इदम् 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादि 'तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्यन्तं पूर्वाध्यायोक्तं कश्मलं मोहः, तद्धेतुः ।

तद्धेतुकत्वात्ताच्छब्द्यम् । 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः' इत्यमरः । विषमे अस्थाने समुपस्थितं प्राप्तं कुत इत्यन्वयः । अत्र अर्जुन त्वामित्यनेन नामतोऽर्थतश्च तस्य मोहानर्हत्वमुक्तं भवति । अर्जुनशब्दो हि शुक्लस्वभाववस्तुवचनः, 'शुक्लशुभ्रे' इत्यादिकोशस्मृतेः, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यत्र अर्जुनः शुक्लस्वभावान्तरात्मा विशुद्धान्तःकरणः 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च' इति श्रुतेरिति शंकरभाष्ये व्याख्यातत्वाच्च । ईदृशं नाम बिभ्रतो महाक्षात्रियप्रवरस्य तव भास्वतोऽन्धकार इव मोहो न युक्त इत्यर्थः । अत एव त्वं मोहं प्राप्तवानित्यनुक्त्वा मोहस्त्वां समुपस्थित इत्युक्तम् । वस्तुतो मोहस्यापि स्वयं प्राप्तुमत्रावकाशो नास्तीत्येतद्विषम इत्यनेनोच्यते । विषमशब्दो ह्यसदृशवचनः प्रकृतमोहोत्पत्त्यसदृशदेशकालपरः सन्नस्थानवाची भवति । तथा च सर्वमपि कार्यं स्वदेशे स्वकाल एवोत्पद्यत इति वस्तुस्थितिः । अत्र चेदृशे युद्धरङ्गे संनद्धेषु शत्रुषु पुरतः स्थितेषु न योत्स्यामीति धीर्नोत्पत्तुमर्हतीत्यतोऽयमस्थाने मोह इत्यर्थः। एवमाकस्मिकत्वादत्यन्तायुक्तोऽयं मोह इति तदनुशोच्यत्वप्रदर्शनाय कुत इत्युक्तिः । तथा च एतादृशस्तव मोह एवानुशोच्यः न तु त्वदनुशोचितो जन इति भगवतोऽभिप्रायः । तदेतद्वक्ष्यति– 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इति । इदं कश्मलमित्युक्तकश्मलोपपादनाय अनार्यजुष्टमित्यादीनि त्रीणि तद्विशेषणानि । अनार्यैर्नीचैर्जुष्टं सेवितमित्यर्थः । अनेन 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् । सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादेः 'विपरीतानि केशव' इत्यन्तस्य कश्मलत्वं प्रदर्शितम्, करचरणादिशैथिल्यमुखशोषगात्रकम्पादेर्युद्धकातरनीच-

पुरुषव्यापारत्वप्रदर्शनेन शूरे तद्वत्तायाः कश्मलत्वाविष्करणात्। नाहं युद्धकातरतया तथोक्तवानस्मि, किं तु स्वजनवधव्याकुलतयैव; ततो न मे मोह इत्याशङ्कायामपि तदेवोत्तरम्— अनार्यजुष्टमिति। आर्यैर्विद्वद्भिः आततायिवधविधिज्ञैः जुष्टं न भवतीत्यर्थः। आततायी हि स्वजनः परो वावश्यं शासनीय इति धर्मशास्त्रस्थितिः, 'अपि भ्राता सुताद्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्' इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः। धार्तराष्ट्राश्चाततायिनः, 'अग्निदो गरदश्च' इत्यादितल्लक्षणवत्त्वात्। तान्निहन्तुं युद्धे प्रवृत्तस्य तव 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादिकं कश्मलमेवेति भावः। एतेन 'पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः' इत्यारभ्य 'तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्यन्तस्य सर्वस्यापि कश्मलत्वमुक्तं भवति। अस्वर्ग्यमिति। स्वर्गविरोधी अस्वर्गो नरकः, तस्मै हितमस्वर्ग्यं नरकसाधनमित्यर्थः। तदेतद्वक्ष्यति— 'ततः पापमवाप्स्यसि' इति। स्वर्ग्यात्स्वर्गसाधनादन्यदस्वर्ग्यमित्यपरोऽर्थः। अनेन युद्धं स्वर्गसाधनमित्यर्थादुक्तं भवति। इदमपि वक्ष्यति— 'स्वर्गद्वारमपावृतम्' इति। अनेन 'न च श्रेयो नु पश्यामि' इत्यादेः कश्मलत्वं प्रदर्शितम्, युद्धाकरणे स्वधर्मत्यागेन नरकः तत्करणे स्वर्ग इत्यनिष्टनिवृत्तेरिष्टप्राप्तेश्च सत्त्वेन 'श्रेयो न पश्यामि' इत्यस्य मोहत्वाविष्करणात्। अकीर्तिकरमिति। अपकीर्तिकरं कीर्तिभङ्गकरं चेत्यर्थः। अनेन 'आचार्याः पितरः पुत्राः' इत्यारभ्य 'एतान्न हन्तुमिच्छामि' इत्यन्तस्य कश्मलत्वं प्रदर्शितम्। यदि ह्याचार्यादीन्न जिघांसेत्तदा पूर्वमेव तूष्णीं स्थातव्यम्। महता तु संरम्भेण युद्धं प्रस्तुत्य

तदानीमेतान्न हन्तुमिच्छामीत्युक्ते 'भयाद्रणादुपरतम्' इत्यादिवक्ष्यमाणविधया अपकीर्तिकरम्, महादेवयोधित्वनिवातकवचादिजेतृत्वकृतपूर्वतनस्वकीर्तिभङ्गकरं च भवति । अतो न हन्तुमिच्छामीति मोह एवेति भावः । तदेवमनार्यजुष्टमित्यादिविशेषणत्रयेण पूर्वाध्यायोक्तं सर्वमप्यर्जुनवाक्यजातं कश्मलमित्युपपादितं भवति ॥

ननु किमिति मां मोहीत्युपालभसे, लोके मोहस्य पुरुषमात्रस्वभावत्वादित्यत्राह—

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

हे पार्थ, वीर्यनाशकत्वात्क्लैब्यमिव क्लैब्यं मोहं मा स्म गमः मा गाः । स्मेति वाक्यालंकारे । यतः त्वयि पार्थे नैतत्क्लैब्यं युज्यते । यस्त्वपार्थस्तस्य क्लैब्यं युक्तम् । त्वं त्वपार्थो न भवसि, किंतु पार्थः । ततस्त्वयि नैतद्युक्तमिति पार्थेत्यनेन ध्वन्यते । प्राकृतपुरुषाणामेवैतादृशमोहस्वाभाव्यम्, न त्वादृशस्येति भावः । यद्वा पार्थेत्यनेन पृथया देवतावरप्रसादेन लब्धस्य क्लैब्यानौचित्यमुक्तम् । त्वयीत्यनेन पृथापुत्रेष्वपि महादेवयोधित्वादिविशेषगुणैः, तदुपजीवनप्रवृत्तेन 'पाण्डवानां धनंजयः' इति वक्ष्यमाणवचनेन च अवगतमहामहिमशालिनि नेदं युक्तमित्युक्तं भवति । ननु सत्यमेव न युक्तं क्लैब्यमिति; तथापि दुर्वारमिदम्; अतो नोत्थातुमपि शक्नोमि, किं कुर्यामित्यत आह— हे परंतप शत्रुतापन, क्षुद्रमतितुच्छं

हृदयदौर्बल्यम् । दुष्टं बलं यस्य तद्दुर्बलम्, तद्भावो दौर्बल्यम् । हृदयबलं विवेकः, तद्विरोधितया तं दोषं यन्मोहो हृदयदौर्बल्यम्, त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ । अत्र क्षुद्रमिति मोहस्य सुनिरसनत्वप्रदर्शनात्तस्य दुर्वारत्वं प्रत्युक्तम् । परंतपेत्यनेन मोहनिरासे हेतुरुक्तः । शत्रुसंतापनो हि शत्रुं प्रतिसंधाय क्रोधात्तत्संतापने प्रवर्तते । त्वया च कौरवसंतापने प्रवृत्तेन तच्छत्रुत्वं प्रतिसंधेयमिति कौरवकृतलाक्षागृहदाहविषदानादितत्कृत्यप्रतिसंधायिनस्तव तद्विषयकस्वजनतामोहनिरासः सुखेन भवतीति तत्कृत्यं मुहुरनुसंधेयमिति भावः ॥ ३ ॥

इत्थं भगवता प्रतिबोधितोऽपि स्वजनस्नेहमोहपिहितस्वहितपरिज्ञानः स्वानुशयमाविष्कुर्वन् पुनरप्यर्जुन उवाच कथमित्यादिपञ्चभिः—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

हे मधुसूदन, भीष्मं द्रोणं च युद्धे इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? न कथंचिदपि; हे अरिसूदन, यतस्तौ पूजार्हावित्यन्वयः । अत्र संख्ये इषुभिरित्यनेन—पूज्याभ्यां सह विनोदगोष्ठ्यामपि केवलं वाचिकमपि युद्धं निषिद्धम्, किमु वक्तव्यं ताभ्यां सह युद्धरङ्गे बाणैर्न योद्धव्यमित्युक्तं भवति । प्रतियोत्स्यामीत्यनेन च भीष्मद्रोणाभ्यां मयि बाणप्रक्षेपे कृतेऽपि नाहं तदुपरि शरं क्षिपामीति प्रदर्शितम्, 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन' इत्युक्तेः । मधुसूदनेत्य-

नेन मधुदैत्यं निषूदितवता त्वया तादृश एव विषयेऽहं नियोज्यः न त्वेवंविधे पूजार्हविषय इति सूचितम् । ननु मयापि मातुलत्वेन पूजार्हः कंसो निषूदित इत्याशङ्कायामरिसूदनेत्युक्तम् । कंसः किल तव जन्मप्रभृति तत्पूर्वमेव शत्रुः । नैवं मम भीष्मद्रोणौ । बाल्य एव हि गतपितृकाणामस्माकं पोषकपिता भीष्मः । द्रोणस्तु स्वपुत्रादश्वत्थाम्नः कर्णदुर्योधनादिभ्योऽप्यतिशयितस्नेहेन मम सरहस्यधनुर्वेदोपदेशात्पितुरप्यधिकः, 'स हि विद्यातस्तं जनयति, तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इति स्मृतेः । अथ च ब्राह्मणः, तन्निषूदने प्रवर्तनमत्यन्तानुचितमिति भावः । यद्वा अरिसूदनेत्यस्य भिन्नवाक्यगतत्वान्न तेन मधुसूदनपदस्य पुनरुक्तिदोषः ॥ ४ ॥

ननु 'अनार्यजुष्टम्' इत्यादिना युद्धवैमुख्यस्य कश्मलत्वं प्रागेवोक्तमित्याशङ्क्य, गुरुविषये युद्धवैमुख्यं न कश्मलम्, किं तु युद्धमेवेत्याह—

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

महानुभावान् स्वेच्छामरणयावज्जीवनैष्ठिकब्रह्मचर्यसर्वधर्मपरिज्ञान-सर्वशास्त्रार्थसंपत्तिश्रुताध्ययनतपोनिष्ठादिरूपो महाननुभावो माहात्म्यं येषां तान् । हि-शब्दस्तत्प्रसिद्धिद्योतकः । गुरून्भीष्मद्रोणौ । पूजायां बहुवचनम्, कृपाद्यपेक्षया वा बहुत्वोक्तिः । ता..त्वा परलोकवि-रुद्धं तद्वधमकृत्वा इह लोके नृपाणां निषिद्धं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्तम् । भिक्षासमूहवाचिना भैक्षशब्देन एकभिक्षया निर्वा-हाभावे प्रतिगृहभिक्षाटनमपि ततो वरमित्युक्तं भवति । एतदेवो-पपादयन्विपक्षे दोषमाह— हत्वेति । गुरून्हत्वा तु इहैव लोके भोगान्भुञ्जीय अश्नीयाम्, न तु परलोके । भुज्यन्त इति भोगाः पुरुषार्थाः । कर्मणि घञ् । पुरुषार्था अपि अर्थकामात्मका एव, न तु धर्ममोक्षौ । अर्थकामा अपि न परिशुद्धाः, किं तु रुधिरप्र-दिग्धाः, जुगुप्सिता इत्यर्थः । सर्वतोमुखतदीयरुधिरधाराप्रवाहव्यूह-मन्तरार्थकामा न निष्पद्यन्त इति तदनुनिष्पादिषु तेषु रुधिरप्र-दिग्धा इत्यतिशयोक्तिः । अतो रुधिराशनाद्भिक्षान्नमेव श्रेय इत्यै-हिकामुष्मिकदुःखराहित्यादयुद्धमेव युक्तमित्यर्थः । किं च रुधिरप्र-दिग्धाशनमप्यस्माकं जये सति भवति; न च तन्निश्चयोऽस्ति, जयस्य संदिग्धत्वादित्याह— न चैतदिति । द्वयोर्मध्ये गरीयः अधिकतरं कर्म नः अस्माकं कतरत्किं भविष्यतीत्येतच्च न जा-नीमः । किं तद्द्वयम्? यद्वा वयमेताञ्जयेम यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुः । तथा च 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' इति न्यायात् सर्वथा भीष्मद्रोणाभ्यां सह युद्धं न युक्तमिति भावः । अत्र महानुभावान्गुरून्हत्वेत्यनेन भीष्मादियुद्धस्यानार्यजुष्टत्वम्, इ-

इव भुञ्जीयेत्यनेन तस्यास्वर्ग्यत्वं च दर्शितम् । तेन तदयुद्धपक्षे अनार्यजुष्टत्वमस्वर्ग्यत्वं च नेति ज्ञापितम् । रुधिरप्रदिग्धान् यदि वा नो जयेयुः इत्यनेन युद्धस्यापकीर्तिकरत्वं दर्शितम् । तेन चायुद्धपक्षे अकीर्तिकरमित्यपकीर्तिदोषः प्रागुक्तो निरस्तः । युद्धपक्षेऽपि जये सति गुरून्हत्वा तद्विनाशनं करोतीत्यपकीर्तेः, पराजये तु सति धिगेनं मूढं यः स्वशक्तिमविज्ञाय महापुरुषैः सह युयुत्सुर्दीपशलभन्यायेन नष्ट इत्यकीर्तेः सत्त्वादुभयत्राकीर्तिसाम्येऽपि युद्धपक्षीयाकीर्तेः परलोकहानिसनाथत्वेनायुद्धपक्षीयाकीर्तेरेव ततो ज्यायस्त्वादिति भावः । तदनेन भीष्मद्रोणौ प्रति न योत्स्यामीत्यस्मिन्नर्थे अनार्यजुष्टमित्यादिभगवदुक्तकश्मलत्वदोषो नेति प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

नन्वेवं तर्हि भीष्मं द्रोणं च विहाय धार्तराष्ट्रैरन्यैः सह युद्धं क्रियताम्; तत्राह—

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

यान्गुरून्भीष्मादीन्हत्वा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः, त एव गुरवो धार्तराष्ट्राः सन्तः संमुखेऽवस्थिता इति योजना । भीष्मद्रोणावनिहत्य धार्तराष्ट्रैर्युद्धं कर्तुमशक्यम्, तदविनाभावेन तत्पुरस्कारेणैव च तेषां युद्धे प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

नन्विदं सर्वमयुक्तम् । तथा हि—यदि भीष्मद्रोणौ भवत्पक्षपातिनौ, तदा भवत्स्वेव ताभ्यां मिलित्वा स्थेयम् । यदि च तन्न शक्यम्,

तदा धार्तराष्ट्रैः सह यथेदं युद्धं भवतां न प्रसज्जेत तथा मिथः समाधेयम्। यदि च ते दुर्विनीताः स्ववचनं न शृण्वन्ति, तदा तान्विसृज्य मध्यस्थतया वा भवितव्यम्। न त्वेवं ताभ्यां कृतम्। किं त्वाततायिषु तेष्वेवान्तर्भूय स्थीयते। तदप्यर्थलोभेन। तदुक्तं भीष्मेणैव युधिष्ठिरं प्रति— 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाबाहो बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' इति। तथा च कथं भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं माहानुभाव्यं वा यद्वधादैहिकमामुष्मिकं च दुःखं स्यात्। 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्' इति स्मृतिपर्यालोचनया शौर्यमदावलिप्तयोः अधार्मिकदुर्योधनदलप्रवेशेन कार्याकार्यविवेकशून्ययोः अत एवोत्पथाविष्टयोश्च तयोः शासनीयत्वात्, 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति मनुवचनादिपर्यालोचनयाप्याततायिनोर्भीष्मद्रोणयोर्वध्यत्वप्राप्तेश्च। न ह्याततायिभ्यः स्वात्मानं विक्रीय तदर्थे प्राणत्यागमुपेत्य तदेकलोलीभावेनास्मान्हन्तुमागतयोस्तयोराततायित्वे विवादोऽस्ति। उक्तं च भीष्मेणैव स्वाततायित्वम्। यथोक्तं भागवते— 'शितविशिखहतो विकीर्णविश्वक्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे' इति। प्रतिज्ञातश्च त्वयैव पूर्वमुद्योगपर्वणि दुर्योधनदूतमुलूकं प्रति राजसभायां भीष्मवधः— 'यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे। हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम्' इति। न चैवं शास्त्रविहिते पूर्वप्रतिज्ञाते चाततायिवधे प्रवृत्तस्य तव स्वधर्मे युद्धमपहाय अविहिते प्रत्युत

क्षत्रियं प्रति निषिद्धे भिक्षाटने मनः कर्तुमुचितम् । तदेतत्सर्वमधीतधर्मशास्त्रस्य महाक्षत्रियस्य तव स्पष्टमेवेति नापूर्वतयाऽ देष्टव्यम् । अथापि स्मारितम् 'कुतस्त्वा कश्मलम्' 'अनार्यजुष्टम्' इत्यादिना । तथापि कथं भीष्मं द्रोणं च प्रतिब्रूषे? अहो तव स्वभावसिद्धो विवेकः क्वेदानीं गत इति भगवदभिप्रायमाशङ्क्याह द्वाभ्याम्—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

गुरून्निहत्य कथं जीविष्यामीति दैन्यं कार्पण्यम्, स एव दोषः, तेनोपहतो बुद्धिशौर्योत्साहादिरूपः क्षत्रियस्वभावो यस्य स तथोक्तः, अतो धर्मसंमूढचेताः धर्मे शास्त्रविहिते त्वदुपदिष्टे च युद्धरूपे संमूढम् अधर्मोऽयमिति सम्यङ्मोहं प्राप्तं चेतो यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि, श्रेय इत्यनुषङ्गः । पृच्छतश्च मे यत् श्रेयो धर्मः स्याद्भवति । स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । 'पुण्यश्रेयसी सुकृतम्' इति निघण्टुः । तत् ब्रूहि । ननु 'तस्मादुत्तिष्ठ भारत' इत्युक्तमेव तव युद्धं श्रेय इति, तत्राह— निश्चितमिति । इदमित्थमेवेति मे निश्चितं यथा भवति तथा ब्रूहि । 'तस्मादुत्तिष्ठ' इति त्वदुक्तं तु धर्मसंमूढचेतसो न मे निश्चितमिति भावः । न चैवम् उक्तार्थनिर्णयमयं न प्रतिपद्यते, किमनेनेति मामुपेक्षेथा इत्याह— शिष्य

इति । लोके ह्यशिष्यभावेन पृच्छन् वक्त्रा स्वोक्तार्थानवधारणे सत्युपेक्ष्यते । अहं तु शिष्यभावेन पृच्छामीति नोपेक्ष्यः । अतो मां शाधि शिक्षय, अप्रतिपद्यमानं शिष्यं प्रति नानोपायैस्तत्त्वनिर्णयोत्पादनस्यैवाचार्यधर्मत्वादिति भावः । 'गुरूनहत्वा' इत्यादि वदन्नहं भीष्मद्रोणयोरपि शिष्योऽस्मि; किं तथैव तवापि शिष्य इति मन्यसे? नेत्याह— त्वां प्रपन्नमिति । शरणागतमित्यर्थः ॥

शरणागतिरपि अनन्यशरणत्वाध्यवसायपूर्विका त्वमेव शरणमिति त्वदुपसत्तिः, न त्वन्यस्मिञ्शरणे स्थितेऽपि त्वमपि शरणमित्येवंलक्षणत्वदुपसदनरूपेत्याह—

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यद्वस्तु मम शोकमपनुदेत्तन्न पश्यामीत्यनन्यशरणत्वोक्तिः । ननु नायं शोकापनोदनविचारावसरः, शत्रुषु संनह्य पुरः स्थितेषु प्राप्तकालस्यैव कर्मणः कर्तव्यत्वात् पश्चात्तु तद्विचारो भविष्यतीत्यत उच्छोषणमिति शोकविशेषणम् । इन्द्रियाणामातितापकं शोकमनपनुद्य न किंचिदपि कर्तुं शक्यम्, शोकव्याकुलेन्द्रियतायाः सर्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात् । अतस्तदपनोदनविचार एव प्राप्तकाल इति भावः । ननु युद्धमेव तव शोकनिवर्तकम्, जये सति सार्वभौमप-

दस्य मरणे सत्यैन्द्रपदस्य च लाभेन परमानन्दसिद्धेरित्यत आह— अवाप्येति । अपि चेत्यस्य 'अवाप्येत्यनेन संबन्धः । भूमौ इह लोके जयेन निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं मरणेन परलोके सुराणामाधिपत्यं वा अवाप्यापि च शोकापनोदनं न पश्यामीति योजना । निश्चितोत्तरक्षणमरणस्य साम्राज्यपट्टबन्ध इव गुरुवधशोकदग्धस्य नैहिकमामुष्मिकं वा सुखं विश्रान्तिकरमिति भावः । अवाप्यापीत्यनेन —जीवता खलु राज्यं प्राप्यम्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इत्युक्तरीत्या गुरुवधोत्तरक्षणे म्रियमाणस्य कथं राज्यं कथं च गुरुघ्नस्य स्वर्ग इति तदुभयावाप्तिरेव मम दुर्लभा; सत्यामपि तत्प्राप्तौ महत्तरशोकस्य न ततः शान्तिरिति दर्शितम् । यत्त्वत्र मधुसूदनसरस्वतीभिर्व्याख्यातम्— 'अधिकारिविशेषणप्रदर्शनार्थोऽयं ग्रन्थसंदर्भः । तथा हि— अवाप्य भूमावित्यैहिकफलभोगविरागः, सुराणामाधिपत्यमित्यामुष्मिकफलभोगविरागः; एवम् 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' 'अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः' इत्यत्राप्यैहिकामुष्मिकफलभोगविरागो दर्शितः । तथा 'किं नो राज्येन गोविन्द' इति शमः 'किं भोगैः' इति दमश्च प्रतिपादितः । 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यत्र निर्लोभता । 'तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्यत्र तितिक्षा । 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि' इत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः संन्यासः । 'न च श्रेयो नु पश्यामि' इत्यत्र दृष्टादृष्टश्रेयोनिषेधेनार्थादात्मैव श्रेय इति प्रतीतेर्नित्यानित्यविवेकश्च' इति— तच्चिन्त्यम् । यदि हि निरुपाधिकमिहामुत्रार्थफलभोगवैराग्यादिकमत्रोच्येत, तर्ह्येवाधिकारिविशेषणपरत्वमस्य ग्रन्थस्य युज्येत । न त्वेवम् .

किं तु 'यच्छोकमुच्छोषणम्' इति शोकोपाधिकमेव भोगवैराग्यं स्पष्टमुक्तम्। 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' 'किं नो राज्येन' इत्यत्रापि 'येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च' इत्युत्तरश्लोकेन स्वजनानामर्थे राज्याद्याकाङ्क्षाप्रदर्शनाद्बन्धुवधोपाधि..मेव वैराग्यमिति स्पष्टम्। 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यत्रापि 'कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः' इति कुलक्षयोपाधिकमेव निर्लोभत्वमिति स्फुटम्। 'तन्मे क्षेमतरम्' इत्यत्रापि 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्युपक्रमादत्रापि 'धार्तराष्ट्रा रणे हन्युः' इति धार्तराष्ट्रग्रहणाच्च स्वजनकर्तृकवधोपाधिक्येव तितिक्षेति विशदम्। 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि' इत्यत्रापि 'हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्' इत्युत्तरार्धेन गुरुवधोपाधिकमेव भिक्षाटनश्रेयस्त्ववर्णनमिति प्रदर्शितम्। 'न च श्रेयो नु पश्यामि' इत्येतदपि 'हत्वा स्वजनमाहवे' इति वाक्यशेषात्स्वजनवधोपाधिकमेवेति व्यक्तम्। न हि सोपाधिकमेतादृशवैराग्यादिकं ज्ञानाधिकारिविशेषणमिति शास्त्रस्थितिः; तथा सति सर्वस्यापि स्वजनमरणशोकोपाधिकमीदृग्वैराग्यमस्तीति व्यावर्तनीयाभावाद्वैराग्यादेरधिकारिविशेषणत्वमेव नोपपद्येत। तस्माद्दैवासुरसंपद्विभागाध्याये 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च' इत्यादि प्रस्तुत्य 'दैवी संपद्विमोक्षाय' इति दैवसंपदं ज्ञानाधिकारिविशेषणत्वेनोक्त्वा 'मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव' इति यद्भगवतार्जुनं प्रत्युक्तं तदेवाधिकारिविशेषणनिरूपणपरम्। अत्र तु ज्ञानोपदेशोपोद्धातत्वेन अर्जुनस्य शोकमोहप्रादुर्भाववर्णनमात्रमिति युक्तमुत्पश्यामः॥ ८॥

तदेवम् ‘दृष्ट्वेमं स्वजनम्’ इत्यादिना अर्जुनस्य शोकमोहप्राप्तिमुक्त्वा पुनः ‘कुतस्त्वा कश्मलम्’ इत्यादिना भगवत्प्रतिबोधितस्यापि तस्य ‘कथं भीष्मम्’ इत्यादिना शोकमोहतादवस्थ्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वयं विस्मयमानः,

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

परंतपः शत्रुतापनः गुडाकेशोऽर्जुनः गोविन्दं गाम् ‘कुतस्त्वा कश्मलम्’ इत्यादिकं वाचं विन्दति वक्तव्यतया लभत इति गोविन्दः, तं हृषीकेशं कृष्णं प्रति एवमुक्त्वा ‘कथं भीष्मम्’ इत्यादिना ‘सुराणामाधिपत्यम्’ इत्यन्तेनोक्तप्रकारेण कथयित्वा पुनरपि ‘न योत्स्ये’ इति स्वसिद्धान्तमुक्त्वा तूष्णीं बभूव । हेत्याश्चर्यार्थे निपातः । तच्चाश्चर्यं गोविन्दमित्यनेन प्रदर्शितम् । ‘कुतस्त्वा’ इत्यादिना बोधितोऽपि मोहवाक्यान्येवोक्तवानित्याश्चर्यमित्यर्थः । हृषीकेशमित्यनेन तथा मोहग्रस्तं प्रत्यपि प्रतिबोधने सर्वधीवृत्तिप्रेरकस्य न भार इति सूचितम् । परंतप इत्यनेन च शत्रुतापनस्य युद्धवैमुख्यं न भयप्रयुक्तं किं तु मोहोपाधिकमिति ज्ञापितम् । मोहोऽपि च हृषीकेशानुगृहीतस्य अकिंचित्कर इति गुडाकेशपदेन निस्तन्द्रत्ववाचिनोक्तम् ॥ ९ ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तमिति । प्रतिबोधनानन्तरमपि मुह्यन्तमित्यर्थः । मोहोऽपि स्वरूपसन्नेव न स्थितः, किं तु शोकरूपस्वकार्यपर्यन्त इत्याह— विषीदन्तमिति । विषादोऽपि न लोक इव किंचित्कालमवस्थाय गतः, किं तु स्वजनदर्शने यथा प्रथममारब्धस्तथैवानुस्यूत इति दर्शयितुं वर्तमानार्थकः शतृप्रत्ययः । एवंविधोऽपि शोको यदि स्वसेनामध्यस्थितिकाल एव स्यात् तदा सावकाशं समाधातुं शक्येत; न त्वेवम्; किं तु स्वबलान्निर्गत्य युयुत्सुः परकीयशूरमुखे स्थित्वा स्वयं धनुरुद्यम्य प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते यदा बन्धूनवैक्षत, तदानीमुत्पन्नः; ततो महत्कष्टं जातमित्यभिप्रेत्याह— सेनयोरुभयोर्मध्य इति । एवं सत्यपि भगवतोऽर्जुनसंकटनिरासेऽनायासं दर्शयति— प्रहसन्निवेति । परिहासवाक्यं वदन्निवेत्यर्थः । अर्जुनस्य पैतृष्वसेयतया तं प्रति भगवतः सर्वदापि परिहासोक्तय एव भवन्तीति तदा संकटेऽपि तन्निराचिकीर्षुर्भगवान्परिहासरीत्यैव इदं वक्ष्यमाणम् 'अशोच्यान्' इत्यादिकमतिगम्भीरार्थमशेषवेदान्तसारभूतं वचनमुवाच । तत्र च विनोदफलकत्वेन लोके परिहासः प्रसिद्धः, अयं त्वर्जुनस्य तत्त्वज्ञानोत्पादनफलक इति प्रसिद्धपरिहासवैलक्षण्यद्योतनार्थः प्रहसन्निवेतीवकारः । सर्वधीप्रेरकस्य ज्ञानोत्पादनं हासमात्रेणैव सुकरमिति हृषीकेशपदेनोक्तम् । भारतेति च धृतराष्ट्रसंबोधनेनेदं व्यज्यते— भरतवंशोत्पन्नेन त्वयानभिज्ञाता भरतवंशीया राजानो न सन्ति;

तेषु किमेतादृशभगवत्प्रेमानुग्रहपदं कश्चिदपि राजा दृष्टः श्रुतो वेति ॥

मेघायाथात्म्यसिद्ध्यै भवतु भगवती दग्धजीवच्छरीरम्लेच्छालापाहिमूर्च्छानिमिषदुपनिषज्जीवजीवातुरुक्तिः । अद्वैतब्रह्मराद्धान्तिकसकलपुराणेतिहासोपक्लृप्तसामाप्ता साम्राज्यपीठीमनघजनमनःशंकरी शांकरी नः ॥ तदेवं मोहसागरनिमग्नस्यार्जुनस्य आत्मतत्त्वज्ञानादन्यत्रोद्धारणोपायमपश्यन् 'प्रहसन्निव' इति पूर्वश्लोकोक्तमर्जुनापहासं विशदयन्नेव तदुक्तानुवादपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतारयन्,

श्रीभगवानुवाच—

अत्र हृषीकेश उवाचेत्युक्त्वापि पुनर्भगवानुवाचेति वदता संजयेन देशकालाद्यनपेक्षत्वरूपं भगवन्माहात्म्यं दर्शितम् । 'अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः' इत्येवंविधावस्थायां कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रवृत्तं कथं वार्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः, देशकालौ विना सर्वत्र कार्यानुदयादिति न शङ्कनीयम् , अचिन्त्याद्भुतमहामहिमशालिनि भगवति देशकालयोरकिंचित्करत्वादिति । एवं च अत्र महात्मवाची भगवच्छब्दः, 'भगः श्रीकाममाहात्म्य—' इत्यादिकोशस्मृतेरिति ज्ञेयम् ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अत्राद्यपादेन प्रथमाध्यायगतार्जुनोक्तानुवादः । द्वितीयपादेन तु

'कथं भीष्ममहम्' इत्यादिद्वितीयाध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वशोकमोहनिवर्तकभावस्य कृत्स्नगीताप्रतिपाद्यस्याद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानस्य निर्देश इत्यतो बीजे वृक्षस्वरूपस्येव कृत्स्नगीतार्थस्य अत्रान्तर्भावाद्बीजश्लोकोऽयमिति गीतान्यासरहस्यम् । अथाक्षरार्थः— अशोच्यान् आततायित्वेनावश्यवध्यतया शोचितुमनर्हानेव त्वम् अन्वशोचः 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादिनानुशोचितवानसि । 'विषीदन्तम्' इति पूर्वश्लोकोक्त्या शोकस्याद्यापि वर्तमानत्वादशोच इत्यार्षो लङ्प्रयोगः । अनुशोचसीत्यर्थः । विवेकी हि शोच्याननुशोचति, त्वं त्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणगर्भोऽयमनुवादः । तत्र च 'कुतस्त्वा कश्मलम्' इत्यादिना प्रतिबोधितः हा मयानुचितमाचरितमिति स्वयं बुद्ध्यावगन्तव्ये तद्विहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान्वचनानि 'कथं भीष्ममहम्' इत्यादीनि भाषसे केवलम्, न तु वस्तुतः प्राज्ञोऽसीत्ययमपि दूषणगर्भोऽनुवादः । वादांश्चेति चकारेण— प्रज्ञावादान्कुर्वन्प्राज्ञमर्यादयापि नावतिष्ठसे, यतः 'पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः' 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इति भाषसे; न च शिष्यमर्यादयापि तिष्ठसि, यतः 'न योत्स्यामि' इति पुनः स्वातन्त्र्येण भाषसे; तथा च मौढ्यं प्राज्ञत्वं पुनः शिष्यत्वं स्वातन्त्र्यं चेत्येतत्परस्परविरुद्धं त्वयि दृश्यत इत्यपहासकारणोक्तिः । इत्थमनूद्य प्रथममशोच्यानुशोचनं निराकरोति— गतासूनिति । अत्र 'अशोच्यान्' इत्यादिभिः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यन्तैर्विंशत्या श्लोकैः

अशोच्यानुशोचननिरासः, ततः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यानन्वशोचः' इति दूषणगर्भानुवादेनैव अर्जुनशोकस्य निरासो भवतीति किमर्थमत्र तत्त्वज्ञानमवतारणीयम्; तथापि भीष्मद्रोणयोर्महानुभावत्वं वदन्नर्जुनस्तयोरशोच्यत्वं न मन्यते, धार्तराष्ट्रेष्वाततायित्वेनाशोच्यत्वं मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोणपुरस्कारेण प्रवृत्तांस्तान्न योद्धुमिच्छतीत्यतस्तेष्वशोच्यत्वबुद्धिः सत्यपि शोकापनोदकत्वाभावात्फलतः शोच्यत्वबुद्धेर्न विशिष्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकपल्लवाङ्कुरहेतुभूतायास्तद्विषयकममताबुद्धिलक्षणलताया मूलकंदस्याज्ञानस्योन्मूलनं विना समूलशोकनाशो न भवतीति तदज्ञानमूलकूलंकषमात्मज्ञानमवतारितमिति द्रष्टव्यम् । गतासूनिति । पण्डिता ज्ञानिनः लोके गतासून् गतप्राणान् अगतासून् अगतप्राणान् गमिष्यत्प्राणान् आसन्नमरणानिति यावत्, तानुभयांश्च नानुशोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि अहो एतैते मृता इति वा नानुशोचितुमर्हसीत्यर्थः । मधुसूदनसरस्वत्यस्तु— 'अगतासुशब्देन गतासूनां बान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते; ते च बन्धुविच्छेदे कथं जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एवात्र 'अगतासुशोकः' इति व्याचख्युः । तच्चिन्त्यम । 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादिना भीष्मादीन्स्वजनाञ्जीवतः प्रत्यर्जुनेन मन्निमित्तमेते मरिष्यन्तीति शोचितत्वेन तस्यैव शोकस्य कण्ठरवेणोक्तस्य प्राधान्येन निरसनीयस्यात्र अगतासुशोकत्वेन ग्राह्यतया तद्विहाय युयुत्सुस्वजनसंबन्धिबन्धुविषयशोकस्याप्रस्तुतस्य ग्रहणानौचित्यात्,

अन्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वगतासुशोकद्वयानन्तर्भूततया तस्यात्र निरासालाभेन तादवस्थ्यापातात्। यदि च गतासूनानुशोचन्तीति मृतविषयशोकनिषेधेनैव मरिष्यच्छोकनिषेधोऽपि सिध्यति इत्यविशेषात्, अतस्तन्निषेधः पृथङ् नापेक्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसंबन्धिबन्धुविषयशोकनिषेधोऽपि तत एव कैमुतिकन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूनानुशोचन्तीति न वक्तव्यमेव स्यात्। तथा च प्रस्तुतनिरासे सति अप्रस्तुतनिरासस्यार्थिकत्वादासन्नविनाशभीष्मादिशोचनमेवागतासुशोक इति व्याख्यानं युक्तम्। एतेन 'अगतासून् जीवत इव गतासूनपि नानुशोचन्ति' इति माध्वव्याख्यानमपि निरस्तम्; अगतासुशब्दस्योक्तरीत्या आसन्नमरणजीवद्वाचित्वावश्यंभावेन स्वस्थजीवद्वाचित्वायोगात्, इवकारादेरश्रवणेन समुच्चयवाचकचकारस्य चोक्तरीत्या मुख्यार्थे संभवत्यगतिकगतिकानैकार्थ्योपगमानौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासंभवाच्च। एतेनैव 'गतासून्देहान् अगतासूनात्मनश्च नानुशोचन्ति' इति रामानुजव्याख्यानमपि निरस्तम्। गतास्वगतासुशब्दयोर्मृतजीवद्वाचित्वेन प्रसिद्धयोस्तथैवार्थे संभवत्यप्रसिद्धार्थकल्पनायोगात्। न हि देहे आत्मनि च तयोः प्रसिद्धिरस्ति। न च गता असवो यस्मादिति योगाश्रयणेन देहो गतासुः आत्मा च अगतासुरिति युक्तम्। तथा सति गतास्वगतासुशब्दाभ्यां मृतजीवच्छरीरयोरेव प्राप्तेः। न च गतासुरनित्यः अगतासुर्नित्य इति ताभ्यां देहात्मनोः प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्। अनित्ये घटादौ गतासुरिति नित्ये च आकाशादावगतासुरित्यव्यवहारेण तयोर्नित्यानित्यवाचित्वासिद्धेः, लक्षणायां च तस्या एव दोष-

त्वात् । तस्माद्यथोक्त एवार्थ इति शंकरभगवत्पादीयव्याख्यान-मेवानवद्यम् ॥ ११ ॥

ननु सर्वोऽपि मृतानासन्नमरणांश्च बन्धूञ्शोचति, तत्कथं पण्डितास्तान्न शोचन्तीत्युच्यते? तत्र वक्तव्यम्; को नाम शोचनीयः पदार्थः? किमात्मा, किं वा देहः? नाद्यः, तस्य नित्यत्वेन मरणासंभवादित्यभिप्रेत्यात्मनित्यत्वं साधयति न त्वेवेत्यादिषड्भिः—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

तु-शब्दो देहादात्मनो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । अहं जातु कदापि पूर्वकाले नैव नासम्, किं त्वासमेव । त्वं च न नासीः, किं त्वासीरेव । इमे जनाधिपा भीष्मादयोऽपि न नासन्, किं त्वासन्नेव । अतः परम् उत्तरकालेऽपि जातु अहं त्वमिमे जनाधिपाश्चेति सर्वे वयं नैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव । इति कालद्वयसंबन्ध उक्तः । वर्तमानकालसंबन्धस्तु स्फुटत्वान्न वक्तव्यः । ततः कालत्रयसंबन्धित्वेनात्मनो नित्यतया मरणासंभवान्न शोच्यत्वमित्यर्थः । अत्र आसं भविष्यामीत्युक्त्यैव कालद्वयसंबन्धसिद्धावपि प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वयोः साक्षान्निषेधार्थं न नासं न न भविष्याम इति नञ्द्वयगर्भवचनमुक्तम् । यद्यपि भीष्माद्यात्मनामशोच्यत्वप्रतिपादनाय तदीयात्मनित्यत्वमेव वक्तव्यम्, न त्वेवाहमिति स्वात्मनित्यत्वप्रदर्शनं तु किमर्थम्; तथापि 'यद्वा

जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति वदता अर्जुनेन परेषामिव स्वेषामपि पराजयपक्षे मरणमाशङ्कितमिति तत्परिहाराय तत्प्रदर्शनमर्थवत्। तत्र च परात्मापेक्षया स्वात्मनः प्रत्यासन्नत्वादादौ स्वात्मनित्यत्वोक्तिः। तत्राप्यर्जुनस्य स्वात्मापेक्षया भगवदात्मा अधिकतरप्रेमास्पदम्। अतो भगवद्विपत्त्यभाव एव प्रथमं तस्य बुभुत्सेति तद्विजानता भगवता प्रथमं न त्वेवाहमिति स्वनित्यत्वं प्रदर्शितम्। यत्त्वत्र माध्वरामानुजव्याख्यानम्— 'भगवत्सामर्थ्यमर्जुनेन बहुशो दृष्टम्। अचिन्त्यशक्तिकत्वेन तस्य जीववैलक्षण्यमप्यवगतम्। अतस्तन्नित्यत्वस्यानाशङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेनैव ग्रहणम्। एवं च यथाहं परमात्मा नित्यः सर्ववेदान्तप्रसिद्धः तथा त्वमिमे जनाधिपाश्च नित्या इत्यर्थः' इति, तन्न; जीवनित्यत्वस्यापि वेदान्तप्रसिद्धत्वेन तस्याप्यनाशङ्किततयात्र प्रतिपादनानपेक्षणात्। न च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इति श्रुत्या निर्धारणसामर्थ्याज्जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वं च ज्ञायते, नित्यत्वं च विनाशाभावः, न चाभावे तारतम्यमस्तीति जीवनित्यत्वमुपचरितमाशङ्क्येत, तदर्थं प्रागभावध्वंसाप्रतियोगित्वदर्शनेनात्र जीवनित्यत्वमुपपाद्यत इति वाच्यम्। तदुपपादनस्यापि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' इत्यादिश्रुतिभिरेव कृतत्वात्, नित्यानां चेतनानां बहूनां नित्यश्चेतन एको यः कामान्विदधातीति संबन्धषष्ठ्यैवात्र श्रुत्यर्थाञ्जस्येन निर्धारणषष्ठ्यसिद्धेश्च। यद्युच्येत अर्जुनेन विदितमपि जीवनित्यत्वमत्र भीष्माद्यशोच्यत्वहेतुतयोच्यमानं न दुष्यत इति, तर्हि भगवन्नित्यत्वमपि 'यद्वा जयेम' इत्याद्यर्जुनीयभगवदपायश-

ज्ञानिरासायोच्यमानं न दुष्यत इति समानम् । परमात्मन्यनित्यत्वशङ्कैव नेति चेत्, जीवात्मन्यपि न सेति तुल्यम् । किं च श्रीकृष्णः परब्रह्मेति नार्जुनस्याद्यापि निश्चयोऽस्ति, येन त्वदुक्तं व्याख्यानं युज्येत । यद्यपि भगवत्सामर्थ्यमर्जुनेन बहुशो दृष्टं युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यो बहुधा श्रुतं च; तथापि विश्वरूपप्रदर्शनात्पूर्वमर्जुनस्य भगवत्यपरिमितबलपराक्रमसंपन्नो योगादिलब्धदिव्यशक्तिः कश्चिदयं महान्पुरुषस्तैस्तैरीश्वरत्वेन स्तूयत इत्येव निश्चयः, विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु परब्रह्मत्वनिश्चय इत्यर्जुनवचनैरेवावगम्यते । विश्वरूपाध्याये 'सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य—' इत्यादि वदता अर्जुनेन भगवन्तं प्रति तव महिमानमजानता मया त्वं लोकसाधारणः सखेति मत्वा इतः पूर्वं विहारशय्यादिषु यदसत्कृतं तत्क्षामये, त्वं हि सकलजगत्पिता परब्रह्मैवासीति कथनेन विश्वरूपदर्शनात्पूर्वं भगवति स्वस्य परब्रह्मत्वाध्यवसायाभावस्य तदनन्तरं तत्सद्भावस्य च कण्ठत एवोक्तेः । आदित आरभ्यैवार्जुनस्य भगवति परब्रह्मत्वनिश्चये, चतुर्थेऽध्याये भगवन्तं प्रति 'अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति' इत्यर्जुनस्य प्रश्नायोगाच्च । न हि परब्रह्मणि इदानींतनस्य तव पूर्वसिद्धं विवस्वन्तं प्रत्युपदेशः कथमिति प्रश्नोऽवतरति, न वा सर्वज्ञं ब्रह्मै-

वायमिति निश्चितवन्तं प्रति 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप' इति भगवतः प्रत्युक्तिरर्थवती भवति। पूर्वमेव श्रीकृष्णेऽर्जुनस्य ब्रह्मत्वनिश्चये ब्रह्मैव स्वसाहाय्यार्थं निजरथमधितिष्ठतीति जानतस्तस्य 'यद्वा जयेम—' इत्यादिजयसंशयायोगाच्च। तस्मात् 'न त्वेवाहम्' इत्यस्य दृष्टान्ततया व्याख्यानायोगाच्छंकरभगवत्पादव्याख्यातो यथोक्त एवार्थः। यत्पुनरत्र रामानुजेनोक्तम्—'अज्ञानमोहितं पार्थं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये भगवता अहं त्वम् इमे सर्वे वयमिति व्यपदेशाज्जीवेश्वरभेदः परस्परभेदश्च पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तम्' इति, तत्तु 'देहभेदानुवृत्त्येह बहुवचनं न त्वात्मभेदाभिप्रायेण' इति गीताभाष्यगतभगवत्पादश्रीसूक्त्यैव प्रतिहतोदयम्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' इत्यादिना भगवतैव नानाशरीरेषु स्थितो जीवः स्वयमेवेति प्रतिपादनाद्भगवन्मताज्ञानविजृम्भितं सत्कूपमण्डूकन्यायावहम्, 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुविष्टः। उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इत्यादिश्रुतिशतैरेव दत्तोत्तरं च। किं च नात्र जीवे भेदो जीवपरस्परभेदो वा प्रतिपाद्यः, प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। अतः प्रत्यक्षप्राप्तभेदानात्मनः अहं त्वमिमे इत्यनूद्य तन्नित्यत्वमेवात्र प्रतिपाद्यम्। अन्त्ये षट्के तु 'क्षेत्रज्ञं च' इत्यादिनाप्यद्वैतं प्रतिपाद्यत इति नास्माकमनुपपत्तिलेशः; प्रत्युत द्वैतवादिनस्तवैव तद्वचनविरोधो दुरुद्धरः।

अपि च अहं त्वमिति व्यपदेशमात्रान्न भेदसिद्धिः, रामायणे रामपरशुरामसंवादे 'ब्राह्मणोऽसीति मे पूज्यो विश्वामित्रकृतेन च। तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम्' 'न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति। त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः' इति रघुरामपरशुरामाभ्यामहं त्वमिति व्यपदिष्टतया तयोरपि भेदप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, 'रामः शस्त्रभृतामहम्' इत्यत्र 'शस्त्रभृत्त्वे विभूतिरर्थान्तराभावात्' इति व्याख्यातवता त्वयाप्यवतारभेदनिषेधात् अपसिद्धान्ताच्च। तत्र प्रमिताभेदयोर्भेदव्यपदेशः काल्पनिकभेदनिबन्धन इति चेत्, समः समाधिः। एतेन— श्रीकृष्णस्य इदानींतनगुरुपरम्परायाश्चाद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमस्ति चेत् निवृत्ताज्ञानतत्कार्यत्वादज्ञानकृतभेददर्शनतन्मूलोपदेशादिव्यवहारानुपपत्तिरिति कृष्णार्जुनसंवादरूपगीताशास्त्रासंगतिः, ज्ञानं नास्ति चेदज्ञानित्वादुपदेष्टृत्वानुपपत्त्या सुतरां तदसंगतिरित्यपि निरस्तम्; रामपरशुरामयोः परस्पराभेदज्ञानसत्त्वेन भेददर्शनाभावेऽपि तन्मूलकजयपराजयव्यवहारतदुक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवदत्राप्युपपत्तेः। ननु रामयोर्वास्तवस्वाभेददर्शित्वेऽप्यौपाधिकस्वभेददर्शनमस्तीति चेत्, इहापि तथास्तु, 'उपाधिना क्रियते भिन्नरूपः' इति श्रुतेः। अथैक एव परमेश्वरः स्वमायया रूपद्वयं विधाय लीलया मिथः संवादमिव कृतवान् न वस्तुगत्येति चेत्, सममत्रापि। वस्तुतस्तु— ऐन्द्रजालिकस्य परमोहनार्थस्वमायाकल्पितसर्पवृश्चिकादिषु मिथ्यात्वनिश्चये सत्यपि, परोपलभ्यमानमिथ्याभूतसर्पादिप्रतिभास इव भगवतोऽप्यद्वितीयात्मतत्त्वदर्शने सत्यप्यस्मदाद्युपलभ्यमानस्वमायाशक्तिकल्पित-

मिथ्याद्वैतप्रपञ्चप्रतिभासोऽप्यस्त्येव, यदाहुर्वाचस्पत्यकल्पतरुकाराः—'प्रतिबिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः। पुमान्क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः' इति। तत्र च मिथ्याभूतं जगन्मिथ्यात्वेनैव पश्यतो न तस्य तत्त्वदर्शित्वे विरोधः, न वा निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतयोपदेशादिव्यवहारायोगः; नित्यसर्वज्ञस्येश्वरस्य अस्मदादेरिव पूर्वमज्ञस्य सतः शास्त्राधिगतज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति वक्तुमशक्यत्वेन तस्य निवृत्ताज्ञानताया एवासिद्धेः। न च निवृत्ताज्ञानत्वाभावेऽप्यज्ञानराहित्यमस्तीति कथं तन्मूलकव्यवहार इति युक्तम्, महामायाविनि तस्मिन्नज्ञानराहित्यस्याप्ययोगात्। मायाज्ञानैक्यं च अन्यत्रोपपादितम्, अग्रे च अभिधास्यते। न च सर्वज्ञस्याज्ञानसंबन्धविरोधः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्। अत एव न तस्य नित्यमुक्तत्वविरोधः; न वा ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वविषयावारकाज्ञानेनैव सह सामानाधिकरण्यविरोधात्। तस्माद्भगवतस्तत्त्वज्ञानित्वेऽप्यैन्द्रजालिकवत् स्वाधीनमायामूलकमिथ्याजगत्प्रतिभासोऽप्यस्तीति रामभृगुरामव्यवहारवन्मायामूलकार्जुनाद्युपदेशव्यवहारोऽपि तस्य संगच्छते। गुरुपरम्परायास्तु निवृत्ताज्ञानतत्कार्यत्वेऽपि बाधितानुवृत्तिरूपं भेदज्ञानमस्तीति तन्मूलकोपदेशो युज्यते। न च बाधकेनाद्वितीयज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरुपादाननाशात्कथं बाधितानुवृत्तिरिति वाच्यम्, रज्जुतत्त्वज्ञानेन सर्पाज्ञाननिवृत्त्यनन्तरमपि भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुत्या च बाधितानुवृत्तिसिद्धेः। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किंचिदस्ति।

न च शुक्तिरजतादिज्ञानमनुवर्तमानं यथा न रजतार्थप्रवृत्तिहेतुः, तथैव द्वैतज्ञानमपि बाधितानुवृत्तं नोपदेशार्थप्रवृत्तिहेतुः स्यादिति वाच्यम्; तत्र सवासनाज्ञानक्षयेणार्थक्रियाप्राप्त्यभावेऽप्यत्र वासना-सत्त्वेनार्थक्रियोपपत्तेः । न च अज्ञाने नष्टे कथं तद्वासनेति वाच्यम्; पुष्पनाशानन्तरमपि पेटिकायां पुष्पवासनाया दर्शनादित्यन्यत्र वि-स्तरः । एतेन गुरुशिष्ययोरभेदाद्गुरुज्ञानेनैव शिष्योऽपि ज्ञानीति तस्याज्ञानाभावात्तं प्रत्युपदेशायोग इत्यपि निरस्तम्, रामयोरभेदाद्र-घुरामजयेनैव भृगुरामोऽपि जयीति तस्य पराजयाभावेऽपि तं प्रति 'मोक्तुं प्राणहरं शरम्' इत्यादिरघुरामोक्तेरिवास्याप्युपपत्तेः । सौहार्दे तु गुरुशिष्ययोर्वास्तवाभेदेऽपि घटाकाशमठाकाशयोरिवौ-पाधिकभेदसत्त्वान्मठनाशे तदुपाधिकाकाशस्य महाकाशतापत्तावपि घटाकाशस्य तदभाववत् गुरोर्ज्ञानादज्ञाननाशेन ब्रह्मात्मतासंपत्तावपि न शिष्यस्य तत्प्रसङ्ग इत्यलं बहुना ॥ १२ ॥

एवमात्मनो नित्यत्वेन मरणाभावादशोच्यत्वमिति स्थितम् । नन्विदमनुपपन्नम्, देवदत्तो जातो मृत इत्यनुभवेनात्मनोऽपि जन्म-मरणसत्त्वादित्याशङ्क्य, देहस्यैव ते जन्ममरणे न त्वात्मन इति सदृष्टान्तमुपपादयति—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिनो जीवस्य यथा अस्मिन्देहे कौमारं यौवनं जरेति विलक्ष-

णावस्था भवन्ति, तथा एतस्माद्देहाद्देहान्तरप्राप्तिरूपापि काचिदात्मनोऽवस्था भवति। यथा च तत्र देहधर्मभूता अपि कौमाराद्यवस्था देहैक्याध्यासादात्मनि प्रतीयन्ते देवदत्तः कुमारो युवा जीर्ण इति, न तु वस्तुतस्तद्धर्माः, तथैव देहधर्मभूतावुत्पत्तिविनाशावपि तदैक्याध्यासादात्मनि प्रतीयेते देवदत्तो जातो मृत इति, न वस्तुतस्तद्धर्मौ। यथा वा तत्र कौमारावस्थां विहाय यौवनावस्थाप्राप्तौ आत्मा नष्टो जात इति न मोहः, तथैतद्देहं विहाय देहान्तरप्राप्त्यवस्थायामपि नात्मनो नाशोत्पत्तिमोहः संभवतीत्यर्थः। ननु विषमो दृष्टान्तः, कौमाराद्यवस्थासु पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानेन अवस्थाद्वयानुगतात्मैक्यसंप्रतिपत्त्या तत्रात्मनो जन्मनाशाभावनिश्चयसंभवेऽपि देहाद्देहान्तरप्राप्त्यवस्थायां स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेन देहनाशतदुत्पत्त्यवस्थाद्वयानुगतात्मैक्यासिद्ध्या तदयोगादित्याशङ्क्य; प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि श्रुत्या तत्सिद्धिसंभवान्न दोषः, श्रुत्येकसमधिगम्यात्मतत्त्वे लौकिकप्रत्यभिज्ञानाभावस्याकिंचित्करत्वादित्यभिप्रेत्याह— धीरस्तत्र न मुह्यतीति। 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'जीवापेतं वाव शरीरं म्रियते न जीवो म्रियते' इत्यादिश्रुतिवाक्यैरधिगतात्मतत्त्वः पण्डितो धीरः 'मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः। स च धीरः तत्र देहनाशोत्पत्त्योः न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मोहमापद्यत इत्यर्थः। स्यादेतत्। देहात्मैक्याध्यास एवासिद्धः, येन कौमारस्येव नाशस्यापि देहधर्मस्यैव तदैक्याध्यासादात्मनि प्रतीतिरुच्येत। प्रत्यक्षेणैव हि देहा-

त्मनोर्भेदः प्रतीयते, योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तृननुभवामीति बालस्थविरदेहभेदधीपूर्वकमात्मैक्यप्रत्यभिज्ञादर्शनेन व्यावृत्ताभ्यां कौमारजरादेहाभ्यामात्मनोऽनुवर्तमानस्य प्रत्यक्षेणैव भेदग्रहणात्; न हि प्रत्यक्षसिद्धभेदयोरैक्याध्यासोऽस्ति, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावप्यध्यासप्रसङ्गादित्याशङ्कयाह—अस्मिन्देहे इति । यदेव मम कौमारे शरीरमतिकोमलं तदेवेदानीं जरायामतिजर्जरमिति प्रत्यभिज्ञादर्शनेन योऽहं बाल्य इति त्वदुक्तप्रत्यभिज्ञानस्य कौमारजरावस्थामात्रभेदावगाहितया बालस्थविरदेहभेदस्यैवासत्त्वान्न देहात्मैक्याध्यासानुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यर्थः । न च परिमाणभेदाद्द्रव्यभेद इति बालस्थविरदेहभेदः स्यादेवेति वाच्यम्; एकस्मिन्नेव देहे कण्ठोदरादिदेशभेद इव कालभेदेन परिमाणभेदोपपत्तेस्तदप्रयोजकत्वात् । यत्त्वारम्भवादिभिरुच्यते—'अवयवापचयोपचयौ विना न परिमाणभेदः । तत्रावयवापचये समवायिकारणनाशात्पूर्वावयविनाशे सति, स्थितावयवैरवयव्यन्तरोत्पत्तिः । अवयवोपचये तु पश्चादापततामवयवानां पूर्वसिद्धावयविनि कारणत्वायोगेन पूर्वसिद्धावयवसहितैस्तैर्महावयव्यन्तरोत्पत्तिरिति परिमाणभेदे द्रव्यभेद आवश्यकः' इति, तन्न; पटत्वाद्यवच्छेदेन क्लृप्ततुर्यादिहेतुं विना तदुत्पत्त्यसंभवेन अवयवनाशस्थले द्रव्यान्तरोत्पत्तिकल्पनानुपपत्तेः । न च महापटत्वावच्छेदेनैव तद्धेतुत्वम्; गौरवात्, महापटोत्पत्तेः पूर्वमपि द्वितन्तुकादिखण्डपटसंभवेन तत्रापि तदहेतुत्वप्रसङ्गाच्च, खण्डपटस्यापि स्वन्यूनपटापेक्षया महत्त्वाच्च । महापटशब्देन तुर्यादिजन्यपटस्य तदन्यखण्डप-

टान्यस्य चोक्तौ अद्यापि तदसिद्ध्यान्योन्याश्रयात् । एतेन पट-ध्वंसाजन्यपटत्वावच्छेदेन तुर्यादिहेतुत्वमित्यपि निरस्तम् । वस्तुतस्तु दीपारोपणसमकालसौधोदरव्यापिप्रभाविकासतदाच्छादनसमकालतत्संकोचा-ननुसारिपरमाणुप्रक्रिययारम्भवादोऽनुपपन्नः । विवर्तवादे तु ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितदेहवदवयवापचयोपचयौ विना माययैव देहवृद्धिः संभवतीत्यास्तां तावत् । विस्तरेण चास्माभिरद्वैतवज्रपञ्जरेऽयमर्थः प्रसाधितस्तत्रैवानुसंधेयः । एतेन 'कौमारादिदेहभेदेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाद्देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः' इति माध्वव्याख्यानं निरस्तम्; अस्मिन्देहे कौमारं यौवनं जरेति वदता कौमाराद्यवस्थाभेदमात्रं देहस्त्वेक एवेति कण्ठत एवोक्तत्वेन तथा व्याख्यानस्य मूलविरुद्धत्वात् । न च केवलदेहस्यैकत्वेऽपि कौमारादिविशिष्टत्वेन भेदो न विरुद्ध इति वाच्यम्; आत्मन्यपि तथा भेदस्य सुवचत्वेन ततो देहात्मवादनिरासासिद्धेः । अत एव योऽहं कुमारदेहवानासं सोऽहमिदानीं युवदेहोऽस्मीति प्रत्यभिज्ञानाद्देहभेद इत्यपि निरस्तम्, योऽहं कुमार आसं सोऽहं युवास्मीति प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र कौमारयौवनयोर्भेदो नात्मनः स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्, सममत्रापि स एवायं देह इति प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात् 'न जायते म्रियते' इत्यत्रैव देहात्मवादनिरासः, अत्र त्वात्मनित्यत्वप्रतिपादनमिति शांकरभाष्यार्थ एव युक्तः । 'देहिनो यथास्मिन्स्थूलदेहे कौमारादिकं तद्देहनिबन्धनमेव न तु स्वतः, तथैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गशरीरनिबन्धना न तु स्वतः' इति प्राचां व्याख्याने तु उक्तरीत्या यथाश्रुतेनैव

निर्वाहे लिङ्गशरीरनिबन्धनेत्यध्याहारश्चिन्त्यः । 'देहिन एकस्यैव यथा कौमाराद्यवस्थोत्पत्तिनाशयोर्न भेदो नित्यत्वात्, तथैकस्यैव युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि विभुत्वात्; तथा च सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति स्थिते वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि, धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति' इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने युगपत्सर्वदेहेत्याद्यशब्दार्थकल्पनं विभुत्वादिति हेत्वध्याहारक्लेशश्चेति यथोक्त एवार्थः ॥ १३ ॥

ननु जन्ममरणयोर्देहधर्मत्वादात्मनि देहैक्याध्यासेन तत्प्रतीतावपि न तयोरात्मधर्मत्वमिति नात्मनाशप्रयुक्तः शोकः संभवतीत्युक्तम्; अस्त्वेवम्; तथापि युद्धे परुषशस्त्रप्रहारादिभिरात्मन्यनुभूयमानं दुःखमात्मधर्म एव न तु देहधर्मः, देहस्य जडत्वेन दुःखादिधर्मित्वायोगात् अन्यथा देहात्मवादप्रसङ्गात्; तथा च भीष्माद्यात्मनां शस्त्राभिघातदुःखं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तः शोको मम युक्त एवेत्याशङ्क्य, दुःखस्यात्मनि मिथ्यात्वान्न तन्निमित्तकोऽप्यात्मनः शोको युक्त इत्याह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

हे कौन्तेय, मात्रास्पर्शाः, मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि, तेषां ये स्पर्शाः स्वस्वविषयैः सह संबन्धाः, ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च ददतीति तथोक्ताः ।

अत्र शीतोष्णसुखदुःखदा इति वाक्यशेषान्मात्रास्पर्शपदं त्वगिन्द्रियतद्विषयसंबन्धरूपमात्रास्पर्शैकपरमिति ज्ञायते । तत्रापि परुषशस्त्रस्पर्शा दुःखदा इत्येतावति प्रकृतोपयुक्ते वक्तव्ये, शीतोष्णसुखग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथा त्वगिन्द्रियस्य हिमाग्न्यादिविषयस्पर्शरूपो मात्रास्पर्शः शीतोष्णप्रदः यथा वा तस्यैव मृदुकुसुमादिस्पर्शः सुखप्रदः, तथा परुषशस्त्रस्पर्शरूपो मात्रास्पर्शो दुःखद इत्यर्थः । तुशब्दो यद्यप्यर्थे । यद्यपि मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः, तथापि आगमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीलाः तस्मादनित्याः । तथा च आगमापायिमात्रास्पर्शजन्यस्य दुःखस्याप्यागमापायित्वेनानित्यत्वमिति न तस्यात्मधर्मत्वम्, अनित्यस्वभावस्य नित्यस्वभावधर्मत्वायोगादिति भावः । तथा हि—यदि दुःखमात्मनः स्वाभाविकधर्मः स्यात्, तदा धर्मिनिवृत्तिं विना स्वाभाविकधर्मनिवृत्त्यसंभवादनिर्मोक्षप्रसङ्गः; 'न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः' इति स्मृतेः, रूपप्रागभावासमानाधिकरणसर्वरूपनिवृत्तेरिव दुःखप्रागभावासमानाधिकरणयुगपत्सर्वदुःखनिवृत्तेरपि धर्मिनिवृत्तिनान्तरीयिकत्वनियमेन तार्किकैरपि दुःखादीनामात्मगुणत्वस्य निर्वोढुमशक्यत्वात्, 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यारभ्य 'एतत्सर्वं मन एव' 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इत्यादिश्रुतिभिः 'शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः' इत्यादिस्मृतिभिश्च दुःखादीनां मनोधर्मत्वप्रतिपादनाच्च । अहंकारस्येत्यनेन हि मन एवोच्यते, चिदचिद्ग्रन्थिरूपेऽहंकारे नात्मन इति चिदंशनिषेधे सति अचिदंशस्य मनस एवाहंकारशब्दार्थत्वेन प्राप्तेः 'प्रजहाति

यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्' इति कामादीनां मनोधर्मत्वस्य भगवता कण्ठत एवोक्तेश्च । विस्तरस्तु वज्रपञ्जरे द्रष्टव्यः । तस्माद्दुःखस्यानात्मधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वाद्देहधर्मभूतजन्ममरणयोरिव मनोधर्मभूतदुःखस्याप्यात्मनि स्वधर्मितादात्म्याध्यासादहं सुखीति प्रतिभास इति तन्मिथ्यात्वं निश्चित्य हे भारत, तांस्तितिक्षस्व शस्त्राभिघातरूपान्मात्रास्पर्शान्सहस्व, तन्निमित्तं शोकं मा कार्षीरित्यर्थः । भारत कौन्तेयेति संबोधनद्वयेन भरतकुलप्रसूतत्वेनैव इयं तितिक्षा तवोचिता, तत्रापि कुन्त्या देवतावरप्रसादेन लब्धस्य किमु वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति । अत्र भीष्मादिवियोगरूपान्मात्रास्पर्शास्तितिक्षस्वेति व्याख्याने भीष्मात्मनो वियोगाभावस्य पूर्वमेवोक्तेः तच्छरीरवियोगस्य च 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यादिनैवाकिंचित्करत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तत्र स्वारस्यमित्यस्त्राभिघातरूपोऽत्र मात्रास्पर्शस्तत्कृतात्मदुःखनिबन्धनः शोकश्चानेन निरस्यत इति व्याख्यातम् । भाष्यमप्येतदनुगुणमेवेति ध्येयम् । 'मात्रास्पर्शा देहाभिमानद्वारैवात्मनो दुःखप्रदाः, तस्मादभिमानं त्यक्त्वा तांस्तितिक्षस्व' इति माध्वव्याख्याने त्वध्याहारक्लेशः स्पष्टः । 'क्रूरायुधस्पर्शरूपाणां मात्रास्पर्शानामागमापायित्वेनानित्यत्वात्तांस्तितिक्षस्व' इति रामानुजव्याख्याने अर्जुनस्य युद्धकातर्यमुक्तं स्यात् । न हि तद्युक्तम्, महाक्षत्रियश्रेष्ठस्य युधिष्ठिरराजसूयकृतदिग्विजयस्य निवातकवचादिहन्तुर्निखिलशूराग्रेसरस्य च तस्य युद्धकातरनीचपुरुषवदायुधस्पर्शभयेऽप्राप्ते तांस्तितिक्षस्वेत्युपदेशकल्पनस्यासंगतेः । तस्माद्भीष्माद्यात्मनां शस्त्राभिघातदुःखं भविष्यती-

ति तदर्थमर्जुनस्य शोकप्राप्तावात्मनो दुःखाभावेन तन्निरासोऽत्र क्रियत इति भगवत्पादव्याख्यानमेवोत्तरश्लोकानुसारि युक्तमित्यालोचयामः ॥ १४ ॥

ननु भीष्माद्यात्मविषयकशोकपरिहारस्य युद्धाकरणेनापि संभवात्किमिति तैः सह युद्ध्वा शस्त्रप्रहारकृततदीयात्मदुःखस्य मिथ्यात्वविवेकेनैतच्छोकः परिहार्य इत्याशङ्क्य युद्धवर्जनप्रयुक्तशोकपरिहाराद्विवेकप्रयुक्तः शोकपरिहार एव श्रेयानित्यभिप्रेत्याह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

एते मात्रास्पर्शाः यं न व्यथयन्ति न विषादयन्ति । अनेन 'तांस्तितिक्षस्व' इति पूर्वश्लोकोक्तं तितिक्षणं दुःखाध्यासकृतशोकवर्जनरूपमिति दर्शितम् । स पुरुषः अमृतत्वाय कल्पते द्वन्द्वसहिष्णुत्वेन ज्ञानाधिकारात्तद्द्वारा मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । न व्यथयन्तीत्यत्र हेतुः समदुःखसुखमिति । समे दुःखसुखे यस्य तं तथोक्तम् । सुखं यथा शोककरं न भवति तथा दुःखमपि, यथा च दुःखं हर्षकरं न भवति तथा सुखमपीत्येवं सुखदुःखयोः साम्यम् । अत्र हेतुः धीरमिति । दुःखादीनामात्मनि मिथ्यात्वनिश्चयो धीः, तद्वान्धीरः । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इति निघण्टुः । रज्जौ सर्पमिथ्यात्वनिश्चयेन तत्स्पर्शदुःखस्येव आत्मनि सुखदुःखमिथ्यात्वनिश्चयेन तयोरकिंचित्करत्वबुद्ध्या तच्छोकपरिहारो भवतीत्यर्थः । अत्र

यं न व्यथयन्ति स इत्येकवचनेन एतादृशो यः कश्चिदेक एवेति तद्दौर्लभ्यमुक्तम् । पुरुषमित्यनेन च अनेनैव पुरुषस्य पौरुषमित्युक्तम् । पुरुषर्षभेत्यनेन पुरुषश्रेष्ठे त्वयि नेदमाश्चर्यमिति दर्शितम् ॥

ननु सुखदुःखयोर्मिथ्यात्वात्तन्निमित्तकौ हर्षविषादौ न संभवत इत्युक्तम्; तदयुक्तम्, मिथ्यात्वस्यैव तयोर्निर्वक्तुमशक्यत्वात्; तथा हि— न तावदत्यन्तासत्त्वं मिथ्यात्वम्, सुखदुःखयोरात्मन्यसत्त्वेऽप्यन्तःकरणे सत्त्वापगमेन शशशृङ्गवत्तयोरत्यन्तासत्त्वाभावात्; नापि सद्भिन्नत्वम्; तद्धि सत्त्वानधिकरणत्वम्, अन्यथा सतोऽपि सदन्तरभिन्नत्वेनातिव्याप्तेः; तच्चासंभवि, सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य सत्त्वाधिकरणत्वात् इत्याशङ्क्य, सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारासहत्वमेव मिथ्यात्वमिति दर्शयितुं सुखदुःखादिप्रपञ्चे सदसत्त्वयोरनुपपत्तिमाह—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

अत्र सदसच्छब्दौ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'कथमसतः सज्जायेत' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसदसद्वाचिनौ । भावाभावशब्दौ तु न सत्तातदभाववाचिनौ, सदसतोरसत्त्वतदभावाभावस्य घटाघटयोरघटत्वतदभावाभाववल्लोकप्रसिद्धत्वेनानुपदेष्टव्यत्वात् । किं तु उत्पत्तिविनाशवाचिनौ; 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यनुशासनेन भावशब्दस्योत्प-

त्तिवाचितया तत्प्रतिद्वन्द्वित्वेनोपात्तस्याभावशब्दस्याप्युत्पत्तिप्रतिद्व-न्द्विविनाशरूपाभावपरत्वौचित्यात्, नाभावो विद्यते सत इत्येतद्विव-रणपरे 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्यग्रिमश्लोके विनाशपरत्वेनैवा-भावशब्दस्य दर्शितत्वेन भावशब्दस्यापि तत्प्रतिद्वन्द्विजन्मार्थकत्वप्र-दर्शनाच्च । ततश्चायमर्थः— असतः अत्यन्तासतो निःस्वरूपस्य भावो भवनमुत्पत्तिर्न विद्यते, सतः त्रिकालाबाध्यरूपस्य परमार्थ-सतः अभावो नाशो न विद्यते । अपिशब्दश्चोत्तरार्धादिहानुषङ्ग-नीयः । तेन असत उत्पत्तिर्नाशोऽपि न विद्यते, सतो नाश उत्प-त्तिरपि न विद्यत इत्यर्थः सिध्यति । इत्थम् अनयोरुभयोरपि सदसतोः अन्तो निश्चयो दृष्टः । 'अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे' इति निघण्टुः । तथा च सुखदुःखादेः प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वे शशशृङ्गा-देरिव तस्योत्पत्तिर्नाशश्च न घटते, सत्त्वे त्वात्मवन्नाशो जन्म च न घटत इत्युत्पत्तिविनाशशीलस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च विचा-रासहत्वरूपं मिथ्यात्वं सिध्यतीत्यर्थः । ननु नासतो विद्यते भाव इति युक्तम्, अत्यन्तासतः शशशृङ्गादेरुत्पत्तिनाशाभावात्; ना-भावो विद्यते सत इति तु न युक्तम्, परमार्थसत एव घटादेर्जन्म-विनाशसंभवात् तार्किकादिभिस्तथैवाभ्युपगमाच्च इत्याशङ्क्याह— तत्त्वदर्शिभिरिति । अन्तास्त्विति तुशब्दस्यावधारणार्थकस्यात्रान्वयः । वस्तुयाथात्म्यदर्शिभिरेवायं निर्णयो दृष्टः, न तु कुतार्किकैः । अ-तस्ते भ्रान्ता इत्यर्थः । अयं भावः— कालत्रयाबाध्यत्वमेव हि सत्त्वम्, सत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्वस्यान्येषां वा सत्त्वनिर्वचनानाम-संभवस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । कालत्रयाबाध्यस्य चोत्पत्तिविनाशौ

न संभवतः । न हि सर्वकालेष्वप्यबाध्यस्वरूपतयावस्थितस्य उत्प-
त्तिर्नाशो वास्ति ; तादृशस्यात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात् , घटादेः सर्वका-
लाबाध्यत्वे उत्पत्तेः पूर्वमप्युपलम्भप्रसङ्गाच्च, कारकव्यापारवैयर्थ्या-
पाताच्च । न चोत्पत्तेः पूर्वं सूक्ष्मरूपेण घटादिकं सत् स्थूलरूपेण त्व-
सदिति नोक्तदोष इति वाच्यम् ; स्थूलरूपस्य सूक्ष्मरूपेण सहाभेदे
तद्दोषतादवस्थ्यात् , भेदे च कालत्रयाबाध्यत्वायोगात् । अतः सद-
सद्विलक्षणमनिर्वचनीयमेवोत्पद्यते नश्यति चेत्यवश्यमभ्युपेयम् ।
न च सद्विलक्षणस्यासत्त्वादसद्विलक्षणस्य च सत्त्वात्कथमुभयवैलक्ष-
ण्यमेकत्रेति वाच्यम् ; उक्तरीत्या घटादावेव कालत्रयाबाध्यवैलक्षण्यस्य
अत्यन्तासद्वैलक्षण्यस्य च दर्शनेन 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्'
इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नत्वेन च सदसद्वैलक्षण्यस्यैकत्र न्यायमते संयोग-
तदभावयोरिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव च प्रमितत्वेनाविरोधादिति ।
अत्र च असद्विलक्षणत्वमात्रं सत्यातिव्याप्तमिति सद्विलक्षणत्वविशेषणं
समर्पयितुं नाभावो विद्यते सत इत्युक्तम् । तावन्मात्रं चासत्यति-
व्याप्तमित्यसद्विलक्षणत्वविशेषणं समर्पयितुं नासतो विद्यते भाव
इत्युक्तम् । यद्यप्यसति तुच्छे सद्विलक्षणत्वधर्मसत्त्वे धर्मिसत्त्वावश्यं-
भावान्नातिव्याप्तिः, तथाप्यभ्युपगमवादेनासद्विलक्षणत्वविशेषणम् ।
वस्तुतः सत्त्वानधिकरणत्वमात्रमेव मिथ्यात्वलक्षणम् । अत एव
असद्विलक्षणत्वविशेषणस्यानावश्यिकत्वाभिप्रायेण तत्समर्पकस्य ना-
सतो विद्यते भाव इत्यस्य विवरणमकृत्वा नाभावो विद्यते
सत इति सद्विलक्षणत्वसमर्पकद्वितीयपादस्यैव विवरणम् 'अवि-
नाशि तु तद्विद्धि—' इत्यग्रिमश्लोकेन क्रियते । न च

तथापि सद्विलक्षणत्वविशेषणं व्यर्थम्, सतो निर्धर्मकत्वेन तत्रासद्विलक्षणत्वरूपधर्माभावादेवानतिव्याप्तेरिति वाच्यम्; निर्धर्मके पारमार्थिकधर्माभावेऽपि व्यावहारिकधर्मसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः संभवात् । व्यावहारिकधर्मानादायैव निर्धर्मके सर्वोऽपि व्यवहार इति सिद्धान्तमर्यादा; अन्यथा 'अनुभूतिः स्वप्रकाशा, अनुभूतित्वात्' इत्याद्यनुमानेषु बाधासिद्धी, स्वप्रकाशत्वादिलक्षणेष्वसंभवश्चेत्यापद्येतेति संक्षेपः । यद्यप्यत्र भाष्ये नासतो विद्यत इत्यत्र 'असतः कदाचिदविद्यमानस्य देहादेर्विकारस्य भावः सत्ता न विद्यते, विकाराणां कारणव्यतिरेकेणासत्त्वस्य वाचारम्भणादिश्रुतिसिद्धत्वेन प्रपञ्चस्याज्ञानमात्रत्वपर्यवसानात्' इति व्याख्यातम्; तथापि सदसद्विलक्षणत्वेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरतया स्पष्ट एवास्मिञ्श्लोके प्रकारान्तरेणापि मिथ्यात्वपरत्वं योजयितुं शक्यमिति प्रौढिवादेनैव तद्व्याख्यानं, निरुपपदस्यासत्पदस्यात्यन्तासति स्वरसस्य कदाचिदविद्यमानदेहादिपरत्वोक्तेरनाञ्जस्यात् । नाभावो विद्यते सत इत्युक्तम्, किं पुनस्तत्सदित्याकाङ्क्षोत्तरत्वेन 'अविनाशि तु' इत्यग्रिमश्लोकमवतार्य 'असतो विशेषणार्थस्तुशब्दः; अविनाशि तद्विद्धि; किम्? येन सर्वमिदं व्याप्तम्' इति व्याचक्षाणेन भगवता भाष्यकृता अविनाशिपदेन पूर्वश्लोकोक्तसत्परामर्शप्रदर्शनेन नाभावो विद्यते सत इत्यत्र विनाशाप्रतियोगित्वेन सद्विवक्षितमित्याविष्करणेन नासतो विद्यते भाव इत्यत्राप्युत्पत्त्यप्रतियोगित्वेन सद्विवक्षितमिति प्राप्त्या उत्पत्तिविनाशान्यथानुपपत्तिप्रयुक्तं यत्सदसद्वैलक्षण्यरूपं मिथ्यात्वम्, तत्पर एवायं श्लोक इत्येव भाष्याभिप्रायावगमाच्चेति

न तदुल्लङ्घनशङ्कावकाशः । 'असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानशीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते, सतश्चात्मनोऽभावो नाशो न विद्यते' इति श्रीधरीयव्याख्याने तु असच्छब्देनानात्मधर्मोक्तावशब्दार्थकल्पनम्, अनात्मधर्मत्वहेतुकस्यात्मन्यवि ानत्वस्योक्तौ आत्मन्यविद्यमानस्यात्मनि भावः सत्ता न विद्यत इति साध्याविशिष्टो हेतुः, नाभाव इत्यभावशब्दस्य नाशार्थकत्वेन व्याख्याने तत्प्रतिद्वन्द्विभावशब्दस्योत्पत्त्यर्थकत्वमेव व्याख्यातुमुचितं च । 'असतो देशकालवस्तुपरिच्छेदवतो घटादेः भावः सत्ता तादृशापरिच्छेदसत्यत्वरूपं पारमार्थिकत्वं न विद्यते, सतः अपरिच्छिन्नस्य अभावः देशकालवस्तुपरिच्छेदो न विद्यते' इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानेऽपि देशकालवस्तुपरिच्छेदवति घटादावसत्पदाप्रयोगादशब्दार्थव्याख्यानम्, जगत्सत्यत्ववादिभिरपि प्रपञ्चस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वरूपसत्त्वस्यानुपगमात्तदभावरूपमिथ्यात्वपरत्वे अस्य श्लोकस्य पराभिमतसत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वपरत्वासिद्धिश्च इत्यादि विचारणीयम् । यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्—'न त्वेवाहमिति श्लोकोक्तं ब्रह्मणो नित्यत्वं समर्थयमानः प्रसङ्गात्प्रकृतेरपि नित्यत्वं समर्थयते— नासत इति । असतः कारणस्याव्यक्तस्य सतो ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते । पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थः । यद्वा 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इत्यादिना बन्धुवधस्य पापहेतुत्वमुक्तं निराकरोति— नासत इति । सदसच्छब्दौ सत्कर्मासत्कर्मवाचिनौ, 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । भावाभावशब्दौ च सुखदुःखवाचिनौ । तथा च अ-

सत्कर्मणः सकाशाद्यथा सुखं नास्ति, तथा सत्कर्मणः सकाशाद्दुःखं नास्तीति तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टम् । इदं च बन्धुहननं नारायणद्विडनुबन्धिनिग्रहरूपत्वात्सत्कर्मैव ' इति, तत्तुच्छम् । अर्जुनशोकनिरासार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्प्रकरणे साक्षात्तन्निरासानुकूलार्थप्रतिपादकत्वे संभवति प्रसङ्गसंगत्या प्रकृतिनित्यत्वप्रतिपादनपरत्वस्यान्याय्यत्वात्, नाभावो विद्यते सत इति द्वितीयपादगतसच्छब्दप्रतिद्वन्द्वितया प्रथमपादे नासत इत्यसत्पदस्यैव तत्रत्याभावशब्दप्रतिद्वन्द्वित्वेनात्र भाव इत्येव पदस्य च्छेत्तव्यतया तथैव चार्थस्याप्युपपन्नतया उभयत्राप्यभाव इति पदच्छेदस्य आदरार्थे पृथगभावनिषेध इति तद्व्याख्यानस्य च अगतिकगतित्वेनास्वारस्याच्च, 'न त्वेवाहम्' इत्यत्र 'भगवन्नित्यत्वप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम्, अर्जुनेन भगवत्सामर्थ्यस्य बहुशो दृष्टत्वेन जीवविलक्षणतयावगते तस्मिन्नित्यत्वशङ्कानुदयात्' इति वदतस्तव अस्मिञ्श्लोके भगवन्नित्यत्वसमर्थनपरत्वोक्त्यनौचित्याच्च । न चात्रापि दृष्टान्तार्थमेव तदिति युक्तम्, इवकारादेरश्रवणात् उभयोरपि दृष्टोऽन्त इत्युभयत्रापि तुल्यवद्दृष्टत्वविधानेन दृष्टान्तभावासंभवाच्च । किं च प्रकृतिशब्देन जडप्रकृतेरुक्तौ अज्ञानाविद्यामायादिशब्दवाच्यातिरिक्तजडप्रकृतौ मानाभावेन अज्ञानस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वेन 'तमः पुरुषे लीयते' 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे प्रविलीयते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चानित्यतया तन्नित्यत्वानुपपत्तिः; चित्प्रकृतेरभिधाने तु तस्याः परब्रह्माभिन्नत्वोक्तौ नाभावो विद्यते सत इति ब्रह्मनित्यत्वाभिधानेनैव तन्नित्यत्वसिद्ध्या

नासत इति पृथक्तदुक्तिवैयर्थ्यम् उभयोरपीति भेदोक्त्ययोगश्च, ब्रह्मभिन्नत्वोक्तौ तु जीवातिरिक्तब्रह्मभिन्नचिदसिद्धेर्जीवनित्यत्वस्य चेह साक्षात्प्रस्तुतस्य प्रसङ्गसंगत्ययोगः । यद्वेत्याद्यप्ययुक्तम्; सदसतोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तेरुक्तत्वात्, 'सद्भाववाचकाः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः' इति त्वत्कल्पितवचनस्याप्रमाणत्वेन भावाभावशब्दयोः सुखदुःखवाचित्वासिद्धेश्च, भीष्मादिहननं नारायणद्विडनुबन्धिनिग्रहरूपत्वात्सत्कर्मेत्यस्यार्थस्य अत्र श्लोकेऽनुपलम्भात् उपलभ्यमानस्य च त्वदुक्तरीत्या पुण्यपापयोः सुखदुःखहेतुत्वरूपार्थस्य अर्जुनेन प्रागेवावगततया तदुपदेशवैयर्थ्याच्च । एतेन यदत्र रामानुजेन व्याख्यातम्— 'सदसच्छब्दौ अविनाशितदन्यवचनौ, 'अनाशी परमार्थश्च' इत्यादिविष्णुपुराणवचनात् । एवं च असतः नश्वरस्य देहस्य भावः सत्त्वमनश्वरत्वं न विद्यते, सतश्च अनश्वरस्यात्मनः अभावो नाशित्वं न विद्यते' इति, तदपि निरस्तम्; घटाघटयोरघटत्वतदभावाभाववन्नश्वरानश्वरयोरनाशतदभावाभावरूपार्थस्य लोकसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् तत्त्वदर्शिपदानर्थक्याच्च, हेतोः साध्याविशिष्टत्वेन सदसत्पदयोर्हेतुसमर्पकत्वायोगाच्चेत्यलं बहुना । तस्माद्व्याख्यानान्तरायोगात्सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य सदसद्भिन्नत्वेन मिथ्यात्वात्तत्सहनं युक्तमिति भगवत्पादव्याख्यानमेव युक्तम् ॥ १६ ॥

ननु सुखदुःखादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य जन्मविनाशान्यथानुपपत्त्या सदसद्वैलक्षण्यरूपमिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तमयुक्तम्, तार्किकादिरीत्याकाशकालादीनां नित्यत्वेन तेषु जन्मविनाशप्रयुक्तसदसद्वैलक्ष-

ण्यासिद्धेः, सिद्धान्तरीत्या च अनाद्यविद्यादीनामुत्पत्त्यसंभवेन तेष्वपि तदसिद्धेश्चेत्याशङ्क्य; 'नाभावो विद्यते सतः' इत्यनेनोक्तं सद्वैलक्षण्यमेव मिथ्यात्वलक्षणम्, तत्र यद्यसद्वादी कश्चिदसत्यतिव्याप्तिं ब्रूयात्तदा सोऽपि तुष्यत्वित्येवमभ्युपेत्य वादेनैव 'नासतो विद्यते भावः' इत्यसद्विलक्षणत्वविशेषणं दत्तम्, तथा च 'नाभावः—' इत्यनेनोक्तं नाशानुपपत्तिप्रयुक्तं सद्वैलक्षण्यमेव मिथ्यात्वमिति स्थिते सत्यनाद्यविद्यादावाकाशादिषु वा नाव्याप्तिः, आत्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि विनाशित्वेन सद्वैलक्षण्यसत्त्वादित्यभिप्रायेण 'नाभावो विद्यते सतः' इत्येतदुपपादयति—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

येन सद्वस्तुना सर्वमिदं जगत् ततमधिष्ठानस्वरूपेण व्याप्तं रज्जुस्वरूपेणेव सर्पधारादिकम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । तदेव सद्वस्तु अविनाशीति विद्धि; न तु तदध्यस्तं जगत्, अध्यस्तस्य रज्जुसर्पादेरिवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविनाश्यत्वात् प्रपञ्चस्य सर्वस्यात्मस्वरूपे ब्रह्मणि सद्वस्तुन्यध्यस्तत्वात् । तदेतद्भगवानेव राजगुह्याध्याये स्पष्टं वक्ष्यति । तत्र हि 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' इति ब्रह्मणः स्वस्य सकलजगद्व्याप्तिमुक्त्वा, कीदृशी जगद्व्याप्तिरित्याकाङ्क्षायाम् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' इत्युत्तरार्धेन अधिष्ठानतया सर्वजगदनुस्यूतत्वरूपा जगद्व्याप्तिरिति प्रदर्श्य 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्' इत्युत्तर-

श्लोकेन प्रपञ्चस्य तस्मिन्नधिष्ठाने पुनर्निषेधोक्त्या प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं जगतो दर्शितम् । तत्र च 'मत्स्थानि' 'न च मत्स्थानि' इति कथमिदं विरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तम् 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इति । योगो माया, 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इत्युक्तेः । अतः स्वकीयमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्न किंचिद्विरुद्धमित्युक्तं भवति । 'अव्यक्तमूर्तिना' इत्यनेन चास्पष्टस्वरूपेणेत्यर्थकेनाधिष्ठानत्वमुपपादितम्, सर्वथा प्रकाशमानेऽप्रकाशमाने वाधिष्ठानेऽध्यासासंभवेन सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विशिष्याज्ञातत्वरूपस्य अध्यासाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य तेनोपदर्शनात् आत्मनश्च 'सन्घटः' 'सन्पटः' इति सद्रूपेण सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विशिष्याखण्डचिदानन्दरूपेणाज्ञातत्वात् । सोऽयमेव श्लोकार्थोऽत्रापि येन सर्वमिदं ततमित्यनेन विवक्षित इत्यवसीयते । श्रुतिरपि भगवदभिमतं जगन्मिथ्यात्वमावेदयति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किंचन' 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' 'न तु द्वितीयमस्ति' इत्याद्या । इत्थं श्रुतिस्मृतिन्यायैः सर्वप्रपञ्चस्य सद्वस्तुन्यध्याससिद्धौ अध्यस्तस्याधिष्ठानतत्त्वज्ञाननाश्यत्वे सिद्धे यत्तार्किकाणामाकाशादेर्निरवयवत्वेन नित्यत्वानुमानं तदकिंचित्करम्; विनाशित्वग्राहकप्रबलतराध्यासप्रमाणोपहतेर्हेत्वसिद्धेश्च, 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥ वायुः प्रलीयते व्योम्नि व्योमाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्' इत्यादिश्रवणेन नरास्थिशौचानुमानवदागमबाधाच्च, 'आत्मन आकाशः संभूतः' 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायु-

ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ' इत्यादिश्रुत्यवगतजन्यत्वहेतुप्रतिपक्षितत्वाच्च । न च ' आकाशमजन्यमस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवत् ' इति प्रत्यनुमानं युक्तम्, अभातत्वेन सोपाधिकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन ' आकाशादीनां नित्यत्वप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः ' इति माध्वव्याख्यानं निरस्तम् । ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' इति श्रुतौ सर्वगतत्वांश एवाकाशवदिति दृष्टान्तः; न तु नित्यत्वेऽपि, पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । सर्वगतत्वांशेऽपि न ब्रह्मण इवाकाशस्य देशापरिच्छिन्नत्वमस्तीत्यभिप्रायेण तदुपमानीकरणम्; बृहदारण्यके ' कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इति गार्गीप्रश्ने ' एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वम् ' इत्यादियाज्ञवल्क्यप्रतिवचनेन ' अक्षरमम्बरान्तधृतेः ' इति तदर्थनिर्णायकब्रह्ममीमांसासूत्रेण चाक्षरशब्दोक्ते ब्रह्मण्याकाशस्य ओतप्रोतशब्दवाच्यदीर्घतिर्यग्भावप्रदर्शनेन ' येनावृतं खं च दिवं महीं च ' इति तैत्तिरीयकादिश्रुत्या चाकाशस्य ब्रह्मतः परिभेदावगमात् । किंतु लोकदृष्ट्याकाशादधिकं व्यापकं वस्तु किंचिन्नास्तीति तस्योपमानीकरणम् । तेन कालस्यापि नित्यत्वं निराकृतम्, तस्याप्यात्मन्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञाननाश्यत्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानकालेष्वेकस्मिन्नन्यस्याभावेन तत्त्रितयातिरिक्तस्य चाखण्डकालस्यासिद्ध्या सिद्धौ वा अविद्यातत्संबन्धातिरिक्तकालस्यानभ्युपगमेन नित्यत्वायोगाच्च । परमाणुजातिसमवायादयस्तु पूर्वाचार्यैरेव निरस्ता इत्यास्तां तावत्तन्नित्यत्वप्रस्तावः । तस्मादधिष्ठानभूतं सद्वस्त्वेवाविनाशि, तदध्यस्तं तु कृत्स्नं जगन्नश्वरमेवेति सुष्ठूक्तमविनाशि तु तद्विद्धि येन स-

र्वमिदं ततमिति । स्यादेतत्; अध्यासाधिष्ठानस्य सद्वस्तुनोऽपि रज्ज्वादेरिव नाशः किं न स्यादित्याशङ्कामुत्तरार्धेन परिहरति—विनाशमव्ययस्येति । नात्र व्ययशब्दो नाशार्थकः, सद्वस्तुनः कथं न नाश इति शङ्कायां नाशरहितस्य नाशं कर्तुं न शक्नोतीत्युक्तेरसंगतेः; नाप्यवयवापचयार्थकः, निरवयवस्यापि प्रागभावादेरिव नाशसंभवात् । किं त्वविगममात्रार्थकः, अयतेरिणो वा गतिकर्मणो विपूर्वस्य विगमवाचित्वात्, विगमस्य चेह संकोचकाभावन्यायेन देशकालवस्तुपरिच्छेदाख्यत्रिविधविगमपरत्वात् । अतस्तद्राहित्यमव्ययशब्दार्थः । तादृशस्यास्य सद्वस्तुनो विनाशं कर्तुं कश्चिदपि देशः कालः पदार्थो वा न शक्नोति । लोके हि नश्यद्वस्तु क्वचिद्देशे कस्मिंश्चित्काले केनचित्पदार्थेन नश्यति । सर्वदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नस्य तु क्व देशे कस्मिन्काले केन वा वस्तुना नाशो भविष्यतीत्यतः अधिष्ठानस्य सद्वस्तुनो रज्ज्वादेरिव न नाशशङ्कावकाश इति भावः । यत्त्वत्र रामानुजव्याख्यानम्— 'आत्मनः कथमविनाशित्वमित्यत आह— अविनाशीति । तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदं सर्वमचेतनं व्याप्तम् । अतो व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वात् अव्ययस्य नाशानर्हस्यात्मनः कश्चित्पदार्थो नाशे न शक्तः' इति, तदसत् । त्वन्मते जीवस्याणुत्वेन व्यापकत्वायोगात्, घटादेः स्वन्यूनपरिमाणदण्डादिनाश्यत्वेन आकाशादेर्व्यापकतया निरतिशयसूक्ष्मस्य विनाशित्वेन च अविनाशित्वं प्रति तस्याहेतुत्वाच्च, पूर्वार्धेनैव व्यापकत्वरूपहेतुलाभेन विनाशमस्य न कश्चित्कर्तुमर्हती-

त्युक्त्यैव पूर्तेरव्ययपदवैयर्थ्याच्च, नाशानर्हत्वस्याव्ययपदार्थत्वाभावाच्च। यच्चात्र माध्वव्याख्यानम्— 'भगवत्पूजात्वेन युद्धं कार्यमिति वक्तुं भगवतो जीवेभ्योऽतिशयमाह— अविनाशीति। 'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः। सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्यः पूर्णसद्गुणः' इति वचनात्सर्वप्रकारेण ततमधिष्ठानाख्यं ब्रह्म तदविनाशीति विद्धि। यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति, तथापि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु-शब्दार्थः। तदुक्तम्— 'नित्यत्वं देहहानिश्च दुःखप्राप्तिरपूर्णता। नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा' इति। अत ईश्वरस्य सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्; जीवस्य तु नित्यत्वमात्रं न तु सर्वप्रकारेणापि, देहहान्यादिरूपनाशसत्त्वादिति भगवतस्ततोऽतिशयः' इति, तत्तुच्छम्। त्वन्मते गुणगुणिनोरभिन्नतया गुणिनो भगवत एकत्वेन तदभिन्नगुणानामप्यनेकत्वासिद्ध्या त्वदभिमतविशेषस्य च भेदव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन वास्तवभेदसमनियतसाकल्यानिर्वाहकतया त्वन्मते भगवतः सकलगुणपूर्तेरुपपत्त्ययोगस्य वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात्, देहहानेरपि रामकृष्णाद्यवतारेषु भारतभागवताद्युक्तत्वेन भगवतस्त्वत्परिभावितसर्वप्रकाराविनाशित्वरूपातिशयासिद्धेश्च। अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १७ ॥

एवम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इति प्राथमिकश्लोके भीष्माद्यात्मनां वा शोच्यत्वं तदीयदेहानां वेति विकल्प्य 'न त्वेवाहम्' इत्यादिभिः षड्भिराद्यः पक्षो निरस्तः। इदानीं द्वितीयपक्षं निराचिकीर्षुः, तत्रापि देहनिमित्तः शोक इति

वदता वक्तव्यं किं भीष्मादिदेहा मया न निहन्यन्ते चेन्नित्या एवावतिष्ठेरन्नित्यभिप्रायः, किं वा स्वतो नश्वरस्वभावा एव ते तथापि मत्तो न नश्येयुः इति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

इमे देहा अन्तवन्त इति प्रथमं संबन्धः । इमेऽन्तवन्त इति प्रत्यक्षनिर्देशः । तथा च देहानां विनाशिस्वभावत्वं प्रत्यक्षेणैव सिद्धमिति न तन्नित्यत्वशङ्कावकाश इत्यर्थः । ननु देहानामिव देहिनोऽपि नाशः प्रत्यक्षेणैव सिद्धः देवदत्तो नष्ट इति प्रतीतेः, ततश्चात्मनोऽपि नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य, देहतादात्म्याध्यासापन्नस्यात्मनो देहात्पृथगनुपलब्ध्या देहनाशातिरेकेण देहिनाशस्य प्रत्यक्षत्वमसिद्धमिति नात्मनित्यत्वहानिः । तथा च श्रुतिः— 'जीवापेतं वाव शरीरं म्रियते न जीवो म्रियते' इतीत्येतत् 'देहिनोऽस्मिन्यथा देहे' इत्यत्र प्रतिपादितं स्मारयति— नित्यस्येति । नित्यस्य देहिन आत्मनः संबन्धिन इमे देहा अन्तवन्त इति श्रुत्योक्ता इति योजना । श्रुत्यनुग्राहकं तर्कं दर्शयति— अनाशिनोऽप्रमेयस्येति । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानानिवर्त्यस्य अपरिच्छिन्नस्य चेत्यर्थः । अनेन 'यद्यनित्य आत्मा स्यादधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिवर्त्यस्त्रिविधपरिच्छेदयोगी च स्यात्' इति तर्को दर्शितः । अत्र च देहा इति बहुवचनात् शरीरिण इत्येकवचनाच्च प्रतिशरीरमात्मभेद इति मतं निरस्तम् । मधुसूदनसरस्वत्यस्तु—'देहा इति बहुवचनात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः पञ्चकोशा-

त्मकाः सर्वेऽप्यत्र देहा गृह्यन्ते ; ते च सर्वेऽप्येकस्यैव देहिनो देहाः' इति व्याचख्युः । तच्चिन्त्यम् । भीष्मादिदेहनाशनिमित्तकार्जुनीयशोकनिरासार्थेऽस्मिञ्श्लोके अर्जुनविनाश्यत्वेन प्रसक्तानां भीष्मादिस्थूल-देहरूपान्नमयकोशानामेव ग्रहणमुचितम् ; न तु यावन्मोक्षमनपायितया युद्धाविनाश्यानां तदीयसूक्ष्मदेहरूपाणां प्राणमयमनोमयविज्ञानमय-कोशानां तदीयकारणदेहरूपस्यानन्दमयकोशस्य वा ग्रहणम्, तेषा-मविनाशित्वेनार्जुनस्य तन्नाशप्रयुक्तशोकाप्रसक्तेः । न चायं श्लोको न भीष्मादिदेहशोकनिरासार्थः किं तु 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवरणार्थ इति वाच्यम् ; तथा सति 'नासतः' इति श्लोकप्र-थमपादविवरणरूपस्यास्य श्लोकस्य तच्छ्लोकीयद्वितीयपादविवरणरू-पात् 'अविनाशि तु' इति श्लोकात्पूर्वभावित्वौचित्येन तदनन्तरभा-वित्वानुपपत्तेः ; कथंचित्तदुपपत्तावपि 'नासतो विद्यते भावः' इत्यत्र 'असतः त्रिविधपरिच्छेदवतः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता न विद्यते' इत्येवं भवद्भिर्व्याख्यातस्यार्थस्यास्मिञ्श्लोकेऽनुपल-म्भेन अस्य तद्विवरणरूपत्वायोगाच्च । न चात्र अन्तवच्छब्दस्त्रिविध-परिच्छेदवद्वाचीत्यसच्छब्दविवरणरूपत्वं कल्पयितुं शक्यम् ; नित्यस्य शरीरिणः अन्तवन्तो देहा इति नित्यशब्दप्रतिद्वन्द्विनः अन्तवच्छब्दस्य कालपरिच्छेदरूपनाशमात्रवाचित्वात् । न च नित्यशब्दोऽपि त्रिविध-परिच्छेदराहित्यवाचीति युक्तम् ; अविनाशवाचित्वेनैव तस्य प्रसिद्धेः, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्या-दिषु सर्वगतपदवैयर्थ्यापाताच्च । भाष्याभिप्रायस्तु प्रागेवोक्त इत्या-स्तां तावत् । एवं भीष्मादिदेहनिमित्तकः शोक इति पक्षे किं तेषां

देहा इदानीमनिहन्यमाना नित्या एव स्युरित्याशयः किं वा स्वतो नश्वरा अपि ते मत्तो न नश्येयुरितीति विकल्प्य आद्यो निरस्तः । इदानीं द्वितीयं निराह— तस्माद्युध्यस्वेति । हे भारत भरतवंशप्रसूत, तस्मात् भरतवंश्यत्वेन महाक्षत्रियत्वात् क्षत्रियं प्रति च युद्धस्य विहितत्वात् युध्यस्व अग्नीषोमीयालम्भमिव विहितं शत्रुविशसनरूपं युद्धं कुरुष्व । मन्निमित्तमेते नश्यन्तीति युद्धप्रतिबन्धकं मोहं शोकं च मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धं विधीयते सामान्यशास्त्रादेव तस्य प्राप्तेरित्युपोद्घातप्रकरणे प्रपञ्चितत्वादिति ॥ १८ ॥

स्यादेतत् । यदि देहातिरिक्त आत्मा सिध्येत् तर्ह्येवेदं युज्यते देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको न संभवतीति। तदेवासिद्धं मानाभावात्। तथा हि— न तावद्देहातिरिक्त आत्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणम् ; गौरोऽहं कृशोऽहं गच्छामीत्यादिप्रत्यक्षेण देहस्यैवाहमर्थात्मरूपत्वेनानुभूयमानतया तद्भिन्नस्यात्मनः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न चेदं प्रत्यक्षं देहात्मैक्याध्यासनिबन्धनमिति युक्तम्; अध्यासत्वकल्पनस्य देहातिरिक्तात्मसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । न च मम देहो गौर इति देहात्मभेदप्रत्यक्षदर्शनाद्गौरोऽहमित्यस्य गौणात्माभेदविषयत्वमिति युक्तम्; देहभिन्नास्मदर्थानुपलम्भेन कीदृशस्य तवेति प्रश्ने कृशस्य मम देहो गौर इत्यस्मदर्थविवरणदर्शनेन च मम देह इत्यस्यैव ममात्मेतिवद्गौणभेदविषयत्वौचित्यात् । नापि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं वार्धके प्रणप्तॄननुभवामीति बालवृद्धदेहभेदेऽप्यात्मैक्यानुसंधानरूपं प्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम् ; 'देहिनोऽस्मिन्यथा देहे' इति श्लोके बाल्यजरास्थले तत्तदवस्था-

भेदमात्रं न तु देहभेद इति प्रतिपादितत्वेन योऽहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं सोऽहं वार्धके कृशः प्रणप्तॄननुभवामीति पुष्टत्वकृशत्वधर्मिनिष्ठतयैव पितृप्रणप्त्रनुभवितृविषयाभेदप्रत्यभिज्ञानदर्शनेन च ततोऽपि देहात्मभेदासिद्धेः। नापि योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेह इति व्याघ्रनरदेहभेदानुसंधानपूर्वकं स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम्; योऽहं स्वप्ने शुकात्मा भूत्वा मुक्त आसं सोऽहमिदानीं देवदत्तात्मा बद्धोऽस्मीति बन्धमोक्षान्वयिस्वरूपभेदानुसंधानपूर्वकं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानेन बद्धमुक्तस्वरूपादप्यन्य एवाहमर्थ इत्यापातात्। अस्तु इष्टापत्तिः, सिद्धान्तेऽहमर्थस्यात्मातिरिक्तत्वादिति चेत्; एवं तर्हि योऽहं व्याघ्रदेह इति प्रत्यभिज्ञयापि देहाहमर्थभेद एव सिद्ध इति ततो देहात्मभेदासिद्धिप्रसङ्गः। यद्युच्येत समानसत्ताकयोरेव पदार्थयोर्व्यावृत्त्यनुसंधानस्थले यस्यानुवृत्तिप्रत्यभिज्ञा तस्य ताभ्यां भेदस्तया सिध्यति, स्वप्नानुभूतश्च शुकात्मा न देवदत्तात्मसमानसत्ताक इति न तद्भेदोऽहमर्थस्येति; तर्हि स्वप्नदृष्टव्याघ्रदेहोऽपि न मनुष्यदेहसमसत्ताक इति न ताभ्यामप्यहमर्थभेद इति तुल्यम्। नापि योगिकृतकायव्यूहस्थले देहभेदानुसंधानपूर्वकं स एवाहमिति तदीयप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम्; एकस्यैवैन्द्रजालिकस्य गजाश्वरथपदातिकायव्यूहेन युद्धप्रतियुद्धस्थले योधप्रतियोधस्वरूपभेदानुसंधानपूर्वकस्य स एवाहमिति तदीयप्रत्यक्षस्येव अस्यापि लीलामात्रविषयकतया वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकत्वाभावात्, अन्यथा तत्रापि विलक्षणज्ञानेच्छाप्रयत्नकयोधप्रतियोधस्वरूपादैन्द्रजालिकाह-

मर्थस्य भेदप्रसङ्गात् । तत्रैकस्यैवाहमर्थस्येन्द्रजालमहिम्ना विरुद्ध-स्वरूपप्रदर्शनमात्रमिति चेत्, योगिस्थलेऽप्येकस्यैव योगिशरीररूपस्यात्मनो योगमहिम्ना कायव्यूहप्रदर्शनमात्रमित्यस्तु । तस्मान्न प्रत्यक्षं देहात्मभेदे प्रमाणम् । नापि 'देहोऽनात्मा बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाज्जडत्वाद्वा घटवत्' इत्यनुमानम्; 'अहमर्थोऽनात्मा अन्तरिन्द्रियग्राह्यत्वाद् दुःखवत्' इत्यनुमानस्येवाद्यस्याप्रयोजकत्वात्, 'गौरोऽहं जानामि' इति देहस्यैव ज्ञातृत्वानुभवेन द्वितीयस्यासिद्धेश्च । नापि 'जीवापेतं वाव शरीरं म्रियते न जीवो म्रियते' इत्याद्या श्रुतिस्तद्भेदे मानम्; 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति ब्रह्महत्यानिषेधेन अश्वमेधादिरूपतत्प्रायश्चित्तविधानेन च श्रुत्यैवात्मनाशस्य प्रदर्शनेन 'जीवापेतम्' इति तदनाशश्रुतेरात्मविद्याप्रशंसार्थवादमात्ररूपत्वात् । न ह्यात्मनाशाभावे 'न हन्तव्यः' इति तन्निषेधो हनननिमित्तकप्रायश्चित्तविधिर्वा युज्यते, अप्रसक्तप्रतिषेधस्यानिमित्तकप्रायश्चित्तस्य चायोगात् । न च 'न हन्तव्यः' इति श्रुतिर्देहात्मैक्याध्यासप्रसञ्जितात्मनाशनिषेधपरेति न दोष इति वाच्यम्; अद्यापि देहातिरिक्तात्मासिद्धेरन्योन्याश्रयात् । एवम् 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिश्रुतिर्भूतशब्दवाच्यजीवबृन्दगतजन्मस्थितिनाशं ब्रह्मलक्षणत्वेन वदन्ती जीवानां नाशमेवावेदयति । भूतशब्दो ह्यत्र जीववाची, 'येन जातानि जीवन्ति' इति वाक्यशेषात् 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिदर्शनाच्च । एवम् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इत्यादिकं जीवोत्पत्तिश्रुतिवाक्यमप्युदाहार्यम् । न च जीवस्योत्पत्तिविना-

शाभ्युपगमे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्; सिद्धान्तेऽपि ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादेर्देहधर्मत्वोपगमेन 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत' 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिषु ब्राह्मण्याद्याश्रयाणां भूतानां जन्मविनाशिनां दे नामेव कर्तृत्वप्राप्त्या कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गस्यानिवार्यत्वात्। तत्र देहधर्मस्यापि ब्राह्मण्यादेरात्मन्यारोपेण कर्तृभोक्तृभेदान्नोक्तदोष इति चेत्; एवं तर्हि देहात्मवादेऽप्यन्यगतकर्तृत्वस्यान्यत्रारोपसंभवान्नोक्तदोष इति कुतो न समर्थनीयम्? न च आत्मनो जन्मनाशोपगमे जातमात्रस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, तद्धेतोः 'इदं स्तन्यपानमिष्टसाधनं स्तन्यपानत्वात् प्राग्भवीयस्तन्यपानवत्' इत्यनुमितेर्जन्मान्तरीयस्तन्यपानगतेष्टसाधनत्वव्याप्तिस्मरणाधीनत्वेन पौर्वदैहिकात्मावस्थानं विना तदनुपपत्तेः इति वाच्यम्, एवमपि पक्षत्वेनाभिमतस्तन्यपानोपस्थितिरचिन्त्याद्भुतपरमेश्वरसंकल्पशक्तिमहिम्नैवेत्यवश्यवाच्यत्वेन जातमात्रप्रवृत्तेरपि तत एवोपपत्त्या, इष्टसाधनत्वानुमितेरनपेक्षितत्वेन तद्धेतुव्याप्तिस्मरणार्थात्मावस्थानासिद्धेः। तत्रादृष्टमहिम्नैव पक्षोपस्थितिश्चेत्, तेनैव प्रवृत्तेरपि सिद्धेरनुमितिवैयर्थ्यतादवस्थ्यम्। न चादृष्टाधारत्वेनैव जन्मान्तरीयात्मस्थितिरिति वाच्यम्; अदृष्टकारणत्ववादिनापि पारमेश्वरशक्तिकारणत्वस्योपेतत्वेन तत एव प्रवृत्तिसंभवे देहातिरिक्तनित्यात्मसिद्ध्यधीनस्यादृष्टस्यानुपेयत्वात्! तस्मान्नास्ति देहात्मभेदे प्रमाणम्। देहात्मवादे तु 'गौरोऽहम्' इत्यादिप्रत्यक्षं ब्रह्महत्यानिषेधतत्प्रायश्चित्तशास्त्रम् 'यतो वा इमानि' इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यजातं च प्रमाणम्। अतो देहातिरिक्तात्मासिद्धेः देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोक इति विक-

ल्पोऽनुपपन्न इति तामिमां चार्वाकस्य तच्छायापन्नवैदिकतटस्थस्य च शङ्कामाशङ्क्य तत्परिहाराय कठवल्ल्युपनिषद्गतं मन्त्रयुग्ममानिनाय भगवान्वासुदेवः—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अत्र कठवल्लीमन्त्रोपन्यासेन तत्रत्यो मृत्युनचिकेतःसंवादवृत्तान्तः स्मारितः । तेन देहात्मवादोक्तप्रत्यक्षप्रमाणनिरासः सूच्यते । तथा हि— कठवल्लीषु त्रीन्वरान्वृणीष्वेति मृत्युनोक्तो नचिकेताः प्रथमवरेण पितृप्रसादं द्वितीयवरेण अग्निविद्यां तृतीयवरेण च 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' इति देहतदन्यात्मवादिचार्वाकवैदिकानादिकलहप्रयुक्तविप्रतिपत्तिनिरासफलकमात्मतत्त्वज्ञानोपदेशं च वव्रे । मृत्युश्च आद्यं वरद्वयं प्रदाय तृतीयवराविषये 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्त्वा 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृ-

णीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान्' इत्यादिना बहुभिः कामैः प्रलोभनेऽप्यप्रचलितं नचिकेतसं दृष्ट्वा 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' इति ज्ञानाधिकारितया तं प्रशस्य 'न जायते म्रियते' इत्याद्युपदिदेश। तत्र यदि प्रत्यक्षमात्मतत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदा 'येयं प्रेते विचिकित्सा' इति प्रश्न एवायुक्तः स्यात्; प्रत्यक्षनिर्णीतेऽर्थे विचिकित्सानुदयेन प्रश्नहेतुसंशयस्यैवासिद्धेः। 'देवैरत्रापि विचिकित्सितम्' इत्यादिमृत्युप्रतिवचनमपि न युक्तं स्यात्। न हि गौरोऽहं गच्छामि तिष्ठामीत्याबालगोपमखिलप्रत्यक्षसिद्धमात्मतत्त्वं देवानामपि संदिग्धतया कैमुत्येनान्यदुर्ग्रहमिति वक्तुं युक्तम्। एवम् 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इत्यात्मन इन्द्रियागोचरत्ववर्णनम् 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इति तस्य श्रुत्येकगम्यत्ववर्णनं चायुक्तमेव स्यात्। यद्यप्यहमिति प्रत्यक्षे अध्यासाधिष्ठानत्वेनात्मा भासत इति सिद्धान्तः, यद्यपि चात्मतत्त्वसाक्षात्कारे मनः करणमिति गीताभाष्य एव भगवत्पादैरुक्तम्; तथाप्यहमिति प्रत्यक्षस्य देहेन्द्रियान्तःकरणतादात्म्याध्यासापन्नात्मस्वरूपविषयकत्वेन रजततादात्म्याध्यासापन्नतदधिष्ठानशुक्तिविषयकेदंप्रत्ययस्य शुक्तितत्त्वं प्रतीव शुद्धात्मतत्त्वं प्रत्यहंप्रतीतेरप्रमाणत्वात्, गीताभाष्येऽपि 'शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्, इत्युक्त्या श्रुत्युपजीवनेनैव मनस आत्मनि प्रवृत्तिवर्णनात्, नात्मतत्त्वस्य श्रुत्येकसमधिगम्यत्वविरोध इत्यतो गौरोऽहमित्यादिप्रत्यक्षस्य नात्म-

तत्त्वावधारणं प्रति प्रमाणत्वमिति । सोऽयं देहात्मवाद्यभिमतात्म-प्रत्यक्षप्रमाणनिरासः कठवल्लीमन्त्रोदाहरणेन तत्रत्यमृत्युनचिकेतः-संवादवृत्तान्तं प्रत्यभिज्ञापयता भगवता दर्शितः। इदानीं देहा-त्मत्वसाधकपूर्वोक्तश्रुतिप्रमाणनिरासो मन्त्रमुखेन क्रियते । तत्र मन्त्रस्यायमर्थः— यः एनं प्रकृतमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति, यश्च एनं हतं हननकर्मभूतं मन्यते, तौ उभौ न वि-जानीतः देहातिरिक्तात्मतत्त्वानभिज्ञौ ; तत्र हेतुर्नायं हन्ति न हन्यत इति । एवमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावाभिमानस्य देहविविक्तात्मस्वरू-पाज्ञानमूलकत्ववर्णनेन यद्देहात्मवादे श्रुतिप्रमाणमुक्तं तन्निरस्तं भवति। 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिहत्यानिषेधशास्त्रस्य अश्वमेधादितत्प्रा-यश्चित्तशास्त्रस्य च देहात्मैक्याध्यासनिबन्धनतयोपपन्नत्वेन ततो दे-हात्मवादासिद्धेः । न हि 'न हन्तव्यः' इति शास्त्रमात्मनो हन्त-व्यत्वं प्रतिपादयति, तथा सति हन्तव्यो न हन्तव्य इत्यावृत्तिलक्ष-णवाक्यभेदप्रसङ्गात् ; किं तु देहैक्याध्यासप्रसञ्जितमात्मनो हन्तव्यत्वं निषेधति । प्रायश्चित्तशास्त्रमपि उभौ तौ न विजानीत इत्युक्त-रीत्या देहाद्यतिरिक्ताकर्त्रात्मस्वरूपाज्ञानेनात्मानं हन्तारं मन्यमानस्य कर्तव्यविशेषमुपदिशति ; न तु स्वोपदिष्टप्रायश्चित्तनिमित्तभूतस्य हननस्यात्मनि तात्त्विकत्वमपि बोधयति, अनुपलम्भात् उक्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनन्यथासिद्धश्रुतिशतविरोधाच्च । एवम् 'यतो वा इमानि' इति श्रुतिरपि लोकप्रसिद्धं प्राणिनां जन्मस्थितिनाशं ब्रह्मलक्षणत्वेनोपदिशति । जातेष्टिवाक्यमपि पुत्रजननं मन्यमानस्य तन्निमित्तामिष्टिं विदधाति । सर्वेषामपि विधिनिषेधशास्त्राणामतत्त्व-

विद्विषयत्वात् । एतच्च 'वेदाविनाशिनम्' इत्यग्रिमश्लोके वक्ष्यते । न च अहंप्रतीत्यध्यासत्वकल्पनस्य देहाद्यतिरिक्तात्मसिद्ध्यधीनत्वादन्योन्याश्रय इति युक्तम्; 'उभौ तौ न विजानीतः' 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति श्रुत्यैव देहाद्यध्यासस्य तदतिरिक्तात्मनश्चोपदिश्यमानत्वेनास्माभिरध्यासस्याकल्पितत्वात् । श्रुत्येकसमधिगम्ये हि वस्तुनि यथाश्रुत्येव प्रतिवक्तव्यम् । न च श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः; श्रोत्रैकगम्यं शब्दं प्रत्यसाधकस्य चक्षुष इव श्रुत्येकगम्यमात्मानं प्रत्यसाधकस्य प्रत्यक्षस्य तद्बाधकताया अप्ययोगात् । तस्मान्न श्रुतिरात्मजन्मविनाशप्रतिपादिका काचिदस्तीति न तता देहात्मत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र च श्लोके य एनं हन्तारं हतं च वेत्ति स न जानातीत्यनुक्त्वा य एनं यश्चैनम् उभौ तौ इत्युक्त्या वादिभेदः प्रदर्शितः । य एनं वेत्ति हन्तारं तार्किकादिः कर्त्रात्मवादी, तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरनित्यात्मवादी, तावुभावज्ञानिनाविति । एवं स्थिते, यदत्र स्वाभिमतकर्त्रात्मवादाविरोधाय माध्वेन व्याख्यातम्— 'य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हन्तारं वेत्ति' इति, यच्च रामानुजेन— 'य एनमात्मानं प्रति हन्तारं हननहेतुं वेत्ति' इति, तावुभौ प्रति उभौ तौ न विजानीत इति भगवद्वचनमेव प्रतिवचनम्; 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः' इत्यादिषु अकर्तृतयैवात्मस्वरूपस्य भगवता सिद्धान्तितत्वेन तयोस्तदज्ञानित्वात् । स्वातन्त्र्येण इति प्रतीतिश्चाप्रामाणिकी, अध्याहा-

रक्लेशदुष्टत्वात्, 'नायं हन्ति न हन्यते' इति वाक्यशेषे इदं-शब्देन प्रकृतमात्मानं परामृश्य तस्यैव हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधाच्च, हन्तृताया इव हन्तव्यताया अपि जीवे परमेश्वराधीनत्वेन न हन्तीतिवन्न हन्यत इत्यपि स्वातन्त्र्येण हन्तव्यत्वनिषेधपरं वस्तुतस्तु हन्तव्य एवेत्यपि सुवचत्वाच्च इत्यलं बहुना । एवं देहात्मवादे प्रमाणं निरस्तम् । इदानीं देहातिरिक्तात्मनि श्रुत्येकसमधिगम्यस्वरूपे प्रमाणतया कठवल्लीपठितं मन्त्रमवतारयति—न जायत इति । अत्र देहात्मनोर्जन्मविनाशतदभावरूपविरुद्धधर्मोपपत्तिप्रदर्शनमुखेन भेदः प्रतिपाद्यते । तत्र च 'येयं प्रेते विचिकित्सा' इति मरणविषय एव नचिकेतसा प्रश्नकरणात्तदुत्तरदानार्थम् 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्युक्तम् । तच्च 'न जायते' इति प्रतिज्ञानुसारात् 'जायमाने शरीरे' इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शरीरमेव जायते म्रियते । आत्मा त्वजो नित्य उक्तः । शरीरे जायमाने हन्यमाने वा न जायते न म्रियत इत्युक्त्या आत्मनि जातो मृत इति लोकव्यवहारप्रसञ्जकः शरीरैक्याध्यासो दर्शितः । एवं स्थिते, मन्त्रस्येत्थं योजना—अयमात्मा शरीरे हन्यमाने न हन्यते यतः ततो म्रियते इति प्रथममन्वयः । न हन्यते न म्रियत इति पृथगुक्तेर्मरणहेतुश्छेददाहादिरत्र हननशब्दार्थो बोध्यः । म्रियते वेति वाशब्देन च शरीरे जायमाने न जायत इति वाक्यावृत्तिः सूच्यते । तत्र हेतुः अजो नित्य इति । यस्मादजो नित्यः तस्मात् शरीरे जायमाने हन्यमाने वा न जायते न म्रियत इति संबन्धः । अतो न हेतोः साध्याविशेषः । जन्मरहितस्यापि प्रागभावादेर्नाशदर्शनादजत्वं

नाशाभावं प्रति न हेतुरिति नित्यत्वस्य तद्धेतुत्वोक्तिः । तार्किकै-र्नित्य एव ध्वंसो जायत इत्युपगमान्नित्यत्वं जन्माभावं प्रति न हेतु-रित्यजत्वस्य तद्धेतुत्वोक्तिः । ननु शरीरे जायमाने हन्यमानेऽप्यात्मा न जायतां न म्रियतां वा; तथापि सर्गाद्यकाल एवाकाशादि-वत्पृथग्जायते सर्गावसाने च म्रियते; एवं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिरनुगृहीता भविष्यति; अजत्वनित्य-त्वश्रुतिरपि शरीरजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाशनिषेधपरेत्युभयसमाधान-सिद्धिरिति आभूतसंप्लवस्थाय्यात्मवादं निराकरोति— कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमात्मा कदाचित् कल्पादौ भूत्वा उत्पद्य भूयः पुनः कल्पान्ते भविता नेति न, भवनं सत्तां गन्ता नेति न, विनश्वरो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः शाश्वत इति । शश्वद्भवः सदा विद्यमानः । यस्माच्छाश्वतः तस्मात्सर्गादावुत्पद्य सर्गान्ते न विनश्यतीति । यद्येवम् 'यतो वा' इत्यादिजन्मविनाशश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य देहाद्देहान्तरप्राप्तिपरा सेति पूर्वोक्तं स्मारयति— पुराण इति । पुराणि शरीराणि अणति गच्छतीति पुराणः । अत्र च 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पूर्वमन्त्रे 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चे-न्मन्यते हतम्' इति श्रौतः पूर्वार्धपाठः । 'न जायते' इति द्वितीय-मन्त्रे तु 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति श्रौतः पूर्वार्धपाठः । इह तु भगवता स्वनिःश्वसितरूपश्रुतितः स्वमुखवचनरूपगीताया एतावान्भेद इति दर्शयितुं श्रुत्यर्थविवरणरू-पम् 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्' 'कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' इति किंचित्पाठभेदमाश्रित्य तावेव

मन्त्रावाम्नाताविति ध्येयम् । यद्यप्यत्र भाष्यकारैरात्मनः षड्भावविकारराहित्यपरत्वेनामुं मन्त्रं व्याख्याय 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पूर्वश्लोकोक्तमात्मनो हन्तृहन्तव्यभावाभावं प्रति निर्विकारत्वरूपत्वहेतुसमर्पकोऽयम् 'न जायते' इति श्लोक इत्युक्तम्; तथापि 'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति' इति पूर्वश्लोक एव आत्मनो हन्तृहन्तव्यत्वाभावोक्तेः 'कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्' इत्युत्तरश्लोके च षड्भावविकारराहित्यहेतुकस्यात्मनो हन्तृहन्तव्यभावाभावस्य स्पष्टमुक्तत्वेनात्र तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् कठवल्लीषु च देहात्मवादनिरासार्थत्वेनैव 'न जायते' इति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' इति ब्रह्ममीमांसासूत्रभाष्ये 'न जायते' इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तात्मप्रतिपादकत्वेन भगवत्पादैर्निरूपणात् अत्रापि तथैवास्योक्तरीत्या सामञ्जस्यात् 'न जायते म्रियते वा' इत्याद्यन्तविकारनिषेधेनैव तया सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्तीति भाष्यवचनेनैव षड्भावविकारराहित्यपरत्वव्याख्यानस्य नातिप्रयोजनत्वावगतेश्च देहातिरिक्तात्मप्रतिपादनस्वरस एवायं मन्त्रोऽभ्युच्चयतया विकारराहित्यपरत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत इत्येव भगवतो भाष्यकारस्याभिप्राय इति स एवार्थोऽस्माभिर्व्याख्यात इति पण्डितैरयमविनयः क्षन्तव्यः ॥२०॥

नन्वस्तु देहातिरिक्त आत्मा; तथापि देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको न संभवतीत्युक्तमयुक्तम्, आत्मनिमित्तस्यैव शोकस्य संभवात्; न चात्मनो हन्तृहन्तव्यभावासंबन्धस्योक्तेः कथं तन्निमित्तः शोक इति वाच्यम्, वस्तुतस्तत्संबन्धस्यात्मन्यसत्त्वेऽपि आ-

ध्यासिकं तमादाय 'न हन्तव्यः' इति शास्त्रेण प्रत्यवायदोषस्योक्ततया प्रकृतेऽपि तादृशसंबन्धपुरस्कारेणैव भीष्मादिगुर्वात्महन्तुर्मम प्रेरकतया तद्घातयितुस्तव च प्रत्यवायस्यापरिहार्यत्वेन तन्निमित्तशोकसंभवादित्याशङ्क्य, आत्मविदि निवृत्ताध्यासे नैतद्दोषशङ्केत्याह—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अत्र षड्भावविकारराहित्येनात्मा विशेष्यते । जायते अस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति चेति षड् भावविकाराः । अत्र अजमिति जन्मप्रतिषेधः, तेनैव जन्मोत्तरकालीनसत्तारूपद्वितीयविकारोऽपि जन्मान्तर्भूतः प्रतिषिद्धः । नित्यमेकरूपम्, तेन वृद्धिपरिणामरूपतृतीयचतुर्थविकारप्रतिषेधः । अव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयरूपो गुणापचयरूपो वा यस्य निरवयवस्य निर्गुणस्य च तमव्ययमित्यपक्षयाख्यपञ्चमविकारप्रतिषेधः । अविनाशिनं न विनष्टुं शीलं यस्य तमित्यन्त्यविकारनिषेधः । एवंभूतमेनम् 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्याद्येतत्पर्यन्तश्लोकोक्तलक्षणं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमकर्तृभोक्तृस्वरूपमखिलजगदध्यासाधिष्ठानभूतमात्मानं यो वेद जानाति, स विद्वान्पुरुषः पूर्णः कं हन्ति? न कंचिदपि, अद्वितीयात्मदर्शित्वेन तस्य हन्तव्याद्वितीयपदार्थस्यैवाभावात् । तथा कथं हन्ति? न कथंचिदपि, हन्तव्यत्वेनाभिमतस्यात्मनो निर्विकारत्वेन तत्र च्छेददाहादेर्हननप्रकारस्य कस्याप्यनवतारात् । एतदेव 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि' इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते । एवं कं घात-

यति कथं घातयतीत्यपि व्याख्येयम् । अत्र कथं घातयति हन्तीति न घातयितृत्वहन्तृत्वाक्षेपः, किं तु तत्कार्यप्रत्यवायाक्षेपः । अतः 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव' 'मया हतांस्त्वं जहि' इत्यादिना भगवतैव स्वस्मिन्हन्तृत्वघातयितृत्वप्रदर्शनं न विरुध्यते । तदेतद्भगवानेव वक्ष्यति— 'ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि' इति । न च वास्तवहन्तृत्वघातयितृत्वाभावोऽत्र विवक्षितः 'मयैव' इत्याद्युक्तं तु हन्तृत्वादिकं न वास्तवमित्यविरोध इति वाच्यम्; वास्तवहन्तृत्वाभावस्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन कथं स पुरुष इति विशिष्य विदुषस्तत्प्रतिषेधोक्त्ययोगात् । अतो भृत्यकर्म कुर्वति कथं भृत्य इत्याक्षेप इव कं घातयतीत्याक्षेपोऽपि ज्ञानिनि तत्कार्यप्रतिषेधपर इति त्वमप्येतादृशात्मज्ञानेन निवृत्ताध्यासो भूत्वा तन्निबन्धनप्रत्यवायशङ्कां मा कार्षीरिति भावः । अत्र कथं स हन्तीति हननाक्षेपोक्तिर्विदुषः सर्वकर्माक्षेपपरा, विद्वत्त्वहेतोरविशेषात् । हेतुसाधारण्येन हेतुमति सर्वत्रार्थाद्विधेयलाभ इति हि मीमांसकमर्यादा । अत एव 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति, न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते' इति वचनस्य प्रकरण्यातिथ्येष्टिमात्रविषयत्वेऽपि 'न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते' इति हेतुसाधारण्याद्यत्रेष्टावनूयाजानामभावस्तत्र सर्वत्रापि चतुर्गृहीतमेव नाष्टगृहीतमिति सिद्धिरिष्यते । एवं च विद्वत्त्वसंबन्धरूपहेतुसाधारण्यात्कर्ममात्रनिषेधरूपविधेयलाभ इति स्थिते सति, यानि शास्त्रविहितकर्माणि तान्यविद्वद्विषयाण्येवेति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते । तथा च वक्ष्यति— 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति । भाष्ये चास्य विस्तरः ॥ २१ ॥

ननु मास्त्वात्मनिमित्तकः शोकः, शरीरनिमित्तकस्तु स्यादेव; यद्यपि शरीराणि स्वतो नश्वराणि तद्वधश्च युद्धे विहित इति न तानि शोकस्थानमित्युक्तम्, तथापि रमणीयभोगसाधनेषु तेषु नश्यत्सु तन्निमित्तः शोकोऽपरिहार्य एवेत्याशङ्क्याह—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

अत्र जीर्णवस्त्रत्यागे नूतनवस्त्रपरिग्रहवत् जीर्णशरीरत्यागेऽपि निर्विकारस्यात्मनो नूतनशरीरस्वीकार इत्येतावानुत्तानदृष्ट्यार्थः प्रतीयते। स च 'देहिनोऽस्मिन्' इति श्लोके कौमारावस्थात्यागेन यौवनावस्थेव निर्विकारस्यात्मनो देहाद्देहान्तरप्राप्त्यवस्थेति निरूपणात् प्रागेवोक्त इति पुनस्तत्प्रतिपादनस्य नातिप्रयोजनत्वात्, जीर्णानि वस्त्राणि विहाय यथा नवानि गृह्णाति तथा जीर्णानि शरीराणि विहाय नवानि यातीत्येतावतैव निर्वाहे सति अपराणि अन्यानीति च संयातीति समुपसर्गं च प्रयुञ्जानेन भगवता अर्थविशेषस्य गर्भीकृतत्वाच्च तमेवार्थं दर्शयामः। यथा हि लोके नरो जीर्णानि वासांसि त्यक्त्वान्यानि नवानि वासांसि गृह्णाति, तथा अयं देही भीष्मद्रोणादिः जीर्णानि जरसा कृशानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नवानि शरीराणि 'अन्यन्नवतरं कल्याणं रूपं कुरुते पित्र्यं वा

गान्धर्वं वा दैवं वा' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि दिव्यशरीराणि संयाति सम्यग्गर्भवासादिक्लेशं विनैव प्राप्नोति । दुर्योधनादियुवशरीराणां जीर्णत्वाभावेऽपि भाविदिव्यशरीरापेक्षया हेयत्वाज्जर्जराण्येव तानीत्यभिप्रायेण जीर्णत्वोक्तिः । एवं च कच्चरपटच्चराणि परिहाप्य दुकूलानि परिधापयन्निव कश्मलनरशरीराणि युद्धे परिहाप्य भीष्मादीनां दिव्यभोगार्हदेवताशरीरोपनेता त्वं तेषामुपकर्तैवासीति तदीयैतच्छरीरनाशे हर्ष एव तवोचितः, धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतः स्वर्गभोगार्हदिव्यशरीरप्राप्तेः शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

ननु यदि जीर्णनूतनवस्त्रन्यायेन देहाद्देहान्तरमात्मा गृह्णाति, तदा वस्त्रान्तःस्थितस्य देहस्य वस्त्रच्छेददाहादिनेव देहान्तःस्थितस्यात्मनोऽपि देहच्छेददाहादिना नाशप्राप्तेरात्मनाशनिमित्त एव शोको जात इति घट्टकुटीप्रभातन्यायापात इत्याशङ्क्य 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' 'कथं स पुरुषः पार्थ हन्ति' इति पूर्वश्लोकोक्तमात्महननाभावमुपपादयन्नेव परिहरति नैनमित्यादिभिस्त्रिभिः—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

एनमात्मानं शस्त्राणि खड्गादीनि न च्छिन्दन्ति न द्विधा कुर्वन्ति, पावकोऽप्येनं न दहति न भस्मीकरोति, आपश्चैनं न क्लेदयन्ति आर्द्रतापादनेन मृदूकृत्य शिथिलं न कुर्वन्ति, मारुतश्चैनं न शोषयति न नीरसं करोति ॥ २३ ॥

अत्र हेतुमाह—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

चो हेतौ । यस्मात् अयमात्मा अच्छेद्यः छेदनायोग्यः तस्मान्नैनं छिन्दन्ति, तदयोग्यस्य तदसंभवात् । एवमदाह्य इत्यादिरपि नैनं दहतीत्यादौ क्रमेण हेतुर्योज्यः । एवकारस्य च प्रत्येकमच्छेद्यादिभिः संबन्धः । अच्छेद्यत्वादौ हेतुरुत्तरार्धेनोच्यते— नित्य इति । अत्र नित्यत्वं सर्वदैकरूपत्वं विवक्षितम्; न त्वविनाशित्वम्, तस्यैव परमसाध्यत्वेन हेतोः साध्याविशेषात् । यस्मादयं सर्वदैकरूपः तस्मादच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यश्च; लोके च्छेद्यदाह्यादिवस्तूनां सर्वदैकरूपत्वाभावात् । एवं सर्वगतत्वमप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, आकाशादेश्छेद्यत्वाद्यदर्शनात् । स्थाणुत्वमविकारित्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, लोके च्छेद्यादीनां विकारित्वात् । एवं क्रियाशून्यत्वरूपमचलत्वमपि हेतुः, छेद्यादीनां क्रियावत्त्वात् । तत्र पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विकारः, अवस्थैक्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति भेदः । सनातनत्वमनादित्वम् । तदपि सादेरेव लोके च्छेदनदहनादिदर्शनादच्छेद्यत्वादौ हेतुः । अव्यक्तत्वं चक्षुराद्यगोचरत्वम् । एतदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, छेद्यत्वादीनां चक्षुरादिभिर्गृह्यमाणस्यैव

लोके दृष्टत्वात् । अचिन्त्यत्वं मनसोऽप्यविषयत्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः; श्रुत्येकगम्यात्मनि तदनुपजीवनेन मनसः प्रवृत्त्यसिद्ध्या तेन तत्र च्छेद्यत्वादिग्रहासंभवात्, श्रुत्युपजीवनेन प्रवर्तमानस्य तस्य 'ध्यानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिना निर्विकारस्वरूपेणैवात्मग्राहित्वात् । अविकार्यत्वं निरवयवत्वम्; विकर्तुं योग्या विकार्या अवयवाः, ते न विद्यन्ते यस्येति व्युत्पत्तेः । एतदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, सावयवस्यैव लोके च्छेद्यत्वादिदर्शनात् । इत्थं नित्यत्वादयोऽष्टावच्छेद्यत्वादिषु हेतवः । एतेषामसिद्धिशङ्कां वारयितुम् उच्यत इत्युक्तम् । श्रुतिभिरिति शेषः । 'कूटस्थमचलं ध्रुवम्' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' 'अप्राप्य मनसा सह' 'निष्कलम्' इत्यादिश्रुतिभिः क्रमेण नित्यसर्वगतादिस्वरूप आत्मोच्यत इत्यर्थः । अत्र नित्यत्वाद्यष्टहेतुष्वेकेनान्यस्यार्थात्सिद्धावपि वह्न्यनुमाने धूमवत्त्ववह्निसामग्र्यादेरिव स्वरूपभेदात्पृथग्घेतुत्वोपन्यासः । उपसंहरति— तस्मादिति । तस्मात् नित्यत्वादिहेतोः एवमच्छेद्यत्वादिप्रकारेण एनमात्मानं विदित्वा वस्त्रच्छेददाहादिना तदन्तर्वर्तिदेहस्येव देहच्छेददाहादिना तदन्तर्वर्त्यात्मनो विनाश इति शङ्कां निरस्य तन्निमित्तं शोकं मा कुर्वित्यर्थः । यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— 'सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेति विग्रहः । सर्वगते विष्णौ तिष्ठतीति सर्वगतस्थः, विष्ण्वधीन इत्यर्थः । तदधीनत्वात्कदापि न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन

सह वर्तत इति सनादनः, स एव सनातनः, विधिनिषेधशास्त्रबद्ध इत्यर्थः' इति, तत्तुच्छम्; विष्ण्वधीनत्वसमानाधिकरणस्याणुत्वस्य त्वदुक्ताचलत्वसनातनत्वयोर्वा पूर्वार्धोक्तमच्छेद्यत्वादिकं प्रत्यहेतुत्वेन पूर्वोत्तरार्धयोरसंबद्धप्रलापत्वापातात्। विष्ण्वधीनत्वलभ्यस्य च जीवस्वातन्त्र्यस्य 'नैनं छिन्दन्ति' इत्युपक्रम्य 'तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' इत्यच्छेद्यत्वादिहेतुकतयोपसंह्रियमाणे शोकनिषेधेऽनुपयोगात्। 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इति जीवविभुत्वावेदकपूर्ववचनविरोधाच्च। तद्वचनं ब्रह्मपरं न जीवपरमिति चेत्, इदमपि तथैवास्तु; किमिति सर्वगतस्थाणुरित्यत्र स्वरसतः प्राप्तोऽर्थस्त्यज्यते, अचलपदस्य च संकोचः सनातनपदस्याशब्दार्थश्च स्वीक्रियते? यद्युच्येत अच्छेद्यत्वादेर्ब्रह्मण्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वादिदं वचनं जीवपरमेवेति, तर्हि तत्रापि 'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति' इत्यस्य ब्रह्मण्यप्रसक्तेर्जीवपरमेव तदिति कुतो न कल्प्यम्? यदि च भीष्माद्यात्मनाशनिमित्तार्जुनशोकनिरासप्रकरणेऽस्मिञ्जीवस्यैव नित्यत्वमच्छेद्यत्वादिभिरिहोपपाद्यं न तु ब्रह्मण इति, तत्तत्रापि तुल्यम्। निरस्तं च विस्तरेण वज्रपञ्जरे जीवस्याणुत्वम्। एतेन 'जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसंबन्धात्सर्वगतत्वोक्तिः' इति रामानुजव्याख्यानमपि निरस्तम्, क्रमेण नानाशरीरसंबन्धस्याच्छेद्यत्वादिसाधकत्वाभावादिति दिक्॥

एवमात्मनो जन्ममरणाभावान्न तन्निमित्तः शोको युक्त इत्युक्तम्। इदानीं तदुपगमेऽपि न शोकप्रसक्तिरित्याह द्वाभ्याम्—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथेति पक्षान्तरे । चकारो मृतमित्यनेन संबध्यते । हे महाबाहो पुरुषश्रेष्ठ, त्वम् एनमात्मानं नित्यजातं नित्यमवश्यं जातो नित्यजातस्तं नित्यमवश्यं मृतं च मन्यसे वेति काकुः । परमास्तिकः पुरुषधौरेयस्त्वं वेदबाह्याभिमतं प्राङ् निरस्तं चात्मजन्मनाशपक्षं वस्तुतो न मन्यस एवेति काक्वर्थः । यदि कदाचिल्लोकवासनया मन्यसे, तथापि एवं धनुर्बाणत्यागपूर्वकरथोपरिनिपातसाश्रुनेत्रत्वादिरूपेणानेन प्रकारेण शोचितुं नार्हसि ; अपरिहार्यत्वादिवक्ष्यमाणहेतोरित्यभिप्रायः । एवंप्रकारेण न शोचितुमर्हसीत्युक्त्या प्रकारान्तरेण शोकोऽभ्यनुज्ञायते । तेन सकलप्रकारकसमूलशोकनिर्मूलने पूर्वोपदिष्टनिर्विकारात्मतत्त्वाद्वैतज्ञानमेवोपायः, अयं तु 'तस्मादपरिहार्ये' इत्यादिर्न तादृश इति ध्वन्यते ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

यद्यप्यत्र भीष्माद्यात्ममरणनिमित्तशोकनिरासाय तन्मरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्येतावदेवालम्, ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति व्यर्थं जन्मनिमित्तशोकस्याप्रस्तुतत्वात्, वेदबाह्योत्प्रेक्षितदेहात्मवादावलम्बनेनात्मनाशं मन्यमानं प्रति 'पुण्यः पुण्येन पापः पापेन' इत्यादिवेदैकगम्यं मृतस्य पुनर्जन्मवर्णनमप्ययुक्तम् ;

तथापि पूर्वश्लोके 'नित्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे' इति वदता भगवता मतद्वयं क्रोडीकृतम् । तत्र 'देहस्यैवात्मत्वादात्मनो जन्ममरणे स्तः' इत्येकं मतम्; 'देहातिरिक्तो नित्य एव चात्मा श्रुतिप्रामाण्यात्, तस्यैव तु देहसंयोगवियोगात्मके जन्ममरणे अपि स्तः जातेष्टेः श्राद्धस्य च श्रुत्यैव विधानात्' इत्यपरं मतम् । आद्यमते नित्यजातं नित्यं मृतमित्यस्यावश्यजातमवश्यं मृतं चेत्यर्थः । द्वितीयमते, नित्यश्चासौ जातश्चेति तथा, स्वरूपेण नित्यमपि देहयोगरूपजन्मवन्तं तद्वियोगरूपमरणवन्तं चेत्यर्थः । तत्र च आद्यमते भीष्माद्यात्ममरणप्रयुक्त एवार्जुनस्य शोकः, द्वितीयमते तु मृतस्य श्रुतिबलात्पूर्वदेहकृतकर्मफलभोगार्थं देहान्तरसंबन्धरूपं गर्भवासादिक्लेशास्पदं च पुनर्जन्मावश्यंभावीति भीष्माद्यात्मनामपि तथाविधे मरणजन्मनी मन्यमानस्यार्जुनस्य तदुभयप्रयुक्तः शोकः। एवं पूर्वश्लोकोक्तशोकद्वयनिरासार्थे प्रवृत्तेऽस्मिञ्श्लोके प्रथमपादेनाद्यशोकनिरासायात्ममरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धप्रदर्शनाय हि-शब्दः। द्वितीयपादेन तु जन्ममरणोभयप्रयुक्तद्वितीयशोकनिरासायात्मनि तदुभयस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं मृतस्य ध्रुवं जन्म, चकाराज्जातस्य ध्रुवं मरणं चेति जन्ममरणयोरवश्यंभावित्वमुक्तम् । अतो न वैयर्थ्यं न वा श्रुत्येकगम्यस्य मृतपुनर्जन्मनोऽनुपपत्तिः, द्वितीयमते श्रुतिप्रामाण्योपगमात् मृतस्येत्यनेन पूर्वकर्मफलभोगाय सानुशयस्यैव मृतस्य विवक्षितत्वात्; जीवन्मुक्ते विदेहमुक्ते च निरनुशयमृते न व्यभिचारः । तस्मादिति । यस्मादुक्तरीत्या जन्ममरणयोरात्मन्यवश्यंभावित्वं तस्मात् अपरिहार्ये परिहर्तुमश-

क्ये जन्ममरणरूपेऽर्थे शोचितुं नार्हसि । नन्वपरिहार्य एव पित्रादिमरणे लोकः सर्वोऽपि शोचतीत्यत उक्तं त्वमिति । 'दुःखान्यपरिहार्याणि प्राप्य मूढो विषीदति । दुरितक्षपणानीति मत्वा धीरस्तु हृष्यति' इति वचनोक्तरीत्या मूढानामनुशोचनेऽपि धीराणां तदसंभवान्महाधीरस्त्वं न शोचितुमर्हसीत्यर्थः । ननु भीष्माद्यात्मनां मरणं भविष्यतीति न मे शोकः येनापरिहार्येऽर्थे स न युज्येत, किं तु मन्निमित्तमेषां मरणं भविष्यतीत्येव, तच्च मरणं युद्धं त्यजता मया परिहर्तुं शक्यमेवेति नायमपरिहार्यविषयः शोक इति शङ्कायामप्येतदेवोत्तरम्—तस्मादपरिहार्येऽर्थ इति । 'यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्' इति वक्ष्यमाणरीत्या त्वन्निमित्तमपि भीष्मादिमरणं त्वयात्र परिहर्तुमशक्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥

एवं देह एवात्मेति मते देहातिरिक्त एवात्मा स्वरूपेण नित्योऽपि देहयोगवियोगाभ्यां जन्ममरणीति मतेऽपि जन्ममरणयोरपरिहार्यत्वान्न शोको युक्त इत्युक्तम् । अथास्मिन्नेव मतद्वये हेत्वन्तरेणापि न शोकावकाश इत्याह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि अव्यक्तादीनि । अव्यक्तमदर्शनम् । भावे निष्ठा । तदेवादिरुत्पत्तेः पूर्वावधिर्येषां तान्य-

व्यक्तादीनि उत्पत्तेः प्रागनुपलब्धानीत्यर्थः । व्यक्तमध्यानि व्यक्तं दर्शनं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषां तानि, जन्मोत्तरं मरणात्प्रागुपलब्धानीत्यर्थः । अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्तमदर्शनं निधनं स्थितेरुत्तरावधिर्येषां तान्येव, मरणादूर्ध्वमप्यनुपलब्धान्येवेत्यर्थः । तत्र तेषु शरीरेषु स्वाप्नैन्द्रजालिकपदार्थवददृष्टदृष्टनष्टभ्रान्तिरूपतयातितुच्छेषु का परिदेवना को वा दुःखप्रलापः ? न हि स्वप्नेन्द्रजालाद्युपलब्धबन्धुविच्छेदेन प्रबुद्धः शोचितुमर्हतीति भावः । तदुक्तं पुराणे— 'अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः । त्वं चाहं चापि राजेन्द्र ततः किमनुशोचसि' इति । अदर्शनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अदर्शनं प्राप्यायात इत्यर्थः । एवं च देहात्ममते देहयोगावियोगावेवात्मनो जन्ममरणे इति मते च आत्मजन्ममरणयोर्देहजन्ममरणपर्यवसायित्वात् देहानां चोक्तरीत्या शोकस्थानत्वासंभवात् मतद्वयेऽपि न शोकप्रसक्तिरिति भावः । भारतेत्यनेन महति भरतवंशे जातस्य तवेत्थं देहात्मवादावलम्बेन शोचितुमनुचितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

'न जायते म्रियते' इत्यादिना निर्विकारात्मतत्त्वमुक्त्वापि 'अथ चैनं नित्यजातम्' इत्यात्मनो जन्मनाशावभ्युपेत्य यदशोच्यत्वं वर्णितं तत्तु शोकनिवर्तकतयोक्तस्य निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वेन लोकदृष्ट्या आत्मनि जन्मनाशोपगमेऽपि न शोकप्रसक्तिरित्येतदभिप्रायेणैव, न त्वात्मनः सविकारत्वमस्तीत्यभिप्रायेणेति दर्शयितुं निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

कश्चिदेनं पश्यतीति प्रथममन्वयः । एनमिति निर्विकारात्मपरामर्शः । कश्चिदित्यनेन च 'कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' 'स महात्मा सुदुर्लभः' इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या अनेकसहस्रेषु कश्चिदेवात्मदर्शी भवति, न सर्वोऽपि; 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' 'आत्मानं चेद्विजानीयात्' इत्यादिश्रुत्या पराक्प्रवणतयैव ब्रह्मणा लोकसृष्टेरात्मदर्शनदौर्लभ्यस्य चावगमादित्ययमर्थः सूचितः। ननु सर्वोऽप्यहमित्यात्मानं पश्यति, तत्कथमात्मविद्दौर्लभ्यम्? अत आह— आश्चर्यवदिति । ऐन्द्रजालिकमघटमानमाश्चर्यम्, तद्वदवस्थितमेनं पश्यतीति योजना । सत्यमखिलोऽप्यहमित्यात्मानं पश्यति, तत्तु नात्मतत्त्वदर्शनम्, आत्मतत्त्वं हि परमाश्चर्यरूपम्, यतः कर्तृभोक्त्रादिरूपतयाहंप्रत्ययेनावगम्यमानमपि वस्तुतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावरूपपरमात्मानन्दपरब्रह्मरूपम्; ईदृशं चात्मतत्त्वं श्रुत्याचार्योपदेशैकसमधिगम्यं नाहंप्रत्ययेन लोकोऽवगच्छति; किं त्वनेकजन्मसंसिद्धश्चरमशरीरी यः कश्चिदेवेति तद्दर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । न केवलं ज्ञातृदौर्लभ्यविषयदुर्बोधत्वाभ्यामेवात्मदर्शनदौर्ल-

भ्यम्, किं तूपदेष्टुराचार्यस्य दुर्लभत्वादपीत्याह— आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः। पश्यतिना सह वदतेः समुच्चयार्थश्चकारः। तथाशब्दस्तु प्रथमपादात्कश्चिदेनमित्यस्यातिदेशार्थः। एवं च कश्चिदेवैनं वदतीति प्रथमं संबन्धः। कश्चिदेवेत्येवकारेण अनेकेषु कश्चिज्ज्ञाता, तत्रापि कश्चिदेवोपदेष्टेति ज्ञात्रपेक्षयाप्युपदेष्टुर्दौर्लभ्यमुक्तम्। यः खल्वात्मानं जानाति स सर्वोऽपि हि नोपदेष्टा भवति; समाधिनिष्ठस्य तदभावात्, व्युत्थितस्यापि ख्यातिलाभपूजाद्यनपेक्षित्वेन स्वतस्तत्प्रवृत्त्यभावात्, कथंचित्कृपामात्रेणोपदेष्टुं प्रवृत्तस्तु परमेश्वरवदतिदुर्लभ एवेति भावः। कथंचिदुपदेष्टुर्लाभेऽपि 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा' इति श्रुत्युक्तः शिष्यसमाधानकुशलो वक्ताप्यत्यन्तविरल एव भवति; श्रूयते हि भगवतो बादरायणादजातसमाधानः शुको जनकमुपेत्य विश्रान्तचित्तोऽभूदिति ज्ञानवासिष्ठे कथेत्यभिप्रायेणाह— अन्य इति। विलक्षण इत्यर्थः। वदतीति स्ववाक्योपात्तसंनिहितवक्तृप्रतियोगिकमेवेह वैलक्षण्यम्। तच्च वक्तुरेव सतः शिष्यसमाधानकुशलत्वेन वक्त्रन्तरवैलक्षण्यरूपं लभ्यते, अन्येतरादिशब्दानां प्रतियोगिसदृशतद्भिन्नवाचित्वस्य दृष्टत्वात्। 'समानमितरच्छ्येनेन' इति वाक्ये हीतरशब्दस्य प्रस्तुतविष्टुतिविकाररूपवैशेषिकाङ्गसदृशपरत्वात्तद्वाक्यं तत्सदृशानां श्येनवैशेषिकाङ्गाणां लोहितोष्णीषत्वादीनामतिदेशकम्, न तु श्येन इषौ च साम्येन प्राप्तानां प्राकृताङ्गानामनुवादकमिति वचनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम्। अथ उपदेशस्वरूपपर्यालोचनयाप्युपदेष्टुर्दौर्लभ्यमित्याशयेनाह— आश्चर्यवद्वदतीति। अत्र वद-

तेर्विशेषणमाश्चर्यवत्पदम् । आश्चर्यं यथा तथा वदति । शब्दविषये हि वस्तुन्युपदेशः प्रवर्तते । आत्मतत्त्वं तु न कस्यापि शब्दस्य विषयः, 'यद्वाचानभ्युदितम्' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतेः । अतः कथं तदुपदेष्टव्यम्, अत एव खलु श्रुतिः 'अवचनेनैव प्रोवाच' इति । तस्मादघटमानत्वेनाश्चर्यतुल्यत्वादात्मोपदेश आश्चर्यवदित्यर्थः । यद्यपि— अभिधयात्मनि शब्दस्याप्रवृत्तावपि लक्षणया वेदान्तरूपशब्दस्तत्र प्रवर्तते, 'तं त्वौपनिषदम्' इति श्रुतेः ; 'यद्वाचा' इत्यादिकं च अभिधावृत्त्यात्मनि शब्दनिषेधपरम् इति सिद्धान्तः ; तथापि लक्षणयाप्यात्मोपदेशोऽत्यन्ताश्चर्यरूपः, अन्तरेण शक्यसंबन्धम् अन्तरेण च शक्यतावच्छेदकम् अन्तरेण च केनापि शब्देन वाच्यतां क्वचिदपि लक्षणया लोके शब्दप्रवृत्तेरदर्शनादित्यभिप्रायः । एवं ज्ञातुरेव विरलत्वात् सत्यपि तस्मिन्नुपदेष्टुर्दुर्लभत्वादात्मदर्शनदौर्लभ्यमित्युक्तम् । इदानीं सत्यप्युपदेष्टरि श्रोतुर्विरलत्वात्तद्दौर्लभ्यमित्याह—आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोतीति । वदतिना सह शृणोतेः समुच्चयार्थश्चकारः । आश्चर्यवदिति च अन्य इत्यस्य विशेषणम् । आश्चर्यतुल्यो यः कश्चिदेवैनं शृणोति वेदान्तविचाराख्यश्रवणविषयीकरोति ; न सर्वोऽपि, नास्तिकस्य तदभावात् । आस्तिकस्यापि 'वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः' इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या प्रायेण भोगैश्वर्यैकतानतया कर्ममार्ग एव स्वरसतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानमार्गप्रवृत्तिर्दुर्लभैव । क्वचित्कदाचित्कस्यचिज्जातापि सा देवैः प्रतिबध्यते, 'यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेषां देवानामप्रियम्' इति श्रुतेः । न हि देवताप्रातिकूल्ये मनुष्ययत्नः प्रभवति । एतदभिप्रेत्यैव श्रुतिर्वदति 'अ-

वणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति। वक्ष्यते चात्रापि—'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये' इति। तथा च अनेकजन्मकृतसुकृतप्रक्षालितान्तःकरणमलः शमदमादिसाधनसंपन्नो मुमुक्षया विधिवदाचार्यमुपसृत्य यः कश्चिदेव वेदान्तश्रवणं करोतीति श्रोता अतिदुर्लभ इति भावः। एवं कथंचिच्छ्रोतृलाभेऽपि तस्य यदि श्रवणेनैवात्मज्ञानं जायत इति नियमः स्यात्, तर्ह्यभ्युपगच्छेमैवात्मज्ञानसौलभ्यम्। न त्वेवम्, कृतेऽपि श्रवणे बहुविघ्नप्रतिबन्धसत्त्वात्। असत्येव च प्रतिबन्धे श्रवणादीनां ज्ञानजनकत्वम्। श्रूयते खल्विन्द्रविरोचनयोरात्मविविदिषया ब्रह्माणं विधिवदुपसद्य कृतश्रवणयोर्विरोचनोऽनधिगतात्मतत्त्वज्ञान एव स्वपुरं प्राप्तः, इन्द्रस्तु एकशतं वर्षाणि तत्र ब्रह्मचर्यमुषित्वा विदितात्मतत्त्वो जात इति च्छान्दोग्ये कथा। वामदेवश्च कृतश्रवणोऽपि जन्मान्तरप्रापकबलवत्प्रारब्धप्रतिबन्धादनुत्पन्नज्ञानस्तथैव गर्भवासं प्राप्य प्रतिबन्धक्षये सति तदा ज्ञानी जात इति 'गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे' इत्यादिश्रुत्यावगम्यते। जडभरतोऽपि बहुशः कृतात्मविचारः प्रारब्धवशाज्जन्मत्रयमनुभूय क्षीणवासनः पश्चादप्रतिबन्धादात्मतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तो जात इति भागवतादिषु प्रतिपाद्यते। वक्ष्यते चात्रापि—'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इति। घुष्यन्ति च स्मृतिपुराणानि—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति। श्रुतिरप्येतदेवाभिप्रेत्य 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' इत्याचष्टे। सूत्रितं चैवमेव भगवता बादरायणेन ब्रह्ममीमांसायाम्—'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव

कश्चिदिति । एनमात्मानं श्रुत्वापि च कश्चिन्न वेदैवेति योजना । श्रुत्वापीत्यनेन श्रवणमेव दुर्लभम्, कृतेऽपि श्रवणे कश्चिन्न वेदेत्ययमर्थो दर्शितः । यद्वा श्रुत्वापि न वेद, किमु वक्तव्यमश्रुत्वेत्यर्थः । अथ वा श्रुत्वापीत्यादेरित्थं व्याख्यानम्— ननु सुषुप्तौ सर्वोऽपि सुखरूपमात्मानमनुभवत्येव, 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति' इति श्रुतेः; तत्कथमुच्यते कश्चिदेनं पश्यतीति, तथा लोके सर्वेऽपि वेदान्तान्व्याचक्षते शृण्वन्ति चेति कथं वोपदेष्टुः श्रोतुश्च दौर्लभ्यमित्याशङ्क्याह— श्रुत्वाप्येनमिति । अपिशब्दः पूर्वार्धोक्तदर्शनोपदेशसमुच्चयार्थः । दृष्ट्वोपदिश्य श्रुत्वापि कश्चिच्चैनं नैव वेदेत्यन्वयः । 'सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामह इति' 'तद्यथा हिरण्यं निधिनिहितं क्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति सौषुप्तिकात्मसुखसंपत्तेरज्ञानावृतत्वोक्तेः इदानींतनप्रापञ्चिकगुणशिष्यसमुदायस्य च 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति वक्ष्यमाणरीत्या यथावदात्मतत्त्वदर्शनशीलत्वाभावेन तदीयोपदेशश्रवणयोरकिंचित्करत्वाच्च उक्तदर्शनोपदेशश्रवणैर्न कोऽप्यात्मतत्त्वमप्रतिबद्धापरोक्षं जानातीत्यतो दुर्बोधमात्मतत्त्वमिति निर्गलितोऽर्थः । तदनेन श्लोकेन 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्योऽस्य ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति कठवल्लीश्रुत्यर्थः प्रदर्शितो भवति ॥ २९ ॥

अथेदानीम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यारभ्यैतदन्तेनोक्तम-

र्थमुपसंहरति—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही आत्मा वध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्, तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाण्यपि भूतानि प्राणिन उद्दिश्य त्वं शोचितुं नार्हसि। आत्मनो नाशाभावेन देहानां च स्वतो नश्वरस्वभावत्वेन शोकविषयस्यैव कस्यचित्पदार्थ-स्याभावादित्यर्थः ॥ ३० ॥

इत्थं विंशत्या श्लोकैः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपितः। इदानीम् 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यनेन प्रतिज्ञातमर्थं निरूपयत्यष्टभिः—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

द्विविधो ह्यर्जुनस्य प्रज्ञावादः। तत्राद्यस्तावत् 'न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनम्' इत्यादिः 'धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेम-तरं भवेत्' इत्यन्तः स्वजनवधानौचित्यपुरस्कारप्रवृत्तः। स तु 'अनार्यजुष्टम्' इत्यादिनास्मिन्नध्याये निरस्तः। ततः 'कथं भीष्म-महं संख्ये' इत्यादिपञ्चश्लोक्या गुरुवधानौचित्यपुरस्कारप्रवृत्तो द्वि-तीयः प्रज्ञावादः। सोऽयमत्र निरस्यते। यद्यपि 'वेदाविनाशिनम्'

इत्यत्र विदुषः कर्मलेपाभावप्रतिपादनेनैव गुरुवधप्रत्यवायाभावस्यापि सिद्धेः तेनैव 'कथं भीष्ममहम्' इत्यादिः प्रज्ञावादोऽपि निरस्तो भवति; तथापि हेत्वन्तरेणापि तन्निरासार्थमयमारम्भः। अत एव श्लोके अपि चेत्युक्तम्। न केवलं परमार्थदृष्टयैव युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहयोरकर्तव्यत्वम्, किं तु स्वधर्ममवेक्ष्यापि शोकमोहाभ्यां विकम्पितुं नार्हसीत्यर्थः। कोऽसौ स्वधर्मः? तत्राह—युद्धादिति। युद्धादन्यत्क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्तं कर्म न विद्यते। युद्धं क्षत्रियस्य धर्म इत्येतावतैव निर्वाहेऽपि युद्धादन्यन्न विद्यत इत्युक्त्या क्षत्रियस्य राज्यपालनादिधर्मान्तराणां सत्त्वेऽपि तेषां युद्धमूलकपृथिवीजयाधीनत्वाद्युद्धमेव मुख्यो धर्म इति दर्शितम्। ननु सत्यमेव युद्धं मुख्यो धर्मः; तथापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणवधरूपत्वान्नेदं युद्धं धर्म इत्यत्राह— धर्म्यादिति। धर्मादनपेतं धर्म्यम्। गुरुब्राह्मणयोरपि तयोराततायित्वाद्धर्म एव तद्वध इति भावः। आततायित्वं च तयोः 'कार्पण्यदोषोपहत—' इति श्लोकावतारिकायामुपपादितम्। हि-शब्देन चाततायिगुरुब्राह्मणवधो धर्मशास्त्रेषु विहितः प्रसिद्ध एवेति द्योत्यते। तथा हि मन्वादिवचनानि— 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति' 'आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' इत्यादीनि। न च 'आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः' इति मनुवचनं ब्राह्मणादीनामा-

ततायित्वेऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसामात्रनिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् 'नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्' इति सुमन्तुवचनाच्च; तथा च 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' इत्यादिवचनान्याततायिवधविध्यर्थवादाः 'इत्थं किलाततायिवधः प्रशस्तो यद्गुरुब्राह्मणादयोऽत्यन्तावध्या अप्याततायिनो हन्तव्याः' इति तत्प्रशंसापरा इति वाच्यम्। हिंसामात्रनिषेधस्य सामान्यशास्त्रसिद्धत्वेऽपि आचार्यब्राह्मणादिहिंसायां गुरुप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् 'आचार्यं च' इति वचनम्; यद्वा तस्याततायिब्राह्मणविषयत्वेऽपि 'गुरुं वा' इत्यादिवचनेषु 'आततायिनमायान्तम्' 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इत्यादिश्रवणाज्जिघांसार्थप्रवृत्ताततायिब्राह्मणादिविषयाणि तानि वचनानि, 'आचार्यं च' इति त्वजिघांसुकेवलाततायिब्राह्मणविषयमित्युभयोरपि भिन्नविषयतायाः स्पष्टत्वेन विरोधासिद्ध्या अर्थवादत्वकल्पनानौचित्यात्, अन्यथा ब्राह्मणादिप्रशंसार्थम् 'आचार्यं च' इति वचनम् 'इत्थं प्रशस्ता ब्राह्मणादयो यदाततायित्वेऽपि न हन्तव्याः' इति वैपरीत्यस्यैवापातात्; 'उद्यतेषुं रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत्। यो हन्यात्समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनम्॥ ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निर्णयः' इति महाभारतवचनपर्यालोचनया उक्तरीत्या विषयव्यवस्थाया औचित्याच्च; 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'धर्म्याद्धि युद्धात्' 'अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमम्' इत्यादिपरमाप्तसर्वज्ञभगवद्वचनानुगृहीतस्य 'गुरुं वा' इत्यादेराततायिगुरुब्राह्मणवधधर्मत्ववचनस्य स्वार्थपरत्वावश्यंभावाच्च। न च तथापि 'न हिंस्याद्ब्राह्मणान्' इत्येतद्धर्मशास्त्रम्, आततायिब्राह्मणवधशास्त्रं तु 'जित्वा

वा भोक्ष्यसे महीम्' इति वक्ष्यमाणविधया दृष्टार्थत्वादर्थशास्त्रम्; अर्थशास्त्राच्च धर्मशास्त्रं बलवत्, 'अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' इति याज्ञवल्क्यवचनात्; तथा च भीष्मद्रोणाद्याततायिगुरुब्राह्मणवधस्य न धर्मत्वमिति वाच्यम्। दृष्टप्रयोजनोद्देश्यकशास्त्रस्यैवार्थशास्त्रत्वेन भीष्मादिवधस्य राज्यद्वारा प्रजापालनरूपधर्मोद्देश्यकत्वेन तद्विधेर्धर्मशास्त्रतयार्थशास्त्रत्वाभावात्। 'जित्वा वा भोक्ष्यसे' इति त्वानुषङ्गिकफलकथनम्। पालनार्थो वा भुजिः, 'भुजोऽनवने' इति पालनार्थस्य भुजो निषिद्धमप्यात्मनेपदमार्षत्वान्न दोष इति सर्वं रमणीयम् ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव भीष्मद्रोणादिभिः सह योद्धव्यम्, किं तु शिष्टाचारपर्यालोचनयापीत्याह—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

किं च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति प्रथममन्वयः। ईदृशमित्यस्यैव विवरणम्— यदृच्छयेत्यादि। यदृच्छयोपपन्नम् अप्रार्थनयोपस्थितम्। न हि भीष्मद्रोणावुद्दिश्यायं समरसमारम्भः येन 'कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च' इत्यादि ब्रूयाः, किं तु महाततायिनं दुर्योधनमुद्दिश्य; तत्र यदि भीष्मद्रोणौ धर्मस्थितिमतिलङ्घ्य स्वयमापतेताम्, ताभ्यां सह युद्धे को वास्माकं दोष इत्यर्थः। न केवलं दोषाभावमात्रम्, प्रत्युताभ्युदय इत्याह— स्वर्गद्वारमिति।

स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तत्प्राप्तिहेतुः; श्रूयते हि— 'ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः। ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि-गच्छताम्' इति; युद्धस्य दिव्यगतिसाधनत्वं स्मर्यते च— 'आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः' इति, इति भावः। ननु कथं युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपत्वेन श्येनादिवत्प्रत्यवायजनकत्वादित्यत आह— अपावृतमिति। आवृतमावरणम्। भावे निष्ठा। अ-पगतमावृतं प्रत्यवायरूपं स्वर्गद्वारताप्रतिबन्धकं यस्मात्तदपावृतम्। श्येनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टत्वात्प्रत्यवायज-नकाः, तत्फलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्या-दिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फले च विध्यभावेन 'विधिस्पृष्टे निषेधा-नवकाशः' इति न्यायस्याप्यनवतारात्। युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात्। स्वयं हिंसारूपस्यापि तस्याग्नीषोमीयालम्भ-वद्विहिततया 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायान्न प्रत्यवाय-जनकतेति भावः। ईदृशम् उक्तविशेषणत्रयविशिष्टं युद्धं सुखिन एव सन्तः, न तु त्वमिव शोचन्त इत्यर्थः; क्षत्रिया भीष्ममरुत्ता-दयो लभन्ते। तस्मात्त्वमपि क्षत्रियाणां पूर्वतनमाचारं दृष्ट्वा इदं युद्धं न त्युक्तुमर्हसीत्यर्थः। यद्यपि पूर्वाचारं प्रदर्शयितुम् 'अल-भन्त' इति भूतार्थलकार एवोचितः; तथापि भीष्मद्रोणौ पू-जार्हौ गुरू प्रति कथं योत्स्यामीति मन्यमानमर्जुनं प्रति स्वगुरुणाथ च परशुरामेण सह कृताहवं तमेव भीष्मं पुरतः स्थितं निदर्शयितुं तदीययुद्धवृत्तान्तस्य भूतत्वेऽप्युत्साहविशेषजननाय तस्मिन्वर्तमान-

त्वारोपेण लभन्त इति लट्प्रयोगः कृतः । भीष्मः किल पुरा काशीराजपुत्रीरम्बाम्बिकाम्बालिकाख्यास्तिस्रो वीर्यशुल्काः कन्याः स्वशौर्येणानीय कनिष्ठभ्रात्रे विचित्रवीर्याय दातुमियेष । तमम्बाख्या राजकन्योवाच साल्वः पूर्वं मया वृतस्तेनाप्यहमिति । तां च भीष्मस्तथैव तत्याज । साल्वं गत्वा बहुशः प्रार्थयमानापि नाहं भीष्मेण बलान्नीतां त्वां परिणेष्यामीति तेन प्रत्युक्ता परशुरामं शरणं जगाम । स च भीष्ममागत्योवाच—'भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशीराजसुता त्वया । अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ परित्यक्ता हि साल्वेन त्वया नीतेति भारत । तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ न करिष्यसि चेदेतद्वचनं मे कुरूद्वह । निहनिष्यामि सामात्यं त्वामद्यैव पुनः पुनः' इति । ततस्तं भीष्मः प्राह— 'नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन । साल्वस्याहमिति ह्याह पुरा मामिह भार्गव ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञाता ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते । प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु मा चिरम् ॥ अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणः श्रूयते महान् । मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् । गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं त्वं विशेषतः । विशेषतस्तपोवृद्ध एवं क्षान्तं मया तव ॥ उद्यतेषुं रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् । यो हन्यात्समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनम् । ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः । तत्र त्वं निहतो राम मया शरशता-

र्दितः ॥ प्राप्स्यसे निर्जितांल्लोकाञ्शस्त्रपूतो मया रणे' इति। तदेतत्सर्वमुद्योगपर्वणि स्थितम्। एवं युद्धावलेपेन कार्याकार्यविचारशून्यतया आततायीभूय युध्यमानस्य गुरोर्ब्राह्मणस्यापि वधो न दोषावह इति मरुत्तादिपूर्वक्षत्रियप्रवर्तितधर्मनिर्णयमुपजीव्य स्वगुरुणा ब्राह्मणेन जामदग्न्येन सह महद्युद्धं भीष्मश्चकार। तच्च यदृच्छयोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं च भवति। एवमन्येऽपि क्षत्रिया उदाहार्याः। तमिमं शिष्टाचारं त्वमप्यनुवर्तस्वेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं धर्मशास्त्रशिष्टाचारपर्यालोचनया दोषाभावादभ्युदयावहत्वाच्च भीष्मद्रोणादिभिर्युद्धं कर्तव्यमित्युक्तम्। इदानीमकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गादपि तत्कर्तव्यमित्याह—

अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अथेति पक्षान्तरे। त्वम् इममारब्धं धर्म्यं धर्मादनपेतं च संग्रामं न करिष्यसि चेत्, ततः युद्धाकरणाद्धेतोः पापमवाप्स्यसि। ननु युद्धं काम्यं न तु नित्यं नैमित्तिकं वा, 'युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः' इत्यादिस्मृतेः; ततः कथं तदकरणे पापम्? तत्राह— स्वधर्ममिति। 'प्रारब्धं काम्यं नित्यायते' इति न्यायात् काम्यस्याप्यारम्भादूर्ध्वमकरणे प्रत्यवायोऽस्त्येव। अत एव खलु 'यः सत्त्रायापगुरते स विश्वजिता यजेत' इति सत्त्रार्थं संकल्प्य तदननुष्ठायिनः प्रायश्चित्तत्वेन विश्वजिद्विधीयते। तथा चेदं

युद्धं त्वयारब्धमिति नित्यस्यास्याकरणे प्रारब्धावश्यपरिसमापनरूपं स्वधर्मं तथा महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं च हित्वा पापं यास्यसीत्यर्थः । पापशब्देन चात्र दुःखहेत्वनिष्टमुच्यते । तच्च द्विविधं नरकपातलक्षणं लोकगर्हालक्षणं च । तत्राद्यं स्वधर्मं हित्वेत्यनेनोपपादितम्, द्वितीयं तु कीर्तिं हित्वेत्यनेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति त्रिभिः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

ते तव अकीर्तिं चापि नायं शूर इत्येवंरूपां भूतानि कथयिष्यन्ति । न केवलं स्वधर्मत्यागान्नरकपातमात्रम्, किं तु सत्कीर्तिहान्यासत्कीर्त्यवाप्तिश्चेति निपातयोरर्थः । ननु यद्यकीर्तिभयाद्युद्धं कर्तव्यं तर्हि मे मरणमेव स्यात्, जये सति 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इति प्रागुक्तेः पराजये च सत्यनुक्तसिद्धत्वात्; तच्च मरणं महद्दुःखम्, अतोऽपकीर्तिरपि सोढव्येत्याशङ्क्य मरणदुःखादकीर्तिदुःखमेवाधिकमित्याह—अकीर्तिर्मरणादिति । अतिरिच्यते अधिका भवति । आधिक्य एव हेतुगर्भमकीर्तिविशेषणम्— अव्ययामिति । दीर्घकालामित्यर्थः । मरणं हि तत्काल एव दुःखं दत्त्वा गच्छति । अकीर्तिस्तु दीर्घकालं तद्वितन्वाना लोकमुखपरम्परया स्वयमप्यभिवर्धते, मृत्वा लोकान्तरप्राप्तावपि तत्रत्यैर्देवर्ष्यादिभिरयं गर्हितं कृतवानित्युपालम्भम् इह च पुत्रपौत्रादीनां गर्हितस्येयं संत-

तिरिति मनुष्यैरुपालम्भं च जनयति । तदेतद्भूतानि कथयिष्यन्तीति देवमनुष्यादिसाधारणप्राणिमात्रवाचिना भूतशब्देन ध्वनितम् । नन्वाततायीति लोकैर्गर्हितस्यापि दुर्योधनस्य ततो न किंचिद्दुःखं दृश्यते, तत्कथमुच्यते मरणादकीर्तिरतिरिच्यत इति? तत्राह— संभावितस्येति। बहुमतस्येत्यर्थः । दुर्योधनो हि जन्मत एव पापिष्ठः कलिपुरुषोऽपकीर्तिरूप एव स्वयमिति तमसो मालिन्यमिव न तस्यापकीर्तिर्दोषः, किं तु लोकैर्बहुमान्यस्य पुरुषस्य । त्वं तु सर्वलोकेश्वरेश्वरेण महादेवेन सह साक्षात्कृताहवस्तदनुग्रहात्प्राप्तदिव्यास्त्रविभवः पुरुषधौरेयः सर्वैरेव संभाव्यस इति त्वादृशस्यैवाकीर्तिदुःखम्, 'पाषाणपातो हि फलद्रुमाणाम्' इति न्यायादिति भावः । चो हेतौ । यस्मादेवं तस्मान्मरणमप्यङ्गीकृत्यापकीर्तिः परिहर्तव्येति तदर्थं युद्धं कार्यमित्याशयः ॥ ३४ ॥

ननु कृपयैव रणात्परावर्ते न तु कातरतया ; तत्कथं ममापकीर्तिः? तत्राह—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥

मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति । ननु प्राकृता जना युद्धकातरं मां मन्यन्ताम्, महारथास्तु कृपालुमेव मंस्यन्ते, ततो न मे दोषः, वस्तुतत्त्वव्यवस्थायाः पामरप्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वाभावादित्याशङ्क्याह — महारथा इति । महारथाश्च त्वां भयाद्धेतोः रणादुपरतं मंस्यन्त इत्युत्तरार्धगतचकारेणान्वयः । अत्र हेतुगर्भं रणादुपरतमित्येतत्

त्वामित्यस्य विधेयविशेषणम् । यदि हि भीष्मादिषु कृपा तर्हि रणार्थे तेषु प्रवृत्तिरेव न स्यात्, प्रवृत्त्यनन्तरं तु रणादुपरतिर्भयं विना न कृपयेत्युपरतशब्देन व्यञ्जितम् । ननु शूरत्वेन सदा मां बहुमन्यमाना महारथाः कदाचिदन्यथा मन्यन्ते चेत्को दोषः? तत्राह—येषामिति । येषां महारथानां बहुमतो भूत्वा त्वमग्रे लाघवं यास्यसि, ते महारथा मंस्यन्त इति योजना । पूर्वं बहुमतस्य तैरेवावमानः कुसुमापणकाष्ठविक्रयन्यायात्प्राक्तनप्रतिष्ठाविनाशनेन बहुनैच्यावहोऽतिकष्ट इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु द्विविधा महारथा मध्यस्थाः शत्रवश्च; तत्र मध्यस्थास्तावद्भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ताम्, शत्रवस्तु धार्तराष्ट्रा मां स्तोष्यन्ति युद्धाकरणेन तदुपकारित्वादित्याशङ्क्याह—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥

तव अहिता दुर्योधनादयः बहून्नानाप्रकारान् अवाच्यान्वक्तुमयोग्यान्वादाञ्शब्दान् अर्जुनो योद्धुमागत्य दृष्ट्वैवास्मान्पालयत धिगेनमित्यादिरूपान्वदिष्यन्ति, स्तोत्रं तु दूरत एवेति भावः । मध्यस्थास्त्वां भयादुपरतं मंस्यन्ते केवलं न त्ववाच्यवादान्वदिष्यन्ति, शत्रवस्तु अवाच्यवादांश्चेति चकारार्थः । ननु घोषयात्राविराटनगरगोग्रहणादिषु मत्सामर्थ्यं दृष्टवन्तो धार्तराष्ट्राः कथं मय्यवाच्यवादान्वदिष्यन्ति? तत्राह— निन्दन्तस्तव सामर्थ्यमिति । युद्धादिह

परावर्तमानस्य तव सर्वमपि पूर्वतनं सामर्थ्यं निन्दास्पदमसत्कल्पमेव स्यादित्यर्थः । नन्वेवं युद्धाकरणे ईदृशं दुःखम्; युद्धकरणे च जये सति गुरून्हत्वा तद्रुधिराशनं करोतीति, पराजये तु सति धिगेनं मूढं यः स्वशक्तिमविज्ञाय महापुरुषैः सह युयुत्सुर्दीपशलभन्यायेन नष्ट इति च निन्दादुःखम्; मया किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य, युद्धपक्षीयनिन्दादुःखादयुद्धपक्षीयनिन्दादुःखमेव पूर्वोक्तरीत्या परलोकहानिसनाथत्वात्परिहर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह— ततो दुःखतरं नु किमिति । ततः सामर्थ्यनिन्दोपेतादयुद्धपक्षीयादवाच्यवाददुःखात्किं न्वतिशयितं दुःखम्? न किंचिदपीत्यर्थः । तदेवम् 'कथं भीष्मम्' इत्यादिपञ्चश्लोक्युत्प्रेक्षितप्रज्ञावादनिरासार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्ग्रन्थसंदर्भे 'स्वधर्ममपि च' इत्याद्येतदन्तैः षड्भिः श्लोकैः 'कथं भीष्मम्' 'गुरूनहत्वा' इति च श्लोकद्वयोक्तः प्रज्ञावादो निरस्तो भवति । तत्र 'धर्म्याद्धि युद्धात्' इति भीष्मद्रोणयुद्धस्याततायिवधरूपत्वेन धर्मादनपेतत्वोक्त्या 'पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि' 'महानुभावान्गुरूनहत्वा' इति च यत्तयोः पूज्यत्वं माहानुभाव्यं चोक्तं तन्निरस्तम् । 'युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते' इत्यनेन 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षम्' इत्येतन्निरस्तम् । 'स्वर्गद्वारमपावृतम्' इत्यनेन 'इहैव भोगान्भुञ्जीय' इत्येतन्निरस्तम् । 'अकीर्तिं चापि भूतानि' इत्यादिना 'ततो दुःखतरं नु किम्' इत्यन्तेन च श्लोकत्रयेण रुधिरप्रदिग्धपदसूचितं युद्धपक्षेऽपयशो निरस्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीम् 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्येतत्त्रिभिरुक्तं

निरस्यति—

हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं
जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय
युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

जये पराजये च लाभध्रौव्यात्पक्षद्वयेऽपि न तव हानिरित्यर्थः । कौन्तेयेत्यनेन त्विदं सूचितम्— मत्पितृष्वसृकुन्तीपुत्रस्य तव मदनुबन्धमहिम्ना जय एव भविता, न तु पराजय इति । तदेतद्भगवानेव वक्ष्यति— 'युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्' इति । हतो वा प्राप्स्यस इति तु लोकदृष्ट्योक्तम्—लोके शूरस्य युधि परैः स्वस्य हननं स्वेन वा परेषां हननं द्वयमपि श्रेय इति । ननु 'अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' इति राज्यस्वर्गनैराश्यमुक्तवन्तं प्रति 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गम्' इत्याद्युक्तिः कथं घटत इति चेत्, न; तत्र 'यच्छोकमुच्छोषणम्' इति भीष्मद्रोणवधप्रयुक्तशोकोपाधिकस्यैव राज्यस्वर्गनैराश्यस्योक्त्या तदुपाधिभूतशोकस्य भीष्मद्रोणयोराततायित्वेनाशोच्यत्वप्रदर्शनेनैव निवृत्तौ तदुपाधिकराज्यस्वर्गनैराश्यस्यापि निवृत्त्यवश्यंभावेनाविरोधादिति भावः । अथेदानीम् 'यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि' इत्यस्य प्रत्युत्तरमाह— तस्मादुत्तिष्ठेति । यस्मादिदं युद्धं धर्मशास्त्रशिष्टाचारपरिप्राप्तं करणेऽभ्युदयावहमकरणे प्रत्यवायापकीर्तिकरं च,

तस्माद्धेतोरिदमेव श्रेयोऽवश्यकर्तव्यमिति कृतनिश्चयः सन्युद्धायोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

एवं सकामस्य युद्धकर्तव्यत्वमुक्तम्; इदानीं निष्कामस्य मुमुक्षोस्तत्कर्तव्यतामाह—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखयोर्हेतू राज्यकीर्त्यादिलाभालाभौ, तयोरपि जयाजयौ । एतेषां च समत्वं नाम हर्षविषादरूपविलक्षणकार्यजनकत्वाभावरूपं विवक्षितम् । एवं सुखदुःखादिद्वन्द्वत्रिकं समीकृत्य तत्प्रयुक्तहर्षविषादौ विसृज्य, रागद्वेषौ निरस्येति यावत्; ततो युद्धाय युज्यस्व संनद्धो भव । एवं युध्यमानः पापं संसारं नावाप्स्यसि । यद्यपि राज्यस्वर्गफलकं युद्धम्; तथापि फलकामनां विहायानुष्ठीयमानं चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानजनकत्वान्मोचकं भवत्येव, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति श्रुत्या काम्यकर्मणामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन ज्ञाने विनियोगात्, उक्तं हि वार्त्तिके— 'फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृत्' इतीति भावः । अत्र नैवं पापमवाप्स्यसीत्यस्य फलकामनां त्यक्त्वा युध्यमानो गुरुब्राह्मणवधनिमित्तं पापं न प्राप्स्यसीति व्याख्याने 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गम्' इति पूर्वश्लोकोक्ते फलकामनाप्रयुक्तयुद्धकर्तव्यतापक्षे गुर्वादिवधपापमस्तीत्युद्भावितं स्यात् । न च पूर्वश्लोके स्वर्गादिफलकीर्तनमानुषङ्गिकफलोक्तिमात्रमिति न फलकामनाप्रयुक्तयुद्धोपदेशस्तत्रेति वा-

च्यम्; 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति श्रवणेऽपि यत्फलकामनया कर्मानुष्ठानं तदेव फलं तस्मिन्प्रयोग इति योगसिद्ध्यधिकरणे व्यवस्थापिततया कामनां विना स्वर्गस्यानुषङ्गिकत्वायोगात्, न च तथापि 'हतो वा' 'जित्वा वा' इति नार्जुनोद्देशेनोक्तम्। तस्य जयापजयाभिसंधिशून्यत्वादिति वाच्यम्; 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्यर्जुनोक्त्या 'मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्' इति भगवदुक्त्या च तस्य जयाभिसंधिप्रदर्शनात्। तस्मात्सकामत्वपक्षे युद्धानुष्ठानप्रकारः पूर्वश्लोके वर्णितः, मुमुक्षुत्वपक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिन्श्लोक इत्येव व्याख्येयम्। भाष्यमप्यत्रैव स्वरसम्। न चैवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य काम्यत्वादकरणे प्रत्यवायोक्त्ययोगः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रतया धर्मशास्त्राद्दुर्बलत्वाद्दृष्टार्थगुरुब्राह्मणवधस्याधर्मत्वापत्तिरिति पूर्वश्लोके दोषः शङ्क्यः; काम्यस्याप्यारम्भादूर्ध्वमकरणे प्रत्यवायसत्त्वेन युद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वनिरासेन चोक्तदोषानवकाशात्। तदेवम् 'स्वधर्मम्' इत्याद्यष्टश्लोक्या 'कथं भीष्मम्' इत्यादिपञ्चश्लोक्योक्ताः प्रज्ञावादाः सर्वेऽपि निरस्ता वेदितव्याः ॥३८॥

तदेवम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्याद्येतदन्तेनात्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्य तद्धेतुभूतं कर्मयोगमुपदेष्टुकामः श्रोतृजनमनःसमाधानाय वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणं प्रस्तौति—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

अत्र सांख्ययोगशब्दौ न प्रसिद्धसांख्ययोगशास्त्रपरौ ; अकर्तृभोक्तृनिर्विकारात्मतत्त्वाद्वैतस्य पूर्वोक्तसांख्यस्य 'निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' इत्यादिवक्ष्यमाणयोगस्य च प्रसिद्धसांख्ययोगशास्त्रयोरनिरूपणेन 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इत्युक्तेरयोगात्, सांख्ययोगशास्त्रयोस्तत्त्वज्ञानविषयेऽनुपादेयत्वस्य ब्रह्ममीमांसायां व्यवस्थापितत्वाच्च ; 'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै' इति पाञ्चरात्रादेरिव सांख्ययोगशास्त्रयोर्वैदिकमतान्मतान्तरत्वस्य भगवतेवोक्तेश्च। किं तु सम्यक्ख्यायते प्रतिपाद्यतेऽनया आत्मतत्त्वमिति संख्या उपनिषत्, तत्प्रतिपाद्यमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषये या बुद्धिः साक्षान्मोक्षहेतुः एषा ते तुभ्यमभिहिता। योगे तु युज्यतेऽनेन ज्ञानमिति योगः पूर्वोक्तात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतः परमेश्वराराधनार्थनिष्कामकर्मानुष्ठानरूपः, तस्मिन्करणीयाम् इमाम् 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रोक्तामग्रे च विस्तार्यमाणां बुद्धिं शृणु। शृण्वत एव पुनः शृण्वित्युक्तिरादरेण श्रोतव्यतार्था। अत्र च 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना आत्मतत्त्वज्ञानरूपां सांख्यबुद्धिमुक्त्वा ततः 'स्वधर्ममपि च' इत्यादिना लौकिकन्यायमुपदिश्य पुनः 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यादिना योगमप्यभिधाय 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इति सांख्यबुद्धिमात्रमुपसंहरता भगवता— आत्मतत्त्वज्ञानमेव गीतातात्पर्यविषयः, 'स्वधर्ममपि च' इत्यादिकं तु शोकनिवृत्तावभ्युच्चयत्वेन प्रासङ्गिकलौकिकन्यायप्रदर्शनमात्रम्, 'सुखदुःखे समे' इत्यादिकर्मयोगोऽपि ज्ञानार्थत्वेन तच्छेषत्वाज्ज्ञानतात्पर्येणैवोक्त इत्ययमर्थो द-

र्शितः । एतदभिप्रायेणैव ह्यध्यायान्ते भगवानुपसंहरिष्यति— 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति ; शास्त्रान्ते च—'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति । ननु बन्धहेतुः कर्मयोगः कथं मोक्षफलकसांख्यबुद्धावुपयोक्ष्यत इत्याशङ्क्याह— बुद्ध्येति । यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं संसारं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि । पार्थेत्यनेन उपदेशविश्वासहेतुः पितृष्वसृपुत्रत्वानुबन्धः सूचितः । यत्त्वत्र मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम्—— 'कर्मबन्धशब्देन संसारोक्तौ ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्येत्यध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च स्यात् । अतः कर्मनिमित्तश्चित्तकालुष्यरूपो ज्ञानप्रतिबन्ध एव कर्मबन्धः । तं प्रहास्यसीत्यर्थः, 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुत्या पापनिमित्तज्ञानप्रतिबन्धस्य कर्मणा प्रहाणोपपत्तेः । श्रवणादिलक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराशायोपदेष्टुं शक्यते । अतः अत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयम् । नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता, दूरे तु ज्ञानयोग्यतेत्यभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति– 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति' इति । अत्रेदं चिन्त्यम् । एवं हि श्रवणानधिकारिणमेवार्जुनं प्रति भगवता ज्ञानमुपदिष्टमिति तस्याविवेकिगुरुत्वं स्यात् । न ह्येतद्युक्तम् 'इदं ते नातपस्काय' इत्यादिनानधिकारिणे गीताशास्त्रं नोपदेष्टव्यमिति वदन्भगवान्स्वयमर्जुनाय मलिनान्तःकरणतया श्रवणानधिकारिण एव ज्ञानमुपदिदेशेति । किं च दैवासुरसंपद्विभागाध्याये 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिना दैवसंपदं प्रस्तुत्य 'दैवी संपद्विमोक्षाय' इति तस्यास्तत्त्वज्ञानाधिकारि-

विशेषणत्वमुक्त्वा 'मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव' इत्यर्जुनस्य ज्ञानाधिकारित्वं प्रदर्शयद्भगवद्वचनं तस्यानधिकारित्वे विरुध्येत । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति तूपोद्घातप्रकरण एव व्याख्यातम् । अपि च 'अवाप्य भूमावसपत्नम्' इतिश्लोकव्याख्यानावसरे अर्जुनस्य ज्ञानाधिकारिविशेषणसंपत्तेः स्वयमेव प्रदर्शनात्स्वव्याघात इति यत्किंचिदेतत् । तस्मात्कर्मबन्धशब्दस्य श्रवणानधिकारापादकमनःकालुष्यार्थकत्वासंभवाद्भाष्योक्त एव तदर्थः । न चाध्याहारदोषः, अनुक्तोपालम्भापातात् । न ह्यत्र ज्ञानप्राप्त्येत्यध्याहार इति भाष्ये लिखितम् । किं तु योगविषयबुद्धेर्बन्धप्रहाणहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति वस्तुगतिरुक्ता । न च कर्मपदवैयर्थ्यम्; बन्धहेतोः कर्मणः कथं तन्निवर्तकत्वमिति चोद्ये, 'बुद्ध्या युक्तो यया' इत्यनेन परमेश्वरार्पणबुद्ध्याननुष्ठीयमानस्य कर्मणो बन्धकत्वेऽपि तदर्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्य तन्निवर्तकत्वमेव, 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' इति वक्ष्यमाणत्वादित्येवं परिहारस्य दार्शितत्वेन कर्मबन्धमित्यत्र कर्मपदस्य उक्तपरिहारस्फोरणार्थताद्दशचोद्यावसरदानार्थत्वेन सार्थकत्वादिति दिक् ॥ ३९ ॥

ननु कर्मयोगेण बन्धप्रहाणमयुक्तम्, कर्मणामानन्त्येन तेषां पुरुषायुषेणाप्यनुष्ठातुमशक्यत्वादित्याशङ्क्याह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो भयात्त्रायत इति प्रथममन्वयः ।

अस्य परमेश्वराराधनार्थनिष्कामकर्मानुष्ठानरूपस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि संसारभयाद्रक्षति । कर्मणामानन्त्येऽपि तन्मध्ये यथाशक्त्येकमपि कर्मेश्वराराधनबुद्धयानुष्ठीयमानं सन्मोचकं भवतीत्यर्थः । यावच्छक्ति किंचिदनुष्ठानेऽपि 'आरब्धस्यावश्यपरिसमापन एव फलं नान्यथा' इति नियमो नास्तीत्याह— नेहेति । इह मोक्षार्थकर्मयोगे अभिक्रमस्यारम्भस्य नाशः फलहेतुत्वनाशः आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि निष्फलत्वं नास्ति; आरम्भमात्रमपि फलप्रदमित्यर्थः । आरम्भमात्रेऽपि यावच्छक्त्याङ्गानुष्ठानमेवालम्, न च तथा सति स्वर्गाद्यर्थकर्मणीव यत्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तः कर्मवैगुण्यरूपः प्रत्यवायोऽस्तीत्याह— प्रत्यवायो न विद्यत इति । सर्वाणि हि लौकिकवैदिकानि कृषियज्ञादीनि काम्यकर्माणि प्रारभ्य विच्छिन्नानि न फलाय प्रभवन्ति, अङ्गवैगुण्ये च प्रत्यवायाय भवन्ति, नायं कर्मयोगस्तथेत्यर्थः । एतच्च 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' इत्यादिना भगवतैवाग्रे प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४० ॥

नन्वेवमपि योगबुद्धेर्मोक्षहेतुत्वं न युक्तम्, 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुत्या सांख्यबुद्धिव्यतिरेकेण मोक्षहेतोरन्यस्य प्रतिषेधादित्याशङ्क्याह—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥

इह सांख्ये योगे च विषये या बुद्धिः सा बुद्धिरेकैव । अयं

भावः— नास्माभिर्मोक्षं प्रति सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति स्वतन्त्रं साधनद्वयमुक्तम्, येन 'नान्यः पन्थाः' इति श्रुतिविरोधः स्यात्। किं तु बुद्धिद्वयमप्येकीभूतमेव मोक्षसाधनमित्युच्यते। एकीभावश्च योगबुद्धेः सांख्यबुद्ध्यपेक्षितचित्तशुद्धिरूपोपकारजनकत्वेन तदङ्गतया तत्रैवान्तर्भावात्। वक्ष्यते हि— 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति, तथा 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति च; एवं च योगबुद्धिजन्या सांख्यबुद्धिर्मोक्षहेतुरिति योगबुद्धेर्मोक्षहेतुत्वव्यपदेशः इति। ननु सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेरिव निष्कामकर्मानुष्ठानरूपयोगबुद्धेरपि सांख्यबुद्धिबहिर्भाव एवोचित इति कुतस्तदैक्यमित्याशङ्क्य विशिनष्टि— व्यवसायात्मिकेति। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इत्यादिभिः श्रुत्यनुग्राहकैर्ब्रह्ममीमांसान्यायैश्च संपन्नः सांख्ययोगबुद्ध्योः साध्यसाधनभावनिश्चयो व्यवसायः, तद्रूपेत्यर्थः। हेतुगर्भमिदं विशेषणं यस्मादुक्तरूपव्यवसायात्मिकेयं सांख्ययोगबुद्धिस्तस्मादेकेति। सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेस्त्वेतादृशव्यवसायरूपत्वाभावान्न सांख्यबुद्ध्यैक्यं किं तु भिन्नभिन्नरूपतैवेत्युत्तरार्धेन दर्शयति— बहुशाखा इति। अव्यवसायिनां पूर्वोक्तनिश्चयशून्यानां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थकर्मानुष्ठेयताध्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः स्वर्गपश्वादिफलानन्त्यात्, तत्रापि बहुशाखाः एकस्मै फलाय विहितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ 'आयुराशास्ते' 'सुप्रजास्त्वमाशास्ते' इत्याद्यवान्तरफलभेदेन बहुभेदा इत्यर्थः। तथा च बहुशाखानन्तफलोपभोगार्थबहुशरीरयोगवियोगरूपनि-

त्यसंसारकारणीभूतां सकामकर्मानुष्ठानबुद्धिं विहाय नित्यनिरतिशय-मोक्षानन्दसंधायकज्ञानहेतुं निष्कामकर्मानुष्ठाननिष्ठामातिष्ठेत्यभिप्रायः। एवमस्य श्लोकस्य भाष्योक्तार्थः सपरिष्कारं दर्शितः । श्रीधराचार्यास्तु 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति पूर्वश्लोकार्थे हेतुवर्णनत्वेनामुं श्लोकमवतार्य 'इह निष्कामकर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वर-भक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव निष्ठा बुद्धिर्भवति । ईश्वराराधनार्थत्वेन क्रियमाणं हि कर्म किंचिदङ्गवैकल्येऽपि न नश्यति । यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति विधीयते । न च वैगुण्यमपि परमेश्वरोद्देशेनैव, तदसंभवात् । व्यवसायिनां कामिनां तु बुद्धयः अनन्ता बहुशाखाश्च, नैकनिष्ठाः । तस्मात्काम्यकर्मानुष्ठानबुद्धितो योगबुद्धेर्महद्वैलक्षण्यम्' इति व्याख्यातवन्तः । सर्वथापि 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' 'त्रायते महतो भयात्' इति साधूक्तम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरवैदिकानां न भवत्येव; वैदिकानामपि न सर्वेषां भवति, कामभोगप्रवाहपातित्वाल्लोकानाम्; किं तु कस्याचिदेव पुण्यशालिन इति दर्शयितुं काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति त्रिभिः—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥

इदं श्लोकत्रयमेकान्वयम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयत इति तृतीयश्लोके प्रथममन्वयः । समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिर्मनः, तस्मिन्न विधीयते । कर्मकर्तरि लकारः । नोत्पद्यत इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरैकनिष्ठत्वरूपं चित्तैकाग्र्यं समाधिः ; तद्विषये निश्चयात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यते । केषाम्? भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् इहामुत्र च भोगस्तदनुगुणमैश्वर्यं च संपाद्यमित्येवं भोगैश्वर्ययोरेव प्रकर्षेणासक्तानामित्यर्थः । ननु भोगैश्वर्यासक्तानामपि 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिश्रुत्युक्तविवेकवैराग्यादिना तदासक्तिविधूनने व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतो न स्यादित्यत्राह— तयापहृतचेतसामिति । तया भोगैश्वर्यप्रतिपादकश्रुत्या अपहृतं चित्तं येषां ते तथोक्तानाम् । ततो न विवेकवैराग्यप्रसक्तिरित्यर्थः । ननु मातृवत्सर्वलोकवत्सला श्रुतिः कथं विवेकवैराग्यभ्रंशनेन पुरुषान्नाशयेदित्याशङ्क्याह— यामिमामिति । यामिमामधीयमानाम् 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिरूपां वाचं प्रवदन्ति परमपुरुषार्थपरेयमेवेत्येवंरूपेण प्रकर्षेण वदन्ति, तयापहृतचेतसामिति संबन्धः । सत्यमेव श्रुतिः स्वयं न कस्यचिद्विवेकज्ञानमपहरति, तस्याः परमपुरुषार्थभूतनिरतिशयानन्दरूपब्रह्माद्वैतपरतया स्वर्गादिभोगैश्वर्यप्रतिपादने तात्पर्याभावेन तदर्थं विवेकभ्रंशनाप्रसक्तेः । किं तु 'स्वर्गादेरेव परमपुरु-

षार्थता, तत्प्रतिपादिन्येवेयं श्रुतिः' इत्यभिमन्यमानमीमांसकंमन्यदुरालापा एव पुरुषाणां विवेकवैराग्यभ्रंशका इति भावः। ननु स्वर्गादिफलश्रुतिस्तत्पारम्यप्रतिपादनपरास्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि— पुष्पितामिति । पुष्पितविषलतावदापातरमणीयामित्यर्थः । यद्वा पुष्पितां केवलं जातपुष्पां न तु फलवतीमित्यर्थः । अथ वा मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तामित्यर्थः। स्वर्गादेर्मोक्षात्पूर्वमेवोल्लास इति फलपूर्वकालोल्लासित्वात्पुष्पत्वेन निरूपणम्। तथा च पुष्पस्थानीयस्य न फलत्वमिति भावः। सर्वथापि पुष्पितामित्यनेन स्वर्गादेरफलत्वात्तच्छ्रुतेः पुरुषार्थपरत्वं नेत्युक्तं भवति। एतदेवोपपादयति— जन्मकर्मफलप्रदामिति । कर्मणः फलं कर्मफलम्, जन्म च कर्मफलं च जन्मकर्मफले, ते प्रददातीति तथोक्ताम्। कर्मफलं हि स्वर्गः; स च तदुपभोगार्हदेहविशेषप्राप्तिरूपं जन्म विना न निष्पद्यत इति स्वर्गप्रदं कर्म जन्मप्रदमपि जातमिति तत्प्रतिपादकश्रुतेरपि तत्प्रदत्वोक्तिः। जन्मग्रहणेन च तदविनाभूतमरणस्याप्युपलक्षितत्वाज्जन्ममरणानुविद्धं स्वर्गादिकमित्युक्तं भवति। अतो न तस्य परमपुरुषार्थत्वप्रसक्तिरिति भावः। न केवलं जन्ममरणदोषेणैव स्वर्गस्य परमपुरुषार्थत्वाभावः, किं तु स्वकाले दुःखकरम्बितत्वादपीत्याह— भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलामिति। भोगैश्वर्ययोर्गतिर्विशेषः। गम्यत इति व्युत्पत्तेः। प्राप्त्यर्थकत्वे तु भोगैश्वर्ये प्रतीत्येव चारितार्थ्याद्गतिशब्दवैयर्थ्यम्। विशेषार्थकत्वे तु क्रियाविशेषशब्दोक्तसाधनविशेषानुगुणसाध्यविशेषलाभात्सार्थकत्वम्। एवं च भोगैश्वर्यविशेषसाधनभूता ये क्रियाविशेषाः अग्निहोत्रदर्श-

पूर्णमासज्योतिष्टोमाद्याः, तैर्बहुलां प्रभूतामित्यर्थः। अग्निहोत्रादिकर्मणामुच्चावचत्वात्तत्फलभूतः स्वर्गोऽप्युच्चावच एव; 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्' इति न्यायात्, 'तद्वा एतत्सहस्रस्यायनꣳ सहस्रꣳ स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः' इत्यादिश्रुतेश्च, अल्पायाससाध्याग्निहोत्रेणैव बह्वायाससाध्यदर्शपूर्णमासादिफलभूतस्वर्गसिद्धौ तदानर्थक्यापातेन तत्फलभूतस्वर्गतारतम्यस्यावश्यवाच्यत्वाच्च। तारतम्यवच्च फलं दुःखास्पदम्। परसंपदुत्कर्षो हि हीनसंपदं दुःखाकरोति। अतो न स्वर्गस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति भावः। नन्वेतादृशस्वर्गफलश्रुतिं कथं परमपुरुषार्थपरत्वेन वदन्तीत्यत्राह— अविपश्चित इति। श्रुतितात्पर्याज्ञानिन इत्यर्थः। अज्ञानित्वे तूष्णीमेव स्थेयम्, कुतः स्वर्गपारम्यप्रतिपादनपाण्डित्यमित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह— वेदवादरता इति। वेदेषु ये वादाः 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्याद्यर्थवादाः, तेषु रताः। वेदार्थस्य सत्यत्वादेवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेन तत्र प्रीतिमन्त इत्यर्थः। तादृशार्थवाददर्शनमेव तेषां तथापाण्डित्यहेतुरिति भावः। 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इति न्यायोपबृंहितया 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिश्रुत्या विरुद्धत्वादमृतत्वश्रुतिर्गुणार्थवाद एव, न तु स्वार्थपरेति तद्वादपदेन दर्शितम्। एवं सत्यपि तत्र प्रीतिवशात्तदीयमर्थवादत्वदोषं न पश्यन्तीत्येतद्रता इत्यनेनोक्तम्। एतदाश्चर्येणैव पार्थेति संबोधनम्। ननु नित्यनिरतिशयब्रह्मानन्दप्रतिपादिन्युपनिषत्काण्डे स्थिते, किमिति तादृशार्थवादेषु रताः? तत्राह

— नान्यदस्तीति वादिन इति । स्वर्गपशुपुत्रादिफलादन्यन्नित्यनिरतिशयमोक्षाख्यफलं तत्परं वेदवाक्यं वा किंचिन्नास्ति, सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वेन सिद्धरूपे ब्रह्मणि तस्याप्रमाणत्वात् । व्यवस्थापितं हि कर्ममीमांसायाम् 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्–' इत्यादिसूत्रेण वेदस्य क्रियार्थत्वादक्रियार्थानामप्रामाण्यमाशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्–' इति सूत्रेण अक्रियार्थानामपि सिद्धार्थविषयवेदवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वेन क्रियार्थत्वमुपपाद्य प्रामाण्यमिति सिद्धान्तयता जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वम्; अतः कर्मविध्यपेक्षितकर्त्रात्मस्तावकमेवोपनिषत्काण्डं न स्वार्थपरम् इत्यादिभिर्दुर्मीमांसकवादैर्ब्रह्मकाण्डमेवापलपन्तीत्यर्थः । ननु उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गदृढीकृतब्रह्मैदंपर्यमौपनिषदं काण्डं कथमपलपनीयम्, सिद्धरूपेऽपि ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्य 'तत्तु समन्वयात्' इति ब्रह्ममीमांसासूत्रे भगवता बादरायणेन व्यवस्थापितत्वात्; 'आम्नायस्य––' इति जैमिनीयं पूर्वपक्षसूत्रमपि हि धर्मप्रमाणत्वेनाभिमतस्याम्नायस्य क्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यमित्येतत्परम्; 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्— ' इति तदीयसिद्धान्तसूत्रमपि धर्मप्रमाणत्वाभिमतक्रियाविधिसमभिव्याहृतवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यमात्रविषयमित्यवगम्यते; 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रे तस्यैव लक्षणमुक्त्वा 'तस्य निमित्तपरीष्टिः' इत्यनन्तरसूत्रेण धर्मप्रमाणस्यैव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञानात्; न चात्मतत्त्वप्रतिपादकमुपनिषत्काण्डं कर्मविध्यपेक्षितकर्त्रात्मसमर्पणेन तदेकवाक्यतां प्रतिपत्स्यते; तथा च कथं नान्यदस्तीति वक्तुमुचितमिति

शङ्कानिरासाय वादिन इति। ताच्छील्यार्थे णिनिप्रत्ययः। सत्यमेवेत्थं वक्तुमुचितमिति; तथापि तेषां तथावचनशीलता दुर्निवारेत्यर्थः। कुत एतादृशं दुःशीलम्? तत्राह— कामात्मान इति। कामस्वरूपा इत्यर्थः। स्वसंसर्गिण्य. मोक्षप्रसङ्गमसहमानः कामः साक्षात्स्वस्मिन्नेव तत्प्रसङ्गं न सहत इति किमु वक्तव्यम्? अतः कामस्वरूपतया तेषां मोक्षकाण्डासहत्वस्वभाव इति भावः। ननु मोक्षोऽपि स्वर्ग इव कामस्य विषयः; तत्कथं कामात्मनां मोक्षे द्वेषः? तत्राह— स्वर्गपरा इति। परशब्द इष्टवचनः, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्र 'अस्तीष्टवाची परशब्दः' इति महाभाष्योक्तेः। स्वर्ग एव पर इष्ट एषामिति स्वर्गपराः। स्वर्गे ह्यमृतपानरम्भासंभोगपारिजातपरिमलगन्धर्वगानादिसंपत्तिः; मोक्षे तु न किंचिदपि। न हि नयनानन्दि सुन्दरीरूपं घ्राणसंतर्पणो गन्धः श्रवणामृतायमानं गानं रुचितं वा भक्ष्यभोज्यादिकं मोक्षे किंचिदस्ति; 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिश्रुतेः; अतो मोक्षाय नमः, स्वर्ग एवास्माकमस्तु इति मन्यमाना मोक्षं न कामयन्त इति तत्र द्वेष एव तेषां वैषयिकाणामिति भावः। एवंभूता अविपश्चितो यामिमां वाचं प्रवदन्ति, तयापहृतचेतसां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति श्लोकत्रयार्थः। तदनेन श्लोकत्रयेण 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति' 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः'

इत्याथर्वणिकश्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ४२—४४ ॥

नन्वेवं जन्ममरणप्रदान्यतिफल्गुफलानि च कर्माणि किमिति मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरैर्वेदविधिभिरुपदिश्यत इत्याशङ्क्याह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि, तत्प्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते । तद्विषया वेदाः तत्तद्गुणप्रचुराणां वत्सलतया हितमेव बोधयन्ति । यदि ह्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयेयुः, तदैते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवशा अनुपायेषूपायभ्रान्त्या प्रनष्टा भवेयुः । अतस्त्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव मिथः संकीर्णगुणत्रयप्राचुर्यरूपात्त्रैगुण्यान्निर्गतो भव, शुद्धसत्त्वप्रधानो भवेत्यर्थः । अर्जुनस्य तव शुद्धसत्त्वप्राधान्यमेवोचितमिति संबोधनाभिप्रायः । ननु रजस्तमोविकारभूतै रागद्वेषादिद्वन्द्वैरभिहन्यमानोऽहं कथं शुद्धसत्त्वप्रधानः स्याम्? तत्राह—निर्द्वन्द्व इति । भवेति सर्वत्र संबन्धः । निर्गतरागद्वेषो भवेत्यर्थः । कथं रजस्तमोभ्यां बलादुपनीयमानौ रागद्वेषौ त्यजेयम्? तत्राह— नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यप्रवृद्धं सत्त्वं नित्यसत्त्वम्, तत्र तिष्ठतीति तथोक्तः, तादृशो भव । प्रवृद्धसत्त्वस्य न रजस्तमसी रागद्वेषावुत्पादयितुं शक्नुतः । ततः सत्त्वमभिवर्धयेत्यर्थः । सत्त्वविवृद्धावुपायमाह— निर्योगक्षेम

इति । अलब्धलाभो योगः, लब्धरक्षणं क्षेमः, तद्रहितो भव । योगक्षेमव्यापृतस्य तद्द्वारा रजस्तमःसंबन्धप्रसक्तिः, न निर्योगक्षेमस्येत्यर्थः । निर्योगक्षेमस्य कथं शरीरयात्रा? तत्राह— आत्मवानिति । आत्मा परमेश्वर एव योगक्षेमनिर्वाहकोऽस्यास्तीत्यात्मवान् । सर्वकामनात्यागेन भगवन्तमेवाराधयतो मम 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति धृतप्रतिज्ञः स एव तन्निर्वाहक इति निश्चितो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं निस्त्रैगुण्यतया स्वर्गादिफलककर्माकरणे वेदोक्तकर्मपरित्यागदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, वेदोदितं सर्वमपि न सर्वस्योपादेयं किंतु स्वोचितमात्रमित्येतद्दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अत्र यावान् तावानित्यनयोरावृत्तिः यथातथाशब्दाध्याहारश्च कर्तव्यः । एवं च यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतःसंप्लुतोदके उदपाने उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानो वापीकूपतडागादिस्तस्मिन् पिपासोः यावानर्थः यावत्प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते न सर्वम्; तथा सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विजानतः व्यवसायात्मकबुद्धियुक्तस्य मुमुक्षोः यावदेव मोक्षसाधनं निष्कामतयेश्वराराधनरूपं कर्म, तावदेवोपादेयं नान्यदित्यर्थः । यावानित्यादेरन्यद्व्याख्यानम्— ननु स्वर्गादिफलकामनात्यागेन परमेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठाने स्वर्गाद्यानन्दा-

सिद्धिरित्याशङ्क्य, मोक्षानन्दसमुद्रे स्वर्गाद्यानन्दानामपि शीकरत्वेनान्तर्भावान्नायं दोष इत्याह— यावानिति । वापीकूपतडागादावुदपाने स्नानपानादिर्यावानर्थो भवति, तावानर्थः सर्वतःसंप्लुतोदके वापीकूपाद्यविभागेन सर्वमापूर्य स्थिते महाप्रवाहे भवत्येव; तथा सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तकाम्यकर्मसु यावानर्थः मानुषानन्दादिर्हैरण्यगर्भानन्दान्तः, तावानर्थो ब्राह्मणस्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपब्रह्मनिष्ठायुक्तस्य तेनैव हेतुना विजानतः तत्त्वसाक्षात्कारिणः परब्रह्मानन्दसंपत्तौ सत्यां भवति; ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामप्यन्तर्भावात् । तथा च श्रुतिः—'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' इति । उपबृंहितश्चायमर्थः स्कान्दे सूतसंहितायाम्— 'सोऽश्नुते सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः' इति । यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— 'त्रैगुण्यविषया इत्यत्र विषयपदं मुखतोवचनपरम् । तथा च आपातात्त्रिगुणसंबन्धिस्वर्गादिप्रतिपादका इव वेदाः प्रतीयन्ते । अतो निस्त्रैगुण्यो भव, प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्यर्थः; वेदानां कर्मपरत्वेन प्रतीयमानानां ब्रह्मपरत्वस्य 'ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके' इत्यधिकरणे व्यवस्थापनात् । तत्र स्थालीपुलाकन्यायेनैकं वाक्यमुदाह्रियते । यथा 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति वाक्यम् । अत्र वसन्ते इति विष्णुसंबोधनम् । वसतीति वसः । पचाद्यच् । तनोतीति तिः । औणादिके डिप्रत्यये टिलोपे च सति तीति रूपनिष्पत्तिः । पूर्वपदस्य च नकारागमः । वसंश्चासौ तिश्चेति

वसन्तिः । सर्वत्र व्याप्त्या वर्तमानो जगत्कर्ता चेत्यर्थः । तस्य संबुद्धिः हे वसन्ते । द्विरुक्तिरादरार्थः । ज्योतिषेति । अत्रापि जायत इति जिर्जगत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः पूर्ववदेव डिः । आ ऊतिर्यस्येत्योतिरोतम् । जगत् ओतं प्रविष्टं यस्मिन्स ज्योतिः । षः प्राणः, चेष्टकत्वात्, 'षकारः प्राण आत्मा' इति श्रुतेः । ज्योतिश्चासौ षश्चेति ज्योतिषः । तस्य संबुद्धिर्हे ज्योतिष । एवम् आयजेतेत्यपि संबुद्धिः । आ समन्ताद्यजैर्यज्वभिः इतः प्राप्त इत्यर्थः । यजेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणं तु च्छान्दसत्वान्न भवति इति कृत्स्नमपि कर्मकाण्डं ब्रह्मपरत्वेन योजनीयम् । अतः प्रातीतिके कर्मकाण्डार्थे नाभिनिवेष्टव्यमिति । यद्वा त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्त्यपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया वेदाः । अतस्तानाश्रित्य निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः । तदुक्तम्— 'आश्रित्य वेदांस्त्वाप्ततमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः । निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः' इति । त्रैगुण्यनिवृत्त्यर्थं वेदाश्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह— यावानिति । सर्वतः संप्लुतं व्याप्तमुदकं यस्मिन्प्रलये स सर्वतःसंप्लुतोदकः; 'प्रकृतिर्ह्युदकरूपेण सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतःसंप्लुतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रलयेऽपि उद्रिक्तत्वात्पालकराहित्यात्कालादिचेष्टकत्वादुदपानो विष्णुः; 'उद्रेकात्पातृराहित्यादनन्त्वाच्चाखिलस्य च । प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः' इति वचनात् । तस्मिन्प्रसन्ने यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विजानतो भवतीत्यर्थः' इति, तद्वेदमेव व्याकुलीकुर्वतो गीताव्याकुलीकरणमुचितमेवेति समाश्वसितव्यम्, वेदगीतयोः

प्रारब्धमीदृशमिति वानुशोचितव्यम् । कथं नाम प्रतिवसन्तं यागानुष्ठानं केवलभ्रममात्रमिति वैदिको ब्रूयात्? कथं वा निस्त्रैगुण्यो भवेति प्रतीयमानकर्मकाण्डार्थपरित्यागमुपदिशता भगवता 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति पुनः कर्म कर्तव्यतयोपदिष्टम्? कथं च विषयोदपानादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपरत्वे संभवत्यप्रसिद्धक्लिष्टार्थव्याख्याने दुराग्रहः? कथं च वा 'त्रैगुण्यविषहारिणः' 'प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ' इत्यादिकं स्वकपोलकल्पितमेव वचनं संमतित्वेनोदाहरसि? अथ वा नेदं त्वय्याश्चर्यम्; माठरकौरव्यमाण्डव्यभालवेयादिश्रुतीः ब्रह्मतन्त्रपुरुषोत्तमतन्त्रब्रह्मतर्कादिस्मृतीश्च क्वचिदपि प्रसिद्धस्मृतीतिहासपुराणेष्वनाघ्रातनामगन्धास्त्वत्सयूथ्यै रामानुजादिभिः क्वचिदप्यनुदाहृताः कल्पयतो विषयोदपानव्याख्यावचनकल्पनस्यानाश्चर्यत्वात् । न हि स्वतन्त्रश्रुतिकल्पनसाहसिकस्य द्वित्रस्मृतिवचनकल्पनाद्भयमस्तीत्यास्तां तावत् प्रस्तुतमेवानुसरामः ॥ ४६ ॥

ननु यदि सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये ब्रह्मानन्दे कर्मानन्दानामन्तर्भावः, तर्हि साक्षाद्ब्रह्मानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन त्वयोपदिष्टायां सांख्यबुद्धावेव निष्ठामनुतिष्ठेयम्, किमिति कर्मयोगबुद्धिरुपदिश्यत इत्याशङ्क्याह—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणीति जातावेकवचनम्, 'योगस्थः कुरु कर्माणि' इत्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् । ते तव नित्यनैमित्तिककर्मस्वेवाधिकारः,

न तु कर्मसंन्यासरूपज्ञाननिष्ठायाम्, अपक्वकषायत्वात्। वक्ष्यति हि— 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति। विशिष्य चार्जुनं प्रति— 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गन्तासि निर्वेदम्' इत्यादिभगवद्वचनानि चास्मिन्नर्थे प्रागुपोद्घातप्रकरण एवोदाहृतानि। तथा च सांख्यबुद्धिं श्रुतवतोऽपि तवेदानीं परोक्षमेव ज्ञानं न त्वपरोक्षसाक्षात्कार इति तत्प्रतिबन्धकदुरितनिरासाय कर्मैव कार्यम्, न कर्मसंन्यास इत्यर्थः। तर्हि 'जन्मकर्मफलप्रदाम्' इति त्वदुक्तो दोषः स्यादेव, तत्राह— मा फलेष्विति। कर्म कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचिदपि मयेदं भोक्तव्यमिति बोधरूपोऽधिकारो मास्तु। फलेच्छया कृतमेव कर्म जन्मकर्मफलाभ्यां पुरुषं बध्नाति, न त्वीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितमित्यर्थः। ननु फलेच्छां विनापि कृतं कर्म वस्तुस्वाभाव्यात्फलं जनयेदेव, 'अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः' इति न्यायात्; अत आह— मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य स मा भूः। 'यो यत्फलकामनया यत्कर्म करोति तदेव तस्य तत्फलं ददाति' इति हि कर्मस्वभावः। अन्यथा 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति सर्वफलदानस्वभावदर्शपूर्णमाससकृदनुष्ठानादेव सर्वकामावाप्तिप्रसङ्ग इति भावः। यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेणेत्यत्राह—मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीति। कर्मणामकरणे तव प्रीतिर्मास्त्वित्यर्थः॥ ४७॥

एवं तावत् 'योगे त्विमां शृणु' इति योगबुद्धिं प्रस्तुत्य, 'बुद्ध्या युक्तः' इति सार्धेन तत्प्रशंसापूर्वकम् 'व्यवसायात्मिका

बुद्धिरेका' इति तस्या मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा, 'यामिमाम्' इत्यादि-सार्धत्रयेण काम्यकर्मनिन्दया निष्कामत्वम् 'निर्द्वन्द्वः' इत्यादिना द्वन्द्वसहिष्णुत्वं सत्त्वैकनिष्ठता निर्योगक्षेमता भगवति भरन्यासश्चेति योगाङ्गपञ्चकमुद्दिश्य, 'यावानर्थः' इत्यनेन योगफले सर्वानन्दसंपत्त्या योगानुष्ठातुः काम्यकर्मानन्दविरहदोषं परिहृत्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यनेनार्जुनस्य योगोपदेशाधिकारोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकृतः । इदानीं योगबुद्धिमुपदिशति—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

योगस्थः सन्कर्माणि कुर्विति प्रथममन्वयः । केयं योगस्थता कश्च योग इत्यत आह— सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वेति । कर्मफलसिद्धौ हर्षं तदसिद्धौ विषादं च त्यक्त्वा केवलं परमेश्वराराधनमेवेदमित्यवस्थानमेव योगस्थतेत्यर्थः । अत्रोपायमाह— सङ्गं त्यक्त्वेति । फलासक्तिरहितस्य तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समता भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे धनंजयेति हेतुगर्भमिदं संबोधनम् । कश्च योग इत्यस्योत्तरम्— समत्वं योग उच्यत इति । सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं चित्तसमाधानमेव योग इति सद्भिरुच्यत इत्यर्थः । एवं च अनुष्ठीयमानकर्मविषयकचित्तसमाधानस्य योगशब्दार्थत्वात् तादृशसमाधानोपेतं कर्म तदनुष्ठानमपि योग इति व्यवहारो भवति ॥

ननु 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रैव सिद्ध्यसिद्ध्योः साम्यमुक्तम्, पुनरपि किमर्थमुच्यते 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा'

इति ? न च तत्र जयापजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता, इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलत्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेष इति वाच्यम्; 'कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्' 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' 'मा फलेषु कदाचन' इत्यादिना सर्वफलत्यागस्याप्युक्तत्वात्; अतः किमित्यसकृदेतदुच्यत इत्याशङ्क्य, काम्यकर्मणोऽतिनिकृष्टत्वात्तत्परित्यागोऽवश्यविधेय इति मुहुरुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

हे धनंजय, बुद्धियोगात्, युज्यत इति योगः कर्म, बुद्धिः पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिः; तद्युक्तो योगो बुद्धियोगः; तदपेक्षया काम्यं कर्म दूरेण विप्रकर्षेण अवरम्, अतिनीचमित्यर्थः। हि यस्मादेवं तस्मात् समत्वबुद्धौ शरणं वासस्थानमन्विच्छ प्रार्थयस्व, तस्यां बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः, तामेव शरणं कुरुष्वेति वा। 'अत्र बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ, न तु स एवाहमित्यैक्यं भावय' इति माध्वव्याख्याने तदेव विचारगत्या प्रत्याख्यानमित्यसारे तस्मिन्नास्माकमभिनिवेशः। दूरेणावरत्वमेवोपपादयति—कृपणा इति। फलं प्रवृत्तिहेतुर्येषां ते फलहेतवः सकामाः कृपणाः जन्ममरणघटीयन्त्रपरिभ्रमणपरतन्त्रतया दीना इत्यर्थः। तथा च बृहदारण्यकश्रुतिः—'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति ॥ ४९ ॥

एतदेव कृपणत्वं बुद्धियोगफलस्वरूपनिरूपणेन प्रकटयति द्वाभ्याम्—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इत्यस्यायं प्रपञ्चः । इह कर्मविषये समत्वबुद्धियुक्तः उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । ननु दुष्कृतस्यानिष्टफलस्य हातव्यत्वेऽपि सुकृतस्येष्टफलस्य कथं हानम्? तत्राह— उभे इति । 'तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इति विष्णुपुराणोक्तरीत्या सुकृतस्यापि दुष्कृतस्येव बन्धहेतुत्वात्प्रहातव्यत्वमित्यर्थः । 'इह उभे' इति गुणाभावस्त्वार्षः । अस्तु, ततः किम्? तत्राह— तस्मादिति । मोक्षफलकत्वादित्यर्थः । योगाय उपदिष्टाय युज्यस्व संनद्धो भव । ननु बन्धस्वभावानां कर्मणां बन्धनिवर्तने किं सामर्थ्यम्? तत्राह— योगः कर्मसु कौशलमिति । समत्वबुद्ध्यानुष्ठीयमानत्वरूपो योग एव कर्मसु बन्धनिवर्तनसामर्थ्यम्, बन्धस्वभावस्यापि योगमहिम्ना मोचकत्वमित्यर्थः । अथ वा बन्धकस्य कथं मोचकत्वमिति शङ्कायाम्, योगः कर्मसु कौशलमित्यर्थान्तरन्यासरूपोऽयं परिहारः । योगशब्द उपायपरः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इति निघण्टुः । कर्मसु क्रियमाणेषु उपाय एव कौशलमतिसामर्थ्यम् । अनिष्टफलजननस्वभावमपि कर्मोपायविशेषेण प्रयुज्यमानं सदिष्टफलसमर्थं भवति, 'विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम्' इति ज्ञानवासिष्ठोक्त-

न्यायादिति भावः ॥ ५० ॥

ननु कथं कर्मणां मोचकत्वम्, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इत्यादिश्रुत्या तेषां मोक्षहेतुत्वनिषेधपूर्वकं तत्त्यागस्यैव तत्र हेतुत्वोक्तेः इत्याशङ्क्य, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इत्यादिश्रुत्या कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वावगमात् 'न कर्मणा–' इत्येतत्काम्यकर्मनिषेधपरम्, त्यागश्रुतिश्च फलत्यागपरैवेत्येतद्दर्शयितुं कर्मणां मोक्षहेतुत्वप्रकारमाह—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

कर्मजं फलं त्यक्त्वा फलेच्छां विहाय ततः समत्वबुद्धियुक्ताः परमेश्वराराधनार्थत्वेनैव कर्म कुर्वाणाः सन्तः चित्तशुद्धिद्वारेण मनीषिणः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो भूत्वा जन्ममरणरूपेण बन्धेनातितरां मुक्ताः अनामयं निर्दुःखं पदमद्वितीयानन्दात्मरूपं गच्छन्ति हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भावः ॥ ५१ ॥

एवं कर्मयोगमनुतिष्ठतः कदा मम ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारो भविष्यतीत्यत आह द्वाभ्याम्—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

न ह्येतावता कालेन ज्ञानं भवतीति नियमोऽस्ति, किं तूक्तरीत्या कर्मयोगे वर्तमानस्य तव यदा यस्मिन्काले परमेश्वरप्रसादेन बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकमज्ञानविलसितमविवेकरूपं कालुष्यं व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, शुद्धसत्त्वैकभावमापत्स्यत इति यावत्; तदा तस्मिन्काले 'निस्त्रैगुण्यो भव' इत्यादिना पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य इतः परमपि 'प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्' इत्यादिना त्याज्यत्वेन श्रोतव्यस्य चार्थस्य विषये निर्वेदं परं वैराग्यं गन्तासि गमिष्यसि । द्विविधं हि वैराग्यमपरं परं चेति । तत्र 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यम्' इति योगपातञ्जलोक्तं स्रक्चन्दनवनिताधनक्षेत्रादिषु दृष्टेषु स्वर्गादिष्वानुश्रविकेषु च वैतृष्ण्यरूपमिहामुत्रफलभोगविरागाख्यं वशीकारापरपर्यायभूतमपरं वैराग्यम् । एतच्चाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गम्, असंप्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गम् । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातस्वरूपं च 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते । परवैराग्यं तु 'तत्परं पुरुषविवेकख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति पातञ्जलसूत्रोक्तं त्रैगुण्यात्मककृत्स्नप्रपञ्चव्यवहारविषयं वैतृष्ण्यम् । तस्य च तारतम्यादसंप्रज्ञातसमाधितारतम्यमिति योगशास्त्रमर्यादा । अत्र च दैवासुरसंपद्विभागाध्यायोक्तदैवसंपदन्तर्भूतसाधनचतुष्टयसंपन्नस्य भगवदुपदिष्टसांख्यज्ञानाधिकारिणश्चार्जुनस्य वशीकाराख्यमिहामुत्रफलभोगविरागरूपमपरं वैराग्यं पूर्वमेव सिद्धमिति न तद्विषयेयं निर्वेदं गन्तासीत्युक्तिः; किं त्वसंप्रज्ञातसमाधिजनकतया निदिध्यासनोपकारकपरवैराग्यविषया । मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यतीत्यपि ब्रह्मापरोक्षज्ञा-

नप्रतिबन्धकमूलाज्ञानविकाररूपमोहातिक्रान्तिपरम्; न तु चित्तशुद्धिमात्रपरम् 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः—' इति तस्याः पार्थे सहजसिद्धत्वेन मोहकलिलं व्यतितरिष्यतीत्युक्तेरयोगादिति ॥ ५२ ॥

नन्वेवमन्तःकरणशुद्धिं परवैराग्यं च प्राप्तवतः पुनः कस्मिन्काले साक्षात्कार इत्यत आह—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

ते तव बुद्धिः इदानीं श्रुतिविप्रतिपन्ना श्रुत्या पूर्वोपदिष्टसांख्यबुद्ध्युपदेशश्रवणेन विप्रतिपत्तिमसंभावनां प्राप्ता इतः परमनेन निश्चला इदमित्थमेवेति दृढीकरणेनासंभावनानिवृत्तेश्चाञ्चल्यरहिता । अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता । तदुपरि च पूर्वोक्तमोहकलिलात्ययपरवैराग्यानुगृहीतेन विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपेण निदिध्यासनेन निवातप्रदीपवदचला । अनेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता । एवंरूपा सती समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्बुद्धिरिति समाधिर्ब्रह्मात्मतत्त्वम्, तस्मिन् यदा स्थास्यति स्थिरीभविष्यति, तदा योगं पूर्वोक्तकर्मयोगफलं ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारमवाप्स्यसि । समाधावचलत्वेन स्थिता सा बुद्धिरेव तत्त्वसाक्षात्कारो नामेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवमुक्तवति भगवति वासुदेवे तत्त्वज्ञानिलक्षणबुभुत्सुः,

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥

पूर्वश्लोकगतनिश्चलाचलपदद्वयोक्तासंभावनाविपरीतभावनाप्रयुक्तविक्षेपद्वयराहित्येन स्थिता स्थिरीभूता 'अहं ब्रह्म' इति प्रज्ञा तत्त्वज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः; तस्य का भाषा भाष्यते अनयेति भाषा, किं लक्षणमित्यर्थः । द्विविधः स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो व्युत्थितश्चेति । तयोरुभयोरपि लक्षणं पृच्छ्यते । तत्र पूर्वार्धेन समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणप्रश्नः, उत्तरार्धेन व्युत्थितस्येति विवेकः । स्थितधीः व्युत्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत कीदृशं भाषते, किमासीत कथमुपविशति, किं वा व्रजेत कथं वा गच्छति? आत्मनेपदमार्षम् । सर्वत्र संभावनायां लिङ् । व्युत्थितस्य भाषणोपवेशनगमनादिव्यवहारः किं मूढविलक्षणः किं वा तत्तुल्य इत्यर्थः । विलक्षणत्वे तदेव तस्य लक्षणं भविष्यतीति भावः । ननु योगिनः समाधिव्युत्थानस्वरूपं हिरण्यगर्भपातञ्जलादियोगशास्त्रप्रसिद्धमित्याशङ्क्य संबोधयति— केशवेति । अखण्डनित्यसार्वज्ञ्यमखिललोकगुरुं केशवं त्वामुपसद्यान्यगवेषणं गङ्गातीरे कूपखननन्यायादनुचितमित्यर्थः । नन्वत्र स्थितधीरिति व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञत्वमुक्तं कथं युज्यते, तस्य बाह्यव्यवहारैः प्रज्ञानाशादिति चेत्, उच्यते— यथा हि जारेऽनुरक्ताया नार्याः सर्वेष्वपि व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्यायति, तथा ब्रह्मज्ञानिनस्तत्त्वज्ञस्य प्रत्यगानन्दतत्त्वास्वादिनी बुद्धिर्बाह्यव्यवहारेष्वपि तदेव तत्त्वमनुसंदधातीति व्यु-

स्थितस्यापि स्थितप्रज्ञत्वमुपपन्नम्। तदिदमुक्तं वासिष्ठे— 'परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि। तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम्॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः। तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि' इति ॥ ५४ ॥

अथास्य प्रश्नद्वयस्य क्रमेणोत्तरम्,

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अत्रेदं प्रथमं तावज्ज्ञानवासिष्ठोक्तं जीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु च विद्यारण्यस्वामिभिर्निष्कृष्टं प्रमेयजातमनुसंधेयम्— समाधियोगस्य सप्त भूमयः। तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपूर्विका मोक्षेच्छा प्रथमा भूमिः। ततो गुरुमुपसृत्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो द्वितीया भूमिः। ततो निदिध्यासनाभ्यासान्मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया भूमिः। ततो वेदान्तवाक्यादपरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिः। ततः सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी भूमिः। ततस्तदभ्यासातिरेकेण चिरकालावस्थायिनी सैव षष्ठी भूमिः। ततस्तस्या अपि परिपाकेण सर्वदापि स्वप्रकाशचिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि मग्नतया समुद्रमध्यस्थापितकुम्भवदन्तर्बहिःपूर्णत्वं सप्तमी भूमिः। अत्राद्यं भूमिकात्रयं साधनं जाग्रदवस्थेति चोच्यते, जाग्रतावात्र द्वैतप्रपञ्चसत्यत्वप्रतिभासात्। चतुर्थी भूमिका तु फलं स्वप्नावस्थेति

चोच्यते, द्वैतस्य बाधितत्वेऽपि स्वप्न इव तत्प्रतिभासात् । एनां भूमिं प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादयस्तिस्रो भूमयस्तु जीवन्मुक्त्यवान्तरभेदाः । ते च निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासकृतेन विश्रान्तितारतम्येन संपद्यन्ते । तत्र पञ्चमी भूमिः सुषुप्तिरित्युच्यते; द्वैतप्रतिभासाभावात्, तां प्राप्तस्य योगिनः सति विकल्पे स्वयमेव व्युत्थानाच्च । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः । षष्ठी भूमिस्तु गाढसुषुप्तिरित्युच्यते; तां प्रपन्नस्य योगिनः परप्रयत्नेनैवोत्थानात् । सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । सप्तमी तु तुर्यावस्थेत्युच्यते । तां प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्ति, जगत्प्रतिभासशून्यतया सर्वदा तन्मयत्वेनैवावस्थानात् । तस्य च देहनिर्वाहो विनैव स्वप्रयत्नं परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुनैव निष्पद्यते । यथा हि शिक्षितो बलीवर्दादिः सारथिना मार्गे योजितो विनैव सारथिप्रयत्नं स्वयमेव रथशकटादिकं पुरोवर्तिनं ग्रामं नयति तद्वत् । अत्रैवासंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानि योगशास्त्राणि पर्यवस्यन्ति । एनामेव चावस्थामधिकृत्य भागवते प्रतिपादितम्— 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिहितं मदिरामदान्धः' इति । तामेनामवस्थां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति । इत्थं स्थिते, पञ्चम्यादयस्तिस्रोऽवस्थाः परस्परतारतम्यवत्योऽसंप्रज्ञातसमाधयः । एतत्त्रयानुगतं लक्षणमनेन श्लोकेनोच्यते । तथा हि— यदा सर्वान्कामान्प्रजहाति, तदा समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति प्रथममन्वयः । सर्वानित्यनेन स्रक्चन्दनवनितादिष्विव ब्रह्मलोकादिषु अणिमाद्यष्टैश्वर्येषु च

ये कामास्तेषामपि हानं विवक्षितम्। तेन च 'कामप्रहाणोक्तिर्निषिद्धकामप्रहाणपरा, स्थितप्रज्ञस्याप्यनिषिद्धकामसंभवात्' इति वदन्तो माध्वा निरस्ताः; अनिषिद्धकामानामपि लिलक्षयिषितासंप्रज्ञातसमाधिविरोधित्वात्, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। कामादिवृत्तीनां चानात्मधर्मत्वात्प्रहाणयोग्यतास्तीति दर्शयितुं मनोगतानित्युक्तम्। आत्मधर्मत्वे ह्येषां प्रहाणमशक्यम्, वह्न्यौष्ण्यवत्स्वाभाविकधर्माणां धर्मित्यागं विना त्यागायोगात्। मनोधर्मास्त्वेते, 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतेः। अतो मनस्त्यागेन त्यक्तुं शक्या इत्यर्थः। कामग्रहणं च संकल्पादिसकलविधमनोवृत्त्युपलक्षणम्। तथा च सर्वविधमनोवृत्तिशून्यतैव समाधिस्थलक्षणमित्युक्तं भवति। तदेतदभिप्रेत्य पतञ्जलिना सूत्रितम्— 'तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः' इति। नन्वेतत्सर्वधीवृत्तिशून्यत्वं सुषुप्तिसाधारणमिति शङ्कां निराकर्तुं प्रजहातीत्युपसर्गः। प्रकर्षेण निर्बीजतया जहाति। सुषुप्तौ हि कामादिवृत्तीनां न निर्बीजतया त्यागः, तद्बीजस्याज्ञानस्य सत्त्वात्। अत एव न तत्रानावृतमखण्डानन्दस्फुरणम्। समाधौ तु न तथेति महान्भेद इति भावः। सर्वकामप्रहाणे हेतुमाह— आत्मन्येवेति। निरतिशयानन्दरूपे स्वात्मन्येव संतुष्टः। अतः अतिक्षुद्रकामानन्दत्यागो युक्त एव; 'न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी। नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव' इति वासिष्ठोक्तन्यायादिति भावः। आत्मानन्दोऽप्यत्र संप्रज्ञातसमाधाविव न मनोवृत्त्योल्लिख्यते, किं तु स्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मनैव। तस्य तोषोऽपि न वृत्तिरूपः, किं त्वात्मप्रकाश एवेत्याह— आत्म-

ना तुष्ट इति । आत्मनैव तुष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं समाधिस्थस्य लक्षणमुक्तम् । इदानीं व्युत्थितस्य लक्षणमुच्यते । तत्र मूढविलक्षणभाषणादिव्यवहार एव व्युत्थितस्य लक्षणमिति दर्शयन् 'किं प्रभाषेत' इत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्——

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विग्नमक्षुब्धं मनो यस्य स तथोक्तः, तथा सुखेष्वपि विगता स्पृहा यस्य स तथोक्तः । तत्र सुखदुःखानां प्रारब्धकर्मायत्तचित्तवृत्तिविशेषरूपत्वाद्व्युत्थितस्य च प्रारब्धकर्मचित्तवृत्त्योः सत्त्वात्सुखदुःखानि सन्ति । स्पृहोद्वेगौ तद्विषयौ न भवतः । तत्र हेतुः—— वीतरागेति । वीता विगता रागो भयं क्रोधश्च यस्मात्स तथोक्तः । वीतरागत्वं स्पृहाभावे हेतुः । शोभनाध्यासो हि रागः स्वविषये स्पृहां जनयति; अतो वीतरागस्य न स्पृहा । वीतभयक्रोधत्वमुद्वेगाभावे हेतुः । भयं हि नाम प्रियविश्लेषाप्रियागमनादिहेतुदर्शनजन्यो दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः स्वहेतुभूतप्रियविश्लेषादिप्रयुक्तमुद्वेगं जनयति । वीतभयस्य तु नोद्वेगः । द्वेषोऽपि प्रियविश्लेषादिहेतुपुरुषान्तरगतदुःखकारणीभूतः संतापात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः स्वविषयादावुद्वेगं जनयति; वीतक्रोधस्य तु नोद्वेगः इति योजनीयम् । एवंभूतो मुनिः स्थितधीरुच्यते; व्युत्थित इति शेषः । अत्र अनुद्विग्नमना विगतस्पृहो मुनिरित्यनेन व्युत्थितस्य लोकविलक्षणं भाषणं दर्शितम् । लोके हि दुःखप्राप्तौ

ननु मूढोऽप्यातुरतावस्थायामिन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहरति; तत्कथमयं व्यवहारो लोकविलक्षणः स्थितप्रज्ञासाधारण इत्याशङ्क्य भेदमाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिन आतुरादेः विषयाः तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाणि विनिवर्तन्ते, किं तु रसवर्जम्, विनिवर्तन्त इत्यनुषङ्गः । रसो रागः, 'शृङ्गारादौ गुणे वीर्ये बले रागे द्रवे रसः' इति निघण्टुः । विषयाभिलाषस्तु न निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य स्थितस्य स रसोऽपि विषयाभिलाषोऽपि निवर्तते स्वोपादानाज्ञाननाशान्निर्बीजो भवति । श्रूयते हि 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यात्मदर्शिनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च सरागविषयप्रत्याहृतेन्द्रियत्वव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्यैवेति न मूढेऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु सरागविषयनिवृत्तेन्द्रियत्वमपि मूढानां संभवति, विषयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविवेकेन च मानसिकेन विषयरागनिवृत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्याह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यततः पुनः पुनर्विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतः तथा विप-श्चितो विवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमेकं निर्विकारीकृतमपि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कृत्वा हरन्ति विकारप्रापणेन स्वविषयाविष्टं कुर्वन्ति । ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणि च प्रयत्ने जागरूके, कथं हरन्त्यत आह— प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलत्वाद्रा-जमन्त्रिणावप्यभिभूय हरन्तीत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि लोके प्रमाथिनो दुष्टाश्चोरादयः पश्यत्येव धनिनि धनं हरन्तीति ॥ ६० ॥

नन्वेवं प्रयत्नविवेकाभ्यामपि यदीन्द्रियजयो न स्यात्तर्ह्यजय्यान्येव तानि स्युः ; न च 'परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तमात्मदर्शनमेवेन्द्रियज-योपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इन्द्रिय-जयाच्चात्मदर्शनमित्यन्योन्याश्रयात् ; तथा च स्थितप्रज्ञत्वमतिदुर्ल-भमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

मत्परः सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेत्यन्वयः । पर-शब्द इष्टवचनः । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मदर्पितमना इति यावत् । एवंभूतः सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः आसीत उपविशेत् । यथा हि राज्ञि विन्यस्तं धनं न चोरैरपहर्तुं शक्यं प्रत्युत राजाश्रितोऽयमिति भयाच्चोरादय एव तस्य वशवर्तिनो भवन्ति, तथा सर्वलोकेश्वरे

'धिङ्मां दुःखिनं पाप्मानम्' इत्यनुतापात्मकोद्वेगवचनानि मूढा भाषन्ते। यद्यप्ययमुद्वेगो विवेक इव भाति, तथापि पापानुष्ठानकाल एव चेदयं पापप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया सफलः स्यात्। भोगकाले तु निष्फलत्वाद्भ्रान्तिरेव। एवं सुखप्राप्तावपि 'एतादृशं सुखं मम नित्यं भूयात्' इति स्पृहावचनानि मूढा भाषन्ते। इयमपि तत्कारणधर्ममननुष्ठाय तदाकाङ्क्षारूपत्वात्तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव। एतादृशं वाग्व्यापारं व्युत्थितः स्थितप्रज्ञो न करोति; तस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशाद्यथाकथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमं विनापि बाधितानुवृत्त्यैवोपपत्तेः; किं तु स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमस्पृहानुद्वेगगमकं मुनिशब्दसूचितं स्वानुभवानुगुणयुक्त्युपबृंहितमेव वदतीति तादृशभाषणव्यवहारस्तस्य लक्षणम्। यद्यपि वीतरागभयक्रोधत्वप्रयुक्तं सुखदुःखप्रियोद्वेगराहित्यं ज्ञानाधिकारिणो जिज्ञासोरप्यस्तीति तद्व्यवहाररूपं स्थितप्रज्ञलक्षणं तत्रातिव्याप्तम्, तथाप्यस्ति विशेषः। उक्तं हि श्रेयोमार्गकारैः— 'विद्यास्थितये प्राग्ये साधनभूताः प्रयत्ननिष्पाद्याः। लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे॥ जीवन्मुक्तिरितीमां वदन्त्यवस्थां स्थितात्मसंबोधाम्। बाधितभेदप्रतिभामबाधितात्मप्रबोधसामर्थ्यात्' इति। एतदभिप्रायेणैव भाष्यकारैरप्युक्तम् 'सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते' इति॥ ५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५७॥

सुखहेतुस्त्रकलत्रादिकं शुभम् । तद्गुणप्रशंसार्था हर्षरूपा धीवृत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणप्रशंसायाः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात्तद्धेतुरभिनन्दस्तामसः । एवं दुःखहेतुपरकीयविद्यादिकमशुभम् । तन्निन्दार्थममर्षणरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः । सोऽपि तामस एव, निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एतावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ व्युत्थिते न संभवतः । अत्र हेतुः— सर्वत्रानभिस्नेह इति । सर्वत्र देहजीवितादावप्यनभिस्नेहः । स्नेहो नाम प्रेमापरपर्यायस्तामसो धीवृत्तिविशेषः, यस्मिन्सत्यन्यदीये वृद्धिहानी स्वस्मिन्नारोप्याभिनन्दद्वेषौ पुरुषः करोति । तद्रहितोऽनभिस्नेहः । एवंभूतः प्रारब्धोपनतं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दद्वेषवर्जित उदासीनतयैव भाषते स व्युत्थितः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ 'किमासीत' इत्यस्योत्तरमाह षड्भिः—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८॥

अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो यदा संहरते नियच्छति प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । अनायासेनोपसंहारे दृष्टान्तः— कूर्म इति । यथा कूर्मः करचरणादीन्ययत्नेनैवाकर्षति, तद्वदित्यर्थः । अनेन व्युत्थानविक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमित्युक्तं भवति ॥ ५८ ॥

ननु मूढोऽप्यातुरतावस्थायामिन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहरति ; तत्कथमयं व्यवहारो लोकविलक्षणः स्थितप्रज्ञासाधारण इत्याशङ्क्य भेदमाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिन आतुरादेः विषयाः तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाणि विनिवर्तन्ते, किं तु रसवर्जम्, विनिवर्तन्त इत्यनुषङ्गः । रसो रागः, 'शृङ्गारादौ गुणे वीर्ये बले रागे द्रवे रसः' इति निघण्टुः । विषयाभिलाषस्तु न निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य स्थितस्य स रसोऽपि विषयाभिलाषोऽपि निवर्तते स्वोपादानाज्ञाननाशान्निर्बीजो भवति । श्रूयते हि 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यात्मदर्शिनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च सरागविषयप्रत्याहृतेन्द्रियत्वव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्यैवेति न मूढेऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु सरागविषयनिवृत्तेन्द्रियत्वमपि मूढानां संभवति, विषयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविवेकेन च मानसिकेन विषयरागनिवृत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्याह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यतत: पुनः पुनर्विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतः तथा विप-श्चितो विवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमेकं निर्विकारीकृतमपि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कृत्वा हरन्ति विकारप्रापणेन स्वविषयाविष्टं कुर्वन्ति। ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणि च प्रयत्ने जागरूके, कथं हरन्त्यत आह— प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलत्वाद्रा-जमन्त्रिणावप्यभिभूय हरन्तीत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि लोके प्रमाथिनो दुष्टाश्चोरादयः पश्यत्येव धनिनि धनं हरन्तीति ॥ ६० ॥

नन्वेवं प्रयत्नविवेकाभ्यामपि यदीन्द्रियजयो न स्यात्तर्ह्यजय्यान्येव तानि स्युः ; न च 'परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तमात्मदर्शनमेवेन्द्रियज-योपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इन्द्रिय-जयाच्चात्मदर्शनमित्यन्योन्याश्रयात् ; तथा च स्थितप्रज्ञत्वमतिदुर्ल-भमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति---

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

मत्परः सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेत्यन्वयः । पर-शब्द इष्टवचनः । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मदर्पितमना इति यावत् । एवंभूतः सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः आसीत उपविशेत् । यथा हि राज्ञि विन्यस्तं धनं न चोरैरपहर्तुं शक्यं प्रत्युत राजाश्रितोऽयमिति भयाच्चोरादय एव तस्य वशवर्तिनो भवन्ति, तथा सर्वलोकेश्वरे

भगवति विन्यस्तं मनो नेन्द्रियैरपहर्तुं शक्यम् इन्द्रियाण्येव तु तस्य भयाद्वश्यानि भवन्तीति मत्परशब्देन ध्वन्यते । एतदुक्तं भवति— परमेश्वरे समर्पितं मनो निर्दग्धाशेषकल्मषमतिविमलं भवति, 'यथाग्निरुत्थितशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तगतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम्' इत्यादिस्मृतेः । तत्र विषयरागरहितं मनः सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्ववशीकरोति । ततो वश्येन्द्रियस्तत्त्वज्ञानाय प्रभवतीति न पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः इति । तदेतदाह— वशे हि यस्येन्द्रियाणीति । तदनेन किमासीतेति प्रश्नस्य वश्येन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

नन्वादौ मनः परमेश्वरे विनिधाय निष्कल्मषीकृतेन तेन बाह्येन्द्रियाणि वशीकर्तव्यानीति कोऽयं शिरोवेष्टनेन नासिकाग्रहणप्रयासः ? चक्षुरादीनां तत्तद्गोलकोपरोधेनैव जयसिद्धेः ; न च 'रसवर्जम्' इति प्रागुक्तरीत्या रागजयं विना बाह्यगोलकोपरोधमात्रमकिंचित्करमिति विषयप्रवणं मनः परमेश्वरप्रावण्ययोजनेन तेभ्यो व्यावर्त्य बाह्येन्द्रियाणि तदनुसारीकर्तव्यानीति वाच्यम्, बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैव मनसोऽनर्थहेतुत्वेन निगृहीतबाह्येन्द्रियं प्रत्यान्तरविषयाभिलाषसत्त्वेऽप्यक्षतेरित्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

अमदर्पितचित्तस्यानिवृत्तविषयरागस्याभिनिरुद्धकेवलबाह्येन्द्रियगोलकस्य अनादिवासनास्वाभाव्याद्विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । तत्र च विषयान्ध्यायतः पुनः पुनर्मनसा चिन्तयतः पुंसः तेषु विषयेषु तत्तादिन्द्रियाणां सङ्गः संबन्धः उपजायते, बलवान्विषयचिन्ताप्रवाहः सैकतसेतुवदतिदुर्बलं बाह्यगोलकोपरोधमवधूय तत्तद्विषयेन्द्रियसंयोगं जनयेदेवेत्यर्थः । तस्माच्च विषयेन्द्रियसङ्गात् कामः तद्विषयकस्तृष्णाविशेषः संजायते, यस्मिञ्जाते पुरुषो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति । कामाच्च कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात्प्रतिघातकविषयः क्रोधो ज्वलनात्माभिजायते । क्रोधाच्च कृत्याकृत्यविवेकशून्यतारूपः संमोहः । क्रुद्धो हि संमूढः पितरमपि हन्ति । संमोहाच्च सिषाधयिषितेन्द्रियजयप्रयत्नविषयकस्मरणभ्रंशरूपः स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाच्च बुद्धिनाशः इन्द्रियजयफलत्वेनाभिमताया बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य नाशः अभावः । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति पुनरपि संसारे निमग्नो भवति । इत्थं महानर्थबीजं विषयानुचिन्तनमित्यर्थः ॥ ६२, ६३ ॥

एवं व्यतिरेकमुखेण रागजयस्यावश्यिकत्वमुक्त्वा अन्वयमुखेनापि तत्प्रदर्शयन् 'किं व्रजेत' इत्यस्योत्तरमाह——

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु । तु-शब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः । रागद्वेषविरहितत्वे हेतुः—— आत्मवश्यैरिति । मनोधीनैरित्यर्थः । मनोगत-

रागद्वेषाभ्यामेव बहिरिन्द्रियाणां तद्वत्त्वम् । मनसि च भगवदर्पणक्षीणरागद्वेषाद्यखिलकलुषे सति, तदधीनेन्द्रियाणामपि तद्राहित्यं भवति । एवंविधैरिन्द्रियैः विषयांश्चरन्नुपलभमानः सन्नपि प्रसादं प्रसन्नताम् अमृतक्षालनयेव मनसि कामपि स्वच्छतामधिगच्छति । ननु विषयध्यानमपि खल्वनर्थकारणम्, तद्ग्रहणमपि तु सुतरामेवेति कथं विषयान्पश्यतः प्रसाद इत्याशङ्क्य रागद्वेषवियुक्तपदसूचितं हेतुं दर्शयति— विधेयात्मेति । जितान्तःकरण इत्यर्थः । मनोजयशून्यस्यैव विषयदर्शनमनर्थावहम्, न तु जितमनस इति भावः । तदनेन 'किं व्रजेत' इति प्रश्नस्य आत्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥

'प्रसादमधिगच्छति' इत्युक्तम्; प्रसादस्य किं फलम्? अत आह—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसादे उक्तलक्षणे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्नाशः अस्य पुरुषस्योपजायते । ननु ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धस्य सर्वदुःखनाशस्य कथं प्रसादफलत्वमित्याशङ्क्याह— प्रसन्नचेतस इति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः शीघ्रं बुद्धिर्ब्रह्मात्मविषया पर्यवतिष्ठते स्थिरा भवति । दुःखहानिर्ज्ञानद्वारा प्रसादफलमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तदेवं निरूपितस्येन्द्रियनिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानसा-

धनत्वं दर्शयन्प्रथमं व्यतिरेकमुपपादयति द्वाभ्याम्—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

अयुक्तस्य इन्द्रियनिग्रहाख्योपायरूपयुक्तिरहितस्य क्रियमाणेऽपि वेदान्तश्रवणे बुद्धिरात्मतत्त्वविषया नास्ति नोत्पद्यते, साधनचतुष्टयान्तर्गतशमदमादिसंपत्तिविरहात् । न चायुक्तस्य भावना । अत्रायुक्तपदेन श्रवणजन्यात्मबुद्धियोगरहित उच्यते । तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका नास्ति । सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः । श्रवणसिद्ध्यधीनत्वान्निदिध्यासनस्येत्यर्थः । न चाभावयतः शान्तिः आत्मानमभावयतश्च न शान्तिः । 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादिवत्कारणे कार्यव्यपदेशः । निदिध्यासनमकुर्वतः सर्वानर्थनिवृत्तिकरस्तत्त्वसाक्षात्कारो नास्ति, तत्कारणकत्वात्तस्येत्यर्थः । अशान्तस्य च कुतः सुखं मोक्षानन्दः ? तत्त्वसाक्षात्कारसाध्यत्वान्मोक्षस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्येतदेवोपपादयति—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनु विधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

चरतां स्वस्वविषयेषु स्वैरं प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुसृत्य मनो विधीयते प्रवर्त्यते, यदिन्द्रियविषयाविष्टं मनो भवतीत्यर्थः । तदिन्द्रियम् अस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वबुद्धिं हरति

विक्षिप्य नाशयति । तदित्येकवचनात् एकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति, किमु वक्तव्यं सर्वाणि हरन्तीत्येतत्सूचितम् । अत्र दृष्टान्तः— वायुरिति । दार्ष्टान्तिके मनोनुयातत्वेनेन्द्रियस्य विशेषितत्वाद्दृष्टान्तेऽपि नाविकानुयातत्वं वायोर्विशेषणं गम्यते । ततश्चायमर्थः—लोके हि समुद्रे नावमारुह्य द्वीपान्तरं गच्छतां प्रतिकूलवायौ सति नाविकः सावधानतया नौकाबन्धं दृढीकृत्य तां पालयति । स यदि नाविकः कालविपर्ययवशात्कदाचित्प्रतिकूलवायुमनुसृत्यैव नावं प्रवर्तयेत्तदा नाविकानुसृतो वायुरितस्ततः समुद्रे नावं परिभ्राम्य नाशयेदेव । तथा संसारसमुद्रे प्रज्ञानावमवलम्ब्य पारं जिगमिषतः इन्द्रियलक्षणप्रतिकूलवायौ सति, तदा मनोनाविके परमेश्वरानुबन्धदृढबन्धनेन तामपरिपाल्येन्द्रियाण्येवानुयातवति मनोनाविकानुयातेन्द्रियप्रतिकूलवायुः प्रज्ञानौकामितस्ततो विक्षिप्य नाशयतीति । 'यततो ह्यपि' इति श्लोकार्थस्यैव सदृष्टान्तोपपादनरूपोऽयं श्लोकः ॥ ६७ ॥

एवमिन्द्रियनिग्रहस्य ज्ञानहेतुत्वं व्यतिरेकमुखेणोक्त्वा अन्वयमुखेनापि तत्प्रतिपादयति—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नास्ति तस्मात् यस्य पुरुषस्य इन्द्रियाणि सर्वशः सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । यस्य निगृहीतानि तस्येत्युक्त्या निगृहीतेन्द्रि-

यो दुर्लभ इति सूचितम् । महाबाहो इति संबोधनेन बाह्यशत्रुनिग्रहकारणभुजबलाढ्यस्य तव अन्तःशत्रुभूतेन्द्रियनिग्रहकारणप्रज्ञाबलमुचितमिति व्यज्यते ॥ ६८ ॥

तदेवम् 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यारभ्यैतावत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः स्थितप्रज्ञस्य समाधिव्युत्थानावस्थयोर्लक्षणं सपरिकरमुक्तम् । इदानीमवस्थाद्वयानुगतं स्थितप्रज्ञलक्षणमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

या सर्वभूतानां निशेव निशा परं ब्रह्म । लोके हि निशायां निद्राणो न निशां पश्यति; तथा ब्रह्मलक्षणनिशायामज्ञाननिद्रापरवशानि सर्वभूतानि न ब्रह्मतत्त्वं पश्यन्ति । तस्यां ब्रह्मरूपायां सर्वभूतनिशायां संयमी इन्द्रियसंयमवान्स्थितप्रज्ञो जागर्ति अज्ञानलक्षणनिद्राक्षयेण प्रबुद्धः परं ब्रह्म पश्यति । यस्यां तु द्वैतप्रपञ्चव्यवहाररूपायामविद्यायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते, स्वप्न इव व्यवहरन्तीति यावत् । सा ब्रह्मतत्त्वं पश्यतो मुनेः स्थितप्रज्ञस्य निशा अप्रकाशरूपा । अनेन आविद्यिकप्रपञ्चव्यवहारशून्यत्वे सति परब्रह्मदृक्त्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । अत्र च सत्यन्तविशेषणं श्लोकोत्तरार्धेन लब्धम् । ब्रह्मदृक्त्वविशेष्यं तु पूर्वार्धेनेति विवेकः । याज्ञवल्क्यादिषु संन्यासावस्थातः पूर्वमविश्रान्तचित्ततया स्थितप्रज्ञतानापन्नेषु केवलज्ञान्यवस्थेष्वतिव्याप्तिनिरासाय सत्यन्तम् ।

तत्र च व्यवहारशून्यत्वं नाम तद्वासनाशून्यत्वम् । याज्ञवल्क्यादीनां च तदवस्थायां मलिनवासनानुवृत्तेर्नातिव्याप्तिः । सुषुप्तेष्वतिव्याप्ति-परिहाराय परब्रह्मदृक्त्वम् ॥ ६९ ॥

अथान्यत्स्थितप्रज्ञलक्षणं तत्फलं चाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं यं सर्वे कामाः प्रविशन्ति, स शान्तिमाप्नोतीति प्रथममन्वयः । आपूर्यमाणं निरतिशयस्वात्मानन्देनैव परिपूर्णम्, अत एव अचला क्षुद्रविषयानन्देच्छारूपविकाराभावान्निर्विकारा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तमेवंविधं यं पुरुषं सर्वे कामाः काम्यमाना विषयाः प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतामापद्यन्ते न तु विकुर्वन्ति । अनेन कामैरविकार्यत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । स शान्तिमाप्नोतीति मोक्षफलोक्तिः । ननु विषयेन्द्रियसंबन्धे विकारः स्यादेवेत्याशङ्क्यां दृष्टान्तमुखेन निराकरोति— समुद्रमिति । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमिति समुद्रेऽपि योज्यम् । आपूर्यमाणं निरवधिकनिजस्वरूपजलभरणेनैव परिपूर्णम्, अत एव अचलप्रतिष्ठं निर्विकारस्थितिं च समुद्रम् आपो यद्वत्प्रविशन्ति तद्वत्कामा इति संबन्धः । यथा हि निजस्वरूपपरिपूर्णस्यार्णवस्य नद्यादिजलप्रवेशाप्रवेशाभ्यां नोत्सेकहा-

सरूपः कश्चिद्विकारः, एवं निजस्वरूपानन्दपूर्णस्य विषयेन्द्रियसंबन्धासंबन्धाभ्यां न कोऽपि विकार इत्यर्थः । न कामकामीत्यनेन स्थितप्रज्ञस्यैव मोक्षो नान्यस्येति प्रदर्शितम् । 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ७० ॥

यस्मादेवं कामिनो न शान्तिस्तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यः सर्वान्कामान्विहाय चरति, स शान्तिं मोक्षमधिगच्छतीति प्रथममन्वयः । सर्वानित्यनेन बाह्यान्तरवासनारूपेण त्रिविधा अपि कामा उच्यन्ते । तत्र गृहक्षेत्रादयो बाह्याः । मनोराज्यादय आन्तराः । पथिगततृणादिवदापाततः प्रतीता वासनाः । तान्सर्वान्परित्यजतः कथं शरीरयात्रानिर्वाहः ? तत्राह— चरति निःस्पृह इति । जीवनेऽपि निःस्पृह एव सन्प्रारब्धोपनतदेहयात्रामात्रचेष्टावशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निःस्पृहत्वे हेतुः— निर्मम इति । जीवनमात्रेऽपि प्रारब्धकर्माक्षिप्तभिक्षाकन्थादौ ममेत्याभिमानशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः— निरहंकार इति । देहादिष्वयमहमित्यहंकारवत एव ममेदमिति ममकारः । तद्वत एव स्वकीयत्वनिबन्धना तत्स्पृहा । तदभावे तु तदुभयाभाव इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७१ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्त्यकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

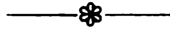
एषा 'अशोच्यानन्वशोचः' इति प्रस्तुता, ततः 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इति मध्ये परामृष्टा, 'बुद्धियोंगे त्विमां शृणु' इत्यादिनोपदिष्टसाधना, 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना लक्षिता च ब्राह्मी ब्रह्मविषया स्थितिर्निष्ठा, ज्ञानमिति यावत् । उपदिष्टेति शेषः । अनेनाध्यायार्थोपसंहारो दर्शितः । यद्यपि कृत्स्नस्यापि गीताशास्त्रस्य ज्ञानमेव प्रतिपाद्यम् 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इत्युपसंहारात्, तथा च न तस्य द्वितीयाध्यायमात्रार्थत्वेनोपसंहारो युक्तः; तथापि कृत्स्नगीताशास्त्रार्थसूत्ररूपत्वाद्द्वितीयाध्यायस्य संपूर्णशास्त्रार्थनिरूपणमत्राभ्यौहीति तथोपसंहारो युज्यत इति ध्येयम् । तामेतां ज्ञाननिष्ठां फलमुखेन प्रशंसति— नैनामिति । एनां ब्राह्मीं स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति संसारानर्थहेतुं मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमुक्तवति भगवत्यर्जुनस्य विषादो जातः— इयं ज्ञाननिष्ठाधुना मया न प्राप्ता, इदानीमप्राप्ता च नातः परमपि भविष्यति, अतो धिङ्मां पापिष्ठमिति । तमिममर्जुनविषादमालक्ष्याह— स्थित्वास्यामिति । अन्त्ये काले मरणकालेऽपि अस्यां ब्रह्मज्ञाननिष्ठायां स्थित्वा ब्रह्मरूपं निर्वाणम् ऋच्छति प्राप्नोति । इदानीमप्राप्तमपि तत्त्वज्ञानमीश्वराराधनमनननिदिध्यासनपरिपक्वकषायस्य तवान्त्यसमये प्राप्तं भविष्यति; अतो न विषादः कार्य इत्यर्थः । अयमर्थो भागवते दर्शितः । तद्वचनानि चोपोद्घातप्रकरणे लिखितानीति नेह पुनर्लि-

ख्यन्ते। अन्त्यकालेऽपीत्यपिशब्देन कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गेऽतिशयो दर्शितः । अग्निहोत्रादिकं हि यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं न यदा कदाचित्संपादनेन फलाय प्रभवति; ज्ञानं तु यदा कदाचिदपि संपादितं फलदमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

एवं तावत् 'अशोच्यानन्वचोचः' इत्यारभ्य 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' इत्यन्तेनाखिलवेदान्तसिद्धान्तसारस्य रहस्यनिधानमशेषशोकमोहव्यूहप्रत्यनीकमद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानं सपरिकरमुपदिष्टम् । अस्यैव प्रपञ्चनार्थमखिलोऽप्युत्तराध्यायसंदर्भः । एतच्चाग्रे तत्तदध्यायार्थदर्शनेन स्पष्टीभविष्यति । तत्रास्मिन्नध्याये पूर्वोक्तज्ञानसाधनकर्मयोगः प्रपञ्च्यते । पूर्वाध्याये तावदर्जुनाय ज्ञानयोगं सप्रपञ्चमुपदिश्य 'तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' इति तत्कर्तव्यतां चोक्त्वा पुनः 'बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु' इति कर्मयोगं प्रस्तुत्य 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्माणि' इति कर्मैव कर्तव्यत्वेनोपदिष्टम् । तदेतदालक्ष्य व्याकुलीभूतः

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

हे जनार्दन, कर्मणः सकाशात् बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्तव संमता, तर्हि किमर्थं घोरे गुरुब्राह्मणादिहिंसारूपत्वेन क्रूरे युद्धकर्मणि मां नियोजयसि प्रेरयसि? अत्र जनार्दनेत्यनेन नामानुगुणमेव किमिदं हिंसानियोजनमिति विनोदोपालम्भनं व्य-

ज्यते । केशवेत्यनेन तु– 'यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इत्येवमुपप्रपन्नोऽहम्; त्वं च 'केशवः क्लेशनाशाय' इति प्रसिद्धकेशवनामा; ततश्च मुख्य एव श्रेयःसाधने त्वयाहं नियोजयितव्यो न तु प्रतारणीय इति सूचितम् । नन्वत्र कर्मापेक्षया ज्ञानश्रैष्ठ्यं भगवदभिमतमिति कुतोऽर्जुनेनावगतम्? न हि पूर्वाध्याये भगवता कण्ठरवेण तथा क्वचिदुक्तमस्ति । न च 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति श्लोके ज्ञानापेक्षया कर्मणो निकृष्टत्वं भगवतोक्तमिति वाच्यम्; तत्र 'कृपणाः फलहेतवः' इति वाक्यशेषेण काम्यकर्मण एव ज्ञानान्निकर्षोक्तेः । ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इति निष्कामकर्मापेक्षयैव हि ज्ञानज्यायस्त्वमुच्यते । कर्मशब्दस्य सकामकर्मपरत्वे 'तत्किं कर्मणि नियोजयसि' इत्युत्तरार्धासंगतेः, 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व' 'मा फलेषु कदाचन' 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिना निष्कामकर्मनियोजनस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यत्तु 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गम्' इति सकामकर्मनियोजनवचनम्, तत्तु सकामत्वपक्षेऽपि युद्धादुपरतिर्न कार्येत्येतत्परमेव; न तु तद्विधिपरम्, उदाहृतानेकनिष्कामकर्मनियोजनवचनविरोधात् । एतेन 'काम्यकर्मापेक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे किमिति युद्धाख्ये काम्यकर्मणि मां नियोजयसीत्यर्थः' इति माध्वव्याख्यानमपि निरस्तम्; उक्तरीत्या निष्कामकर्मण्येव नियोजयन्तं प्रत्येवं प्रश्नायोगात्, कामनानिमित्तकानुष्ठानविषयत्वाविषयत्वाभ्यामेव च काम्याकाम्यविभागव्यवस्थितेर्निकृष्टकाम्यानियोजने को हेतुरिति पृष्टवन्तं प्रति 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा' इत्यादिप्रति-

वचनस्याप्यसंबद्धत्वाच्च । तस्मात्कर्मणो बुद्धिज्यायस्त्वं भगवदभिमतमित्येतन्न भगवत्कण्ठोक्त्यावगम्यते, नापि 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' इत्यादिना भगवता मोक्षार्थत्वेन ज्ञानप्रशंसनाज्ज्ञानश्रैष्ठ्यं तदभिमतमित्युन्नीयत इति युक्तम्; 'बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इत्यादिना भगवता कर्मणोऽपि मोक्षार्थतया प्रशंसितत्वेन ततस्तस्य ज्ञानश्रैष्ठ्याभिमत्यनवगतेः । न च 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इत्यादिना ज्ञानाङ्गत्वेन कर्मणो भगवताभिधास्यमानत्वात् 'बन्धं प्रहास्यसि' इति तस्य मोक्षहेतुत्वं ज्ञानद्वारकमेव विवक्षितं न तु ज्ञानस्येव साक्षात्, अतस्तस्य ज्ञानान्निकर्षो भगवदभिमत इति वाच्यम्; एवं सति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' 'तदेकं वद निश्चित्य' इति चार्जुनस्य प्रश्नायोगात् । न हि ज्ञानोपकारकं कर्मेति जानतः स्वयं च ज्ञानार्थिनः 'तत्किं कर्मणि नियोजयसि' इति वा 'ज्ञानकर्मणोरेकं निश्चित्य वद' इति वा प्रश्नो युज्यते । न चैवं तर्हि तदज्ञानादेवार्जुनस्य प्रश्न इति युक्तम्; तथा सति ज्ञानद्वारकं कर्मणो मोक्षहेतुत्वमित्यजानतोऽर्जुनस्य 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इत्यादिना यथाश्रुतमद्वारकमोक्षहेतुत्वमेवावगतमासीदिति तस्योक्तरीत्या भगवदभिमतज्ञानश्रैष्ठ्यावगत्यसंभवेन 'ज्यायसी चेत्' इति प्रश्नानुपपत्तितादवस्थ्यात् । तस्मादत्र कारणं वक्तव्यं येन 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति प्रश्नस्यावकाशो भवतीति । अत्रोच्यते— पूर्वाध्याये ज्ञानक-

र्मणी भगवतोपदिष्टे । तयोरधिकारभेदो न स्पष्टमुपदिष्टः । तेनार्जुनस्य संदिग्धहृदयस्य 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिर्विकल्परूपोऽयं प्रश्न इति न कश्चिद्दोषः । तथा हि— अयमत्र विकल्पक्रमः 'किमेते ज्ञानकर्मणी एकाधिकारिके किं वा भिन्नाधिकारिके ; एकाधिकारिकत्वेऽपि किं ज्ञानं कर्मापेक्षया ज्यायः किं वा मोक्षे जनयितव्ये ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यम्' इति । एवं विकल्प्याद्ये दोषमाह— ज्यायसी चेदिति । ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे तत्रैवाहं नियोजयितव्यो न तु निकृष्टे कर्मणीत्यर्थः । ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यपक्षे दोषमाह— घोर इति । द्वयोरपि समत्वे हि सौम्ये ज्ञान एव प्रवर्तयितुमुचितम्, न तु गुर्वादिवधरूपत्वेन क्रूरे युद्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

भिन्नाधिकारिकत्वपक्षे दूषणमाह—

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारिकत्वे हि एकं प्रत्येव तयोरुभयोरप्युपदेशो न घटते । उपदिष्टं चैकमेव मां प्रति ज्ञानकर्मद्वितयम् 'तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय' इति । तदुपरि पुनः 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति ब्रूषे । अतः संकीर्णार्थकत्वाद्व्यामिश्रमेव तव वाक्यं प्रतीयते । एवंविधेन वाक्येन मम बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव । परमकारुणिकस्त्वं न मोहयस्येव, किं तु मन्दबुद्धेर्ममैव त्वदुक्तिता-

त्पर्याज्ञानादेवं मोहो भवतीतीवकारार्थः। तत्तस्मात् एकाधिकार-भिन्नाधिकारविकल्पासहत्वाद्धेतोः ज्ञानकर्मद्वयोपदेशं विहाय मदधि-कारानुगुणमेकं ज्ञानं कर्म वा निश्चित्य वद, येन अधिकारनिश्चयपूर्व-कमुपदिष्टेन ज्ञानेन कर्मणा वाहमेकेनानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयां प्राप्स्यामि। अत्र तदेकं वदेत्युक्त्या ज्ञानकर्मसमुच्चयो निरस्त इति भाष्ये प्रपञ्चः ॥ २ ॥

अत्रानुरूपं प्रतिवचनं

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम् ॥ ३ ॥

मदुक्तं न त्वया सम्यगवगतम्। मया हि ज्ञानकर्मयोगाख्यं पर-स्परनिरपेक्षतया स्वतन्त्रं मोक्षसाधनद्वयं नोक्तम्, किं तु साक्षान्मो-क्षसाधनं ज्ञानं तदपेक्षितचित्तशुद्धिजनकत्वेन तदङ्गभूतं कर्म चोक्तम्। अतः साङ्गप्रधानविषयिण्येकैव ज्ञाननिष्ठा मुमुक्षुणानुष्ठेया। तत्र त्व-धिकारिभेदात्प्रकारद्वयमस्ति— जन्मान्तरसुकृतवशात्स्वतः शुद्धा-न्तःकरणस्य साक्षाज्ज्ञान एव स्थितिः, अतथाभूतस्य तु चित्तशुद्धि-पर्यन्तं ज्ञानाङ्गे कर्मणि स्थितिरिति। तव तु ज्ञानोपदेशमात्रार्थो चि-त्तशुद्धिः, न तूपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वपर्यन्तेति तावत्पर्यन्तं कर्मैव स्ववर्णाश्रमविहितं त्वया कार्यमित्युक्तम्। अतो बुद्धेर्ज्या-यस्त्वेऽपि क्षत्रधर्मे त्वां नियोजयामीति भगवतोऽभिप्रायः। तदे-

तस्मिन्नर्थे श्लोकं योजयामः— अस्मिन् अधिकारित्वेनाभिमते लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा ज्ञानकर्मरूपप्रकारद्वयवती निष्ठा स्थितिः मया पुरा पूर्वाध्याये प्रोक्ता । ते एव द्वे विधे दर्शयति— ज्ञानयोगेनेति । चित्तशुद्ध्या ज्ञानभूमिकामारूढाः सांख्याः, तेषां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः श्रेयःप्राप्त्युपायः तेन निष्ठा, तत्परत्वमित्यर्थः । योगिनां चित्तशुद्ध्युपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगेण कर्मरूपेणैव श्रेयःप्राप्त्युपायेन निष्ठेति । एवं द्विविधा निष्ठोक्ता । नन्वहं शुद्धचित्तोऽस्मि, न वा ; आद्ये मां प्रति कर्मोपदेशायोगः, अन्त्ये त्वधिकाराभावाज्ज्ञानोपदेशानुपपत्तिरित्याशङ्कयोक्तम्— अनघेति । अत्रानघेत्यनेन ज्ञानोपदेशाधिकारार्था दैवासुरसंपद्विभागाध्याये वक्ष्यमाणा सत्त्वशुद्धिरुच्यते । तेन च कर्मोपदेशनिमित्तम् 'यदा ते मोहकलिलम्' इति पूर्वोक्तमपरोक्षसाक्षात्कारप्रतिबन्धकबुद्धिकालुष्यं ज्ञापितम् । अतो नोक्तदोष इति भावः । निष्ठेत्येकवचनेन च– कर्मज्ञानविषयकनिष्ठयोर्न पृथक्स्वातन्त्र्यं गुणप्रधानयोस्तदयोगात्, किं त्वैक्यमेव ; वक्ष्यते हि— 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इतीत्ययमर्थः सूचितः । पुरा प्रोक्तेत्यनेन 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन' इति पूर्वाध्यायोक्तं कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावप्रयुक्तमेकत्वं स्मार्यते ॥ ३ ॥

तत्र तावत् 'कर्मयोगेण योगिनाम्' इत्यनेनोक्तामशुद्धचित्तस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तां कर्मकर्तव्यतामुपपादयति न कर्मणामित्यादित्रयोदशभिः—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

कर्मणाम् 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानार्थत्वेनोक्तानाम् अनारम्भादननुष्ठानात् । 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यत्र परमेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मारम्भमात्रस्यापि सफलत्वोक्तेस्तदभिप्रायोऽयमनारम्भशब्दः । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वम्, ज्ञाननिष्ठामिति यावत् । नाश्नुते न प्राप्नोति । अनेन 'कर्मणामारम्भान्नैष्कर्म्यम्' इत्यन्वयोऽपि प्रदर्शितः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तं भवति । ननु 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुत्या सर्वकर्मसंन्यासस्यैव ज्ञानहेतुत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कथमुच्यते 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यम्' इतीत्याशङ्क्याह— न च संन्यसनादेवेति । कर्मानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धिं विना कृतात्केवलकर्मसंन्यासमात्रात् सिद्धिं ज्ञानं न समधिगच्छति । चकारात्संन्यासं च न सम्यगधिगच्छति, चित्तशुद्धिरहितस्य संन्यासहेतुवैराग्यासंभवादिति दर्शितम् ॥ ४ ॥

किं च सर्वकर्मसंन्यासमात्राज्ज्ञानमिति वदता वक्तव्यम् । कोऽयं सर्वकर्मसंन्यासः— किं सर्वकर्मणां स्वरूपेण त्यागः, किं वा सर्वकर्मेन्द्रियाणां निग्रहः ? नाद्य इत्याह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

जातु कस्यांचिदवस्थायामपि क्षणमपि कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कश्चिदपि अकर्मकृत् कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वदापि प्राणिनः कर्मकृत्त्वम्, सुषुप्तावपि निःश्वासोच्छ्वासकर्मकृत्त्वात् 'सुषुप्तो भूर्भूरित्येव श्वसिति' इति श्रुतेरित्यभिप्रायः । ननु 'नाहं किमपि कर्म कुर्याम्' इत्यभिसंधाय काष्ठवत्तिष्ठन्नकर्मकृत्स्यादित्यत आह— कार्यत इति । हि यस्मात् सर्वोऽपि जन्तुः अवशः अस्वतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितोऽभिव्यक्तैः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः समुद्रतरङ्गवन्निरन्तरमुपर्युपरि प्रवर्धमानैः स्वस्वोचितं कर्म प्रति कार्यते प्रवर्त्यते । अतः कर्मणां स्वरूपेण त्यागस्याशक्यत्वान्न तद्रूपः संन्यासः संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नापि सर्वकर्मेन्द्रियनिरोधः संन्यास इति द्वितीय इत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य इन्द्रियार्थान्रूपरसादीन् मनसा यः स्मरन्नास्ते । तत्र हेतुः— विमूढात्मा रागादिदूषितान्तःकरणः । स मिथ्याचारः असदाचारः, पापिष्ठ इति यावत् । उच्यते, 'त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत्' इत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः ॥ अतश्चित्तशुद्ध्यभावे केवलकर्मेन्द्रियनिग्रहमात्रस्यानर्थकरत्वान्न तद्रूपः संन्यास इति भावः ॥ ६ ॥

कस्तर्हि सर्वसंन्यासो नामेति चेत्, शृणु— द्विविधः संन्यासः सर्वकर्मफलत्यागः, सर्वकर्मणां स्वरूपतस्त्यागश्च । तत्र स्वरूपतस्त्यागो नाम न सर्वकर्मणां दर्शनश्रवणादीनामकरणम्, किं तु 'पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्' 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्' 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनादिकर्मणामनात्मधर्माणामात्मन्यारोपितानामकर्त्रात्मज्ञानेन बाधः । तत्र चाद्ये संन्यासे कर्मयोगिणां गृहस्थादीनामप्यधिकारः । तथा च वक्ष्यते— 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः' इति । द्वितीये तु ज्ञाननिष्ठानामेवाधिकारः । स च 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादिनाग्रे वक्ष्यते । तदिदमभिप्रेत्य 'कर्मयोगेण योगिनाम्' इत्यस्येह प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तं कर्मफलत्यागरूपं संन्यासं दर्शयति—

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

तु-शब्दः पूर्वोक्तकर्मेन्द्रियनिरोधवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह— इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि मनसा विवेकयुक्तेन नियम्य तत्तद्विषयासक्तेर्निवर्त्य कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं कर्मरूपं चित्तशुद्ध्युपायम् असक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् य आरभते करोति, स विशिष्यते अधिको भवति । 'स संन्यासी च योगी च' इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या निष्कामकर्मानुष्ठायिनः कर्मयोगकर्मसंन्यासावुभावपि सिध्यत इति केवल-

कर्मठात्केवलसंन्यासिनोऽपि स एव श्रेष्ठ इति स्तुतिः । अर्जुनेत्याश्चर्येण संबोधनं पश्येदमाश्चर्यं यदेकः कर्मेन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्ननर्थमाप्नोति, अन्यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि नियम्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापारयन्कृतार्थो भवति ॥ ७ ॥

एवम् 'न कर्मणाम्' इत्यादिश्लोकचतुष्टयोक्तं चित्तशुद्धिशून्यात्सर्वकर्मसंन्यासाच्चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानमेव श्रेय इत्यमुमर्थमुपसंहरति—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

तस्मात् त्वं नियतं नित्यं श्रौतस्मार्तरूपं कर्म कुरु । हि यस्मात् अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासात्कर्म ज्यायः उक्तरीत्या प्रशस्तम् । किं च तिष्ठत्वन्यत्, अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासिनः ते तव शरीरयात्रा देहनिर्वाहोऽपि न प्रसिध्येत् । 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि' इति प्राक्त्वदुक्तस्य युद्धसंन्यासपक्षीयस्य भिक्षाकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासे सत्यसंभवादित्यर्थः । प्रसिद्धिं न गच्छेदित्यनेन देहयात्राया नामतोऽप्यसत्त्वं सूचितम् । ते इत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञाननिष्ठां सिसाधयिषतस्तवेत्यर्थकेन यावज्ज्ञानोदयं तदुपकारकत्वेन देहनिर्वाहस्त्वयावश्यं कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते' इत्यादिस्मृतिभिर्बन्धात्मकत्वेनोक्तं कर्म कथं ज्ञानसाधनं येन कर्तव्यं स्यात्!

तत्राह—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञरूपत्वाद्यज्ञाधिराजत्वाद्वा यज्ञोऽत्र परमेश्वरः; 'यज्ञो वै विष्णुः' 'आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रम्' इत्यादिश्रुतेः । तदाराधनार्थं कर्म यज्ञार्थम्, ततोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोको जनः कर्मबन्धनो भवति । कर्म बन्धनं यस्य स तथोक्तः । अतः तदर्थमीश्वरप्रीत्यर्थं कर्म हे कौन्तेय, मुक्तसङ्गो निष्कामः सन् सम्यगाचर ॥ ९ ॥

एवं ज्ञानसाधनत्वात्कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं सर्वस्यापि कर्माधिकृतस्य यज्ञशिष्टाशनेनैव शरीरधारणस्य विहितत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह चतुर्भिः—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा सहयज्ञाः । अत्र यज्ञग्रहणमावश्यिककर्मोपलक्षणार्थम् । यज्ञेन सह वर्तन्त इति सहयज्ञाः । यज्ञाधिकृता इति यावत् । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशाभावः । प्रजास्त्रैवर्णिकान् सृष्ट्वा उवाच । किमिति ? अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवं वृद्धिं लभध्वम् । तत्र हेतुः— एष यज्ञः वो युष्माकम् इष्टान्कामान्दोग्धि पूरयतीति तथोक्तो भवतु । यद्यपि निष्का-

मकर्मप्रकरणेऽस्मिन्निष्टकामधुगिति काम्यकर्मप्रस्तावो न युक्तः, तथापि नित्यकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसत्त्वादेवमुक्तम्; यदाहुरापस्तम्बाः— 'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति । न हि फलसत्तामात्रेण काम्यता, किं तु फलकामनानिमित्तकानुष्ठानविषयत्वेनैवेति न कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

'इष्टकामधुक्' इत्येतदुपपादयेति—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अनेन यज्ञेन यूयं देवानिन्द्रादीन्भावयत हविर्भागैः संवर्धयत, तर्पयतेति यावत् । ते च देवा युष्मान्भावयन्तु संवर्धयन्तु । एवं परस्परं भावयन्तो यूयं देवाश्च परमिष्टं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

नन्वस्मदुपक्लृप्तहविर्भागजन्या तृप्तिर्देवानां श्रेयो भवति; अस्माकं तु किं देवोपक्लृप्तं श्रेयः? तत्राह—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

यज्ञेन भावितास्तर्पिता देवाः वो युष्मभ्यम् इष्टान्भोगान्दास्यन्ते, 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' 'ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः ॥

एवमनुशास्य विपक्षे दोषमाह—

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

तैर्देवैर्दत्तान्भोगान् एभ्यो देवेभ्यः अप्रदाय अदत्त्वा यः स्वयं भुङ्क्ते स स्तेनः तस्कर एव देवस्वापहारित्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्येवम्, विद्यमानं सर्वमप्यन्नादि भोग्यजातं देवस्वमेवेति तत्सर्वं देवेभ्यः प्रदाय स्वयं कथं देहधारणं कुर्यादित्यत्राह—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एतान्देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तदवशिष्टांशेनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्तः सन्तः सत्पुरुषाः सर्वैः किल्बिषैः पञ्चसूनाकृतैः पापैर्मुच्यन्ते । पञ्च सूनाश्च स्मृतावुक्ताः— 'कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति ॥ पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति' इति । एवमन्वयमुखेन यज्ञशिष्टाशनस्यावश्यिकत्वमुक्त्वा व्यतिरेकमुखेणापि तदाह–भुञ्जत इति । ये तु आत्मकारणादात्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवादियज्ञार्थम्, ते पापा दुराचाराः अघमेव केवलं भुञ्जते; 'केवलाघो भवति केवलादी' इत्यादिश्रुतेः । इति प्रजापतिरुवाचेति योजना ॥

एवं यज्ञशिष्टाशनस्यावश्यिकत्वाद्यज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वेनापि कर्म कर्तव्यमित्याह त्रिभिः—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

अन्नात् भुक्ताच्छुक्लशोणितरूपेण परिणतात् भूतानि प्राणिनः उत्पद्यन्ते; 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । अन्नस्य च संभवः पर्जन्याद्भवति; 'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति' इति श्रुतेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति; 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति यज्ञीयाहुतेः पर्जन्यवृष्टिहेतुत्वस्मरणात् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा ऋत्विग्यजमानव्यापाररूपेण समुत्पद्यते । तच्च कर्म यज्ञविषयकप्रवृत्तिरूपं ब्रह्मोद्भवं विद्धि, ब्रह्म वेदस्तस्मादुद्भूतं जानीहि । तच्च वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात्प्रणवात्समुद्भूतम्; 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

विहिताः पुरा ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु ब्रह्मैव मुख्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुः, यज्ञस्त्वन्नपर्जन्यादिवत्स्वयमपि कश्चिद्ब्रह्माधिष्ठितो जगच्चक्रप्रवर्तकः; तथा च केनातिशयेन यज्ञस्यावश्यकर्तव्यतेत्याशङ्क्य तस्यान्नादिभ्योऽतिशयमाह— तस्मादिति । ‘तेन रक्तं रागात्’ इत्यादाविव बुद्धिस्थपरामर्शकोऽयं तच्छब्दः । तस्माद्विचित्रतरजगद्विरचनानिर्वाहकतया यज्ञस्यान्नपर्जन्यादिभ्योऽतिशयितत्वात् सर्वगतमपि सर्वाण्यन्नादीन्यधिष्ठातृत्वेन प्राप्तमपि परं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां विश्रान्तिं प्राप्तम् । न हि यज्ञशब्दोपलक्षितं कर्म विना नीचमध्यमोत्तमभावरूपजगद्वैचित्र्यभारवाहि किंचिदस्ति, यदासाद्य ब्रह्मणो वैषम्यनैर्घृण्यदोषधावितस्य विश्रान्तिः स्यात् । श्रूयते हि— ‘पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति; सूत्रितं च भगवता बादरायणेन— ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति’ इति । अतो विचित्रतरजगच्चक्रप्रवृत्तौ कर्मैव मुख्यं कारणमित्यर्थः । अस्तु, ततः किं फलितम्? तत्राह— एवं प्रवर्तितं चक्रमिति फलितम् । एवमुक्तप्रकारेण ‘प्रथमं प्रणवः, प्रणवाद्वेदः, वेदात्प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेर्यज्ञः, यज्ञात्पर्जन्यः, पर्जन्यादन्नम्, अन्नाद्भूतानि भूतेभ्यश्चोच्चारणेनाभिव्यज्यमानत्वात्प्रणवः, पुनः प्रणवाद्वेदः’ इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानमिदं परमेश्वरेण प्रवर्तितं जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति अनुवृत्तं न करोति, एकस्य पश्चादेकमिति परस्परानुस्यूततया प्रवृत्तेर्मध्यगतयज्ञविलोपनेन विच्छेदनमननुवर्तनम्, तत्करोति; नाशयतीति यावत् । स जगच्चक्रविच्छेदी अघायुः पापजीवनः मोघं व्यर्थमेव जीव-

ति । धिक्तस्य जीवनम्; ततो मरणमेव वरम्, जन्मान्तरे कर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः । तर्हि तत्त्वज्ञानिनोऽपि कर्माननुष्ठातुर्व्यर्थजीवनता स्यादित्याशङ्क्य तं व्यावर्तयति— इन्द्रियाराम इति । इन्द्रियशब्दस्तद्ग्राह्यविषयपरः । इन्द्रियेष्वेवारमतीतीन्द्रियारामः, न त्वात्मारामः । कर्माधिकार्येव तदननुष्ठानादघायुर्मोघं जीवति, न ज्ञानीत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

एवं तावत् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्' इति प्रस्तुत्य 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यादिभिस्त्रयोदशभिः श्लोकैः कर्माधिकारिणां कर्मकर्तव्यताप्रतिपादनेन 'कर्मयोगेण योगिनाम्' इत्येतन्निपुणतरमुपपादितम् । इदानीम् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्येतदुपपादयितुं ज्ञानिनः कर्मकर्तव्यत्वाभावं दर्शयति द्वाभ्याम्—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

तु-शब्दः पूर्वोक्तादिन्द्रियारामाद्वैलक्षण्यार्थः । तदेव दर्शयति— आत्मरतिरेवेति । आत्मन्येव रतिः क्रीडा यस्य न विषयेषु स तथोक्तः । तत्र हेतुः— आत्मतृप्त इति । आत्मन्येव तृप्तः । तत्रापि हेतुः— आत्मन्येव संतुष्ट इति । विषयारामस्य हि विषयेष्वेव संतोषः । स प्रेमाभिलाषरूपो मनोवृत्तिविशेषः । ततस्तद्भोगेनैव तृप्तिः । ततस्तेष्वेव च क्रीडा भवति; तदभावे तस्यारत्यतृप्त्यतुष्टिदर्शनात् । ज्ञानिनस्तु निरतिशयानन्दस्वरूपात्मन्येव संतोषः; 'किं

प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा ' इत्यादिश्रुतेः । ततः स्वात्मानन्दानुभवेनैव तृप्तः ; ' एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति ' इति श्रुतेः । तत आत्मन्येव रतिः ; ' आत्मक्रीड आत्मरतिः ' इत्यादिश्रुतेः । एते च रतितृप्तिसंतोषा वैषयिकस्येव ज्ञानिनो न मनोवृत्तिरूपाः, किं त्वात्मरूपा एवेत्येतत् ' आत्मन्येवात्मना तुष्टः ' इत्यत्र प्राग्दर्शितम् । य एवंविधो मानवो भवति । मानवग्रहणेन यः कश्चिदपि मनुष्य एवंभूतः कृतकृत्यः, न तु ब्राह्मणत्वादिना प्रकर्षेणेति सूचितम् । उक्तं हि भगवत्पादैः—' चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम ' इति । तस्य कार्यं कर्तव्यं कर्म लौकिकं वैदिकं वा किमपि न विद्यते ॥ १७ ॥

कुत इत्यत आह—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्य आत्मरतेः कृतेन । भावे निष्ठा । कर्मकरणेन अर्थः स्वर्गपशुपुत्राद्यभ्युदयरूपं प्रयोजनं नैवास्ति, तस्याभ्युदयार्थित्वाभावात् । अतो न तावदभ्युदयार्थं तस्य कर्मकर्तव्यता । नाप्यकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थम्, यतस्तस्य अकृतेन नित्यनैमित्तिककर्माकरणेन इह लोके शिष्टगर्हितत्वरूपो वान्यो वा प्रत्यवायः प्राप्तरूपः कश्चिदर्थो नास्ति ; अकर्त्रात्मदर्शिनस्तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात्, कर्त्रात्मदर्शिविषयकयोर्विधिनिषेधयोस्तस्मिन्नुपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यस्य कु-

ण्ठीभावात् । एतदभिप्रायेणैव ज्ञानिनः पुण्यपापलेपाभावं श्रुतिराचष्टे— 'एतꣳ ह वाव न तपति, किमहꣳ साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवमिति' इति । ननु करणाकरणाभ्यामभ्युदयप्रत्यवायाभावेऽपि 'देवान्भावयतानेन' इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या ज्ञानिनोऽपि देवताराधनार्थं कर्म कर्तव्यम्, देवप्रातिकूल्यस्य सर्वपुरुषार्थविरोधित्वादित्याशङ्क्याह— न चास्येति । अस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति; कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य साध्योऽर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । 'तस्य ह देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानिनं प्रति विरुद्धमाचरितुं देवानामसामर्थ्यप्रतिपादनान्न तत्कृतानर्थप्रसक्तिः । अतः 'देवान्भावयत' इत्यादिकं कर्माधिकृतविषयम्, न तु ज्ञानिविषयमिति भावः ॥ १८ ॥

एवम् 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा' इति प्रस्तुत्य कर्मज्ञाननिष्ठे निपुणमुपपाद्य अर्जुनाय कर्मनिष्ठामेव कर्तव्यत्वेनोपदिशति—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परं प्राप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

यस्मात्त्वं नोक्तरूपज्ञाननिष्ठस्तस्मात् असक्तः फलकामनारहितः सन् सततं कार्यं यावज्जीवादिश्रुत्या नित्यकर्तव्यत्वेनोक्तं कर्म सम्यगीश्वराराधनबुद्ध्या आचर । हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

सदाचारप्रामाण्यादपि कर्म कर्तव्यमित्याह—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

हि यस्मात् जनकाजातशत्रुप्रभृतयः पूर्वे राजर्षयः श्रुतिस्मृति-प्रसिद्धाः कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ताः । तस्मा-त्त्वमपि कर्मणैव संसिद्धो भवेत्यर्थः ।

इतोऽपि कर्म कुर्वित्याह—

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

लोकस्य स्वधर्मे प्रवर्तनं लोकसंग्रहः । तं लोकसंग्रहं संपश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २० ॥

कथं मयि कर्म कुर्वाणे लोकसंग्रहः स्यात्? तत्राह—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

सर्वशास्त्रज्ञतया शास्त्रार्थानुष्ठातृतया च प्रथितः श्रेष्ठः । सः यद्यत् शुभमशुभं वा आचरति, तत्तदेव इतरः तदनुयाय्यकृत्स्नविज्जनो-ऽप्याचरति न त्वन्यत् । ननु श्रेष्ठस्याप्याचारे शास्त्रमेव मूलप्रमाणम्, तदेव कुतो न लोकाचारेऽपि प्रमाणं स्यात्? तत्राह — स इति । स श्रेष्ठः यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते, तदेव लोकोऽपि प्रमाणत्वेनानुवर्तते न स्वातन्त्र्येण किंचित् । अतः

श्रेष्ठेन त्वया वर्णाश्रमधर्माकरणे लोकोऽपि तमकुर्वन्पतेदिति लोकसंरक्षणार्थं त्वया कर्मावश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

किं च तिष्ठत्वन्यत्कारणम्, मदाचारं पश्यता त्वया मयेव कर्म कर्तव्यमित्याह त्रिभिः—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव हि कर्मणि ॥ २२ ॥

हे पार्थ, मे मम सर्वलोकेश्वरस्य किंचिदपि कर्तव्यं कर्म नास्ति, तत्र हेतुः— नानवाप्तमिति । हि यस्मात् त्रिषु लोकेषु अप्राप्तं सत्प्राप्तव्यं नास्ति, अवाप्तसमस्तकामत्वात्; अतः प्रयोजनाभावान्न किंचित्कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्राप्तप्रापणीयः कृतकृत्योऽप्यहं कर्मण्येव वर्ते कर्मैव करोमि, किमु वक्तव्यं त्वादृशानां कर्मकर्तव्यतायामिति भावः । पार्थेत्यनेन च— शूरापत्यापत्यत्वेन मत्समत्त्वम्, अतोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शितम् ॥ २२ ॥

यद्येवं कृतकृत्यस्त्वम्, तर्हि किमिति कर्म करोषि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात्? तत्राह—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

यद्यहम् अतन्द्रितः अनलसः सन् जातु कदाचित् कर्मणि न

वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयम् । परस्मैपदमार्षम् । यद्वा 'अनुवर्तेऽयम्' इति पदद्वयम् । अयमहं नानुवर्त इति योजना । तदा ममैव वर्त्म मार्गं सर्वशः सर्वे मनुष्या अनुवर्तेरन् ॥ २३ ॥

अस्तु, ततः को दोषः? तत्राह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

इमे लोकाः 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' इति श्रुत्युक्तधर्मलोपादुत्सीदेयुर्नश्येयुः । किं च अहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा धर्मभ्रंशेनावश्यंभाविनो वर्णसंकरस्याप्यहमेव कर्ता स्याम् । तेन च संकरेण अहमेव इमाः प्रजा उपहन्यामुपहतवान्भवेयम् । न हि प्रजारक्षणार्थमवतीर्णस्य मम प्रजाविनाशनमुचितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु परमेश्वरस्य तव लोकरक्षार्थं कर्मानुष्ठानेऽपि न क्षतिः; मम तु जीवस्य कर्मबद्धस्वभावस्य न तदनुष्ठानं युक्तमनिर्मोक्षप्रसङ्गात्; अतः कथं त्वद्दृष्टान्तेन मया कर्म कर्तव्यमित्याशङ्क्य असक्ततया कर्मानुष्ठानं ममेव तवाप्यबाधकमित्याह—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

कर्मणि सक्ताः कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषाभ्यामभिनिविष्टाः अ-

विद्वांसोऽज्ञाः यथा कुर्वन्ति, लोकसंग्रहं चिकीर्षुः विद्वानात्मविदपि तथैव कर्म कुर्यात्, किं त्वसक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषावकुर्वन्सन्नित्यर्थः । भारतेत्यनेन महति भरतवंशे जातस्य तव श्रेष्ठतया लोकसंग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम् ॥ २५ ॥

यद्येवं ज्ञानोपदेश एव लोकरक्षार्थे क्रियतामित्याशङ्क्यानधिकारित्वान्नैवमित्याह—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अज्ञानां निरतिशयपरमपुरुषार्थभूतमात्मतत्त्वमजानताम् अत एव कर्मसङ्गिनां कर्मण्येवासक्तानाम् । अनेन ज्ञानानधिकारित्वं सूचितम् । तेषां बुद्धिभेदम् 'अहमिदं करिष्ये एतत्फलं भोक्ष्ये' इत्येवंरूपाया बुद्धेश्चालनम् अकर्त्रात्मज्ञानोपदेशेन न कुर्यात् । अनधिकारिणां बुद्धिचालने कृते सति कर्मश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चासंभवादुभयभ्रष्टतैव तेषां स्यात् । अतः विद्वानज्ञाधिकारिकाणि सर्वकर्माणि स्वयं युक्तः अवहितः समाचरन्सन् तेषां विश्वासमुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वज्ञप्रीत्यर्थे तद्वदेव कर्मकरणे विदुषोऽपि कर्मबन्धो दुष्परिहरः; तद्वैलक्षण्येन कर्मकरणे तु नाज्ञप्रीतिरित्याशङ्क्य अज्ञवदेव ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानम्, तथापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न तद्बन्ध इति दर्शयितुमज्ञस्य कर्तृत्वाभिमानं प्रतिपादयति—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतिः अज्ञानम् अविद्या माया इति परमेश्वरशक्तेः पर्यायाः । प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तेन च तदात्मकं मन उच्यते, सत्त्वादिगुणकार्याणां ज्ञानप्रवृत्तिमोहानां मनसि दर्शनात् 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इत्यादिश्रुतेश्च । तथा च प्रकृतेर्गुणैः मनसा क्रियमाणानि सर्वशः सर्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि 'विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि च' इति श्रुत्युक्तानि, तानि अहमेव कर्ता करोमीति मन्यते । कर्तेति तृन्प्रत्ययः; तेन च 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीनिषेधः । ननु मनसा क्रियमाणानि कर्माणि कथमात्मा अहं कर्तेति मन्यते? तत्राह— अहंकारविमूढात्मा । अहंकारो नामानात्मनि मनस्यात्मत्वबुद्धिः, तदैक्याध्यास इति यावत् । तेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः सन् । मनस्तादात्म्याध्यासादात्मनि तद्धर्मः कर्तृत्वमध्यस्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमज्ञस्य कर्तृत्वाभिमानमुक्त्वा ज्ञानिनस्तदभावमाह—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

गुणकर्मविभागयोः; गुणस्त्रिगुणात्मकमन्तःकरणमहंकारास्पदम्,

कर्म तु तत्कार्यं ज्ञानेच्छाकृत्यादिकं ममकारास्पदम्, गुणकर्मणो-र्विभागौ गुणकर्मविभागौ । अत्र गुणविभागो नाम आत्मतादात्म्येनाध्यस्ताद्गुणशब्दवाच्यादन्तःकरणात् 'नाहमन्तःकरणम्' इति तत्तादात्म्यनिषेधः; कर्मविभागस्तु 'न मे ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि कर्माणि' इति संसर्गनिषेधः । एवंविधयोर्गुणकर्मविभागयोः तत्त्वं याथार्थ्यं यो वेत्ति स पुमान् गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा, गुणा मनोरूपेण परिणताः सत्त्वादयः ज्ञानेच्छादिकर्मरूपेण परिणतेषु गुणेषु कर्तृत्वेन वर्तन्ते न त्वात्मेति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशरूपासक्तिं न करोतीत्यर्थः । यत्त्वत्र मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम्— 'गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति व्याख्याने गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहाद्विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्' इति, तच्चिन्त्यम्; न सज्जत इत्यनेनोक्तमात्मकर्तृत्वाभिनिवेशराहित्यं प्रति गुणकर्मशब्दवाच्ययोर्मनस्तत्कार्ययोर्यस्तादात्म्यसंसर्गनिषेधरूपो विभागः तद्विषयकत्ववेदनस्यैव हेतुत्वेन विभागपदस्य सप्रयोजनत्वात्, अन्यथा तत्त्वविदित्येतावतैव निर्वाहाद्गुणकर्मग्रहणमपि व्यर्थं स्यात् । अथ यत्किंचित्तत्त्ववेदनमात्रं सज्जत इत्यत्र हेतुर्न भवतीति गुणकर्मग्रहणं सप्रयोजनमिति चेत्, गुणकर्मणोर्यत्किंचित्तत्त्ववेदनमात्रमपि न तत्र हेतुः, किं तु तयोरात्मनः सकाशाद्विभागज्ञानमिति तदर्थं विभागग्रहणमपि सप्रयोजनमिति तुल्यम् । तस्माद्गुणकर्मविभागयोरित्यत्र भाष्योक्तो यथोदित एवार्थः ॥ २८ ॥

एवं विद्वदविदुषोः कर्तृत्वाभिमानतदभावोक्त्या तयोस्तावन्मात्र-

रूप एव भेदः कर्मानुष्ठाने तु साम्यमिति प्रदर्श्य, यस्मादेवं तस्माद्विद्वान्समाचरन्नविदुषो जोषयेत् न तु बुद्धिभेदं जनयेदिति पूर्वोक्तमुपसंहरति—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

ये पुनः प्रकृतेर्मायायाः गुणैः सत्त्वादिभिः समुद्रतरङ्गवन्निरन्तरमाविर्भवद्भिः संमूढाः सन्तः तेषामेव गुणानां कर्मसु कार्येषु सज्जन्ते 'वयं कुर्मः फलाय' इति, तान् अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः । तत्र हेतुः— मन्दान् मन्दप्रज्ञान्, अशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानानधिकारिण इति यावत् । कृत्स्नविदात्मवित् । स हि सर्ववित्, 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति श्रुतेः । न विचालयेत् कर्मश्रद्धातो न प्रच्यावयेत् । किं तु स्वयमेव ते कालेन विवेकोदयात्कर्मभ्यश्चलिष्यन्तीति भावः ॥ २९ ॥

इयता प्रबन्धेनोपदिष्टमर्जुनस्य कर्मयोगावश्यिकत्वमुपसंहरति—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

पुरुषो हि न स्वेच्छया शुभमशुभं वा किंचित्कर्तुं शक्नोति, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते य आत्मनि तिष्ठन्ना-

त्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यादिश्रुतेः 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्यादेर्वक्ष्यमाणाच्च । एवं च अध्यात्मचेतसा आत्मानंमन्तर्यामिणमधिकृत्य यच्चेतो बुद्धिस्तदध्यात्मचेतः 'अन्तर्याम्यधीनोऽहं भृत्य इव राज्ञे परमेश्वराय कर्माणि करोमि' इति बुद्धिः, तया सर्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि मयि पुरतः स्थिते भक्तपारवश्योपगतसारथ्ये सर्वान्तर्यामिणि वासुदेवे संन्यस्य समर्प्येति सौलभ्यप्रदर्शनम् । अत एव निराशीः कर्मणां मदाराधनैकरूपतया तत्फले निरभिलाषः, निर्ममः 'ममेदं कर्म' इति कर्तृत्वाभिमानरूपममताशून्यः, विगतज्वरः 'एवमाराधितः परमेश्वर एव बन्धान्मोचयिष्यति' इति निश्चयेन त्यक्तसंसारशोकश्च भूत्वा युध्यस्व । उपलक्षणमिदं सर्वाणि कर्माणीत्युपक्रमात् । युद्धादीनि सर्वाण्यपि विहितानि कर्माणि कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमुपदिष्टस्यार्थस्यानुवर्तने गुणमाह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

इदं फलाभिसंधिममताराहित्येन परमेश्वराराधनतया कर्मकर्तव्यत्वरूपं मे सर्वज्ञस्य सर्वगुरोः सर्वसुहृदश्च मम मतं ये मानवा अनुतिष्ठन्ति, ये च अननुतिष्ठन्तोऽपि मन्मतेऽस्मिन् श्रद्धावन्तः एवमेवैतदिति केवलविश्वासमात्रवन्तो भवन्ति, ये च अश्रद्दधाना अपि

नाभ्यसूयन्ति इदं मतमयुक्तमिति दोषाविष्करणं न कुर्वन्ति, तेऽपि अनुतिष्ठन्तः श्रद्धावन्तोऽनसूयावन्तश्चेति त्रिविधा अपि कर्मभिः बन्धहेतुभिः पुण्यपापरूपैः मुच्यन्ते । तेऽपीत्यपिशब्दादेषां पृथक्करणम्, अन्यथा येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि मुच्यन्त इत्यसंगतेः । तथा च येऽनुतिष्ठन्ति ते मुच्यन्त एव; ये त्विदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्मते श्रद्धालवोऽनसूयाश्च भवन्ति, तेऽपि श्रद्धानसूयासुकृतक्षीणपापा अचिरेणैवेदं मतमनुष्ठाय मुच्यन्त इति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ३१ ॥

अन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

तु-शब्दः पूर्वोक्तश्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति । ततश्चायमर्थः—ये मम एतन्मतं नानुतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्तः पुनरभ्यसूयन्तो वर्तन्ते ये चानुष्ठानासूयारहिता अपि न श्रद्दधते, तान् क्रमेण सर्वज्ञानविमूढान्नष्टानचेतसश्च विद्धि जानीहि । तत्र अननुतिष्ठन्तः सर्वज्ञानविमूढाः सर्वस्मिन्कर्मब्रह्मविषये यज्ज्ञानं तत्र विमूढाः तरणोपायत्वेन प्रसिद्धकर्मज्ञानमार्गद्वयभ्रष्टाः, नित्यसंसारिण इत्यर्थः । असूयन्तस्तु नष्टाः पापिष्ठाः, निरयगामिन इति यावत् । तथा च वक्ष्यति— 'तानहं द्विषतः क्रूरान्' इत्यादि । अश्रद्दधानास्तु अचेतसः चेतसा विवेकेन रहिता जडा इति ॥ ३२ ॥

यद्येवं तर्हि सर्वेऽपि लोकास्तव मतं किमिति नानुतिष्ठन्ति ? तत्राह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

लोके ज्ञानवान् गुणदोषविवेकवानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव चेष्टते, किमु वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति पुरुषार्थभ्रंशहेतुमपि स्वस्वप्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावमेवानुवर्तन्ते, न तु नियमेन मम मतमित्यर्थः । ननु 'सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्' इति पूर्वोक्तेः प्राणिनामुन्मार्गनिग्रहे त्वदीये जाग्रति कथं प्रकृतिमेवानुवर्तेरन् ? तत्राह— निग्रह इति । मम निग्रहः किं करिष्यति ? न किंचिदपि । दृष्टं ह्येतदपथ्यसेवनचौर्यराजदारगमनादिष्वनर्थहेतुत्वं ज्ञात्वापि तत्र प्रवर्तन्त इति । न चैतदीश्वरेणापि वारयितुं शक्यम् । तत्कस्य हेतोः ? तेषु तद्भोगानामवश्यंभावित्वात्, यदाह— 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न युज्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः' इति । तथा च नरकहेतुत्वं ज्ञात्वापि प्रबलतरप्राक्कर्मवासनाप्राबल्यादुन्मार्गे प्रवर्तमाना न मदीयनिग्रहाद्बिभ्यतीति भावः । नन्वेवं प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वे ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न; दुर्निग्रहत्वस्यापि तस्या ईश्वरेणैव निर्मितत्वात् । उक्तं हि— 'न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः । अवश्यंभाविताप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता' इति ॥

नन्वेवं प्रकृत्यैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च तर्हि विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम्; न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तयोरर्थवत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां सर्वेषामपीति गम्यते । तथा च श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्यार्थे वचनादौ चानुकूले रागः प्रतिकूले द्वेष इत्येवं प्रत्येकं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ, तद्द्वारा च प्रकृतिः पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती जनयति । एवं स्थिते तयो रागद्वेषयोर्वशवर्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते, हि यस्मात् अस्य मुमुक्षोस्तौ परिपन्थिनौ विरोधिनाविति । अयं भावः— सत्यमेव प्रकृत्यधीना पुरुषस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति । तथापि सा प्रकृतिर्बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसहकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे परदारगमनादौ प्रवर्तयति; एवं बलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि संध्यावन्दनादेर्निवर्तयति । तत्र निषेधशास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनमपि विषसंस्कृतान्नभोजन इव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति; एवं विधिशास्त्रेण बलवदिष्टानुबन्धित्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनताज्ञानं भोजनादाविव न तत्र द्वेषं जनयितुं शक्नोति । ततश्चाप्रति-

बन्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकज्ञानप्राबल्येन रागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्दान्न प्रकृतिः शास्त्रदृष्टिं पुरुषमुन्मार्गे प्रवर्तयितुं क्षमत इति न शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः । यत्र त्वनिष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि रागोऽवतिष्ठते यथा राजदारगमनादौ, मा भूत्तत्र निषेधशास्त्रस्य निवर्तकत्वं मा भूच्च तत्र तस्य प्राबल्यम्; इच्छाप्रारब्धरूपा प्रवृत्तिरेव तत्र प्रबलास्तु; का नो हानिः? न चैतावता शास्त्रवैयर्थ्यम्, स्थलान्तरे रागनिवर्तनेन सार्थकत्वात् । न हि गभीरस्रोतःपातिनामुत्तरणं नासीदिति नौकावैयर्थ्यमिति ॥ ३४ ॥

इत्थम् 'मयि सर्वाणि' इति श्लोकेन कृत्स्नमध्यायार्थमुपसंहृत्य 'ये मे मतम्' इति द्वाभ्यां तस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा 'सदृशं चेष्टते' इत्यनेन पापिष्ठानां तत्रारुचिमाभिधाय 'इन्द्रियस्य' इति श्लोकेन स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रकृतिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं शास्त्रीयेऽपि कर्मणि स्वधर्म एव कर्तव्य इत्याह—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

स्वनुष्ठितात्सर्वाङ्गोपसंहारेण कृतात् परधर्मात्स्वं प्रत्यविहितात् विगुणः अङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः स्वकीयवर्णाश्रमोदितो धर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः, यथा हि सुरूपिण्याः परमातुः सकाशात्कुरूपापि स्वमाता हिता भवति तद्वत् । तथा हि यतः परधर्मस्थितस्य जीवना-

दपि स्वधर्मस्थितस्य मरणं श्रेयः, इह लोके कीर्तिकरत्वात्परलोके च स्वर्गादिहेतुत्वात् । परधर्मस्तु इहाकीर्तिं परत्र नरकं च प्रयच्छन्भयावहः ॥ ३५ ॥

एवमुपदिष्टस्य भगवन्मतानुष्ठानस्य प्रतिबन्धकापनोदनमन्तरेणासंभवात्प्रथमं प्रतिबन्धकं विज्ञाय तदपनोदनं करिष्यामीति मन्वानः

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

अयं पुरुषः केन प्रेरितः पापं चरति । पापमिति निषिद्धं काम्यं च कर्मोच्यते । अथशब्दः प्रकृतादर्थादर्थान्तरवचनः । एवं च किम् 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' 'प्रकृतेर्गुणसंमूढाः' 'ध्यायतो विषयान्पुंसः' इत्यादिना पूर्वोक्तं रागद्वेषादिकमेव पापाचरणहेतुः, किं वा ततोऽन्यत्किंचिदस्ति यन्मयापनोदनीयमिति प्रश्नार्थः । रागादिभ्योऽन्यस्य पापप्रेरकत्वं संभावयति— अनिच्छन्नपीति । स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि राज्ञा भृत्य इव बलान्नियोजितः पापं चरति । अतो रागाद्यतिरिक्तोऽपि पापप्रवर्तकः कश्चित्संभावित इत्यर्थः । बलादित्यनेन पापप्रेरकेषु यः प्रबलः, यस्य जयादन्ये स्वत एव पराजीयन्ते, स वक्तव्य इत्युक्तं भवति । वार्ष्णेयेत्यनेन वृष्णिवंशेऽवतीर्णेन त्वया तद्वंशप्रसूतकुन्तीतनयोऽहमनुपेक्षणीय इति सूच्यते ॥ ३६ ॥

अत्रोत्तरम्

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

यस्त्वया पृष्टः प्रबलः पापहेतुः एष काम एव । एनं काममेव सर्वानर्थमूलभूतम् इह मदुपदिष्टमोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि जानीहीति प्रथमं योजना । ननु 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति क्रोधोऽपि वैरित्वेन प्रागुक्तः, तत्कथं काम एक एवोच्यते ? तत्राह— क्रोध एष इति । पूर्वोक्तः क्रोधोऽप्येष एव । काम एव हि केनचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते । अतस्तज्जयेनैव सर्वजय इति प्रधानशत्रुः कामोऽवश्यहन्तव्य इत्यर्थः । ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारः शत्रुजयोपायाः, तत्र पूर्वपूर्वोपायासंभव एवोत्तरोत्तरोपायः प्रयोज्यः न तु सहसैव दण्ड इत्याशङ्क्य त्रयाणामसंभवं दर्शयितुं रजोगुणेत्यादीनि त्रीणि विशेषणानि । तत्र महापाप्मेति सामासंभवोक्तिः । महान्पाप्मा पापं यस्मात्स महापाप्मा । कामेन प्रेरितो महदपि पापं करोति । अतोऽत्युग्रत्वान्न साम्ना संधातुं शक्यः । महाशन इति दानासंभवोक्तिः । महदपरिमितमशनं भोग्यं यस्य स महाशनः ; 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । तदेकस्य न पर्याप्तमिति मत्वा शमं व्रजेत्'— इति स्मृतेः । अतो न दानेन संधातुं शक्यः । रजोगुणसमुद्भव इति भेदासंभवो-

क्तिः । रजोगुणः समुद्भवः कारणं यस्येति, रजोगुणस्य समुद्भवो जन्म यस्मादिति च रजोगुणसमुद्भवः । 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या रजसः कामाविनाभावात् कामस्य चोद्भूतस्य रजोविवर्धनेन प्रवर्तकताया लोके 'तृष्णयाहं प्रवर्तितोऽस्मि' इति व्यवहारेण प्रतिपन्नतया रजोविनाभावाच्च न कामे भेदोपायः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अस्त्वेवंविधः कामः; तस्य तु वैरित्वं कथमित्याशङ्क्य पुरुषार्थहेतुविवेकज्ञानात्मकमनोनाशकत्वाद्वैरित्वमित्याह—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

तत्र कामस्यावस्थात्रयानुसारेण धूमादिदृष्टान्तत्रयम् । तिस्रो हि कामस्यावस्थाः— सूक्ष्मता स्थूलता अतिस्थूलता च । तत्राज्ञातविषयस्वादत्वेन तदभिनिवेशराहित्यं सूक्ष्मता; विषयचिन्तया प्रवर्धमानत्वं स्थूलता; विषयोपभोगेनात्यन्तमुद्रेकोऽतिस्थूलता । तत्राद्यावस्थायां दृष्टान्तः— यथा धूमेन वह्निराव्रियते आच्छाद्यते तथा कामेन मन आवृतम् । धूमेन ह्यावृतो वह्निर्दाहाद्यर्थक्रियाकारित्वेऽपि न प्रकाशरूपार्थक्रियाकारी; एवं सूक्ष्मरूपेण कामेनावृतं मनस्तत्तदर्थप्रतीतिजनकमपि न तत्त्वप्रकाशरूपार्थक्रियाकारी । अथ द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः— यथा आदर्शो दर्पणः मलेन मालिन्येन, आव्रियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्चकारः । मालिन्येनावृतो हि दर्पणो न किंचिदपि प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं

क्षमते; एवं स्थूलेन कामेनावृतं मनो मोहग्रस्तं न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रतीतिजननक्षमम्। अथ तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः— यथा उल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन गर्भः सर्वतो निरुध्यावृतो न हस्तपादप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपेण उपलभ्यते; तथा अतिस्थूलेन कामेनावृतं मनो न किंचिदपि स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति ॥ ३८ ॥

'तथा तेनेदमावृतम्' इत्येतदेव विवृण्वन्कामस्य वैरित्वमुपपादयति—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

एतेन कामाख्येन नित्यवैरिणा ज्ञानं विवेकज्ञानात्मकमन्तःकरणमावृतम्। ननु कामस्य कथं नित्यवैरित्वम्, परिणामे तस्य दुःखहेतुत्वेऽपि भोगकाले सुखहेतुत्वादित्यत आह— ज्ञानिन इति। मूर्खस्य तथात्वेऽपि विवेकिनो भोगकालेऽप्यनर्थानुसंधानेन दुःखहेतुत्वात्तं प्रति नित्यवैरीत्यर्थः। वस्तुतो विचार्यमाणे मूर्खं प्रत्यपि नित्यवैर्येवेत्याह— दुष्पूरेणेति। दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः। न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते। अनेन साधनावस्थायां दुःखहेतुत्वमुक्तम्। भोगावस्थायां तदाह— अनलेनेति। न विद्यते अलं पर्याप्तिर्यस्य सोऽनलो वह्निः, अनल इवानलः। स यथा काष्ठैर्न पर्याप्तिं गच्छति, 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्' इति वचनात्; तथा कामोऽपि भोगेन

न तृप्तिं गच्छति, स्वर्गभोगं भुञ्जानस्याप्यधिकभोगकामनया दुःखायमानत्वात्। अतः सर्वदा दुःखजनकत्वाद्विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि नित्यवैरी काम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं कामस्य वैरित्वमुक्त्वा तदुपकरणनिग्रहेण तज्जयं वक्तुं कामोपकरणान्याह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि दश मनः संकल्पात्मकं बुद्धिर्व्यवसायात्मिका च अस्य कामस्य अधिष्ठानम् अधितिष्ठत्येभिरात्मानमित्यधिष्ठानमुपकरणमुच्यते । यतः एतैरिन्द्रियादिभिरुपकृतः स एष कामः ज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति । लोके हि कामी पुरुषश्चक्षुरादिना विषयमुपलभ्य तस्य सुखहेतुत्वं मनसि संकल्प्य ' अहमेनं विषयमवश्यं भोक्ष्ये ' इत्यध्यवसायगलितविवेको मुह्यति ॥

एवमुपकरणान्युक्त्वा तन्निग्रहमेव कामजयोपायत्वेन विधत्ते—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अत्रेन्द्रियग्रहणेन मनोबुद्ध्योरपि ग्रहणमिन्द्रियत्वात्। एवं च यस्मादिन्द्रियाणि कामस्योपकरणानि तस्मात् त्वं प्रथमम् इन्द्रियाणि नियम्य निगृह्य पाप्मानं सर्वपापमूलभूतम् एनं वैरिणं कामं हि स्फुटं

प्रजहि प्रकर्षेण मारय। शाखाच्छेदने वृक्षस्येव सहकारिभूतेन्द्रिय-निग्रहे सति स्वयमेकाकितयावशिष्यमाणस्य कामस्य स्फुटमेव निबर्हणं सम्यग्भवतीत्यर्थः। यद्वा प्रजहीति हनधातोर्न लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्; किं तु 'ओहाक्त्यागे' इत्यस्य लोण्मध्यमपुरुषे प्रजहिहीति रूपम् 'जहातेश्च' इत्याकारस्येत्वम्। तथा च एनं प्रजहिहि परित्यजेत्यर्थः। ननु ज्ञाने सति कामः स्वयमेव विनङ्क्ष्यति; किमर्थमादावेव तज्जये यत्न इत्यत आह— ज्ञानविज्ञाननाशनम्। ज्ञानं शास्त्रीयं परोक्षं विज्ञानं त्वपरोक्षम्, तयोर्नाशनम्। कामजयं विना ज्ञानमेव नोत्पद्यते, उत्पत्तावपि नापरोक्षं भवतीत्यादावेव कामो जेतव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं भगवन्मतानुष्ठानौपयिकत्वेनेन्द्रियनिग्रहरूपं कामजयोपाय-मुक्त्वा इदानीम् 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति पूर्वाध्यायोक्तपरदर्शनरूपं निर्वासनकामनिरसनोपायमाह द्वाभ्याम्—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्येभ्यो देहाद्यर्थेभ्यः पराणि उत्कृष्टान्याहुः, तत्प्रकाशकत्वात्। इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः प्रकृष्टम्, तत्प्रवर्तकत्वात्। मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य। यस्तु बुद्धेः परतः तत्साक्षित्वेनावस्थितः, यमिन्द्रियाद्यधिष्ठानकः कामो विवेकावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तम्, स

सर्वान्तर आत्मा परो निरतिशयस्वरूपः। न ततोऽपि परं किंचिदस्ति, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतेः। अत्र बुद्धिशब्देन महदव्यक्तयोरप्युपलक्षणम्; 'बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति श्रुतौ अस्मदादिव्यष्टिबुद्ध्यपेक्षया समष्टिबुद्धिरूपहैरण्यगर्भबुद्धिलक्षणो महानात्मा परः, ततः अव्यक्तशब्दवाच्यं मायाख्यं जगद्बीजम्, ततः पुरुष आत्मा पर इति प्रतिपादनात्। यद्यपि श्रुतौ 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इतीन्द्रियापेक्षयार्थानां परत्वमुक्तम्, तथाप्यत्र प्रकाशकत्वविवक्षया अर्थेभ्य इन्द्रियाणां परत्वोक्तिरिति न विरोधः। यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— 'इन्द्रियादिशब्दैस्तत्तद्देवता विवक्षिताः। तथा च लोके इन्द्रियदेवताः सर्वतः श्रेष्ठाः। ततो मनोभिमानी रुद्रः। तस्मात्सरस्वती बुद्ध्यभिमानिनी। ततो ब्रह्मा महानात्मा। ततोऽव्यक्तरूपा लक्ष्मीः। ततो विष्णुः' इति, तत्तुच्छम्; एवं सति पादेन्द्रियाभिमानिविष्णवपेक्षया मनोभिमानिरुद्रस्य श्रेष्ठत्वप्राप्त्या कीलोत्पाटिवानरन्यायापातात्। पाददेवताया विष्णोर्द्वादशादित्यान्तर्गतविष्णुरूपत्वान्न मूलविष्णोरपकर्ष इति चेत्, तर्हि मनोदेवताया रुद्रस्याप्येकादशरुद्रान्तर्गतरुद्ररूपत्वान्न मूलरुद्रस्याप्यपकर्ष इति कुतो न मन्यसे? किं च त्वदुक्तदेवतातारतम्ये न तावत् 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादिकमिदमेव वाक्यं प्रमाणम्, एतस्य व्याख्यातत्वात्, इन्द्रियादिशब्दानां स्वार्थपरत्वे संभवति तदभिमानिदेवतापरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च। नाप्यन्यत्प्रमाणमस्तीति पाषण्डगजकेसरिण्यस्माभिः प्रपञ्चितमित्यास्तां तावत् ॥ ४२ ॥

नन्वस्त्वेवं देहादिबुद्ध्यन्तेभ्यः परत्वमात्मनः; प्रकृतेः किं जातम्? अत आह—

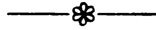
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

'परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति परशब्दवाच्यमात्मानम् एवम् उक्तरीत्या बुद्धेः देहादिबुद्ध्यन्तदृश्यवर्गात् परं निरतिशयानन्दरूपत्वेनोत्कृष्टं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य आत्मानं स्वेनैवात्मना संस्तभ्य निरतिशयानन्दनिमग्नतया स्थिरीकृत्य दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिं कामरूपं शत्रुं जहि निर्बीजं नाशय । तदा निर्वासनः कामो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

तृतीयेऽध्याये ज्ञानयोगोपायः कर्मयोगः प्रतिपादितः। चतुर्थे तु स एव प्रपञ्च्यते। तत्र तावदनादिसंप्रदायप्राप्तोऽयं योगस्त्वयावश्यानुष्ठेय इति दर्शयितुं प्रस्तौति त्रिभिः—

श्री भगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

योऽयमध्यायद्वयेनोक्तः कर्मनिष्ठोपायलभ्यस्तत्त्वज्ञाननिष्ठारूपो योगः, स तव युद्धप्रतिबन्धकशोकमोहापनोदनार्थमिदानीमेव केवलमुक्त इति न मन्तव्यम्; किं तु मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धारणार्थम् इममव्ययं मोक्षफलकं योगं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजायादित्याय अहं प्रोक्तवान्। स च मम शिष्यो विवस्वान् मनवे

वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह । स च मनुः इक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादि-राजायाब्रवीत् । यद्यपि स्वायंभुवमन्वादिसर्वसाधारणोऽयं भगवदु-पदेशः, तथापि सांप्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेण विवस्वन्तमारभ्य संप्रदायो गणितः । एवं मन्वादिपरम्परासंप्रदायप्राप्तमिमं योगमन्ये-ऽपि राजर्षयो विदुः जानन्ति । यद्येवं तर्हि किमित्यद्यतना राजानो न जानते? तत्राह— स कालेनेति । हे परंतप शत्रुतापन, स योगो महता कालेन इह मन्दमतीनजितेन्द्रियाननधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो विनष्टो विच्छिन्नसंप्रदायो जातः । स एवायमस्खलितस्वरूपः पुराणो योगः ते तुभ्यमद्य मया प्रोक्तः । ते इत्यनेन विवक्षितमर्थमाह— भक्तोऽसि मे सखा चेतीति । इति-हेतौ । यस्मात्त्वं मे भक्तः सखा चासि, तस्मात्तुभ्यमभिहितो नान्य-स्मै कस्मैचिदित्यर्थः । केवलं भक्ताः, केवलं सखायश्च सन्ति; भक्तिसख्योभयविशिष्टस्तु भवानेवेति न त्वादृशः कश्चिन्मम प्रियो-ऽस्तीति चकारेण व्यज्यते । मयेत्यनेन सूचितं वक्त्रतिशयं दर्श-यति— रहस्यं हीति । हि यस्मात् एतदुपदिष्टं ज्ञानमुत्तमम् अखि-लश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणरहस्यम्, अतो मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं च न शक्यमित्यर्थः ॥ १—३ ॥

‘विवस्वते प्रोक्तवानहम्’ इत्येतदसंभावितं मन्वानः

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

किमेतद्देहेन तवादित्यं प्रत्युपदेशः, किं वा देहान्तरेण? आद्य आह— अपरमिति। भवतो वसुदेवस्य गृहे जन्म शरीरग्रहणमपरमर्वाचीनम्, इदानींतनमिति यावत्। विवस्वतस्तु जन्म परं पूर्वकालीनम्। अतस्त्वमादौ प्रोक्तवानित्येतत्कथमविरुद्धं विजानीयाम्? इदानींतनस्य तव पूर्वतनमादित्यं प्रत्येतद्देहेनोपदेष्टृत्वं विरुद्धमित्यर्थः। देहान्तरेणोपदेश इति पक्षेऽप्येतदेवोत्तरमावर्तनीयम्— कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानितीति। देहान्तरीयवृत्तान्तस्यैतद्देहे स्मरणमयुक्तम्, अन्यथा ममापि तत्प्रसङ्गात्; अतो देहान्तरेण प्रोक्तवानिति विरुद्धमित्यभिप्रायः। ननु देहान्तरवृत्तान्तस्मरणं महतामस्तीति प्रसिद्धम्; अहं च महान्दिव्यः पुरुष इति बाल्यप्रभृत्यमानुषमदीयचरित्रदर्शिनस्तव स्फुटमेवेति कथमेवं प्रश्नः क्रियत इति शङ्कायामप्येतदेवोत्तरम्— कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानितीति। अयमर्थः— सत्यमेव दिव्यपुरुषाणां जन्मान्तरीयस्मृतिरस्तीति। त्वमपि किं तादृश एव कश्चिद्दिव्यपुरुषः, किं वा साक्षात्परमेव ब्रह्म? नाद्यः; आदित्यस्यापि दिव्यपुरुषत्वेन माहानुभाव्यस्य श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धया तं प्रति ततोऽधिकस्य परमेश्वरस्यैवोपदेष्टृत्वौचित्येन तत्समानमहिमस्वभावस्य तव तदनुपपत्तेः। नान्त्यः; परमेश्वरत्वे तव कर्मपरवशमनुष्यजन्माद्ययोगादिति। सोऽयमर्थः सर्वोऽपि कथं त्वं प्रोक्तवानित्यनेन गर्भीकृत इत्यवगन्तव्यम्, अग्रेगतभगवदुत्तरानुसारेण प्रश्नार्थनिश्चयौचित्यादिति। यत्त्वत्र रामानुजेनोक्तम्— 'नैवमिह प्रश्नार्थः संभवति। तथा हि— अर्जुनः किल भगवन्तं परब्रह्मत्वेन जानात्येव; 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं

परमं भवान्' इति तेनैव वक्ष्यमाणत्वात्, युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्माद्यावेदितभगवत्पारम्यत्वाच्च । न ह्येतादृशस्यार्जुनस्य भगवन्तं प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इत्यादिप्रश्नो युक्तः । किं तु परब्रह्मणस्तव किमिन्द्रजालवन्मिथ्याभूतमेव जन्म, किं वा सत्यमिति प्रश्नार्थः' इति, तदसत्; 'सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्' इत्यादिभिरर्जुनवचनैस्तस्य विश्वरूपदर्शनात्प्राग्भगवत्यपरिमितबलपराक्रमशाली योगादिलब्धदिव्यशक्तिः कश्चिदयं महान्पुरुषस्तैस्तैरीश्वरत्वेन स्तूयत इत्येव निश्चयः, विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु परब्रह्मत्वनिश्चय इत्यस्यार्थस्य द्वितीयाध्याये 'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वेन 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यस्यापि 'पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् । आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा' इत्युत्तरवाक्यानुसारेण नारदाद्युक्तपरब्रह्मत्वानुवादमात्ररूपतया तादृशस्यार्जुनस्य भगवन्तं प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इति यथोक्तप्रश्नविरोधात्, आदित आरभ्यैवार्जुनस्य भगवति ब्रह्मत्वनिश्चये परब्रह्मैव स्वसाह्यार्थं निजरथमधितिष्ठतीति निश्चयवतस्तस्य 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति संदेहायोगाच्च । किं च तिष्ठत्विदमस्मदीयप्रश्नव्याख्यानम् । त्वदीयं तु विचारणीयम् । त्वया हि सर्वेश्वरस्य मानुष्यं जन्म किं मिथ्याभूतं किं वा सत्यमिति प्रश्नार्थो वर्णितः । तत्र न तावदयमर्थः प्रश्नश्लोकाक्षरैरवगम्यते, 'भगवतो जन्मापरं विवस्वतस्तु जन्म

परम्, तत्कथं त्वमादौ प्रोक्तवान्?' इत्युक्त्या जन्म मिथ्या सत्यं वेत्यस्यार्थस्याप्रतीतेः। नाप्युत्तरश्लोकाक्षरारूढोऽयमर्थः, 'बहूनि मम तव च जन्मान्यतीतानि, तान्यहं वेद्मि, न तु त्वम्' इत्युक्त्या तत्राप्यस्यार्थस्याप्रतीतेः। न च प्रश्नोत्तरयोः शब्दतोऽनवगतोऽप्ययमर्थोऽभिप्रायतोऽवगम्यत इति युक्तम्, अभिप्रायस्यापि शब्दानुसारित्वात्। न च 'बहूनि जन्मानि व्यतीतानि' इत्युक्त्या जन्मसत्यत्वं प्रतीयत इति युक्तम्, ऐन्द्रजालिकेन पुनः पुनः सृष्टोपसंह्रियमाणेषु गजादिषु बहवो जाता गजा इत्यादिव्यवहारात् 'अजोऽपि सन्नात्ममायया संभवामि' इत्युत्तरश्लोके जन्मनो मायिकत्वप्रदर्शनेन मिथ्यात्वस्यैवोक्तेश्च, जन्मनः सत्यत्वे तद्विरोध्यजन्मनो मिथ्यात्वेन तत्सत्यत्वप्रतिपादकानाम् 'अजो नित्यः' इत्यादीनामप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च जन्मवन्मरणस्यापि सत्यत्वापाताच्चेति धिगेतदमङ्गल्यमशब्दार्थव्याख्यानम्। अतो भगवत्पादभाष्यनिष्कर्षरूपो यथोक्त एव प्रश्नश्लोकार्थ इत्यास्तां तावत्प्रस्तुतमनुसरामः ॥ ४ ॥

यदुक्तम्—सर्गादावादित्यं प्रति नैतद्देहेनोपदेशः संभवति तदानीमेतद्देहाभावात्, नापि देहान्तरेण इदानीं तत्स्मरणायोगादिति; तत्र देहान्तरेणैवोपदेशः; न चेदानीं तत्स्मरणायोगः, अविद्यावृतस्य तव जन्मान्तरीयस्मरणासंभवेऽप्यखण्डसार्वज्ञ्यनिधेः परमेश्वरस्य मम तत्संभवादिति

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अत्र परंतपेत्यनेन— शत्रुसंतापनत्वमिव नित्यसार्वज्ञ्यं न साधारणो धर्मः, किं तु ममैव परमेश्वरस्यासाधारणम्; अतस्तवेव ममापि जन्मान्तरस्मरणं किं न स्यादिति पूर्वोक्तप्रतिबन्ध्यनवकाश इति दर्शितम्। सार्वज्ञ्याभावेऽपि न लोकसाधारणस्त्वमज्ञः, किं तु दैवसंपदभिजातः सत्त्वप्रधान इत्याश्वासनमर्जुनेति संबोधनेन व्यज्यते ॥

ननु परमेश्वरत्वे तव जन्माद्यनुपपत्तिरित्युक्तम्; तत्राह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

आत्ममायया संभवामीति प्रथममन्वयः। तथा च मायिकमेव मम जन्म, न तु परमार्थत इत्यतो वास्तवजन्मनाशराहित्यान्नेश्वरत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्याह— अजोऽपीति। अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन् अव्ययात्मा नाशस्वभावरहितोऽपि सन् भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानामीश्वरोऽपि सन् संभवामि। तथा च श्रुतिः— 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति। ननु वास्तवजन्मनाशराहित्यं जीवस्याप्यस्ति, कस्तवातिशयो येन त्वमीश्वर इत्याशङ्कानिरासाय समित्युपसर्गः। सम्यगप्रच्युतज्ञानबलैश्वर्यादिशक्त्यैव भवामीत्यर्थः। न केवलं ज्ञानबलादिप्रयुक्त एव मम जीवादतिशयः, किं तु जन्मतोऽपीत्याह— प्रकृतिं स्वामधिष्ठायेति। प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया, 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति वक्ष्यमाणत्वात्, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति श्रुतेश्च। तां प्रकृतिमधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि।

वशीकारे हेतुगर्भं स्वामिति विशेषणम् । स्वकीयाम्, स्वाधीनामिति यावत् । प्रकृत्यधीनस्य हि जीवस्य कर्मपारवश्यात्तदनुगुणमेव जन्म भवति ; 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयां योनिम्' इति श्रुतेश्च । प्रकृतिनियन्तुस्तु परमेश्वरस्य न कर्मायत्तं जन्म, किं तु स्वेच्छायत्तमिति भावः । अत्र च मायया संभवामीति भगवतैव कण्ठरवेण देहग्रहणरूपस्य जन्मनो मायानिर्मितत्वोक्तेर्मायामयमेव भगवतः शरीरमिति भगवत्पादैर्व्यवस्थापितम् ; यदाहुर्गीताभाष्यारम्भे—'स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वँल्लक्ष्यते' इति । ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽप्युक्तम्— 'स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम्' इति । न च संभवाम्यात्ममाययेत्यत्र 'मायाशब्दः संकल्पवाची' इति रामानुजोक्तम् 'इच्छावाची' इति माध्वोक्तं वा युक्तम् ; त्रिगुणात्मकप्रकृतावेव मायाशब्दस्य श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धार्थे संभवत्यप्रसिद्धार्थस्वीकारायोगात्, अजोऽपि सन्मायया संभवामीत्यजत्वविरुद्धजन्मोपपादनार्थप्रयुक्तेन मायापदेन प्रसिद्धमायारूपार्थानुक्तौ तद्विरोधपरिहारालाभाच्च ; 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न च मां द्रष्टुमर्हसि' इति मोक्षधर्मवचनपर्यालोचनयोक्तरीत्यैवास्य व्याख्यातव्यत्वाच्च ; निराकारब्रह्मतत्त्वव्यवस्थापनेन तद्विग्रहमायिकत्वस्याद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वाच्चेत्यलं बहुना ॥

स्यादेतत् । जीवस्य मम कर्मपरतन्त्रतया तत्कालपरिपाचितं तत्कर्म खलु भोगार्थं तस्मिन्काले तस्मै प्रयोजनाय तज्जन्मेति व्यवस्था युज्यते । तव तु अकर्मपरतन्त्रस्यावाप्तसमस्तकामस्य च परमेश्वरस्य कस्मिन्काले कस्मै च प्रयोजनाय जन्म भविष्यति? तथा च 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव च' इति मद्दृष्टान्तेन तव बहुजन्मोक्तिः कथमित्याशङ्क्य, अवतारेषु कालं प्रयोजनं चाह द्वाभ्याम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

न जीवस्येव ममावतारे कालनियमोऽस्ति; किं तु यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हानिर्भवति, यदा यदा च अधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य अभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा आत्मानं देहं सृजाम्यहमेव स्वेच्छया । न तु कर्मणस्तत्र कारणत्वेनानुप्रवेशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्किं धर्मस्य हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तव परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काले त्वमाविर्भवसीत्यर्जुनस्य सविनोदाशङ्कायाम्, नेत्याह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामीति प्रथमं संबन्धः । कथं धर्मस्य सं-

स्थापनम्, स्थूणादेरिव मूर्तत्वाभावात्? तत्राह— परित्राणाय साधूनामिति। धर्मवर्तिनः साधवः, तेषां परित्राणाय। कथं तेषां परित्राणम्? तत्राह— विनाशायेति। दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतः पापिष्ठाः, तेषां वधेन साधुषु परिरक्षितेषु धर्मः स्थिरीकृतो भवतीतीदमेव धर्मसंस्थापनम् एतदेवावतारप्रयोजनमित्यर्थः। युगे युगे इति। कृतत्रेतादियुगनियमोऽपि नास्ति, किं तु धर्महान्यधर्मवृद्धिकाल एवावतारकाल इति नियम इत्यर्थः॥ ८॥

एवम् 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्यारभ्योक्तस्य भगवदवतारस्वरूपस्य ज्ञाने फलमाह—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥ ९॥

एवमुक्तरीत्या दिव्यमलौकिकं मे मम जन्म अप्रच्युतज्ञानैश्वर्यादिशक्तिकमतिविशुद्धसत्त्वमयस्वमायाविलसितदिव्यमङ्गलशरीरग्रहणरूपं जन्म, तथा दिव्यं कर्म दुष्टशिक्षणसाधुरक्षणरूपम्, चकाराद्धर्मसंस्थापनरूपं प्रयोजनं च यः तत्त्वतो वेत्ति, सः वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, किं तु मामेव प्राप्नोति। मदीयदिव्यजन्मकर्मयाथार्थ्यविज्ञानध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपापः अस्मिन्नेव जन्मनि मामाश्रित्य मदनुग्रहावाप्ततत्त्वविज्ञानो मामेव परमेश्वरमुपैतीत्यर्थः॥ ९॥

एतदेव विवृणोति—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

माम् अखिललोकानुग्रहार्थमवाप्तलीलामानुष्यमाश्रितजनसुलभमतिवेलकारुण्यम् उपाश्रिताः एकान्तप्रेमलक्षणभक्त्याचरणमुपगताः, ततो मन्मयाः मदेकतानाः मां विना क्षणमात्रमपि प्राणधारणमलभमानाः, तत एव वीतरागभयक्रोधाः वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते तथोक्ताः । वीतरागता नाम ब्रह्मादिभिः स्वपददानेन प्रलोभ्यमानत्वेऽपि तत्तृणीकरणम् । तृणीकृतेभ्यस्तेभ्यः किं भविष्यतीति भयराहित्यं वीतभयत्वम् । ततः कुपितैस्तैर्बहुविघ्नैरुद्वेजितत्वेऽपि क्रोधशून्यत्वं वीतक्रोधत्वम् । एवं वीतरागभयक्रोधाः, तत एव ज्ञानतपसा पूताः 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' इति वक्ष्यमाणरीत्या तद्भेदमसहमानेनैव मया प्रदत्तं यदात्मतत्त्वज्ञानं तदेव तपः, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे—' इति सर्वदुरितक्षयहेतुत्वेनावगमात् 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः सन्तः मद्भावं मद्रूपत्वं प्राप्ता बहवः । न त्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः । अत्र च मद्भावमागता इत्यनेन 'मामेति' इति पूर्वश्लोकोक्तभगवत्प्राप्तिस्तद्भावापत्तिरूपैव, न तु देवदत्तस्य ग्रामप्राप्तिवत्तत्संबन्धरूपेति दर्शितम् । तेन च मोक्षप्रकरणे श्रूयमाणानां ब्रह्मप्राप्तिवचनानां ब्रह्मभावापत्तिरेवार्थ इति भगवतोऽभिप्रायो विज्ञायते । वक्ष्यते च स्वयमेव—

'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति' इति; श्रुतिरपि— 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादिः। न च 'ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावमागताः मयि भावं प्रेमाणं प्राप्ताः' इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानं युक्तम्; मन्मया इत्यनेनैव गतार्थत्वात्, अवतारस्वरूपज्ञानिनः फलप्रदर्शनपरेऽस्मिञ्श्लोके ब्रह्मभावरूपमोक्षस्यैव पुरुषार्थस्य मद्भावशब्दार्थत्वौचित्येनातथाभूतप्रेम्णस्तदर्थत्वायोगाच्चेति यथोदितो भाष्योक्त एवार्थः ॥ १० ॥

नन्वेवं वीतरागस्त्वद्भावं गच्छति अवीतरागस्तु नेति तत्फलदातुस्तव वैषम्यं स्यात्, अत आह—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथा येन प्रकारेण यत्फलोद्देशेन मामखिलफलप्रदं परमेश्वरं प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् तथैव तत्फलप्रदानेनैव अहं भजामि अनुगृह्णामि। अतो निष्कामतया भजतां मोक्षं सकामतया भजतामैश्वर्यादिकमेव च प्रयच्छतो मम न वैषम्यम्, तत्तद्धान्येच्छया तत्तद्बीजावपनेन भजतां कृषीवलानां तानि तान्येव धान्यानि फलन्त्या इवोर्वराया इति भावः। नन्वस्त्वेवं त्वद्भक्तेषु तत्तदिष्टफलदातुस्तव वैषम्याभावः; तथापि देवतान्तरभक्तेषूपेक्षारूपं तव वैषम्यमपरिहार्यमेवेत्यत्राह— मम वर्त्मेति। मनुष्या इति कर्माधिकारिण उच्यन्ते, कर्मणां तदधिकारिकत्वात्। तथा च सर्वशः सर्वप्रकारैः

कर्मभिः इन्द्रादिदेवतान्तराण्यनुवर्तमाना अपि कर्मिणो ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते, सर्वदेवानामपि मदात्मकत्वात् । वक्ष्यते हि— 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः—' 'वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः—' इत्यादिः; श्रुतिरपि— 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इत्यादिः । अतः अन्यदेवताभक्तेष्वपि ममैव तत्तद्देवतारूपेण फलप्रदत्वान्न कुत्रापि वैषम्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येवम्, अवैषम्येण सर्वप्राणिष्वनुग्राहकस्वभावं त्वामेव परमेश्वरं किमिति न सर्वेऽपि मोक्षार्थमाश्रयन्ते? तत्राह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

सर्व एव पुरुषाः इह लोके कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्तः इन्द्राद्या देवता एव यजन्ते पूजयन्ति; न तु कश्चिदप्यनभिसंहितफलो निखिलदेवतात्मकं मामिति शेषः । कुतस्तत्? हि यस्मादस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नराज्यादिसिद्धिः क्षिप्रं भवति । चिरकालसंचितदुरितावलीमलीमसमनसः सर्वेऽपि क्षिप्रफलकाङ्क्षयेन्द्रादिदेवताराधनमात्ररूपाण्येव कर्माणि कुर्वते, न तु कश्चिदपि संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षया मामाश्रयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

किं च सर्वोऽपि लोकस्त्रिगुणात्मकत्वात्स्वस्वगुणानुरूपमेव तत्र तत्र प्रवर्तते, न तु मदाश्रयण एवेत्याभिप्रेत्याह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राख्याश्चत्वारो वर्णाः, तदेव चातुर्वर्ण्यम् । उपलक्षणमेतत् । चातुर्वर्ण्यप्रमुखमखिलमपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् मया ईश्वरेण सृष्टम् । कथं सृष्टम् ? गुणकर्मविभागशः गुणविभागेन कर्मविभागेन च । तथा हि— सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः; तेषां शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः ; तेषां शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि । रजस्तमःप्रधाना वैश्याः ; तेषां कृष्यादीनि कर्माणि । तमःप्रधानाः शूद्राः ; तेषां त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणि । एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्योपलक्षितमशेषं जगन्मयोत्पादितम् । तर्हि विषमस्वभावजगत्सृष्टिकर्तृत्वेन तव वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् ; तत्राह—तस्येति । विषमस्वभावस्य जगतो व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या अकर्तारं विद्धि । तत्र हेतुगर्भविशेषणम्— अव्ययमिति । त्रिविधपरिच्छेदरहितमित्यर्थः । विषमजगत्स्रष्टृत्वस्य मयि वास्तवत्वे हि तत्प्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिः ; तदेव मिथ्येति कुतस्तत्प्रयुक्ततद्दोषशङ्केति भावः । ननु विषमसृष्टिकर्तृत्वस्यावास्तवत्वेऽपि व्यावहारिकत्वमस्त्येव ; ततो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि व्यावहारिके त्वयि स्यातामिति शङ्कायामपि तदेवोत्तरमावर्तनीयम्— चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश इति । सृज्यमानजगद्वैषम्यं न मत्प्रयुक्तम्, किंतु प्राचीनतदीयगुणकर्मविभागप्रयुक्तम्, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' इति न्यायात् । अतो व्यवहारदृष्ट्यापि

न मयि वैषम्यादिप्रसक्तिरिति भावः । अत्र कर्तारमप्यकर्तारं विद्धीति भगवतैव जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य कण्ठरवेणोक्त्या जगत्कर्तृत्वसमानयोगक्षेमाणां जगदुपादानत्वजगदीश्वरत्वजगदन्तर्यामित्वादीनामन्येषामपि ब्रह्मधर्माणां मिथ्यात्वे इदमेव लिङ्गमिति निर्विशेषब्रह्मवादजयदुन्दुभिरयं श्लोकः ॥ १३ ॥

एतदेवाकर्तृत्वमुपपादयन्नाह—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीनि मां निरहंकारं न लिम्पन्ति नोपश्लिष्यन्ति, न बध्नन्तीति यावत् । मे ममावाप्तसमस्तकामस्य कर्मफले स्पृहापि न विद्यते । लोके ह्यहंकारफलेच्छाभ्यां कर्माणि लिम्पन्ति ; तदुभयाभावान्न मे लेपोऽस्ति ; तदभावाच्च न वास्तवं कर्तृत्वमित्यर्थः । एतच्चाकर्तृत्वं तात्पर्येणैवोच्यते न तूपचारेणेति दर्शयितुं फलरूपं तात्पर्यलिङ्गमाह— इति मामिति । उक्तप्रकारेण मामकर्तारं यो जानाति स कर्मभिर्न बध्यते । निरहंकारत्वनिःस्पृहत्वाभ्यां निर्लेपमकर्तारं मां जानन्स्वयमप्यहंकारादिशैथिल्यं प्रतिपद्य तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानान्मुच्यत इत्यर्थः । यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— 'तस्य कर्तारं मामकर्तारं कर्तृरहितं विद्धीत्यर्थः । यद्वा कर्तारमपि मां जीवविलक्षणकर्तृत्वादकर्तारं विद्धि' इति ; अत्राद्यव्याख्याने कर्तृत्वस्य कर्तृराहि-

त्यरूपेणाकर्तृत्वेन सह विरोधाप्रसक्तेः 'कर्तारमपि' इति विरोधार्थकस्यापिशब्दस्यानुपपत्तिः। कर्तारमकर्तारमपि विद्धीत्यपिशब्दस्य समुच्चयार्थकत्वे व्यवहितान्वयदोषः; यथाश्रुतान्वये च संभवति दूरान्वयो न न्याय्यः। द्वितीयव्याख्याने तु अकर्तारमिति सामान्यतः कर्तृत्वनिषेधस्य जीवसाधारणकर्तृत्वनिषेधपरत्वेन संकोचकल्पनं दोषः। किं च 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इत्युत्तरश्लोके कर्मलेपाभावेन कर्तृत्वसामान्यस्यैव निषेधावगमात्तद्विरोधः। अपि च 'कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारम्' इति स्वरसतः प्रतीयमानः कर्तृत्वाभावरूपोऽर्थः कुतस्त्यज्यते? ब्रह्मणि विश्वकर्तृत्वस्य शास्त्रप्रसिद्धेरिति चेत्, तदकर्तृत्वस्यापि 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं किं न पश्यसि? हेयक्रियाकर्तृत्वनिषेधपरमेवेदं शास्त्रमिति चेत्, न; शोकादिहेयक्रियाकर्तृत्वस्यापि ब्रह्मणि रामायणभारतादिशास्त्रप्रतिपन्नत्वेन तन्निषेधस्याप्ययोगात्। अथ शोकादिकर्तृत्वं मायामात्रमिति शास्त्रेणैव प्रतिपन्नमिति चेत्, विश्वकर्तृत्वमपि मायामात्रमिति 'अतोऽन्यदार्तम्' 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्यादिशास्त्रप्रतिपन्नं कुतो न जानीषे येनैवं दुराग्रहेण गीताशास्त्रमात्मानं च नाशयसि? विस्तरस्त्वद्वैतपञ्जरे द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

इत्थं प्रासङ्गिकमवतारस्वरूपमन्यच्च तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं निरूप्य प्रकृतमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमारभते—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

निरहंकारत्वनिःस्पृहत्वाभ्यां कृतं कर्म न बन्धकमित्येवं ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः जनकादिभिः कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमपि संप्रति कर्मैव कुरु, न तूष्णीमवस्थानं न वा कर्मसंन्यासमित्यर्थः । न केवलं त्वत्तः पूर्वैर्जनकादिभिरेव कृतम्, किं तु ततोऽपि पूर्वैर्मन्वादिभिरपीत्याह— पूर्वैरिति । पूर्वेभ्योऽपि पूर्वैः कृतम्, अत एव पूर्वतरम् अतिशयेन पूर्वम्, अनादिपरम्पराप्राप्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

कर्म कुर्वित्युक्तम्; तत्र कीदृशं कर्मेति जिज्ञासां जनयितुं प्रथमं तस्य दुर्विज्ञेयतामाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

कीदृशं कर्म कीदृशं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्र मोहिताः । तत् तस्माद्धेतोः ते तुभ्यं कर्म प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वानुष्ठाय अशुभात्संसारान्मुक्तो भविष्यसि । अत्र किमकर्मेत्यकर्मशब्देन कर्माभावो विरुद्धकर्म चोच्यते । तदुभयस्यापि हेयत्वेन ज्ञेयत्वात् त्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽप्युपादेयत्वेन प्राधान्यात्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्तिः । यद्वा 'ते कर्म' इत्यत्र 'अकर्म' इत्यपि पदच्छेदात्कर्मविकर्माकर्माणां ग्रहणम् ॥ १६ ॥

ननु विहितचेष्टा कर्म प्रतिषिद्धचेष्टा विकर्म अचेष्टा त्वकर्मेति लोकप्रसिद्धमेव वर्तते; तत्र किं त्वया वक्तव्यम्? अत आह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अत्र कर्मण इत्यादिवाक्यत्रयेऽपि 'तत्त्वमस्ति' इति पदद्वयमध्याहार्यम् । कर्मणोऽपि तत्त्वं बोद्धव्यम्, तथा विकर्मणोऽकर्मणश्च । हि यस्मादेवं तस्मात् गहना दुर्विज्ञेया कर्मणो गतिः तत्त्वम् । कर्मणो गतिरिति विकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणम् । पूर्ववदकर्मण इत्यपि पदच्छेदेन वा तयोर्ग्रहणम् ॥ १७ ॥

कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वम्? तत्राह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

कर्मणि अकर्मणि इति च विषयसप्तमी । तथा च कर्मणि विषये यस्तु अकर्म कर्माभावं पश्येत्, अकर्मणि च कर्माभावविषये यः कर्म पश्येत्, स मनुष्येषु बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृदित्यन्वयः । अयमर्थः—यथा नद्यादिषु नावमारुह्य गच्छतस्तीरवृक्षेषु वस्तुतो गमनरहितेषु नौकागमनोपाधिकं गमनं प्रतीयते, तथा अन्तःकरणे कर्म कुर्वाणे सति तदुपाधिकमात्मनि कर्म प्रतीयते 'अहं करोमि' इति । तस्मिन्नात्मधर्मतया प्रतीयमाने कर्मणि विषये कर्माभावं पश्येत्, वस्तुतः कर्माभाववत्येवेदं कर्म प्रतीयते इति पश्येदित्यर्थः । तथा च आत्मधर्मतया सर्वलोकप्रसिद्धस्य कर्मणो वृक्षगमनस्येव प्रति-

पन्नोपाधावभाव एव तत्त्वमित्युक्तं भवति। अयमर्थो भागवते स्पष्टमुक्तः— 'यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव नभोन्तरम्। चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तैवाहंधिया स्मृतः' इति। श्रुतिरपि-- 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। अत्राप्युक्तम्— 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इति। अनेन विकर्मणोऽपि तत्त्वमुक्तं भवति; कर्मणीत्यस्य विहितप्रतिषिद्धोभयकर्मसाधारणत्वात् विहितस्येव निषिद्धस्यापि प्रतिपन्नोपाधावात्मन्यसत्त्वेन अकर्म यः पश्येदिति तत्त्वविधानांशस्यापि तुल्यत्वाच्च। एवं प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वमुक्तम्। द्वितीयपादेन त्वकर्मणस्तत्त्वमुच्यते— अकर्मणि च कर्मेति। यथा हि चक्षुषा दूरतः प्रेक्ष्यमाणेषु पुरुषेषु गच्छत्स्वप्यगमनं प्रतीयते, तथा त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेष्वपि देहेन्द्रियादिषु 'अहं निर्व्यापारस्तूष्णीमासे' इति व्यापाराभावरूपमकर्म प्रतीयते। तस्मिन्नकर्मणि विषये कर्म पश्येत् कर्मवत्येवेदमकर्म प्रतीयत इति पश्येत्, तूष्णीमास इत्यभिमानस्यैवान्ततः कर्मत्वात्। तथा च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानस्याकर्मणः पूर्ववत्प्रतिपन्नोपाधावभाव एव तत्त्वमित्यर्थः। एवं यः कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वं जानाति सः मनुष्येषु कर्माधिकारिषु बुद्धिमान्, विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिहानेन कर्मानुष्ठातृत्वात्; स एव युक्तः पूर्वाध्यायोक्तकर्मयोगी; स एव कृत्स्नकर्मकृत् सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये तत्कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भावादिति भाष्यनिष्कृष्टोऽर्थः प्रदर्शितः। यदत्र— 'कर्मणि परमेश्वराराधनरूपे अकर्म कर्मेदं न भवति

बन्धकत्वाभावादिति यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायकरत्वेन बन्धकत्वात्कर्मेदमिति यः पश्येत्स बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्वव्याख्यानम्; तद्भाष्य एव निरस्तमिति नास्माभिस्तत्र मुखं दीयते। यत्तु पैशाचभाष्ये— 'कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारात्मनि अकर्म नित्यसिद्धमात्मरूपमधिष्ठानत्वेन यः पश्येत्, अकर्मण्यात्मस्वरूपे च कर्माध्यस्तं यः पश्येत्, स बुद्धिमान्परमार्थदर्शी' इति व्याख्यातम्, तदिष्टमस्मदाचार्यस्वामिशंकरभगवत्पादभाष्यानुसारित्वात्। यत्पुनरत्र रामानुजेन व्याख्यातम्— 'अकर्मशब्देन कर्मेतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते। कर्मणि क्रियमाण एव आत्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येदित्यर्थः। क्रियमाणमेव हि कर्म आत्मयाथात्म्यानुसंधानेन ज्ञानाकारं भवति। तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया कर्माकारं भवति' इति, तदसत्; 'उभौ तौ न विजानीतः' इति भगवतैवात्मयाथात्म्यज्ञानस्य कर्मविरोधित्वोक्त्या कर्मणस्तदाकारत्वायोगात्, 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादिना आत्मज्ञाने सति कर्मनिषेधेन तज्ज्ञानस्य कर्माकारत्वायोगाच्च। यच्चात्र माध्वव्याख्यानम्— 'कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाहं चित्प्रतिबिम्बः स्वातन्त्र्येण न किंचित्करोमीति स्वस्य कर्माभावं पश्येत्' इति, तत्तुच्छम्; 'किं कर्म किमकर्मेति' इति 'अकर्मणश्च बोद्धव्यम्' इति च पूर्वश्लोकयोः कर्माभाववाचिन एवाकर्मशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्य तदैकार्थ्यौचित्येन विष्णुकर्मवाचित्वायोगात्, 'तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारम्' इति भग-

वदुक्त्या विष्णोरपि वस्तुतः कर्मासंभवाच्चेत्यतो यथोक्त एवार्थः ॥

तमिमं कर्मण्यकर्मादिदर्शिनं स्तौति षड्भिः—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

द्विविधः कर्माकर्मतत्त्वज्ञ आरुरुक्षुरारूढश्च । तयोरुभयोरपि स्तुतिः । तत्रारुरुक्षुविषये— यस्य कर्माकर्मतत्त्वविदः सर्वे समारम्भाः आरभ्यमाणानि कर्माणि कामसंकल्पेन फलेच्छया वर्जिताः, तं बुधाः पण्डितमाहुः । तत्र हेतुः— यतस्तैः समारम्भैर्जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि कर्माणि यस्य तम् । आरूढविषये तु— यस्य परमार्थदर्शिनः सर्वे लौकिका वैदिका वा समारम्भाः कामेन फलेच्छया संकल्पेन च 'एतदर्थमहमिदं करिष्ये' इति फलेच्छाप्रयुक्तेन मनोवृत्तिविशेषेण वर्जिताः वृथाचेष्टामात्ररूपा भवन्ति । ज्ञानी हि प्रवृत्तश्चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तश्चेज्जीवनार्थं चेष्टते । स्पष्टमन्यत् ॥१९॥

ननु कामसंकल्पवर्जितमपि कर्म कर्मस्वाभाव्यात्कुतो न बध्नातीति तत्राह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥

नित्यतृप्तः निजानन्दलाभेन नित्यं तृप्तः सर्वत्र निराकाङ्क्षः, निराश्रयः निर्गतः कर्माश्रयीभूतदेहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शिनो यस्मात्स निरा-

श्रय: देहाद्यभिमानशून्य: । एतच्च कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वेत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयम् । निराश्रयत्वात्कर्तृत्वाभिमानरूपकर्मासङ्गत्याग:, नित्यतृप्तत्वात्फलासङ्गत्याग इति विवेक: । एवं कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा लोकसंग्रहार्थं लोकनिन्दापरिहारार्थं वा कर्मणि लौकिके वैदिके च अभित: साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति । ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इति न कर्मस्वाभाव्यशङ्कावकाश इत्यर्थ: ॥ २० ॥

यदैवमतिविक्षेपकं साङ्गोपाङ्गयागाद्यनुष्ठानमपि ज्ञानिनो न बन्धकम्, तदा शरीरस्थितिमात्रसाधनमविक्षेपकं भिक्षाटनादिकं न बन्धकमिति किमु वक्तव्यमित्याह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह: ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

शारीरं शरीरनिर्वाहमात्रप्रयोजनं कर्म भिक्षाटनादिकं कुर्वन् किल्बिषं संसारबन्धं नाप्नोतीति प्रथममन्वय: । भिक्षाटनमपि न कामवशात्, किं तु प्रारब्धदेहवासनामात्रादित्याह— निराशीरिति । निर्गता आशिष: कामा यस्मादिति निराशी: । तत्र हेतु:— यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह इति । लोके हि कामना स्वार्थं स्वपरिग्रहार्थं वा भवति । ज्ञानिनस्तु न तावत्स्वार्थं कामनास्ति, यतचित्तात्मत्वात् । चित्तं मन:, आत्मा सबाह्येन्द्रियो देह: । यतौ नियमितौ चित्तात्मानौ येन स तथोक्त: ।

चपलचित्तस्य चपलजिह्वाचक्षुरादेरेव हि पुरुषस्य 'इदं मे स्यात्' इति कामना । न तु यतचित्तात्मनः; यदाहुः— 'अजिह्वः पण्डकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥ इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ अद्य जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । स्कन्नवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च । योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दारुणम् । चतुर्युगाद्भयं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥ हितं मितं मनोरामं वचः शोकापहं च यत् । श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सांनिध्ये विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः । सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते' इति । अतो यतचित्तात्मनो न स्वार्थं कामनास्ति; नापि स्वपरिग्रहार्थम्, त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वादित्यर्थः । एवं निराशीः शारीरं कर्म केवलं स्वयं कर्तृत्वाभिमानशून्यः पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्न बध्यते ॥ २१ ॥

'शारीरं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इत्युक्त्या शरीरस्थितिहेतोरन्नादेर्याचनादिना संपादने प्राप्ते नियममाह—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

अत्र कृत्वापि न निबध्यत इत्यनेन 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इति पूर्वोक्तार्थमनूद्य तत्र यदृच्छालाभसंतुष्टत्व-

गुणो विधीयते । अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः, तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययः । यदृच्छालाभेत्यनेन च 'अयाचितमसंक्लृप्तम्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धयाचनासंकल्पादिप्रयत्नस्यैव निषेधः, न तु शास्त्रानुमतप्रयत्नस्यापि । अतः 'भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेत्' इति शास्त्रोक्तप्रयत्नस्य न बाधः । ननु शास्त्रानुमतप्रयत्नं विना याचनादेर्निषिद्धत्वे शीतोष्णादिपीडितः कथं निर्वहेत्? तत्राह— द्वन्द्वातीत इति । शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वान्यतीतोऽतिक्रान्तः । समाधिदशायां द्वन्द्वास्फुरणाद्व्युत्थानदशायां स्फुरणेऽपि तेषां मिथ्यात्वनिश्चयान्न तेन पीड्यमानोऽपि क्षोभं गच्छति स्वप्नानुभूतद्वन्द्वैरिव जागरित इत्यर्थः । द्वन्द्वातीतत्वे हेतुः— विमत्सर इति । सुखदुःखादिहेतुस्वप्रारब्धकर्मनिरूपणेन शीतोष्णवर्षातपादिषु विगतमत्सर इत्यर्थः । ननु यदृच्छयाप्यन्नादेरलाभे कथं शरीरस्थितिः? तत्राह— समः सिद्धावसिद्धौ चेति । यदृच्छालाभस्य सिद्ध्यसिद्ध्योस्तुल्यः । लाभालाभप्रयुक्तशरीरस्थितिनिमित्तहर्षविषादरहित इति यावत् । एवंभूतः कृत्वापि न निबध्यते ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादिति पूर्वोक्तस्यैवानुवादः ॥ २२ ॥

'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इति श्लोकोक्तमेव विवृणोति—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञाननिष्ठस्य, अत एव मुक्तस्य कर्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्य, अत एव गतसङ्गस्य फलासङ्गरहितस्य, एवंविधस्य

लोकसंग्रहाद्यपेक्षया यज्ञादिनिर्वृत्त्यर्थमाचरतः कर्म यज्ञादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यत इति समग्रं प्रविलीयते नश्यति ॥ २३ ॥

ननु क्रियमाणं कर्म कथं फलमजनयित्वैव नश्यति? ब्रह्मज्ञानेन सकलक्रियाकारकस्वरूपोपमर्दादित्याह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अर्प्यतेऽनेन हविरिति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुह्वादिकं मन्त्राश्च; जुह्वादेः साधकतमत्वान्मन्त्राणां च प्रकाशकत्वात्। तथा अर्प्यतेऽस्यै देवतायै हविरित्यर्पणं संप्रदानं देवता। अर्प्यतेऽस्मै फलायेत्यर्पणं स्वर्गादिकम्। एवमर्प्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं देशकालादि। तदेतत्सर्वमर्पणशब्दवाच्यं जुहूमन्त्रदेवतास्वर्गदेशकालादिकारकजातं ब्रह्मैव ज्ञानी पश्यति; न तु लोकवज्जुह्वादिरूपेण गृह्णाति, अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्याभावात्सर्वस्य च ब्रह्मण्यध्यस्तत्वादित्यर्थः। एवं हविः पुरोडाशादिकम्; तदपि ब्रह्मैव। ब्रह्म अग्नौ इति पदद्वयम्। यस्मिन्नग्नौ हविः प्रक्षिप्यते सोऽपि ब्रह्मैवेत्यर्थः। तथा येन कर्तृकारकेण कर्म क्रियते तदपि कारकं ब्रह्मणेति कर्तरितृतीययानूद्य प्रकृत्या ब्रह्मेति विधीयते। हुतं हवनम्। भावे निष्ठा। तदपि ब्रह्मैवेत्यनुषङ्गः। इत्थं ब्रह्मकर्मसमाधिना, ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म, तस्मिन्समाधिर्ज्ञानं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम्, न तुच्छं स्वर्गादिकमिति ज्ञानफलोक्तिः। अतो युक्तमेवोक्तम्

'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' इति। ब्रह्मकर्मसमाधेः पुरुषस्य तत्त्वज्ञानोपमर्दितक्रियाकारकफलभेदबुद्धित्वेन तदीयकर्मणामकर्मत्वादिति 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः। अत्र 'ब्रह्मार्पणमित्यर्पणादिकारकाणां ब्रह्मातिरेकेणासत्त्वं नोच्यते, किं तु नाम ब्रह्मेत्यादिवदर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिः परम्' इति व्याख्यानस्य भाष्य एव निरस्तत्वात्तदनुवर्तिनो माध्वरामानुजादयोऽपि भाष्याक्षरैरेव शिक्षणीया इति नास्माभिः प्रयत्यते ॥ २४ ॥

एवं कर्मबन्धनिवर्तकत्वेनात्मज्ञानं प्रशंसितम्। इदानीं मुख्ययज्ञत्वेन स्तोतुं यज्ञभेदानाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

देवा इन्द्राग्न्यादय इज्यन्ते येन स दैवः। तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपम् अपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते नित्यं श्रद्धयानुतिष्ठन्ति। अथापरे तु तत्त्वज्ञाननिष्ठाः ब्रह्माग्नौ, ब्रह्म तत्पदार्थः, तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैवात्मनैव उपजुह्वति प्रक्षिपन्ति। इत्थंभावे तृतीया। सोपाधिकमात्मानं निरुपाधिकब्रह्मरूपेण पश्यन्तीत्यर्थः। यज्ञशब्दस्यात्मनामसु यास्केन पठितत्वादात्मनामत्वमवगम्यते। एवं जीवब्रह्माभेदज्ञानं यज्ञत्वेन निरूप्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इति स्तोतुम् ॥ २५ ॥

तत्र वैदिकश्रेयःसाधनानि सर्वाण्यपि यज्ञत्वेन निरूपयन्निन्द्रियसंयमाख्यं यज्ञमाह—

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

अन्ये प्रत्याहारपराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः स्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य संयमाग्निषु जुह्वति । धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमः । तदुक्तं योगपातञ्जले— 'त्रयमेकत्र संयमः' इति । तत्र धारणा नाम हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनम् । तत एकत्र धृतस्य चित्तस्य ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स द्विविधः— संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । ध्येयाकारवृत्तिप्रतिभासे संप्रज्ञातः, तस्या अपि निरोधे चित्तनिरोधादसंप्रज्ञातः । इति योगशास्त्रप्रक्रिया । एवं चोक्तलक्षणा ये धारणाध्यानसमाधिरूपाः संयमाः, त एवाग्नयः, तेष्विन्द्रियाणां हवनं नाम धारणादिसिद्ध्यर्थं तेषां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारः । तस्मिन्हि संपद्यमाने विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं भवति । सोऽयं समाध्यवस्थायामखिलेन्द्रियवृत्तिनिरोधरूपः संयमयज्ञ उक्तः ॥

इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषशून्यत्वेन विषयभोगो यः सोऽप्येको यज्ञ इत्याह—

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥

एवं योगशास्त्ररीत्या लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थानं च यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकसमाधिरूपं यज्ञान्तरमाह—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

द्विविधः समाधिः— लयपूर्वको बाधपूर्वकश्चेति। तत्रारम्भणाधिकरणन्यायेन पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्राहंकारमहत्प्रकृतीनामुत्तरोत्तरस्वस्वकारणातिरेकेणासत्त्वं ज्ञात्वा प्रकृतेरपि चैतन्येऽध्यस्ततया तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमनुसंधाय चैतन्यमात्रानुचिन्तनं लयपूर्वकः समाधिः । एवं चिन्तनेऽपि महावाक्यार्थसाक्षात्काराभावेनाविद्याक्षयविरहात्पुनः प्रपञ्चोत्थितिरस्तीति सुषुप्तिवदयं सबीजः समाधिर्न मुख्यः । मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ निःशेषतत्कार्यनिवृत्तेर्निर्बीजो बाधपूर्वकः समाधिः । सोऽयमनेन श्लोकेनोच्यते । तथा हि— इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि । मनोबुद्ध्योरान्तरयोः कर्मणी संकल्पाध्यवसायौ। प्राणादीनां कर्माणि— प्राणस्य बहिर्नयनम्, अपानस्याधो नयनम्, व्यानस्याकुञ्चनप्रसारणादि, समानस्य समनयनम्, उदानस्योर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिरूपसप्तदशात्मकं लिङ्गशरीरमुक्तम् । तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं सर्वाणीति विशेषणम् । तदेतानि सर्वाण्यपीन्द्रियप्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ, आत्मविषयकसंयमो धारणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिरूपः तत्परिपाकेण यो योगः निरोधापरपर्यायोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्बाधपूर्वकः,

स एवाग्निः, तस्मिन् ज्ञानदीपिते, ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः, तेन अविद्यातत्कार्यनाशनेन स्नेहेन प्रदीप इव दीपिते अत्यन्तमुज्ज्वलिते लिङ्गशरीरमपरे जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः । अत्र सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति च विशेषणैरग्नावित्येकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति तदनुगुणमित्थं व्याख्यातमित्यनुसंधेयम् ॥

एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्च यज्ञानुक्त्वा अधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह—

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्यत्याग एव यज्ञो यज्ञबुद्ध्यानुष्ठेयो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । एवं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाष्टाङ्गयुक्तः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः । अत्र यज्ञशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः । स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च; विधिवद्वेदाभ्यासनिष्ठास्तदर्थज्ञाननिष्ठाश्चेत्यर्थः । यज्ञान्तरमाह— यतयः संशितव्रताः । यतयः प्रयतनशीलाः सम्यक्शितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः; व्रतयज्ञा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ २९ ॥

अत्रेदं योगशास्त्रनिरूपितं प्राणायामस्वरूपं प्रथममवगन्तव्यम्— प्राणापानवृत्तिनिरोधः प्राणायामः । स च त्रिविधः— रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति । शरीरान्तर्गतस्य वायोर्बहिरुच्छ्वासेन निःसरणे रेचकः । बहिःस्थस्य वायोरन्तर्निश्वासेन प्रवेशने पूरकः । उच्छ्वास-निश्वासनिरोधेन निश्चलतयावस्थाने कुम्भकः । स च द्विविधः—— आन्तरकुम्भको बाह्यकुम्भकश्चेति । तत्र पूरकानन्तरं क्रियमाणः श्वासप्रश्वासनिरोधोऽन्तःकुम्भकः ; रेचकानन्तरं क्रियमाणस्तु बहिः-कुम्भक इति । सोऽयं त्रिविधोऽपि प्राणायामो देशकालसंख्याधि-क्येनाभ्यस्यमानो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति । यथा हि घनीभूतस्तूलपि-ण्डः प्रसार्यमाणो विरलावयवतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तद्वत् । तथा हि—— स्वभावसिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वाद-शाङ्गुलपर्यन्ते श्वासः समाप्यते, तत एव च परावृत्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिः । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वा निर्गच्छन्नासिकान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षट्त्रिंशदङ्गु-लपर्यन्ते वा देशे समाप्यते । एवं प्रवेशोऽपि तावानवगन्तव्यः । तत्र बाह्यदेशव्याप्तिः सूक्ष्मं तूलं धृत्वा तच्चालनेन निश्चेतव्या । अन्तस्तु पि-पीलिकास्पर्शसदृशेन चेयं देशपरीक्षा । रेचककाले प्रणवस्यावृत्तयो द-श विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः कालपरीक्षा । अस्मिन्मासे प्रत्यहं दश रेच-काः आगामिनि विंशतिः तदुत्तरमासे तु त्रिंशदित्यादिभिः संख्याप-रीक्षा । पूरकेऽप्येवमेव योज्यम् । कुम्भके तु यद्यपि देशव्याप्तिर्नाव-

गम्यते, तथापि कालसंख्याव्याप्तिरुक्तरीत्यावगन्तव्या । एवं रेचकपूरककुम्भकभेदेनोक्तात्प्राणायामत्रयादन्योऽपि चतुर्थः प्राणायामोऽस्ति । सोऽपि कुम्भकाख्य एव । तत्र रेचकपूरकापेक्षस्तृतीयः कुम्भकः । चतुर्थस्तु तदनपेक्षस्तृतीयकुम्भकाभ्यासपाटवजन्मा धारणाख्ययोगाङ्गनिष्पादकः । अत्र निद्रातन्द्रादिदोषयुक्तानां रेचकादित्रयम्, तद्रहितानां तु चतुर्थ इति विवेकः । सोऽयं चतुर्विधः प्राणायामोऽत्र प्रतिपाद्यते । श्लोकस्यायमर्थः—प्राणायामपरायणाः अपरे नियताहाराः 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्' इत्यादिशास्त्रनियताहाराः सन्तः प्राणे उच्छ्वासाख्यप्राणवृत्तौ अपानं निश्वासाख्यामपानवृत्तिं जुह्वति प्रक्षिपन्ति; रेचकाख्यप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा अपाने अपानवृत्तौ प्राणं तद्वृत्तिं जुह्वति; पूरकप्राणायामं कुर्वन्ति । एवं रेचकपूरकोक्त्यैव तदविनाभूतः प्राणापानोभयवृत्तिनिरोधरूपः कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामोऽप्यर्थादुक्तो भवति । एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकप्राणायाममाह— प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणेषु प्राणानपरे जुह्वति । पूरके प्राणगतेरुच्छ्वासस्य निरोधः, रेचके त्वपानगतेर्निश्वासस्य, कुम्भके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण त्रिष्वपि प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाञ्जुह्वति । सर्वाण्यपि हीन्द्रियाणि प्राणाधीनानि प्राणशब्दवाच्यानि चेति वाजसनेयकादिषु प्रसिद्धम् । तथा च सारथिनिगृहीतरज्जुभिरिव रथाश्वानां कुम्भकनिगृहीतैः प्राणैस्तदधीनचेष्टानां सर्वेन्द्रियाणामपि निग्रहो भवति । सोऽयं निग्रहोऽत्र

प्राणान्प्राणेषु जुह्वतीत्यनेनोच्यते ॥ २९ ॥

एवं दैवयज्ञादिप्राणायामान्तद्वादशविधयज्ञानां वेदने करणे च फलमकरणे दोषं चाह सार्धेन—

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

यज्ञान्विदन्ति जानन्ति लभन्त इति च यज्ञविदो यज्ञाभिज्ञास्तत्कर्तारश्च । त एते सर्वैरपि यज्ञैर्ज्ञातैरनुष्ठितैश्च क्षपितकल्मषाः क्षीणपापा भवन्ति । कर्तारस्तु न केवलं क्षीणपापाः, किं तु यज्ञान्निर्वर्त्य तदवशिष्टममृताख्यमन्नं भुञ्जानाश्चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा सनातनं ब्रह्म यान्ति मुच्यन्ते । यस्य तु पुनरेतेषु यज्ञेष्वेकोऽपि यज्ञो नास्ति, तस्यायज्ञस्य अयं सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यल्पसुखदो मनुष्यलोकोऽपि नास्ति, शिष्टगर्हितत्वात्; कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्यः ? तस्मादवश्यं यज्ञाः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत्र वेद एव प्रमाणमित्याह—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

एवमुक्तरीत्या बहुविधा एते यज्ञाः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितता विस्तृताः । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तानि च वेदवाक्यानि

विस्तरभिया नोदाहृियन्ते । यस्मिन्मुखे वेदो जातस्तस्मिन्नेव मुखे वितता एते यज्ञाः; तथा च वेदवदेते विश्वसितव्या इत्यपि कश्चिदर्थो ध्वन्यते । एवं यज्ञानां प्रामाणिकत्वेनावश्यकर्तव्यत्वमुक्त्वा आत्मनस्तच्छ्लेषाभावं दर्शयति— कर्मजानिति । तान्सर्वान्यज्ञान् कर्मजान्विद्धि कायिकवाचिकमानसिककर्मजानेव जानीहि; न त्वात्मजान्, तस्यासङ्गोदासीनत्वात् 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः, असङ्गो न हि सज्जते' इति श्रुतेः । एवमात्मानमकर्तारं ज्ञात्वा कर्मबन्धाद्विमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥

उक्तेषु यज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इत्याकाङ्क्षायामाह—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

अत्र द्रव्यमयाद्यज्ञादित्येतज्ज्ञानयज्ञातिरिक्तसर्वकर्मयज्ञोपलक्षणार्थम्, सर्वं कर्मेति वाक्यशेषात् । कर्मयज्ञापेक्षया ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रशस्ततरः; यस्मात् सर्वम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकं श्रौतम् अखिलं निरवशेषमौपासनादिकं स्मार्तं च कर्म; यद्वा सर्वमिति कर्मकाण्डोक्तमशेषमग्निहोत्राद्यात्मकम् अखिलमित्युपासनाकाण्डोक्तमनवशेषमुपासनात्मकं च कर्म, ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे परिसमाप्यते अन्तर्भवति ज्ञानोपेक्षितचित्तशुद्धिसंपादनेन ज्ञाने पर्यवस्यति, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतेः । अतः प्राधान्याज्ज्ञानयज्ञ एव श्रेयानित्यर्थः । पार्थेत्यनेनैव संबोधनसिद्धावपि परंतपेत्यनेन—यथा शत्रुसंतापकतया त्वमखिलेष्वपि पार्थेषु मुख्यः, तथा ज्ञानयज्ञो-

ऽपि संसाराख्यशत्रुसंतापकतया सर्वयज्ञेषु मुख्य इति व्यज्यते ॥

एतादृशज्ञानावाप्तावुपायः क इत्यत्राह—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तत् सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानम् आचार्यानभिगम्य तेषां प्रणिपातेन ; प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारः । ततः परिप्रश्नेन ; परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोः प्रसादावगत्या प्रश्नः कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति । ततः सेवया उपदेशावसरानुवर्तनेन च प्राप्यत इति विद्धि । एवमावर्जिताः सन्तो ज्ञानिनः शास्त्रनिपुणाः तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चाचार्याः ते तुभ्यं ज्ञानम् उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन संपादयिष्यन्ति । अनुभवनिष्ठैरेवोपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमम् , न तु केवलशास्त्रज्ञैरिति दर्शयितुं तत्त्वदर्शिन इति विशेषणम् ; ‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ इति श्रुतेः । अत्र श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारिणमिति हि व्याख्यातम् । तत्त्वदर्शिन इति च बहुवचनं पूजायाम् ; न त्वाचार्यबहुत्वाभिप्रायेण, एकस्मादेव तत्त्वदर्शिनो ज्ञानोदये सत्यन्याभिगमनवैयर्थ्यात् । उपदेक्ष्यन्तीति च स्वयमुपदिशत्येव भगवति पारोक्ष्यनिर्देशः ॥ ३४ ॥

एवं संपादितस्य ज्ञानस्य फलमाह सार्धैस्त्रिभिः—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा । 'पाकं पचति' इतिवदेकस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया पुनः प्रयोगः । प्राप्येति यावत् । एवम् इदानीमिव मोहं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं न पुनर्यास्यसि । तत्र हेतुः— येन ज्ञानेन भूतानि भीष्मद्रोणादीनि अर्थो अपि च अशेषेण कार्त्स्न्येन सर्वं जगदपि आत्मनि त्वयि द्रक्ष्यसि 'मदविद्याकल्पितोऽयं भीष्मादिप्रपञ्चो मद्व्यतिरेकेण नास्ति' इत्युपलप्स्यसे । ननु परब्रह्मणि त्वयि खलु प्रपञ्चः कल्पितः; तत्राह— मयीति । मद्रूपे त्वदात्मनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु पापप्रतिबन्धे जाग्रति कथमेवं दर्शनं स्यात्? तत्राह—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदित्यसंभाविताभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ । यद्यपि त्वय्यसंभावितोऽयमर्थः, तथापि ज्ञानमाहात्म्यवर्णनायाभ्युपेत्योच्यते । सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यः अतिशयेन पापकृत्त्वमसि, तथापि सर्वं वृजिनं दुस्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानलक्षणप्लवेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

'तरिष्यसि' इत्युक्त्या समुद्रवत्स्थितस्यैव पापस्यातिलङ्घनमात्रं न तु नाश इति मा मंस्था इत्याह—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

एधांसि काष्ठानि शुष्काण्यार्द्राणि च सम्यगिद्धः प्रज्वलितः अग्निः यथा भस्मीभावं नयति, तथा ज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि च भस्मसात्कुरुते तत्कारणाज्ञाननाशेन निर्बीजत्वं नयति ; 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यादिश्रुतेः। यद्यपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुत्या 'अनारब्ध-कार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः' 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषवि-नाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यादिब्रह्ममीमांसान्यायैश्च ज्ञानोत्पादकदेहा-रम्भकस्य प्रारब्धफलकर्मणो भोगेनैव तद्देहान्ते नाशः ; संचितागा-मिनां तु ज्ञानेन विनाश इति व्यवस्थापितम्। तथाप्युत्तरपूर्वाघयो-रिव प्रारब्धकर्मणोऽपि मूलाज्ञाननाशेन निर्बीजस्यैव सतः 'तस्य तावत्' इति श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या दग्धपटन्यायेन भोगप्रदत्वस्य तत्र प्रतिपादनात्सर्वकर्मणां निर्बीजतापादनरूपं भस्मीकरणं न विरुध्यत इति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

ननु ज्ञानेनेव कर्मणापि पापक्षयः श्रूयते, 'सर्वपाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इत्यादिश्रुतेः ; अतः कर्मा-पेक्षया ज्ञानस्य को वातिशयः ? तत्राह—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

हि यस्मात्कारणाज्ज्ञानं कर्ममूलभूताज्ञानविनाशनेन निर्बीजत्वरूपं कर्मभस्मीभावं संपादयति, न तु कर्मवदुपरिप्लवतयैव पापं मार्ष्टि, यदाहुः— 'कर्मणा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इष्यते' इति ;

तस्मात् ज्ञानेन समूलपापनिवर्तकेन सदृशं पवित्रं पापशोधकम् इह कर्मणां मध्ये न विद्यते ॥ ३८ ॥

एतादृशं ज्ञानं किमिति न सर्वेषां झटित्युत्पद्यत इत्यत्राह सार्धेन—

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

तत् ज्ञानं योगसंसिद्धः पूर्वोक्तेन कर्मयोगेण योग्यतामापन्नः तत्परिपाचकेन कालेन स्वयमेव अनायासेन स्वात्मनि विन्दति लभते ; न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः । सत्यपि कर्मयोगे श्रद्धादिरहितस्य ज्ञानं नास्ति, तस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वात् ; अतस्तदावश्यिकमित्याह— श्रद्धावानिति । गुरूपदिष्टार्थे इदमित्थमेवेत्यास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा, तद्वाञ्श्रद्धालुः । एतादृशस्याप्यालस्ये वृथैव श्रद्धा भवति ; अत आह— तत्पर इति । तदेकनिष्ठ इत्यर्थः । श्रद्धालुस्तत्परोऽपि प्रामादिकादिन्द्रियपारवश्यात् 'वायुर्नावमिवाम्भसि' इत्युक्तन्यायेन ज्ञानाच्च्यवत इति संयतेन्द्रिय इत्युक्तम् । तादृशः पुरुषोऽवश्यं ज्ञानं लभते । तर्हि ज्ञानसाधनकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञानस्येव मोक्षसाधनज्ञानलाभानन्तरं मोक्षस्य विलम्बोऽस्ति ? नेत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिम् अचिरेण अव्यवधानेनैव प्राप्नोति ; न हि दीपोदयानन्तरमन्धकारनिवृत्तौ विलम्बोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र च संशयो न कर्तव्यः, तस्य सर्वानर्थमूलत्वादित्याह—

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

अज्ञः अनधीतशास्त्रतयात्मज्ञानशून्यः । अश्रद्दधानस्तु गुरूपदिष्टार्थे इदमित्थं न भवतीति विपर्ययरूपनास्तिक्यबुद्धिमान् । संशयात्मा तु इदमेवं भवति न वेति सर्वत्र संशयाविष्टचित्तः । एते त्रयोऽपि भ्रष्टपुरुषार्थतया नश्यन्त्येव । संशयात्मा तु विनश्यति विशेषेण नश्यति । यतः संशयात्मनः नायं लोकोऽस्ति न च परलोकः; ततो न किंचिदपि सुखमस्ति । अज्ञाश्रद्दधानयोरामुष्मिकमेव सुखं नास्ति, तयोर्भोजनाद्यैहिकसुखसत्त्वात् । संशयात्मनस्तु नोभयमपि । संशयस्य परस्परविरुद्धकोटिद्वयावलम्बित्वेन यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा मोक्षमार्गप्रवृत्तिस्तां प्रतिबध्नाति, यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारप्रवृत्तिस्तां निरुणद्धीति । एवमन्यत्रापि । तस्मात्संशयात्मा सर्वतः पापिष्ठ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

अतीताध्यायद्वयोक्तं कर्मज्ञानयोगप्रपञ्चनं चतुर्थाध्यायार्थः । तत्र योगसंन्यस्तकर्माणमित्यनेन तृतीयाध्यायार्थप्रपञ्चोपसंहारो दर्शितः । योगेनेश्वराराधनार्थकर्मानुष्ठानलक्षणेन संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि

कर्माणि येन तं तथोक्तम् । ज्ञानसंछिन्नसंशयमित्यनेन द्वितीयाध्यायार्थ-प्रपञ्चोपसंहारः । ज्ञानेन तत्त्वंपदार्थैक्यविषयकेण कर्मयोगफलभूतेन सं-छिन्नाः संशयाः 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया येन तं तथोक्तम् । अत एव 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इत्यादिश्रुति-प्रसिद्धपरमपुरुषार्थलाभवत्त्वादात्मवन्तं मुक्तं कर्माणि न निबध्नन्ति ॥

एवमध्यायार्थमुपसंहृत्य अर्जुनस्य तदनुष्ठेयतामुपदिशति—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

यस्मात्कर्मज्ञानयोगी मुच्यते, यस्माच्च संशयः पापीयान्, त-स्मात् आत्मनो यदज्ञानमविवेकस्तेन संभूतं हृदि स्थितमेनं शोका-दिनिमित्तं संशयं ज्ञानासिना विवेकखड्गेन च्छित्वा योगं कर्मज्ञान-रूपम् आतिष्ठ आश्रय । तत्र च प्रथमं कर्मयोगमेव ज्ञानसिद्ध्य-र्थमाचरेत्याह— उत्तिष्ठेति । युद्धायोत्तिष्ठ । भारतेत्यनेन भरतवं-शोद्भवस्य तव स्वविहितं युद्धानुष्ठानमेव 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यादिप्रागुक्तरीत्या कर्मयोग इति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥

———— ❀ ————

पञ्चमोऽध्यायः ॥

चतुर्थेऽध्याये कर्मज्ञानयोगौ प्रपञ्चितौ । पञ्चमे तु संन्यासस्वरूप-निरूपणमुखेन तावेव प्रपञ्च्येते । तत्र 'शारीरं केवलं कर्म कुर्व-न्नाप्नोति किल्बिषम्' इत्यादिना कर्मसंन्यास उक्तः, पुनः 'योग-मातिष्ठोत्तिष्ठ' इति कर्मयोगश्च । तयोर्यत्प्रशस्यं तदेवानुष्ठेयमिति तद्बुभुत्सया

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अयमत्रार्जुनस्याभिप्रायः— कर्मसंन्यासकर्मयोगौ भवतोपदिष्टौ । तयोः किमेकपुरुषानुष्ठेयत्वं किं वा भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वम् ? नाद्यः ; कर्मतत्त्यागयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरुद्धत्वेन युगपदेकस्य तदनुष्ठा-नासंभवात् । न च कालभेदेन तत्संभवति, विद्वदविद्वदवस्थाभेदेन विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेन वा संन्यासकर्मयोगयोरेकत्राविरोधादिति वाच्यम् ; विद्वत्संन्यासस्य विद्योत्तरकालिकत्वेन ज्ञानाङ्गत्वाभावात्, 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्य ज्ञानार्थसंन्यासस्यैवात्र वि-चार्यमाणत्वात्, विरक्तस्यैव कर्मयोगेऽप्यधिकारित्वेन संन्यासकर्मयो-गयोर्विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदव्यवस्थाया अप्ययोगात् । अत एक-पुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे युगपत्कालभेदेन वा तयोरनुष्ठानासंभवादर्थादन्य-

तरकर्तव्यताप्राप्तौ यत्प्रशस्तं तदेव कर्तव्यमिति तदेकमेव मां प्रत्यु-
पदेष्टुमुचितम् , न तु द्वयमपि । अत एव न द्वितीयः ; कर्मसंन्या-
सयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वे अन्यतरानुष्ठानाय मां प्रत्येकस्यैवोपदेष्टव्यत्वा-
त् । तथा च पक्षद्वयेऽपि कर्मसंन्यासयोर्मध्ये प्रशस्तमिदमेव त्वदनु-
ष्ठेयमिति निश्चित्य वक्तव्यमिति । यद्यपि 'तदेकं वद निश्चित्य
येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्' इति प्रश्ने 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' 'कुरु
कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादिना कर्मैव प्रशस्तं मदनुष्ठेयमुक्तम् ; तथापि
तदुपरि पुनः पुनः कर्मसंन्यासप्रशंसनान्ममेत्थं प्रतिभाति— कर्म-
योग एव प्रथमं मया किमित्यनुष्ठेयः संन्यास एव कुतो नानुष्ठी-
यत इति । न च 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न
च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इत्यकर्मणश्चित्तशुद्धिहीनस्य
वैराग्यासंभवात्प्रथमं संन्यासो दूषित इति वाच्यम् ; विरक्तस्यैव क-
र्मयोगेऽधिकारित्वेन वैराग्यासंभवे प्रथमं कर्मयोगस्याप्यसिद्ध्या तद-
र्थमादौ वैराग्यस्यावश्यसंपाद्यत्वे सति कर्मयोगवत्कर्मसंन्यासस्यापि
प्रथममविरोधात् । तस्मात् 'कुरु कर्मैव' इत्यादिपूर्वतनत्वदुपदेशेन
मम न सम्यगध्यवसायो जात इति तदर्थमिदानीं वक्तव्यमिदमेव
प्रशस्यमनुष्ठेयमिति । तदेतदभिप्रेत्य श्लोके सुनिश्चितमित्युक्तम् ।
सुष्ठु निश्चितं यथा तथा ब्रूहीत्यर्थः । संन्यासं पुनर्योगं च शंससी-
त्यनेन संन्यासकर्मयोगयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे विरोधो दर्शितः ।
एकं ब्रूहीत्यनेन तयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वे मां प्रत्येकमेवोपदेष्टव्यमित्ये-
तद्दर्शितम् । यच्छ्रेय एतयोरित्यनेन च पक्षद्वयेऽपि फलितः प्र-
श्नार्थो दर्शितः ॥ १ ॥

अत्रोत्तरं

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अनेन श्लोकेन 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि' इत्यस्य प्रथममुत्तरमुच्यते । संन्यासः कर्मयोगश्चेत्युभावपि ज्ञानहेतुत्वेन मोक्षहेतू । तयोर्मध्ये त्वादृशस्य मुमुक्षोरविदुषः प्रथमं कर्मसंन्यासात्कर्मयोग एव विशिष्यते विशिष्टः प्रशस्तो भवति ॥ २ ॥

कर्मवैशिष्ट्यमत आह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सुखं बन्धात्प्रमुच्यत इति । 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इति वक्ष्यते । अतः संन्यासापेक्षया सुखेन बन्धमोचकत्वात्ततः प्रशस्तमित्यर्थः । किं च कर्मयोगे संन्यासस्यान्तर्भूतत्वादपि ततस्तस्य प्राशस्त्यमित्याह— ज्ञेय इति । यः परमेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं कर्म निष्फलत्वशङ्कया न द्वेष्टि ; तथा न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् । तत्र हेतुः— निर्द्वन्द्वः रागद्वेषशून्यः स नित्यसंन्यासी ज्ञेयः कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्यं संन्यासी कृतसंन्यास एव ज्ञेयः । हि यस्मादेवं तस्मात्सुखेन मोचकत्वादन्तर्गर्भितसंन्यासत्वाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

ननु कर्मणि प्रवृत्तः कथं संन्यासी ज्ञातव्यः कर्मतत्त्यागयोः स्वरूपविरोधात् ? तत्राह द्वाभ्याम्—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

बालाः अज्ञाः सांख्ययोगौ, संख्या सम्यगात्मबुद्धिः तां वहतीति सांख्यः संन्यासः, योगः पूर्वोक्तकर्मयोगः, तौ पृथग्विरुद्धफलौ प्रवदन्ति; न पण्डिता ज्ञानिनः । किं तर्हि तेषां मतम् ? तत्राह— एकमपीति । कर्मसंन्यासयोर्मध्ये एकमप्यास्थितः स्वाधिकारानुगुण्येन यथाशास्त्रमनुष्ठितवान् उभयोः फलं ज्ञानद्वारा मोक्षरूपं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४ ॥

ननु कथमेकानुष्ठानादुभयोः फलं प्राप्नुयात् ? अत आह—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः यत्स्थानं मोक्षाख्यं प्राप्यते प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते, तत् योगैर्योगिभिरपि । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । संन्यासप्राप्तिद्वारेणावाप्यते । अतः सांख्यं संन्यासं कर्मयोगं च एकफलकत्वादेकं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति, नान्यः । तस्मात्कर्मिणः संन्यासित्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

एवम् 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' इत्येतदुपपादितम् । इदानीम्

'सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' इत्येतदुपपादयन्कर्मसंन्यासयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं वेति प्राक्पृष्टयोरुत्तरमाह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अयोगतः कर्मयोगं विना तु संन्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः; अशक्य इति यावत्, कर्मानुष्ठानजन्यचित्तशुद्ध्यभावे संन्यासहेतुवैराग्याभावात् । यद्वा योगं विना कृतः संन्यासो दुःखमाप्तुमेव भवति, चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् शोधके च कर्मण्यनधिकारात्; अतः कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन तस्य महत्संकटमेव स्यादित्यर्थः । कर्मयोगयुक्तस्तु चित्तशुद्धिवैराग्यसंपत्त्या मुनिः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकम् अचिरेणाधिगच्छति साक्षात्करोति । अतः कर्मयोगं विना संन्यासस्य दुष्करत्वात्कथंचित्कृतस्यापि तस्यानर्थकरत्वेन फलवत्त्वाभावाच्च सुकरः शीघ्रफलदश्च कर्मयोगस्ततो विशिष्यत इत्यज्ञस्य मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एवानुष्ठेयो न तु संन्यासः; स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति । 'न कर्मणाम्' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः । अत्र कर्मयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संन्यासहेतुत्वोक्त्या कर्मसंन्यासयोरङ्गाङ्गिभावप्रदर्शनात्तयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वमुक्तं भवति । न च विरोधाद्युगपदेकस्य तदनुष्ठानासंभव इति वाच्यम्; कालभेदेन तत्संभवात् । युज्यते खल्वविरक्तिदशायां कर्मयोगो विरक्तिदशायां संन्यासश्च । न च कर्मयोगस्यापि वैराग्याधिकारत्वाद्विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेन

कर्मतत्त्यागव्यवस्था न युक्तेति वाच्यम्; कर्मयोगहेतुवैराग्यात्संन्यासहेतुवैराग्यस्य भिन्नत्वात् । तीव्रतरं हि वैराग्यं संन्यासहेतुः । यथातितीव्रायां बुभुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते, भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते; तथा संसारविरतावतितीव्रायामुत्पन्नायां संन्यासं विनान्यन्न रोचते, संन्यासे च विलम्बो न सह्यते । तदेतादृशे तीव्रतरे वैराग्ये संन्यासः, तदभावे कर्मयोग इति व्यवस्थासंभवान्न कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

ननु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छति' इत्युक्तमयुक्तम्, कर्मणो बन्धहेतुत्वादित्यत आह—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

निष्कामतयेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं कर्म योगः । तेन युक्तः पुरुषः विशुद्धात्मा निर्मलान्तःकरणः, तथा विजितात्मा वशीकृतदेहः जितेन्द्रियश्च सन् । अनेन 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभतेऽर्जुन' इति वक्ष्यमाणत्रिविधकर्मलेपाभावः सूचितः । एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यंभावीत्याह— सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानामात्मभूत आत्मा यस्य स तथोक्तः, अद्वितीयात्मतत्त्वदर्शीति यावत् । एवंभूतः कुर्वन्नपि लोकानुग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म, न लिप्यते न बध्यते । यत्त्वत्र मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम्— 'सर्वभूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति भा-

ष्यकारीयव्याख्याने सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभाद्भूतात्मेत्यधिकम् । अतः सर्वात्मपदाभ्यां जडाजडे विवक्षित्वा सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्येति व्याख्यानं समञ्जसम् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थः' इति, तदसत्; सर्वभूतात्मभूत इत्येतावतैवार्थलाभेन भवद्व्याख्यानेऽपि द्वितीयात्मपदवैयर्थ्यात् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थलाभायात्मपदं सार्थकमिति चेत्, सर्वभूतात्मभावापन्नस्वात्मदर्शित्वरूपार्थलाभाय भूतात्मपदमपि सार्थकमिति समानम् । वस्तुतस्तु भवद्व्याख्यान एवासामञ्जस्यम्; सर्वपदेनैव चेतनाचेतनलाभेन प्रथमात्मपदवैयर्थ्यात् सर्वात्मेति द्वन्द्वान्तश्रुतद्वितीयभूतपदेनैव सर्वभूत आत्मभूत इत्यर्थलाभेन प्रथमभूतपदवैयर्थ्याच्चेति न किंचिदेतत् । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यानमनवद्यम् ॥

'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्युक्तम्; कुतो न लिप्यत इत्यतः कर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह द्वाभ्याम्—

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

युक्तः समाहितः तत्त्ववित् नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते चिन्तयति, अतो न लिप्यत इति संबन्धः । तर्किं तत्त्ववित्किमपि

न पश्यति न शृणोति येन न किंचित्करोमीत्यनुचिन्तयेत्? अत आह— पश्यन्निति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च क्रियमाणेषु कर्मसु, इन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते न त्वहमिति धारयन् नैव किंचित्करोमीति मन्येतेति योजना । अत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ताः । गच्छन्प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नित्यनेन तु पञ्चकर्मेन्द्रियाणां व्यापारा उक्ताः । तत्र गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः, विसर्गः पायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोरिति विवेकः । श्वसन्निति प्राणादिपञ्चकव्यापरोपलक्षणम । उन्मिषन्निमिषन्निति नागकूर्मादिवायुपञ्चकान्तरव्यापारोपलक्षणम्; 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरस्तु क्षुते ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनंजयः' इति स्मृतेः । स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयव्यापरोपलक्षणम् । एवमर्थक्रमवशात्पाठक्रमं भङ्क्त्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८९ ॥

नन्वस्त्वेवं तत्त्वदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावात्कर्मभिरलिप्तता; योगयुक्तस्य तु कर्तृत्वाभिमानसत्त्वात्कर्मलेपो दुर्वार इत्यत आह—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय भृत्य इव स्वाम्यर्थमहमीश्वराय कर्म

करोमीति बुद्ध्या समर्प्य मोक्षेऽपि फले सङ्गमभिलाषं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति, सः पापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणा न लिप्यते न बध्यते, यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् ॥

अस्मिन्नर्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

कायेन वचनादि मनसा ध्यानं बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयः इन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादिकमित्येवंरूपं कर्म योगिनः कर्मिणः फलेच्छां त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं कुर्वन्ति । अत्र केवलैरित्येतत्काय-मनोबुद्धीन्द्रियाणां चतुर्णामपि विशेषणम् । ईश्वरार्थमेवेदं कर्म क्रियते न तु मत्फलार्थमित्येवंलक्षणं ममताशून्यत्वं केवल-शब्दार्थः ॥ ११ ॥

कर्तृत्वाभिमानसाम्येऽप्येकेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इत्येतद्वैषम्ये हेतुमाह—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः ईश्वरार्थमेवेदं कर्म न मदर्थमित्येवं समाहितः कर्मफलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् ज्ञानद्वारा नैष्ठिकीमात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षाख्या-माप्नोति । अयुक्तः पूर्वोक्ताद्युक्तादन्यः फले सक्तः कामकारेण,

कारः करणम्, कामप्रयुक्तकर्मानुष्ठानेनेति यावत् । निबध्यते ॥

एवं तावच्चित्तशुद्धिरहितस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितम् । इदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

वशी जितचित्तः सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धरूपाणि सर्वाण्यपि कर्माणि मनसा 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति प्रागुक्तेनाकर्त्रात्मदर्शनेन संन्यस्य परित्यज्य सुखं जीवन्मुक्तिरूपं यथा भवति तथा आस्ते, विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । ननु सर्वोऽपि ज्ञानकर्मेन्द्रियैस्तत्तत्कर्माणि सर्वदा कुर्वन्नेवावतिष्ठते, शरीरं च प्रकृत्या चेष्टाश्रयः; तत्कथं नित्यं कुर्वद्रूपस्य सर्वकर्मसंन्यासः स्यात् 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इत्युक्तेः ? अत आह— नवद्वारे पुर इति । नेत्रे नासिके कर्णौ मुखं चेति सप्त शिरोगतानि द्वाराणि, अधो द्वे पायूपस्थरूपे; इत्येवं नव द्वाराणि यस्मिंस्तस्मिन् पुर इव पुरे 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे देहे प्रवासीव परगृहे तत्पूजापरिभवादिभिरहृष्यन्नविषीदन्नहंकारममकारशून्यः स्वयं नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते । एतदुक्तं भवति— देहेन्द्रियादिषु कर्म कुर्वाणेषु तत्तादात्म्याध्यासरूपाहंकारादहमेव करोमीत्यज्ञो मन्यते, 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इत्युक्तेः । तदा पुत्र-

भार्यादिषु ममकारात्तेषु कुर्वत्स्वहमेतैः कारयामीति मूढः प्रतिपद्यते। ज्ञानी त्वहंकारममकाराभावान्न तथा प्रतिपद्यते; किं तु 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु' इत्युक्तरीत्या निष्क्रियात्मरूप एवावतिष्ठते। तथा च देहेन्द्रियादिव्यापाराणां निष्क्रियात्मन्यविद्ययाध्यासितानां विद्यया बाध एव सर्वकर्मसंन्यासो नामेति न कोऽपि दोषः। तदेतद्देहीत्यनेन सूचितम्। देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मदर्शीत्यर्थः। अन्यो हि देहैक्याध्यासाद्देह एव, न तु देही। यद्यप्यहं गेहीतिवदहं देहीत्येव सर्वस्य प्रतीतिः; न तु देहोऽहमिति; तथापि गौरोऽहं कृशोऽहं स्थूलोऽहं गच्छामीत्यादिबहुतरप्रतीत्यनुरोधात् 'पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन तु। देहेन्द्रियादिसंघाते जायतेऽहंमतिर्दृढा' इत्यादिस्मृत्यनुरोधाच्च देहैक्याध्यासे सिद्धे देहीति प्रतीतिः 'प्रतिमाया देहः' इतिवदुपचार इत्यन्यत्र विस्तरः॥ १३॥

'नैव कुर्वन्न कारयन्' इत्युक्तम्। किमेतत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनि स्वाभाविकमेव सत्सर्वकर्मसंन्यासान्नास्ति यथा स्वाभाविकी गतिरगच्छतः, किं वा स्वत एवात्मनि नास्तीति संदेहापनोदायाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥ १४॥

प्रभुः पूर्वोक्तनवद्वारपुरस्वामी जीवात्मा लोकस्य लोक्यमानस्य देहादेः कर्तृत्वं न सृजति त्वं कुर्विति नियोजनेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः। नापि लोकस्य कर्माणि ईप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति, कर्तापि न भवतीत्यर्थः। नापि कर्म कुर्वतो लोकस्य

तत्फलसंबन्धं सृजति, भोजयितापि न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । वक्ष्यते चात्रापि— 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इत्यादि । यद्यात्मा स्वयं किंचिन्न कारयति न करोति, कस्तर्हि कारयन्कुर्वन्प्रवर्तते ? तत्राह— स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावो मायाविद्याप्रकृतिरूपः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

एतदेव विवृणोति—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

विभुः पूर्वश्लोकोक्तः प्रभुरात्मा कायवाङ्मनसानां मध्ये कस्यचित्कायस्य वाचो मनसो वा कर्मभूतं पापं नैवादत्ते परमार्थतो न गृह्णाति, तथा कस्यचित्सुकृतं च नादत्ते । कथं तर्हि पुण्यकृत्पापकृदयमिति लोकव्यवहारः ? तत्राह— अज्ञानेनेति । ज्ञानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावपरब्रह्मरूपाद्वितीयप्रत्यगात्मचैतन्यम् अज्ञानेन नीहारमायाप्रकृत्यविद्यापरपर्यायेण 'न तं विदाथ य इदं जजानान्यद्युष्माकमन्तरं भवाति । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेन आवृतमाच्छादितम् । तेनावरणेन जन्तवः जननशीलाः संसारिणः मुह्यन्ति अतस्मिंस्तदवभासरूपं मोहं गच्छन्ति । ततस्तन्मूलक एवोक्तव्यवहारः, तदनुवादिन्य एव च श्रुतिस्मृतयः पारमार्थिकाद्वैतवाक्यशेषभूता इति भावः ॥ १५ ॥

कथं तर्ह्यज्ञानमूढानां विमोक्षः ? तत्राह—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तदज्ञानं तु आत्मनो ज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येनाद्वितीयात्मविषयकेण नाशितं येषाम्, तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ तत्परं सत्यज्ञानानन्दाद्वितीयात्मकब्रह्मात्मतत्त्वरूपं निरतिशयं वस्तु प्रकाशयति आदित्यवत् यथादित्यस्तमो निरस्य सर्वं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् । अत्र 'तेन मुह्यन्ति' 'ज्ञानेन नाशितम्' इत्यनेन भ्रमोपादानत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं चाज्ञानस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । आद्ये परिणाम्युपादानत्वस्य विवक्षितत्वान्न ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः; द्वितीये च ज्ञानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वाज्ज्ञानप्रागभावे अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्ये प्रपञ्चे च नातिव्याप्तिरित्यद्वैतव्रजप्रपञ्जरे विस्तरः । यत्त्वत्र रामानुजेनोक्तम्— 'तेषामादित्यवज्ज्ञानमिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपमुक्तम्' इति, तदसत्; 'देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्' इति द्वितीयाध्यायभाष्योक्तभगवत्पादश्रीसूक्त्यैव दत्तोत्तरत्वात्, विनष्टाज्ञानानामपि 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुत्या प्रारब्धवशेन देहानां सत्त्वात्, 'येषां नाशितमात्मनः' इत्येकवचनेनात्मैक्यस्य कण्ठरवेणोक्त्या येषां तेषामिति बहुवचनस्यानात्मबहुत्वविषयकतावगमाच्च; तेषामिति प्रत्यक्षप्रापितदेहानुवादेन प्रकाशयतीत्यंशे विधिपरस्यास्य भेदपरत्वासंभवाच्च । एतादृशबहुवचनदर्शनेनैव स्वमतं द्वैतं बहुमन्यमानेन त्वया 'नवद्वारे पुरे देही'

'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' इत्यादावेकवचनदर्शनेन रोदितव्यम्, तदन्यथासिद्धिकरणे च बहुवचनस्यापि तथैवान्यथासिद्धिः सुकरेति तस्य परं प्रति बाधकत्वोपन्यासो जघन्य इति लज्जितव्यं वेत्यन्यतरावश्यंभावाच्च । यत्पुनरत्र माध्वेनोक्तम्— 'अज्ञानमिह ज्ञानाभाव एव न तु भावरूपम्' इति, यच्च रामानुजेन— 'अनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानम्' इति; तत्र माध्वं प्रत्येतद्वक्तव्यम्— 'पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' इत्यधिकरणे त्वयापि भावरूपाज्ञानव्यवस्थापनादिह तन्निराकरणं परावशकुनार्थस्वनासाच्छेदन्यायमावहतीति । विस्तरस्तु वज्रपञ्जरे द्रष्टव्यः । रामानुजं तु प्रत्येतद्वाच्यम्— स्मृतिपुराणादिष्वज्ञानं माया प्रकृतिरविद्येति पर्यायत्वेन प्रसिद्धस्याज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धार्थं विहाय कर्मवाचित्वकल्पनमप्रामाणिकमन्याय्यम् । किं च आत्मावारकस्य कर्मणः सादित्वे तत्पूर्वमनावृतात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य ततः कर्मक्षयस्य चावश्यिकत्वेन 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इत्युक्तेरसंगतिः; तस्यानादित्वे तु आत्मावारकस्यानादेर्ज्ञाननिवर्त्यस्य मोहहेतोः कर्मेति परिभाषामात्रमित्यस्मदिष्टसिद्धिरिति ॥ १६ ॥

'ज्ञानेन तु तदज्ञानम्' इति पूर्वोक्तज्ञानोत्पत्तौ कारणं तत्फलं चाह—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अत्र तद्बुद्धय इत्यादौ पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य हेतुत्वम् । तथा हि— तत्परायणाः । तच्छब्देन 'प्रकाशयति तत्परम्' इति पूर्वोक्तमात्मतत्त्वमुच्यते । तदेव परमयनं प्राप्यं येषां ते तत्परायणाः । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः । ततस्तन्निष्ठाः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः । अनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणमननपरिपाको दर्शितः । ततस्तदात्मानः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे आत्मा विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं मनो येषां ते तदात्मान इति निदिध्यासनोक्तिः । ततस्तद्बुद्धयः तत्साक्षात्कारवन्तः सन्तः अपुनरावृत्तिं पुनर्देहसंबन्धाभावरूपां मुक्तिं गच्छन्ति । अत्र हेतुः— ज्ञानेन निर्धूतं समूलमुन्मूलितं पुनर्देहकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथोक्ताः ॥ १७ ॥

ज्ञानस्य द्वे फले विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तिश्चेति । देहपातादनन्तरं विदेहमुक्तिः, ततः पूर्वं जीवन्मुक्तिः । तत्र विदेहमुक्तिः पूर्वमुक्ता । जीवन्मुक्तिमाह—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे श्वपाके शुनां पाचके च कर्मवैषम्यम् । गवि हस्तिनि शुनि चेति जातिवैषम्यम् । एवं विषमेष्वपि समदर्शिनः सममेकरूपमविक्रियं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः । यथा हि गङ्गोदके तडागे सुरायां मूत्रे च

प्रतिबिम्बितस्य सूर्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धः ; तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वगतस्य नोपाधिगुणदोषसंबन्धः इत्यनुसंदधानाः सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

ननु विषमेषु समदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धं कुर्वाणाः कथं पण्डिताः ? तथा च गौतमः स्मरति— 'समासमाभ्यां विषमे पूजातः' इति । अस्यार्थः— समाय पूज्याय विषमप्रकारे पूजने कृते सति, विषमाय अपूज्याय च समप्रकारे कृते सति, स पूजक इहलोकात्परलोकाच्च हीयत इति । तत्राह—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि परं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इहैव जीवनदशायामेव तैः सर्गो जितः सृज्यत इति सर्गः संसारप्रपञ्चोऽतिक्रान्तः ; देहपातादूर्ध्वमतिक्रम्यत इति किमु वक्तव्यम् ? कैः ? येषां मनः साम्ये समत्वे सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलम् । तत्र हेतुः— हि यस्मात् ब्रह्म सममेकं निर्दोषं च, तस्मात् ते समदर्शिनः ब्रह्मण्येव स्थिताः । अयं भावः— दुष्टत्वं हि द्वेधा भवति । अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धाद्यथा गङ्गोदकस्य मूत्रसंबन्धात्, स्वत एव वा यथा मूत्रादेः । तत्र नाद्यः ; यतः श्वपाकादिषु ब्रह्म तद्दोषेण दुष्यतीति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंस्पृष्टमेव, व्योमवदसङ्गत्वात् 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः । अत एव नान्त्यः । तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपा यतयो जी-

वन्मुक्ता न दोषगन्धेनापि स्पृश्यन्ते । गौतमस्मृतिस्तु अविद्वद्गृहस्थ-विषयैव, 'तस्यान्नमभोज्यम्' इत्युपक्रमात् 'पूजातः' इति मध्ये निर्देशात् 'धर्माद्धीयते' इत्युपसंहाराच्चेति ॥ १९ ॥

अथास्य ब्रह्मणि स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमाह पञ्चभिः—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

प्रियमिष्टं प्राप्य न प्रहृष्यति, अप्रियमनिष्टं प्राप्य च नोद्विजति न विषीदति । जीवन्मुक्तस्य स्वाभाविकं चरितं मुमुक्षोः प्रयत्नपूर्वक-मनुष्ठेयमिति दर्शयितुं न प्रहृष्येन्नोद्विजेदिति लिङ्प्रत्ययप्रयोगः । प्रहर्षोद्वेगाभावे हेतुमाह— ब्रह्मणि स्थित इति । निर्दोषे समे ब्रह्मण्येवाद्वितीयात्मरूपे स्थितः, नान्यत्र । अतस्तस्य द्वैतप्रति-भासाभावान्न प्रियाप्रियप्राप्तिरस्तीति न तन्निमित्तहर्षोद्वेगप्रसक्ति-रित्यर्थः । ब्रह्मणि स्थितौ हेतुः— स्थिरबुद्धिरित्यादि । अत्र ब्रह्म-विदिति श्रवणप्रदर्शनम्, असंमूढ इति संमोहराहित्योक्त्या असं-भावनाविपरीतभावनाख्यसंमोहनिवर्तकमनननिदिध्यासनप्रदर्शनम् । ततः स्थिरबुद्धिरित्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारः, ततो ब्रह्मणि स्थितिर्जीव-न्मुक्तिरिति हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥

लक्षणान्तरमाह—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः । ते च बाह्या अनात्मधर्मत्वात् । तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन् तृष्णाशून्यतया आत्मन्यन्तःकरण एव बाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमसुखं तद्विन्दति सत्त्ववृत्त्या लभते; 'यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्' इति स्मृतेः । न केवलमुपशमसुखमेव लभते; किं त्वखण्डब्रह्मसुखमपीत्याह— स इति । स तृष्णाशून्यः तत्पदार्थभेदानुभवरूपेण ब्रह्मयोगेण युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तथाभूतः सन् अक्षयमनन्तं सुखं प्राप्नोति । अनेनाखण्डनिजात्मसुखनिष्ठत्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम्, तदर्थिनो मुमुक्षोः साधकस्य बाह्यविषयप्रीतिपरित्यागः साधनमिति चोक्तं भवति ॥ २१ ॥

विषयप्रीतिनिवृत्तावुपायमाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंपर्कजाः ये इह वा परत्र वा भोगाः क्षुद्रसुखानुभवाः, ते सर्वेऽपि आद्यन्तवन्तः अस्थिराः । आदिर्विषयेन्द्रियसंपर्कः, अन्तस्तद्वियोगः । पूर्वं पश्चादप्यसन्तो मध्यैकक्षणमात्रवर्तिनः । तदापि दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः, वर्तमानकालेऽपि रागद्वेषस्पर्धादिकराम्बितत्वात् । तदिदमुक्तं विष्णुपुराणे— 'यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य नि-

खन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः '. इति । अतो न तेषु बुधो विवेकी रमते । हि यस्मादेवं तस्मात् बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२ ॥

तत्र च कामक्रोधवेगः श्रेयोमार्गस्य मुख्यो वैरी सर्वानर्थहेतुर्दुर्निवारोऽतिकष्ट इति मुमुक्षूणां महता यत्नेन तन्निवारणं कार्यमिति दर्शयितुं पुनराह—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

कामक्रोधावुद्भवः कारणं यस्य तं तथोक्तं वेगमिव वेगम् । यथा हि नद्या वेगो वर्षास्वतिप्रबलः स्वसंबन्धिनमनिच्छन्तमपि गर्ते पातयित्वा निमज्ज्याधो नयति ; तथा कामक्रोधयोरपि वेगो मनोनेत्रादिक्षोभरूपो विषयाभिध्यानेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलः स्वसंबन्धिनमनिच्छन्तमपि विषयगर्ते निपात्य संसारार्णवे निमज्ज्याधो नरकं नयतीति वेगपदेन ध्वन्यते । एतच्च 'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' इत्यत्र भगवतैव स्पष्टमुक्तम् । तमेनं कामक्रोधवेगम् इहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपाद्गर्तपातात्प्रागेव सेतुनेव नदीवेगं विषयदोषदर्शनाभ्यासजन्यवैराग्येण यः सोढुं स्वानुरूपकार्याजनकत्वेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति । तत्किं क्षणमात्रम्? नेत्याह— प्राक्शरीरविमोक्षणात्, यावद्देहपातमित्यर्थः । स एव युक्तो योगी, स एव सुखी, स एव नरः । तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैथुनादिपशुधर्ममात्रनिरतत्वान्मनुष्याकारः पशुरेवेत्यर्थः । श्रीधराचार्यैस्तु प्राक्शरीरवि-

मोक्षणादित्यत्रान्यद्व्याख्यातम्— 'यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्गयमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपि प्राणशून्यत्वात्कामक्रोधवेगं सहते, तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते स युक्तः' इति। भवेदेवं यद्यत्र मरणवज्जीवनेऽपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं विवक्षितं स्यात्; यथा वासिष्ठे— 'प्राणे गते यथा देहः सुखदुःखं न विन्दति। तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत्' इति। इह तूत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगसहनं विवक्षितम्। अतो न तदनुत्पत्तिदृष्टान्त इति यथाभाष्योक्त एवार्थः॥ २३॥

जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्तरमाह—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति॥ २४॥

एवकारस्य त्रिष्वपि संबन्धः। अन्तःसुखः अन्तरव स्वात्मनि सुखं यस्य न विषयेषु सोन्तःसुखः, अत एव अन्तरारामः अन्तः स्वात्मन्येव आरामः क्रीडा न बहिर्यस्य सोऽन्तरारामः। सर्वसङ्गत्यागिनोऽपि यदृच्छोपनतकोकिलादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पन्दनसान्द्रचन्द्रिकापातकैतकामोदमेदुरमधुरशीतलगङ्गोदकपानादिषु बहिरप्यारमणसंभवात्कथमन्तरारामत्वम्? तत्राह— अन्तर्ज्योतिरिति। अन्तरेव स्वात्मनि ज्योतिर्दृष्टिर्न बहिर्यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः। समाधिकाले शब्दादिप्रतिभानाभावाद्व्युत्थानकाले तत्प्रतिभानेऽपि मिथ्यात्वनिश्चयिनस्तस्य 'न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी। ना-

गरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव' इति वासिष्ठोक्तरीत्या रतिकरत्वाभावान्नान्तरारामत्वविरोध इत्यर्थः। एवंविधो यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणम् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपन्नं ब्रह्मरूपं निर्वाणं मोक्षमधिगच्छति प्राप्नोति। तर्किं देवदत्त इव ग्राममप्राप्तमेव ब्रह्म प्राप्नोति? नेत्याह— ब्रह्मभूत इति। स्वयं ब्रह्मरूप एव सन्नज्ञानवशादप्राप्तमिव स्थितं ब्रह्म प्राप्नोति, 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादिश्रुतेः 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति ब्रह्ममीमांसान्यायाच्चेति भावः॥ २४॥

एवं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणान्युक्त्वा संप्रति ज्ञानसाधनान्याह—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥ २५॥

ऋषयः तत्त्वदर्शिनः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते। 'ऋषी तत्त्वार्थदर्शने' इति धातुः। तत्त्वदर्शने हेतवः क्षीणकल्मषा इत्यादिनोच्यन्ते। छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः, संयतात्मानो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः अहिंसकाः। श्रवणादिसाधनानाम् 'स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित्' इत्यनेनैवोक्तत्वादत्र यथाश्रुतमेव व्याख्यातम्॥ २५॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥ २६॥

कामक्रोधवियुक्तानामित्यनेन 'यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इति प्रागुक्तो निष्कामकर्मयोगः प्रदर्शितः। यतचेतसामित्यनेन तत्फलमन्तःकरणशुद्धिरुक्ता। ततो य[illegible]ामिति तत्फलभूतः संन्यासः। विदितात्मनामित्यनेन तत्फलं ज्ञानम्। तदनेन कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन क्रमसमुच्चयप्रतिपादनरूपोऽध्यायार्थ उपसंहृतो भवति। अभितो ब्रह्मनिर्वाणमित्यनेन ज्ञाननिष्ठाफलमुक्तम्। अभितः उभयतो जीवतां मृतानां च जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिरूपं निर्वाणं वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथेदानीं ज्ञानसाधनं ध्यानयोगमुत्तराध्याये निरूपयिष्यन्नुपाक्षिपति द्वाभ्याम्——

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥

बाह्या एव शब्दादयः स्पर्शाः। ते तु रागवशाच्छ्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारवृत्तिभिरन्तः प्रविशन्ति। तेषां वैराग्येण बहिर्निर्यातनं बहिष्कारः। अनेन योगाभ्यासेन प्रथमकारणं वैराग्यमुक्तम्। एवं स्पर्शान्बहिष्कृत्वा योगियोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे, कृत्वेत्यनुषङ्गः। अत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयेत, उन्मीलने च बहिः प्रसारणाद्विक्षेपः स्यात्। तदुभयदोषपरिहारायार्धनि-

मीलनेन नासाग्रे दृष्टिं विन्यस्य, तथा उच्छ्वासनिश्वासरूपेण नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ कुम्भकेनोर्ध्वाधोगतिनिरोधात्समौ कृत्वा। यद्वा प्राणो यथा बहिर्न निर्याति यथा चापानोऽन्तर्न प्रविशति किं तु नासामध्य एव द्वावपि यथा चरतः, तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वा। अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथा, मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तः, अत एव विगतेच्छाभयक्रोधः 'वीतरागभयक्रोधः' इत्यत्र व्याख्यातः। एवंभूतो यो मुनिर्योगी स सर्वदा मुक्त एव। नास्य मोक्षार्थं किंचित्कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

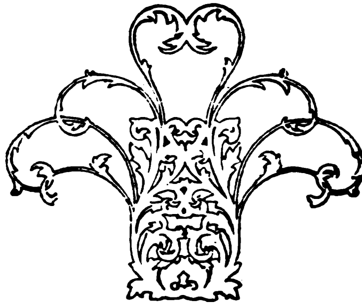
एवं योगमुपदिश्य तत्फलमाह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

मां ज्ञात्वा शान्तिं मोक्षं प्राप्नोतीति प्रथमं सबन्धः। तर्हि त्वां पश्यन्नपि नाहं मुक्तोऽस्मीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—भोक्तारमित्यादिना। एवंरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति भावः। यज्ञतपसां भोक्तारम्। यो हि यस्य फलमनुभवति स तद्भोक्ता। यज्ञानां तपसां च भगवत्प्रीतिः फलम्; 'तत्कुरुष्व मदर्पणम्' इति हि वक्ष्यति। अतस्तत्प्रीत्यनुभवितृत्वात्तद्भोक्तारम्। नन्विन्द्रादयोऽपि तत्तद्यज्ञभोक्तारः; तद्वदेव किं त्वमपि कश्चिद्यज्ञभोक्ता; नेत्याह— सर्वलोकमहेश्वरम् इन्द्रादिसर्वनियन्तारम्। नन्वेतादृशपारम्यशाली कथमस्माभिः प्री-

णनीयः? तत्राह— सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणम् । ईदृशस्य हि प्रीणनमतिसुलभमतिसुखं च लोकानां भवति, सुहृदाराधनरूपत्वात् । एवंविधं मां ज्ञात्वा ध्यानयोगेन हृदि साक्षात्कृत्य मत्प्रसादप्राप्ततत्त्वज्ञानो मुच्यत इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

पञ्चमेऽध्याये संन्यासनिरूपणमुखेन ज्ञानयोगः सपरिकरः प्रपञ्चितः । षष्ठे तु ध्यानयोगाख्यसाधननिरूपणमुखेन स एव ज्ञानयोगः प्रपञ्च्यते । तत्र तावत् 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्' इति योगसाधनत्वेन कर्म विधातुं प्रथमं कर्मयोगिणं द्वाभ्यां स्तुवन्

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥

कर्मणां फलमनाश्रितः अनपेक्षमाणः फलाभिसंधिरहितः सन् कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रविहितमग्निहोत्रादिकर्म यः करोति, स एव संन्यसी च योगी च भवति । संन्यासो हि त्यागः, चित्तविक्षेपाभावश्च योगः; तावुभावस्य विद्येते फलत्यागात्फलतृष्णारूपचित्तविक्षेपाभावाच्च । न तु निरग्निः न चाक्रियः संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । अत्र अक्रिय इत्यनेन क्रियासामान्याभावोक्तौ तेनैव सर्वकर्मसंन्यासलाभान्निरग्निपदं व्यर्थं स्यादित्यग्निपदेन कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासी, क्रियापदेन चित्तवृत्तिमुपलक्ष्य अक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते । तेन निरग्निः संन्यासी न मन्त-

व्यः, अक्रियश्च योगी न मन्तव्य इति यथासंख्यमुभयव्यतिरेको द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

ननु निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्; तत्कथमिह साग्नेः सक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चोच्यते, कथं च 'न निरग्निः-' इति तयोस्तन्निषिध्यत इत्याशङ्क्याह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

हे पाण्डव, यं संन्यासम् 'न्यास एवात्यरेचयत्' इति प्राहुः, तं निष्कामकर्मानुष्ठानाख्यं योगमेव जानीहि । कुत इत्यत आह— न हीति । असंन्यस्तसंकल्पः अपरित्यक्तफलाभिसंधिः कश्चिदपि योगी न भवति । किं तु सर्वोऽपि योगी त्यक्तफलसंकल्प एव । हि यस्मादेवं तस्मात्फलत्यागसाम्यात्तृष्णारूपचित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या कर्म्येव संन्यासी योगी चेति स्तूयते, 'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह; ते वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसदृशोऽयमिति' इति महाभाष्योक्तन्यायात् । 'न निरग्निर्न चाक्रियः' इति च निरग्नेरक्रियस्य च न वस्तुतः संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिध्यते; किं तु 'अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वाः' इतिवत्प्रशंसामात्रपरमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ २ ॥

एवं कर्मयोगं स्तुत्वा तस्य ध्यानयोगसाधनत्वमाह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

योगं ध्यानयोगम् आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोः मुनेर्भविष्यतः निष्कामतयेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म चित्तशुद्धिद्वारा योगारोहणे कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव पूर्वं कर्मिण एव सतः शमः सर्वकर्मसंन्यासः चित्तशुद्धिवैराग्यातिशयसंपत्स्यमाने ज्ञानोदये कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

कदा योगारूढो भवतीत्यत्राह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु यदा नानुषज्जते कर्तव्यतानुबन्धं न करोति । तत्र हेतुः— सर्वसंकल्पसंन्यासी । इदमहं करिष्य इति चित्तवृत्तिविशेषः संकल्पः । सर्वशब्देन संकल्पहेतोः कामस्य परिग्रहः । निखिलकामसंकल्पत्यागशीलो दृढवैराग्य इत्यर्थः । यदा एवंभूतो भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते ॥ ४ ॥

अथास्य योगारूढत्वस्य मन एव मुख्यसाधनमित्याह त्रिभिः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

आत्मना मनसा आत्मानं जीवमुद्धरेदिति प्रथमं संबन्धः । कः पुनरात्मनोऽनर्थः प्राप्तो यतः स उद्धर्तव्य इत्याशङ्क्य उद्धरेदिति-पदसूचितमनर्थं दर्शयितुमाह— नात्मानमवसादयेत् । संसारसागर-पतितमात्मानमधोऽधः पातनेन न विनाशयेदित्यर्थः । तर्हि तत्र मनः किं करिष्यतीत्यत्राह— आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः । हि यस्मान्मन एव जीवस्य हितकारी बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुः संसारमुक्तये भवति ; लौकिकस्य बन्धोरपि स्नेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् । अतो मन एव जीवस्य योगारूढत्वसंपादनेन तारकमिति भावः । नन्वेवं तर्हि तारकं मनः सर्वेषामप्यस्त्येवेति सर्वेऽपि संसारात्किमिति नोत्तरेयुः ? तत्राह— आत्मैव रिपुरात्मनः । न सर्वमपि मनः सर्वस्य मित्रम् ; किं तु कस्यचित्किंचिन्मित्रं कस्यचित्किंचिदमित्रम् । अतो न सर्वेषामप्युत्तरणमित्यर्थः । बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वादात्मैव रिपुरित्यवधारणम्, जितमनसो बहिःशत्रुप्रसक्तेरभावादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

कीदृशं मनस्तावदात्मनो मित्रं कीदृशं वाप्यमित्रम्? तत्राह—

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

येन आत्मना जीवेन य आत्मा जितः यन्मनो विषयप्रावण्य-विनिवर्तनेन स्ववशीकृतम्, तस्यात्मनो जीवस्य स एवात्मा मनो बन्धुः । अनात्मनः अजितमनसो जीवस्य स एवात्मा मनः बाह्य-

लौकिकशत्रुवत्स्वयमपि शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते। तथा च स्मृतिः—'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्' इतीति भावः ॥ ६ ॥

जितात्मनो बन्धुत्वं विवृणोति—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७ ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु पूजापरिभवयोश्च जितात्मनो जितमनसः, अत एव प्रशान्तस्य रागादिशून्यतया निर्विकारस्य, एवंभूतस्यैव परं केवलम् आत्मा समाहितो योगारूढो भवति। यद्वा परमात्मेत्येकं पदम्। परमेश्वर एतादृशस्य समाधिविषयो भवतीत्यर्थः ॥

अथ योगारूढस्य लक्षणमाह द्वाभ्याम्—

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानमौपदेशिकम्, विज्ञानमपरोक्षानुभवः, ताभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः; ततः कूटस्थः विषयसंनिधावपि निर्विकारः; तत एव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः; तत एव च हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि मृत्खण्डपाषाणस्वर्णानि यस्य सः योगी युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

प्रत्युपकारमनपेक्ष्य स्नेहसंबन्धं च विनैवोपकर्ता सुहृत् । मित्रं स्नेहेनोपकारी । निष्कारणमपकारकृदरिः । विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षक उदासीनः । उभयोरपि हितैषी मध्यस्थः । उपकारिण्यप्यपकर्ता द्वेष्यः । शरीरसंबन्धी बन्धुः । धर्मशीलाः साधवः । पापशीलाः पापाः । एतेषु सुहृदादिषु चकारादन्येष्वपि समबुद्धिः कः कीदृश इत्यव्यापृतबुद्धिः, एवंलक्षणो योगारूढः सर्वेभ्योऽपि योगिभ्यो विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

इत्थं योगमारुरुक्षोः कर्मानुष्ठानं योगारूढस्य सर्वकर्मसंन्यासं तत्साधनं तल्लक्षणं चोक्त्वा इदानीं योगाङ्गानि निरूपयत्यष्टभिः—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

रहसि एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः । तत्रापि न सद्वितीयः, किं त्वेकाकी । स्मर्यते हि— 'एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद्द्वौ चैव मिथुनं भवेत् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते । नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा । राजवार्तां हि तेषां स्याद्भैक्षी वार्ता परस्परम्' इति । एकाकिनोऽप्यसंयतचित्तस्य मनोविक्षेपान्नगरमेव भवति ; अतो यतचित्तात्मा यतौ संयतौ योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्यौ चित्तदेहौ यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः—

निराशीः वितृष्णः । अत एव अपरिग्रहः शास्त्रनिषिद्धेन योगविरोधिना परिग्रहेण रहितः । एवंविधो योगी योगारूढः सततम् आत्मानं चित्तं युञ्जीत समाहितं कुर्यादित्यर्थः । अत्रेयं योगशास्त्रप्रक्रिया प्रथमं तावदवगन्तव्या— योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तस्याष्टावङ्गानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदात् । तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहार्जवक्षमाधृतिमिताहारशौचानि यमाः । तपःसंतोषास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणह्रीमतिजपव्रतानि नियमाः । स्वस्तिकपद्मासनादीन्यासनानि । प्राणवृत्तिनिरोधः प्राणायामः । इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । सर्वाह्येन्द्रियस्य मनस एकत्र चिरमवस्थापनं धारणा । ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । चित्तस्य हि पञ्च भूमयो भवन्ति— क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति । तत्र विषयासक्तं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रातन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तम् । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिशङ्कैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि कदाचिद्भवन्नपि समाधिर्विक्षेपप्राधान्यात्तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति । एकाग्रं त्वेकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमोगुणकृतनिद्रातन्द्रादिरूपलयाभावाद्रजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावाच्चैकविषयकधारावाहिकवृत्तिरिति शुद्धे सत्त्वे भवति चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः । तत्र ध्येयाकारवृत्तिरपि

भासते । तस्यापि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः । अयमेव सर्वतो विरक्तस्य योगिनः समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य दृढभूमिरात्मतत्त्वसाक्षात्कारहेतुः । तदेतदष्टश्लोक्यात्र निरूप्यते । तत्र तावत् 'नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति–' इति श्लोकद्वयेन दशविधयमान्तर्गतं मिताहारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्यते । 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्' इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वा भुञ्जानस्य योगो न संपद्यते । तत्र हेतुमुत्तरार्धेनाह—न चेति । अत्याशिनो ह्यतिनिद्रा स्यात् अत्यन्तमनश्नतश्चातिजागरः । तदुभयमपि योगप्रतिबन्धकम् । अतः हे अर्जुन सावधानो भवेति संबोधनाभिप्रायः । एवं व्यतिरेकमुखेणाहारनियमस्य योगाङ्गत्वमुक्त्वा अन्वयमुखेनापि तदाह—युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य, आहारोऽभ्यवहारः विहारः पादक्रमः, युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य तथोक्तस्य, अत एव युक्तस्वप्नावबोधस्य नियतनिद्राजागरस्य, तथा अन्येष्वपि विहितेषु तपःस्वाध्यायव्रतजपादिषु कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्ता नियतकाला चेष्टा व्यापारो यस्य तथोक्तस्यैव ब्रह्मविद्याद्वारा सर्वदुःखनिवृत्तिहेतुर्योगो भवति । अत्राहारस्य नियतत्वम् 'पूरयेदशनेनान्नम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु 'रात्रेर्भागत्रयं कृत्वा प्रबुद्धः प्रथमान्तयोः । प्रस्वपन्मध्यमे भागे योगयोग्यः प्रजायते' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहारस्य तु 'योजनान्न परं गच्छेत्' इत्यादि । तपःस्वाध्यायादीनां तु 'शनैर्विद्या शनैस्तपः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं ब्रह्मचारिव्रते स्थित इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, प्रशान्तात्मेत्यनेन अहिंसासत्यास्तेयक्षमार्जवानि, यत-

चित्तात्मेत्यनेन बहिरङ्गतः शौचम्, अपरिग्रह इत्यपरिग्रहः, स्थित इति धृतिः, विगतभीरित्यनेन शास्त्रीयनिश्चयदार्ढ्याद्विगता भीः सर्वसङ्गत्यागपूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तत्वायुक्तत्वाशङ्का यस्येत्यर्थकेन आस्तिक्यम्, युक्तचेष्टस्य कर्मस्वित्यनेन तपःस्वाध्यायव्रतजपाः, निराशीरिति संतोषः तदाक्षिप्ततया तदुपलक्षिताश्चान्ये यमनियमाः प्रदर्शिताः । अथ क्रमप्राप्तमासनमाह— शुचौ देश इति । शुचौ देशे स्वभावतः संस्कारतो वा परिशुद्धे स्थाने नात्युच्छ्रितं नातीवोन्नतं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्, चैलं वस्त्रम् अजिनं व्याघ्रचर्म, चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । कुशानामुपरि चर्म, तदुपरि चैलमास्तीर्येत्यर्थः । एवंभूतं स्थिरमचलम् आत्मनः स्वस्यासनं प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा । आत्मन इति परासनव्यावृत्तिः; 'आसनं शयनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि परेषां न कदाचन' इति स्मरणात् । एवमासनमुपदिश्य तदनन्तरानुष्ठेयाः प्राणायामप्रत्याहारधारणाः प्रदर्शयति— तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य । अत्र पद्मस्वस्तिकादिविशेषानादरेण केवलमुपविश्येति सामान्योक्त्या 'येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते । तत्सुखासनमित्युक्तम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षितमुपगम्यते । श्रूयते हि— 'विविक्तदेशे च सुखासनस्थः' इति । सूत्रितं च पतञ्जलिना— 'स्थिरसुखमासनम्' इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं मनः इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि क्रिया चेष्टात्मकः प्राणः, यता नियमिताश्चित्तेन्द्रियक्रिया येन स तथोक्तः । अत्र यतक्रिय इति प्राणसंयमनोक्त्या 'अपाने जुह्वति

प्राणम्' इति प्राङ् निरूपितः प्राणायामः प्रदर्शितः। यतेन्द्रियत्व-यतचित्तत्वोक्त्या च 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति' इति प्रागुक्ते प्रत्याहारधारणे दर्शिते। चित्तेन्द्रिययोः क्रियेति व्याख्याने 'यतचित्तेन्द्रियः' इत्येतावतैव चारितार्थ्यात्क्रियापदं व्यर्थं स्यात्। अत एवं व्याख्यातम्। एकाग्रं मनः कृत्वेत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्यानाख्या चतुर्थी भूमिर्दर्शिता। एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं योगं ध्यानं युञ्ज्यात्कुर्वीत। तत्र चित्तैकाग्र्ये कारणं देहधारणमाह— समिति। कायो देहमध्यभागः, स च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धपर्यन्तं सममवक्रम् अचलमकम्पं धारयन्, किं च अन्तरान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्वं स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येवेति इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। न ह्यत्र नासाग्रसंप्रेक्षणं विवक्षितम्, तथा सति मनसस्तत्रैव समाधिप्रसङ्गात्। अतो नासाग्रप्रेक्षक इव स्थित इति। एवं मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मच्चित्त आसीतेति ध्यानविधिः। मदिति ध्येयस्वरूपसौलभ्योक्तिः। मयि पुरतः स्थिते मदनकोटिसुन्दरे मणिकिरीटकुण्डलवलयहारकेयूरमुद्रिकालंकृते माङ्गल्यवपुषि मरकतोपलश्यामले मन्दस्मितरुचिरबिम्बाधरे मधुरालापिनि महनीयचरिताद्भुते वासुदेवे चित्तं यस्य स मच्चितः सन्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत उपविशेत्। त्वां पश्यन्तः सर्वेऽपि त्वच्चित्ता भवन्ति; तदेव किं तव ध्यानम्? नेत्याह— मत्पर इति। अहमेव पर इष्टः परमपुरुषार्थो

यस्य स मत्परः एवं भगवदेकाकारचित्तवृत्तिरूपध्यानात्मकसंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य फलमाह— युञ्जन्निति । एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेन सदा आत्मानं मनो यच्छन् समाहितं कुर्वन् योगी नियतमानसः नियतं समाध्यभ्यासातिशयेन निरुद्धं मानसं येन स तथोक्तः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरमरूपां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मोक्षपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति । न त्वन्तर्धानाकाशगमनादिसिद्धिफलान्यधिगच्छति, सर्वतो विरक्तस्य मुमुक्षोस्तदपेक्षाविरहात् । अत एवोद्दालको देवैरामन्त्रितोऽपि तानवज्ञाय निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेति वासिष्ठे श्रूयते । योगसूत्रकृता पतञ्जलिनापि भूतभौतिकाद्यात्मविषयकसंप्रज्ञातसमाधिमन्तर्धानादितुच्छफलहेतुं बहुधा प्रपञ्च्य तेषामपवर्गोपयोग्यात्मसमाधिविरोधित्वेन हेयत्वं सूत्रितम्— 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः' इति । सेयमष्टश्लोकी यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारादिक्रमेण पाठक्रमं भङ्क्त्वास्माभिर्व्याख्याता ॥ १०—१७ ॥

एवमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमुक्त्वा निरुद्धभूमावसंप्रज्ञातसमाधिं वक्तुमुपक्रमते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदा यस्मिन्काले विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं विरजस्तमस्कतयातिस्वच्छत्वेन सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि

सर्वतोनिरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्चित्यवतिष्ठते आत्मैकाकारतया निश्चलं भवति, तदा सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते। अस्यासंप्रज्ञातसमाधेः साधनमाह— निःस्पृहः सर्वकामेभ्य इति। यद्यपि यमादीनि योगसाधनान्युक्तानि, तथापि वैराग्यमेवाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकमन्तरङ्गं योगसाधनम्। तद्धि द्विविधम्— अपरं परं चेति। अपरमपि चतुर्विधम्— यतमानं व्यतिरेक एकेन्द्रियत्वं वशीकारश्चेति। तत्र सारासारविवेकोद्योगो यतमानवैराग्यम्। विवेकाभ्यासेनैतावन्तो दोषाः पक्का एतावन्तोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकवैराग्यम्। दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन तां परित्यज्य मनस औत्सुक्यमात्रेणावस्थापनमेकेन्द्रियवैराग्यम्। वितृष्णत्वं वशीकारवैराग्यम्। तदिदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातस्यान्तरङ्गम्; असंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम्। तत्रान्तरङ्गं तु परवैराग्यं सकलप्रपञ्चव्यवहारवैतृष्ण्यरूपमिति योगशास्त्रमर्यादा। तदेतत्परवैराग्यमिह निःस्पृह इत्यनेनोच्यते। सर्वकामेभ्यः, सर्वव्यवहारेभ्य इत्यर्थः॥ १८॥

आत्मैकाकारतया स्थितस्य चित्तस्योपमानमाह—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः॥ १९॥

यतचित्तस्य निरुद्धचित्तवृत्तेः योगमसंप्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जतः अनुतिष्ठतः योगिनः य आत्मा अन्तःकरणं तस्य सा उपमा

दृष्टान्तः स्मृता, योगज्ञैरिति शेषः । कोऽसौ ?— यथा दीपो निवातस्थ इति । निवातदेशस्थितः प्रदीपो यथा चलनहेत्वभावान्नेङ्गते न चलति, सोपमा । निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च स्थितस्य चित्तस्य निश्चलः प्रदीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं सामान्येनोक्तमसंप्रज्ञातसमाधिं विवृणोति सार्धत्रयेण—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्रेति सतिसप्तमी । यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं सदुपरमते निरिन्धनाग्निवत्तप्तशिलोपरिक्षिप्तजलवच्चोपशाम्यति । निर्वृत्तिकतया सत्त्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवतीति यावत् । यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्ररूपेणान्तःकरणेन आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यमखण्डानन्दघनं पश्यन्नुपलभमानः तत्रैवात्मनि तुष्यति, तमन्तःकरणपरिणामं योगं विद्यादिति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ २० ॥

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामविशेषे सति अतीन्द्रियं वाङ्मनसा-

दीनीन्द्रियाण्यतिक्रान्तम् 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतेः, अत एव आत्यन्तिकमनन्तनिरतिशयम्, बुद्धिग्राह्यम् 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया' इत्यादिश्रुत्युक्तसूक्ष्मत्वाग्र्यत्वाख्यनिस्तमोरजस्कभावापत्तिशुद्धसत्त्ववाहितोपपन्नया बुद्ध्या ग्राह्यं सुखं यो वेत्ति, यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वत आत्मस्वरूपान्नैव चलति, तं योगं विद्यादिति। अत्र अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्यावृत्तिः। बुद्धिग्राह्यमिति सुषुप्तिसुखव्यावृत्तिः; सुषुप्तौ बुद्धेर्लीनत्वात्, समाधौ तु निर्वृत्तिकायास्तस्याः सत्त्वात्। उक्तं हि गौडपादैः—'लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते' इति ॥ २१ ॥

'यत्र स्थितो न चलति' इत्येतदुपपादयति—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ २२ ॥

यं च निरतिशयात्मसुखव्यञ्जकनिर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतेः। अतो न विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनम्। नापि शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थं तदित्याह— यस्मिन् परमात्मसुखमये निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा शस्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न विचाल्यते; किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः। एवम् 'यत्रोपरमते' इत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्यश्चित्तावस्थाविशेष उक्तः, तं

चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमेव सन्तं योगसंज्ञितं वियोगशब्दार्हमपि विरोधिलक्षणया योगशब्दवाच्यं विद्याज्जानीयात् । न तु योगशब्दानुरोधात्कंचित्संबन्धं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तथा च पतञ्जलिसूत्रम्— 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति ॥ २२ ॥

यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मादवश्यमभ्यसनीय इत्याह—

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

स यथोक्तफलो योगः निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशयोः सत्यत्वाध्यवसायेन योक्तव्यः अभ्यसनीयः । तथा अनिर्विण्णचेतसा । 'एतावतापि कालेन योगो न सिद्धः, किमतः परं कष्टम्' इत्यनुतापो निर्वेदः । तद्रहितेन चेतसा 'इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति, किं त्वरया ?' इत्येवं धैर्ययुक्तेन मनसेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथास्य योगस्याभ्यासप्रकारमाह—

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

कामाः स्रक्चन्दनवनिताद्यभिलाषाः; ते च संकल्पप्रभवाः । अशोभनेषु विषयेषु शोभनत्वाध्यासः संकल्पः । स हि सम्यक्कामान्कल्पयति । तथा च स्मृतिः— 'काम जानामि ते मूलं संकल्पाज्जायसे किल' इति । तानेतान्संकल्पप्रभवान्कामान् त्यक्त्वा शुनक-

वान्तपायस इव विषयदोषदर्शनेन परित्यज्य । सर्वानित्यनेन स्रक्चन्दनादिष्विव ब्रह्मलोकादिष्वणिमाद्यष्टैश्वर्येषु च कामास्त्याज्या इत्युक्तम् । उपवासव्रतिना कस्मिंश्चिद्दिवसे त्यक्तोऽप्यन्नकामः पुनरुदेति; तथा मा भूदित्यशेषत इत्युक्तम् । निर्लेपतयेत्यर्थः । एवं कामांस्त्यक्त्वा अत एव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदभावे सति विवेकयुक्तेन मनसैव इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं समन्ततः समन्ताद्विनियम्य उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः । समन्तत इत्यनेन देवतादर्शनादेरपि नियन्तव्यतोच्यते ॥ २४ ॥

उपरमेदित्युक्तम् । तत्रोपरतिः कथं केन कर्तव्या ? तत्राह—

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥

धृतिगृहीतया, अवश्यं मम योगः सेत्स्यतीति धैर्यं धृतिः, तद्युक्तया बुद्ध्या कर्तव्यतानिश्चयात्मिकया शनैः शनैः शास्त्राचार्योपदिष्टभूमिकाजयक्रमेण उपरमेत् मनोनिरोधरूपमुपरमं कुर्यात्, न तु सहसेत्यर्थः । भूमिकाजयक्रमश्चेत्थम्— चतस्रो भूमिकाः— वाग्भूमिर्मनोभूमिरहंकारभूमिर्महत्तत्त्वभूमिश्चेति । एतासां क्रमेण जयो भूमिकाजयः । तत्र वागादिसर्वेन्द्रियव्यापारनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रशेषतयावस्थानं वाग्भूमिजयः । जाते ह्यस्मिन्प्रथमभूमिजये गवाश्वादेरिव स्वाभाविक एव वाङ्नियमः संपद्यते । ततः संकल्पविकल्पादिसकलमनोव्यापारत्यागेनाहंकारमात्रतया स्थितिरूपो द्वितीयो

मनोभूमिजयः । जाते ह्यस्मिन्बालमुग्धादेरिव स्वाभाविकमेव निर्मनस्कत्वं भवति । ततः 'अहमेतस्य पुत्रः' 'अहमेतस्य पिता' इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानत्वरूपविशेषाहंकारव्यापारत्यागेन 'अस्मि' इत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहंकाराख्यमहत्तत्वमात्रतयावस्थानरूपस्तृतीयोऽहंकारभूमिजयः । जाते ह्यस्मिन्यथा स्वल्पां तन्द्रीं प्राप्नुवतो विशेषाहंकारः स्वत एव संकुचति तथा स्वत एव तत्संकोचः संपद्यते । तदनन्तरम् 'अस्मि' इत्येतावन्मात्राभिमानरूपसामान्याहंकारव्यापारस्यापि त्यागेन निरुपाधिकचिन्मात्रतयावस्थानरूपश्चतुर्थो महत्तत्त्वभूमिजयः । जाते ह्यस्मिन्निरुपाधिकः शुद्ध आत्मा त्वंपदलक्ष्यः साक्षात्क्रियते । तमेनं भूमिकाचतुष्टयजयं कठवल्लीश्रुतिराचष्टे— 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि' इति । एनं भूमिजयक्रममभिप्रेत्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तम् । विस्तरस्तु योगभाष्यगौडपादीयजीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु द्रष्टव्यः । एवं क्रमेण मनो निरुध्य किं कुर्यात्? अत आह— आत्मसंस्थमिति । आत्मनि निरुपाधिके त्वंपदलक्ष्ये प्रत्यक्चैतन्ये संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं सर्वाकारवृत्तिरहितं मनः कृत्वा किंचिदपि अनात्मानमात्मानं वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या विषयीकुर्यात् । अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यान्न समाधिः । आत्माकारवृत्तौ तु संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् । अतश्चासंप्रज्ञातसमाधिस्थैर्याय कामपि मनोवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, न; तस्यात्मचैतन्यरूपत्वेन वृत्तिरूपत्वाभावात् । तर्हि तस्य स्वतः सर्व-

दापि सिद्धत्वेन योगाभ्यासवैयर्थ्यमिति चेत्, न; अनात्मवृत्तिनिःशेषीकरणाय निवृत्तिरूपनिरोधसमाधेरभ्यसनीयत्वात्। उक्तं हि श्रेयोमार्गे—'आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं यदा चित्तम्। आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत' इति। तथा हि समिदाज्याहुतिभिरुत्तरोत्तरं वृद्धया प्रज्वलन्नग्निः समिदादिक्षये प्रथमक्षणे किंचिच्छाम्यति, द्वितीयादिक्षणेषु ततस्ततोऽपि शाम्यति; तथा अनात्मविषयसंकल्पविकल्पादिनानावृत्तिभिरभिवर्धमानं मनो निरोधवशादुत्तरोत्तरं प्रशाम्यति। सेयं प्रशान्तवाहितेति योगशास्त्रे व्यवह्रियते। अनया चानात्मवृत्तिजाले निःशेषीकृते सति मेघाच्छादनापगमे सूर्यप्रकाश इव स्वत एवात्मप्रकाशो न तु वृत्तिमपेक्षते। 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' 'यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति' 'आत्मैकाकारतया–' इत्यादिकमप्यनात्मवृत्तिनिरोधे सत्यात्मप्रकाशस्य स्वत एव भावात्तन्निरोधमात्राभिप्रायेणात्मनि बुद्धिदृश्यत्वादिव्यवहाररूपमित्यद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपञ्चः॥ २५॥

नन्वात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तस्य योगिनो यदि मनः कदाचिच्चञ्चलस्वभावत्वाद्विषयौन्मुख्येन बहिर्निर्गच्छेत्, तदा किं कर्तव्यम्? अत आह—

यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २६॥

चित्तविक्षेपकरूपरसादिविषयमध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताद्रूपरसादितः चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सत् मनः निश्चलति निर्ग-

च्छति समाधिविरोधिनीं विक्षेपवृत्तिमुत्पादयति, तथा चित्तलयहेतु-निद्राशेषबहुशनश्रमादिमध्ये यतो यतो निमित्तात् अस्थिरं लयाभिमुखं सत् मनः निश्चलति समाधिविरोधिनीं निद्राख्यलयवृत्तिमुत्पादयति, ततस्ततः विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च एतन्मनः नियम्य निर्वृत्तिकं कृत्वा आत्मन्येवानन्दघने वशं नयेत् यथा न विक्षिप्येत यथा वा न लीयेत तथा निरुन्ध्यादित्यर्थः । तदेतद्गौडपादीयतद्विवरणयोः प्रपञ्चितं विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ २६ ॥

एवं योगाभ्यासक्रममुपदिश्य तत्फलमाह—

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण शान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कम् । तत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयम्— शान्तरजसमकल्मषमिति । शान्तं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यम्, तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतुस्तमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यम्, ब्रह्मभूतं प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावं प्राप्तमेनं योगिनम् उत्तमं निरतिशयं सुखम् उपैति प्राप्नोति । हिशब्देन 'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्—' इति प्रागुक्तप्रसिद्धिर्द्योत्यते ॥ २७ ॥

उक्तमेवार्थमुपपादयति—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

एवम् 'संकल्पप्रभवान्कामान्' इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण आत्मानं मनः सदा युञ्जन्योगी विगतकल्मषः संसारहेतुपुण्यपापरहितः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसंबन्धि, अवैषयिकमिति यावत् । अत्यन्तम्, अन्तस्त्रिविधपरिच्छेदः ...मतिक्रान्तमपरिच्छिन्नं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

ननु कथं योगादात्यन्तिकसुखप्राप्तिः तस्यास्तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानैकफलत्वादित्याशङ्क्य, तद्द्वारकमेव योगस्य तत्फलकत्वमिति दर्शयन्प्रथमं शुद्धत्वंपदार्थज्ञानहेतुत्वमाह—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

योगयुक्तात्मा योगेन युक्तः समाहितोऽतिनिर्मलीकृत आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः स्वमात्मानम् आविद्यिकदेहादिपरिच्छेदशून्यतया सर्वभूतस्थं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तशरीरेषु तिष्ठत्यधिष्ठानतयेति तथोक्तम्, तथा सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनि स्वात्मनि अध्यस्ततया पश्यति । अत्र हेतुः— सर्वत्र समदर्शनः सर्वत्र प्रपञ्चे समं निर्विशेषं ब्रह्मैव पश्यतीति तथोक्तः । अनेन स्वात्मकल्पितब्रह्मादिस्थावरान्तजगदनुस्यूतकेवलचिन्मात्ररूपशुद्धत्वंपदार्थज्ञानं प्रदर्शितम् ॥

अथ शुद्धतत्पदार्थज्ञानं दर्शयति—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।

यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थं मायिकदेहादिपरिच्छेदशून्यतया सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेणानुस्यूतं पश्यति, तथा सर्वं च प्रपञ्चजातं मय्यारोपितं पश्यति, तस्य ब्रह्माद्वैतदर्शिनः अहं न प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मद्भिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानाविषयो न भवामि । स एवाहमिति यावत् । स च मे न प्रणश्यति मद्भिन्नः कश्चित्स जीव इति मदीयपरोक्षज्ञानविषयो न भवति । अहमेव स इति यावत् । तदेतद्भगवानेवाग्रे स्पष्टीकरिष्यति— 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति । तथा च द्वयोरप्येकात्मत्वादात्मातिरिक्तस्य च प्रियपदार्थस्याभावात्स्वार्थहितवर्तित्वमनुक्तसिद्धमिति भावः । तदेतद्भगवता भाष्यकारेणोक्तम्— 'द्वयोरात्मैकत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः प्रिय एव भवति' इति ॥

एवं शुद्धतत्पदार्थज्ञानमुक्त्वा वाक्यार्थज्ञानं दर्शयति—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं त्वंपदलक्ष्येणैकत्वमास्थितो यो भजति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रतिपद्यते, स योगी मयि नित्यमुक्तस्वरूपे वर्तते जीवन्मुक्तः कृतकृत्यो भवति । न तस्मिन्विधिनिषेधशास्त्रं प्रभवतीत्याह— सर्वथा वर्तमानोऽपीति । लोकानुग्रहार्थं कर्म कुर्वन्नकुर्वन्नन्यथा कुर्वन्वा न हीयते; यदाह— 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः' इति ॥ ३१ ॥

एवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानो योगी द्विविधः— परमोऽपरमश्चेति । तत्र परमं योगिनं दर्शयति—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां युगपदभ्यासाद्दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकजीवन्मुक्तिसुखमनुभवन्प्रारब्धवशात्समाधेर्व्युत्थाने आत्मौपम्येन आत्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं यः पश्यति, स्वस्यानिष्टं यथा न संपादयति तथा परस्यापि, द्वेषशून्यत्वात्; एवं स्वस्येव परस्यापीष्टं यः संपादयति, रागशून्यत्वात्; स योगी परमो मतः । अर्थादेतदन्यो योगी केवलतत्त्वज्ञानमात्रवान्मनोनाशवासनाक्षयरहितो जीवन्मुक्तिसुखमजानन्विक्षिप्तचित्ततया दृष्टदुःखमनुभवन्देहपाते कैवल्यभाग्यपरम इत्युक्तं भवति । तस्मात्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणामभ्यासोऽवश्यं विधेय इत्यभिप्रायः । तदभ्यासप्रकारस्तु वासिष्ठजीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु प्रपञ्चितः संग्रहेण प्रदर्श्यते— 'इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीयाचिदानन्दाद्वयात्मनि कल्पितम् . आत्मैवैकः परमार्थः, स एवाहम्' इति ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण निरन्तरं परिणममानस्य मनसो वृत्तिरूपपरिणामत्यागेन निरोधाकारपरिणामो मनोनाशः । पूर्वापरपरामर्शं विना सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः संस्कारो वासना, पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्य क्षयो नाम विवेकजन्यचित्तप्रशमवासनादार्ढ्येन

बाह्यनिमित्ते सत्यपि क्रोधाद्यनुत्पत्तिः । एते च तत्त्वज्ञानमनोनाश-
वासनाक्षयाः परस्परं कार्यकारणभावापन्नाः । तथा हि–– तत्त्वज्ञाने
सति मिथ्याभूते जगति शशशृङ्गादाविव प्रयोजनाभावेन धीवृत्त्यनु-
दयान्निरिन्धनाग्निरिव मनो नश्यति । :. च मनसि संस्कारोद्बोध-
कस्य बाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां
हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति । नष्टे च मनसि
शमदमादिसंपत्त्या ज्ञानमुदेति । एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादि-
रूपवासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानो-
दय इति परस्परं कार्यकारणभावो ज्ञेयः । अत एते त्रयो-
ऽपि युगपदभ्यस्ता एव फलदा न त्वेकैकशोऽभ्यस्ताः, शाकसूपौद-
नानां मिलितानामेव भोजननिर्वाहकत्ववन्मिलितानामेवैषां फलनि-
र्वाहकत्वात् । स चाभ्यासश्चिरमनुष्ठेयः, 'जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम
संसारसंततिः । सा चिराभ्यासयोगेन न विना क्षीयते क्वचित्'
इत्युक्तेः । अत्र चाभ्यासे प्रयोजनानुसारेण गुणप्रधानभावो-
ऽस्ति । मुमुक्षोर्हि पुरुषस्य विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरिति द्वे प्रयोजने ।
तत्र विदेहमुक्त्यर्थिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयावुपसर्ज-
नम्, जीवन्मुक्त्यर्थिनस्तु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रधानं तत्त्वज्ञानमुपस-
र्जनमिति विवेकः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासनान्युपायः
प्रसिद्धः । मनोनाशस्य तु योगाभ्यासः । स तु निरूपितः । वासना-
क्षयस्य तु प्रतिकूलवासनोत्पादनम् । द्विविधा हि वासना–मलिना
शुद्धा चेति । मलिनापि द्वेधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यविषयिका
बाह्या । सा च लोकशास्त्रदेहवासनादिभेदाद्बहुविधा । आभ्यन्तरा

तु कामक्रोधाद्यासुरसंपद्रूपा मानसी । शुद्धवासना तु दैवी संपत्तिः । तत्र शुद्धवासनया मलिनवासना क्षपणीया । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । तदेतदभिप्रेत्य स योगी परमो मत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तमेनमुपदिष्टं योगमाक्षिपन्

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥

हे मधुसूदन, साम्येन मनसो लयविक्षेपशून्यत्वेनात्मैकाकारतयावस्थानरूपेण योऽयं त्वया योगः प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालावस्थायिनीं स्थितिं विद्यमानतां न पश्यामि न संभावयामि । कस्मात्? मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

एतदेवोपपादयति—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

मनोनिग्रहो हि योगः । स त्वत्यन्तासंभावित एव । तथा हि—न तावन्मनसः स्वतो निग्रहः संभवति, हि यस्मात् चञ्चलं स्वभावचपलम् । नापि परतः । परोऽपि हि किं देहेन्द्रियादिः किं वा आत्मा? नाद्यः, यतः प्रमाथि देहेन्द्रियाणि प्रमथितुं क्षोभयितुं शीलमस्येति प्रमाथि; अतो न देहेन्द्रियनिग्राह्यं मनः । नान्त्यः,

यतो बलवत् आत्मापेक्षयापि बलिष्ठम्; निर्विकारमात्मानं विकारीकृत्य पशुमिव नासिकाप्रोतमितस्ततः समाकर्षतो मनस एवात्मापेक्षया बलिष्ठत्वात्, अत एव श्रुतिः— 'समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' इति; ततो नात्मनापि निग्राह्यमित्यर्थः । ननु स्वतः परतो वापि दुर्निग्रहस्य मनसो मत्तवनगजस्येव मदापायात्कालेन निग्रहो भविष्यति; नेत्याह— दृढमिति । प्रतिक्षणप्रवर्धमानविषयवासनासहस्रानुविद्धतयोपचीयमानमनेककोटिजन्मभिरपि न कृशं भवतीत्यर्थः । अतो महाकाशे दोधूयमानस्य वायोश्चेलाञ्चल इव मनसोऽपि निग्रहं निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

एनमाक्षेपं परिहरन्

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्ज्ञातं मनश्चेष्टितम्, मनो निग्रहीतुं शक्ष्यसीति संतोषेण संबोधयति— महाबाहो, महान्तौ साक्षान्महादेवेन सर्वलोकेश्वरेश्वरेण सह कृताहवौ बाहू यस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति । तत्र मनोनिग्रहं दुष्करं वदता वक्तव्यम्— किं चक्षुरादीनां तत्तद्गोलकमात्रोपरोधरूपो यथा हठेन निग्रहस्तथा मनसोऽपि हठनिग्रहो दुष्कर इति, किं वा क्रमेण निग्रहो दुष्कर इति ? आद्यमङ्गीकरोति— असंशयमिति । चलं मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयं नास्ति संशयोऽत्र सत्य-

मेवैतद्ब्रवीषीत्यर्थः । अन्त्यस्त्वसंभवीत्याह— अभ्यासेन त्विति । प्रत्यगात्माकारप्रत्ययावृत्तिरूपेणाभ्यासेन वैराग्येण च दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासजन्यवैतृष्ण्यरूपेण मनो गृह्यते निगृह्यते । तदेतत्पतञ्जलिना सूत्रितम्— 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' इति । यथा हि तीव्रवेगोपेतं नद्याः प्रवाहं सेतुबन्धेन निरुध्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते ; तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य ध्यानाभ्यासेन प्रशान्तवाहिता संपाद्यत इति क्रमनिग्रहः सुकर इत्यर्थः। एवं च समाध्यभ्यासवैराग्ययोर्द्वारभेदात्समुच्चयः, व्रीहियवादिवदेकद्वारकत्वाभावादिति तत्सूचनाय वैराग्येण चेति चकारः । यद्वा वासिष्ठाद्युक्तानां मनोजयोपायान्तराणां समुच्चयार्थश्चकारः । तथा हि तत्रोक्तम्— 'अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च । वासनायाः परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल । सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ॥ चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः' इति । तत्राध्यात्मविद्या तावद्दृश्यस्य मिथ्यात्वं दृग्वस्तुनश्च परमार्थसत्यपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृग्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्वं बुद्ध्वा निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते यो वा विस्मरति, तयोः साधुसंगम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधूननुवर्तितुमुत्सहते, तस्य पूर्वोक्तविवेकवासना-

परित्यागप्राणायामावुपायः । प्राणस्पन्दवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोर्निरोधे चित्तशान्तिसंभवात् । तदुक्तम्— 'द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः' इति ॥ ३५ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृह्यत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मान्तःकरणं यस्य तेन योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इति मे मतिः । वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन तु पुरुषेण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपायतः उक्तरूपादुपायात् योगोऽवाप्तुं शक्यः । असंयतात्मपदेन 'यच्छेद्वाङ्मनसी' इत्यादिश्रुत्युक्तपूर्वपूर्वभूमिदार्ढ्यराहित्यमुच्यते । वश्यात्मपदेन तत्साहित्यमिति विद्यारण्यस्वामिभिर्व्याख्यातम् ॥

योगाभ्यासपरतया सर्वकर्माणि संन्यस्तवतो योगफलं च तत्त्वज्ञानमप्राप्नुवतः का गतिरिति

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

नन्वयं प्रश्नः किं योगारुरुक्षुं प्रति, किं वा योगारूढं प्रति ?

नाद्यः ; 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्युक्तरीत्या तस्य कर्मित्वेन कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वपरस्योभयविभ्रष्टपदस्य तस्मिन्ननन्वयात्। नान्त्यः ; योगारूढस्य सम्यग्दर्शित्वेन तस्मिन् 'अप्राप्य योगसंसिद्धिम्' इत्यस्यानुपपत्तेः। न च योगाभ्यासमारभ्य वैराग्यमान्द्यान्मध्ये विषयप्रवणं प्रत्ययं प्रश्न इति वाच्यम् ; पापिष्ठे तस्मिन् 'न हि कल्याणकृत्कश्चित्' इत्यस्यायोगात्। न च 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति प्रागुक्तं कर्मयोगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छतीति रामानुजव्याख्यानं युक्तम् ; तस्मिन्पक्षे ज्ञानफलालाभेऽपि कर्मफललाभसंभवेनोभयभ्रष्टत्वासंभवात्। न च तस्य कर्मसत्त्वेऽपि स्वर्गादिफलाभिसंधिरहितं तं प्रति तस्य फलजनकत्वाभावादुभयभ्रष्टत्वोक्तिर्युक्तेति वाच्यम् ; फलाभिसंधित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितस्य कर्मणः फलार्थानुष्ठितादपि कर्मणोऽतिशयेनामुष्मिकसुखजनकत्वावश्यंभावेन उभयभ्रष्टत्वस्य सुतरामसंगतेः। तस्मादत्र वक्तव्यं किंविषयकोऽयं प्रश्न इति। अत्रोच्यते— तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तविचारशून्यविषयकोऽयं प्रश्नः। तथा हि—'स योगी परमो मतः' इति श्लोके उत्पन्नतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिः परमो योगी, उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमो योगीति स्थितम्। तेन तयोरुभयोरपि जीवन्मुक्तिसदसद्भावमात्रभेदेऽपि ज्ञानेनाज्ञानविनाशाद्विदेहमुक्तिरविवादेति न तद्गतिविषये काप्याशङ्कास्ति। यस्तु नित्यानित्यविवेकादिक्रमेण विविदिषासंन्यासी वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वन्मध्ये विपद्यते ; स पुनर्ज्ञानपरिपाकशून्यत्वान्न मोक्षसुखमनुभवति नापि स्वर्गादिकम्, सर्वकर्मसंन्यासात्। अत एतादृशो योगभ्रष्टः कां

गतिं गच्छतीति प्रश्नाभिप्रायः । अक्षरार्थस्तु— श्रद्धया गुरुवेदान्तविश्वासेनोपेतः । श्रद्धापदं च स्वसमानाधिकरणशान्तिदान्त्याद्युपलक्षणम् । साधनचतुष्टयसंपन्न एव प्रथमं गुरुमुपसृत्य श्रवणादीनि कुर्वन् अयतिः अदृढाभ्यासप्रयत्नः योगसंसिद्धिं योगस्तत्त्वज्ञानं तस्य संसिद्धिमुदयमप्राप्य अतत्त्वज्ञान एव मृतः सन् अन्त्यकालेऽपि योगाच्चलितमानसः मरणव्याकुलमनस्कतया नष्टस्मृतिः । अनेन गत्यन्तरासंभवो दर्शितः । एवंविधः कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥

एतदेव संशयबीजविवरणेनोपपादयति—

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टः कच्चित्किं न नश्यति ? उभयभ्रष्टत्वमेव दर्शयति— अप्रतिष्ठः सर्वकर्मसंन्यासित्वात्कर्मरूपाश्रयरहितः प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढः, अत उभयभ्रष्टत्वाच्छिन्नाभ्रमिव । यथा हि वायुना च्छिन्नं विशकलितं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरमेघं चाप्राप्तमभ्रं वृष्टययोग्यं सदन्तराल एव नश्यति, तथा योगभ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्तोऽन्तराल एव कर्मज्ञानफलायोग्यः किं नश्यति, किं वा मोक्षसाधनशमादिसंपन्नत्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वाच्च न नश्यतीति संशय इति भावः ॥ ३८ ॥

अयं च योगभ्रष्टगतिविषयस्त्वयैव निरसनीयो नान्येनेति प्रार्थ्यते—

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

स्पष्टार्थः ॥ ३९ ॥

अत्रोत्तरं

श्रीभगवानुवाच—

योगभ्रष्टो नश्यतीत्यत्र कोऽयं संशयः ? किमनिष्टावाप्तिः किं वेष्टविघातः ? अनिष्टावाप्तिरपि किमिहलोके किं वा परलोके ? नोभयत्रापीत्याह—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

तस्य यथाशास्त्रमनुष्ठितसर्वकर्मसंन्यासस्य सर्वतो विरक्तस्य श्रवणादि कुर्वतो मध्ये मृतस्य योगभ्रष्टस्य इह अमुत्र च विनाशोऽनिष्टावाप्तिः न विद्यत एव । इहानिष्टं नामोभयभ्रष्टोऽयमिति शिष्टजनगर्हारूपम्, अमुत्रानिष्टं तु नरकपातः ; तदुभयमपि नास्ति । तत्र हेतुः— न हीति । हि यस्मात् कल्याणकृच्छास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमकीर्त्तिं निरयरूपां वा न गच्छति । किमु वक्तव्यं निरतिशयकल्याणकृदयं दुर्गतिं न गच्छतीति ? तातेति सवात्सल्यसंबोधनम् ॥ ४० ॥

तर्हि कीदृशी तस्य गतिः ? तत्राह—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

द्विविधो योगभ्रष्टः— एकः प्रारब्धोपचितभोगवासनः, एकस्तु दृढवैराग्यः । तत्राद्यः पुण्यकृतामश्वमेधादिकारिणां लोकान्स्वर्गविशेषान्प्राप्य भोगान्भुञ्जानः यावत्तद्भोगतृष्णावसानं शाश्वतीः समाः ब्रह्ममानेन ब्रह्मसंवत्सरान् तत्र उषित्वा ततः शुचीनां परिशुद्धानां ज्ञानयोग्यानां श्रीमतां धनिनां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावात् जनकादिवत् योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

एवं प्रारब्धोपचितभोगवासनस्य योगभ्रष्टमृतस्य गतिमुक्त्वा दृढवैराग्यस्य तस्य गतिमाह—

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

दृढवैराग्यस्तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानाम्, न तु श्रीमतां राज्ञाम्, कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम् । तदेतदुभयविधं ज्ञानयोग्यानां ज्ञानिनां च कुले जन्म प्राकृतानां दुर्लभतरं हि प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

एवं योगभ्रष्टस्यानिष्टावाप्तिं निरस्य इष्टविघातं निराह—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदैहिकं तं सर्वकर्मसंन्यासगुरूपसदनश्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्धया संयोगम्, तत्साधनकलापमिति यावत्। लभते सुप्तप्रबुद्ध इव प्राप्नोति। ततः तल्लाभानन्तरं संसिद्धौ मोक्षनिमित्तं भूयः अधिकं लब्धाया भूमेरग्रिमां भूमिं संपादयितुं यतते प्रयत्नं करोति च, यावन्मोक्षभूमिकाः संपादयतीत्यर्थः। हे कुरुनन्दन, तवापि शुचीनां श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभो भविष्यतीति सूचयितुं महानुभावस्य कुरोः कीर्तनम्। अयमर्थः सर्वोऽपि वासिष्ठे प्रदर्शितः— 'श्रीरामः— एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत। आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः' ॥ पूर्वं हि सप्त भूमयो व्याख्याताः। तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकादिहामुत्रार्थभोगवैराग्याच्छमदमतितिक्षासर्वकर्मसंन्यासादिपुरःसरं मुमुक्षा शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका; साधनचतुष्टयसंपदिति यावत्। ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका; श्रवणमननसंपदिति यावत्। ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सतारूपा तनुमानसी नाम तृतीया भूमिका; निदिध्यासनसंपदिति यावत्। चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कार एव। पञ्चमषष्ठसप्तमभूमयस्तु जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदा इति प्राग्व्याख्यातम्। तत्र चतुर्थीं भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः। तदुत्तरभूमित्रयं प्राप्तो जीवन्मुक्तः किमुत विदेहमुक्त इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का। साधनभूमिकात्रये तु कर्मत्यागादज्ञानाच्च

भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्नः । 'श्रीवसिष्ठः— योगभूमिकयोः क्रा-
न्तजीवितस्य शरीरिणः । भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥
ततः सुरविमानेषु, लोकपालपुरेषु च । मेरुपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणी-
सखः ॥ ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुरा कृते । भोगक्षयात्परि-
क्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां
सताम् । जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासनाः ॥ तत्र प्राग्भाव-
नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं बुधाः । दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकात्र-
यम्' । अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादल्पकालाभ्यस्तवैराग्य-
वासनादौर्बल्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृहः सर्वकर्मसंन्या-
सी यः स एवोक्तः । यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्प्रकृष्टपुण्यकृतपर-
मेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमयेऽनुद्भूतभोगस्पृहः संन्यासी भो-
गव्यवधानं विनैव ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादकारणशून्ये
कुले समुत्पन्नः, तस्य प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तेरनायासेनैव संभवान्नास्ति
पूर्वस्येव मोक्षं प्रत्याशङ्केति वसिष्ठेनोक्तम् । भगवता तु परमकारु-
णिकेनाथ वेति पक्षान्तरमुक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

ननु यः पुण्यकृतां लोकानप्राप्य योगिनां कुले जातः, तस्याव्य-
वहितप्राग्भवीयज्ञानसंस्कारोद्बोधाद्बुद्धिसंयोगलाभेन तत्प्रयत्नो भवतु ।
यस्तु पुण्यकृल्लोकान्प्राप्य श्रीमतां कुले जातः, तस्य बहुविधविषय-
भोगव्यवधानेनोत्पन्नस्य भोगवासनाप्राबल्यात्कथमतिव्यवहितज्ञानसं-
स्कारोद्बोधतत्प्रयत्नसंभव इत्याशङ्क्य अनेकजन्मव्यवहितोऽपि ज्ञानसं-
स्कारः सर्वविरोध्युपमर्दनेन स्वकार्यं करोत्येवेत्याह—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन ; ज्ञानसंस्कारेणेति यावत् । अवशोऽपि भोगवासनानिष्ठतया अनिच्छन्नपि ह्रियते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुखीक्रियते । अल्पकालाभ्यस्ताया अपि ज्ञानवासनायाः परमार्थसद्वस्तुविषयकत्वेनावस्तुविषयकभोगवासनातः प्राबल्यात्तस्य । यथा त्वमेव युद्धार्थं प्रवृत्तो ज्ञानप्रयत्नशून्योऽपि पूर्वसंस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानोन्मुखो बभूविथेति भावः ।

उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयितुमाह—

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

योगस्य मोक्षोपायभूतज्ञानस्य विषयं जिज्ञासुरपि ; प्रथमभूमिकायां स्थित इति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकायां मृतो योगभ्रष्टः परजन्मनि शब्दब्रह्म वेदं कर्मप्रतिपादकम् अतिवर्तते अतिक्रामति ; कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः ॥

यदैवं प्रथमभूमिकायां मृतोऽप्यन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा मुच्यते, तदा किमु वक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा भूमौ मृतोऽन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा विमुच्यत इतीत्यमुमर्थमाह—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

योगी पूर्वकृतादपि प्रयत्नात् अधिकमधिकं यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन विधूतज्ञानप्रतिबन्धकपापराशिः अनेकेषु जन्मसूपचितेन योगसंस्कारेण सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं यातीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथेदानीमध्यायार्थभूतं योगं सप्रशंसमुपसंहरति—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

'स योगी परमो मतः' इति पूर्वोक्तस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयसंपन्नो योगी तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यः अधिक उत्तमः, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते' इत्यादिस्मृतिभिर्योगस्य सर्वतपःश्रैष्ठ्योक्तेः । तथा कर्मिभ्यः अश्वमेधादिकृद्भ्यः अधिकः 'प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्' इत्यश्वमेधादिफलानां योगभ्रष्टं प्रति नान्तरीयिकत्वोक्त्या योगस्य तदाधिक्याधिगमात् 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' इति श्रुत्या तपःकर्मफलातिशयिततदसाध्यपुरुषार्थहेतुत्वप्रदर्शनाच्च । तथा ज्ञानिभ्योऽप्यधिकः ; सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे मनोनाशवासनाक्षयवतः 'स योगी परमो मतः' इति प्राक्पारम्योक्तेः । यस्मादेवं तस्मात्त्वमुक्तरूपो योगी भव हे अर्जुन, परिशुद्धेति संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥

एवमध्यायार्थमुपसंहृत्य संप्रति प्रथममध्यमषट्कयोः संगतिप्रदर्शनाय मध्यमषट्कप्रतिपाद्यमर्थमुपक्षिपति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

अत्र भक्तियोगस्य ज्ञानयोगादपि श्रैष्ठ्यं न विवक्षितम्, भक्तेर्ज्ञानरूपत्वे कर्मरूपत्वे वा 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' 'कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' इति योगस्य ज्ञानकर्माधिक्यप्रतिपादकपूर्ववाक्येन 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इत्याद्युत्तरवाक्यैश्च विरोधात्, 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादिना ज्ञानसाधनत्वेनोक्ताया भक्तेः फलत्वेन प्रधानभूताज्ज्ञानादाधिक्यायोगाच्च । किं तु देवतान्तरभक्तियोगापेक्षया भगवद्भक्तियोगस्य श्रैष्ठ्यमुच्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां वसुरुद्रादित्यपराणाम्' इति भाष्योक्तेः । एतेन 'योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, भगवद्भक्तियोगस्य पूर्वोक्तयोगेष्वनन्तर्गतत्वेन निर्धारणेषष्ठ्यसंभवात् । तथा च सर्वेभ्योऽपि योगिभ्यो वक्ष्यमाणो भक्तियोगी युक्ततमो मत इत्यर्थः' इति रामानुजव्याख्यानं प्रत्युक्तम्; योगशब्दस्य देवताभजनयोगपरत्वेन निर्धारण एव षष्ठ्युपपत्त्या विभक्तिविपरिणामस्यायुक्तत्वात् । एवं चायमर्थः— यो मां भजते स सर्वेषां योगिनां देवताभक्तानां मध्ये युक्ततमः श्रेष्ठो योगीति मे मम परमेश्वरस्य मतो निश्चितः । राजानं भजते भृत्यः; तद्वदेव किं तव भजनम्?

तत्राह— मद्गतेनान्तरात्मना मयि प्रेमासक्तेन मनसेत्यर्थः । भृत्यस्य हि स्वभार्यायां मनो राज्ञि भजनम्, न तु राजासक्तमनसा राजभजनम् । कश्चिद्दानमानादिना राजसत्कृतो भृत्यस्तद्गतेनैवान्तरात्मना तं भजते ; ततस्तत्साधारणं व्यावर्तयितुं श्रद्धावानिति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमदीयपरमेश्वरत्वपरमकारुणिकत्वप्रणतपालकत्वादिविषयकसत्यत्वविश्वासः श्रद्धा, तद्वानित्यर्थः । अतस्त्वमप्येवंविधो मद्भक्तो भवेत्यर्थः । अत्र श्रद्धावान्भजते यो मामित्यनेन तत्पदार्थभूतो भगवांस्तद्भक्तिश्च मध्यमषट्कप्रतिपाद्यार्थः प्रदर्शितः । तेन कर्मतत्संन्यासप्रतिपादनमुखेन सोपपत्तिकत्वंपदार्थनिरूपणपरस्य तस्य प्रथमषट्कस्य भगवद्भक्तिनिष्ठाप्रतिपादनद्वारा तत्पदार्थनिरूपणप्रवृत्तेन मध्यमषट्केन संगतिरिति दर्शितं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

तदेवं प्रथमे षट्के त्वंपदार्थो निरूपितः । ततोऽनु मध्यमषट्केऽस्मिंस्तत्पदार्थो निरूप्यते । तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते 'श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इत्युक्तम् । तदेव भगवद्भजनं व्याख्यातुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्र कीदृशं तव स्वरूपं यस्य भजनमुपदिश्यत इत्येवमर्जुनप्रश्नमाशङ्क्योत्तरं

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मयि परमेश्वरे आसक्तं क्षणमात्रमपि मद्विश्लेषे सद्य एव विशीर्यमाणस्वभावतया सुगाढबद्धं मनो यस्य स तथोक्तः, अत एव मदाश्रयः मदेकशरणो भूत्वा योगं पूर्वाध्यायोक्तं युञ्जन्नभ्यस्यन्सन् योगविषयं मां समग्रं सर्वभूतिबलैश्वर्यादिसंपन्नम् असंशयं यथा भवति तथा येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

एतदेव श्रोतुरभिमुखीकरणाय स्तुवन्नाह द्वाभ्याम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

'सविज्ञानमपरोक्षानुभवसहितम् इदं ज्ञानं शास्त्रसिद्धं ते तुभ्यमशेषतः साकल्येन अहं वक्ष्यामि, यज्ज्ञानं ज्ञात्वा स्थितस्य इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं किमपि नावशिष्यते, 'सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति ब्रह्मस्वरूपाभिज्ञस्य सर्वज्ञतया ज्ञातव्यार्थाभावात्तत एव कृतार्थो भविष्यसीति भावः ॥ २ ॥

न केवलं विशिष्टफलकत्वादेव ज्ञानस्य माहात्म्यम्, किं त्वतिदुर्लभत्वादपीत्याह—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

असंख्येषु हि जीवसंघेषु मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तेरेवाभावान्मनुष्यत्वमेव प्रथमं तावद्दुर्लभम् । सत्यपि मनुष्यत्वे न सर्वोऽपि ज्ञानाय प्रवर्तते; किं तु सहस्रेषु कश्चिदेव महासुकृती । सहस्रपदमानन्त्यपरम्, 'विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचकम्' इति महाभारतवचनात् । अतस्तत्त्वज्ञानसाधनानुष्ठायी दुर्लभतरः । सत्यप्यनुष्ठातरि तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां वेत्तीति सिद्धो ज्ञानी दुर्लभतमः । सत्यपि सिद्धे तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतो वेत्ति; 'स महात्मा सुदुर्लभः' 'मां तु वेद न कश्चन' इति हि वक्ष्याति । अतो निरतिशयं ज्ञानमाहात्म्यमीदृशमहं वक्ष्यामि, सावधानो भवेति भावः ॥ ३ ॥

एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रथमं तावत्सर्वाद्वैतलक्षणं ब्रह्मस्वरू-

पमुपदेष्टुकामः स्थावरजङ्गमरूपस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य स्वमायात्मकत्वं दर्शयति सार्धद्वयेन—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहंकारभेदेन मम प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकानिर्वचनीयमायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना । अत्र पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतवाचकैर्भूम्यादिशब्दैर्महाभूतसूक्ष्मावस्थारूपपञ्चतन्मात्राणाम् अहंकारशब्देन तत्कार्येन्द्रियदशकस्य बुद्धिशब्देन तत्कारणमहत्तत्त्वस्य चोपलक्षणम् । अतो मूलप्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियमनोरूपेण सांख्याभिमतानाम्, मायापरिणामावीक्षणसंकल्पात्मकावेव बुद्ध्यहंकारौ अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतान्येव पञ्च तन्मात्राणीति संज्ञाभेदमात्रेण सिद्धान्ताभिमतानां च चतुर्विंशतितत्त्वानामष्टस्वेवात्रान्तर्भाव इति चतुर्विंशतिभेदभिन्नाया अपि प्रकृतेरत्रैवान्तर्भावविवक्षया अष्टधा भिन्नेत्युक्तिरिति न कश्चिद्विरोधः । अपरेयमिति । अष्टधोक्ता या मम प्रकृतिः सेयमपरा निकृष्टा, जडत्वाद्बन्धरूपत्वाच्च । इतः सकाशादन्यां मे मम प्रकृतिं जीवभूतां परां चेतनत्वेन प्रकृष्टां विद्धि जानीहि, यया जीवाख्यप-

रप्रकृत्या स्वकर्मद्वारेण इदं जगद्धार्यते; यद्वा नामरूपविभागेनेदं जगन्निर्वाह्यत इत्यर्थः, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेः। ननु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य कथं प्रकृत्यात्मकत्वं न 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' 'जीवभूतां प्रकृतिं विद्धि' इति ब्रूषे? तत्राह— एतद्योनीनीति। एषा प्रकृतिर्योनिरुपादान-कारणं येषां तान्येतद्योनीनि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि भूतानी-त्युपधारय अवगच्छ मृदुपादानकस्य घटादेर्मृदात्मकत्ववत्प्रकृत्युपादा-नकस्य चिदचित्प्रपञ्चस्यापि प्रकृत्याख्यमायात्मकत्वमस्त्येवेत्यर्थः। तदनेन 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्यादिश्रुत्युक्तमखि-लस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य मायापरिणामत्वादैन्द्रजालिकपदार्थजातस्येव मि-थ्यात्वं प्रदर्शितम्॥ ४—५॥

अथ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति श्रुत्युक्तमद्वैतसिद्ध्यौ-पयिकं द्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वं दर्शयति—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ ६॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम्। प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयो नाशकारणम्। तथाशब्देन 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणि-गणा इव' इत्यग्रिमश्लोकोत्तरार्धगतस्थितिकारणत्वनिर्देशः। यद्धि यत्रोत्पद्य स्थित्वा प्रलीयते, तत्ततोऽभिन्नसत्तां प्रतिपद्यत इति ब्रह्म-ण्युत्पत्तिस्थितिलयवतः प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः॥

यदर्थं प्रपञ्चमिथ्यात्वं दर्शितं तदाह—

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

यस्मादेवमखिलमपि जगन्मिथ्याभूतं तस्मात् मत्तः सर्वाधिष्ठानभूतात्परब्रह्मणः अन्यत्किंचिदपि परतरं परमार्थसत्यत्वेन श्रेष्ठं वस्तु नास्तीति शुद्धाद्वैतलक्षणब्रह्मस्वरूपोपदेशः । उत्तरार्धं तु पूर्वश्लोकेनैव संयोज्य तत्रैव व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

एवं भजनीयब्रह्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य 'भूमिरापः' इत्यादिभिश्चतुर्भिर्निर्विशेषाद्वैतलक्षणं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम् । तत्तु वेदान्तैकसमधिगम्यं न मन्दबुद्धिभिर्गोचरयितुं शक्यमिति तदीयभजनोपयोगिविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयति पञ्चभिः—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

रसो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः 'महे रणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन प्रतिपादितः । सोऽयमप्सु रसोऽहमस्मि । रसरूपां विभूतिं मद्रूपत्वेन ध्यायेदित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि । चन्द्रसूर्यप्रभाविभूतिं मद्रूपत्वेन ध्यायेत् । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । सर्वेषु वेदेष्वनुस्यूतः प्रणवोऽस्मि, 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । खे आकाशे शब्दस्तन्मात्ररूपोऽस्मि । नृषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि । उद्यमो हि पुरुषेषु विभूतिः ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पृथिव्यां पुण्यः सुरभिर्गन्धोऽस्मि । चकारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः । विभावसावग्नौ यत्तेजो दुःसहा दीप्तिस्तदस्मि । चकाराद्वायौ पुण्यः स्पर्शोऽप्यहमस्मि । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमस्मि । तपस्विषु क्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं यत्तपः तदहमस्मि । तपश्चेति चकाराच्चित्तैकाग्र्यरूपमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च तपः समुच्चीयते ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

सनातनं चिरंतनं यत्सर्वभूतानां बीजं कारणं तन्मां विद्धि, मद्रूपेण तद्भजस्व । बुद्धिमतां बुद्धिर्विवेकशक्तिरस्मि । तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवनसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वम्, तदहमस्मि ॥

किं च,

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

कामरागविवर्जितम्; अप्राप्तवस्त्वभिलाषः कामः, रागस्तु प्राप्तेऽपि वस्तुनि पुनस्तदधिकप्राप्तितृष्णा, ताभ्यां विरहितं बलवतां यद्बलमस्ति स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यरूपं सात्त्विकं बलं तदहमस्मि ।

बलवतां चेति चकार एवकारार्थः । स च भिन्नक्रमः । कामराग-विवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयम्, न तु तत्सहितमित्यर्थः । धर्माविरुद्धो यः कामः पत्नीपुत्रवित्तादिविषयः, सोऽहमस्मि ॥

किमेवं विशेषगणनेन? सर्वमपि जगन्मदधीनोत्पत्तिस्थितिनाशम् अतो मदात्मकमेवेति सकलमपि मद्रूपतया ध्येयमित्याह—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ये भावाः पदार्थाश्चेतनाचेतनात्मकाः सात्त्विकाः ये च राजसाः ये च तामसाः, तान्सर्वानपि मत्त एव जाता इति विद्धि । 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्' इति प्रागुक्तम्; अतः सर्वं मद्रूपत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । ननु सात्त्विकभावेषु त्वद्रूपत्वचिन्तनं युक्तम्; राजसतामसेषु तु कथं तद्युज्यते, तेषां निकृष्टत्वेन तद्रूपतया चिन्त्यमानस्य तवापि तत्प्रसङ्गात्? अत आह — न त्वहं तेषु ते मयि । तेष्वहं न वर्ते, तदधीनो न भवामि; ते तु मयि मदधीनाः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतः सर्वोत्कृष्टस्य मम सर्वरूपत्वचिन्तनेऽपि न निकर्षः । सर्वरूपत्वचिन्तनं हि सर्वस्मिन्मद्दृष्टिर्भृत्य इव राजदृष्टिः । न हि तया राज्ञो निकर्षो भवति, किं तु भृत्यस्यैवोत्कर्षः । अत एव 'मनो ब्रह्म' इत्यादिप्रतीकोपासनविधिः 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति न्यायश्च । अन्यथा तद्विरोधः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

कथमेवंविधमेव त्वामयं जनो न जानाति ? तत्राह—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणाधिकारैः, अत एव त्रिभिः त्रिविधैः एभिः पूर्वोक्तैर्भावैः पदार्थैः सर्वमिदं जगत् मोहितमविवेकं प्रापितम्, अत एव एभ्यो गुणमयेभ्यः परम् एषां कल्पनाधिष्ठानम्, अत एवाव्ययं सर्वविकारशून्यं च मां नाभिजानाति । अहो दौर्भाग्यमविवेकिलोकस्येत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

यदि सर्वमपि जगत्त्रैगुण्यमोहितम्, तर्हि मोहरहितः कश्चिदपि नास्तीति जगदनिर्मोक्ष एव भविता ; तत्राह—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

ये मामेव प्रपद्यन्ते त एतां मायां तरन्तीति प्रथममन्वयः । प्रपत्तिरत्र ज्ञानम्, गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्यैव मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वेन तत्तरणहेतुत्वाच्च । न चाविद्यातिरिक्तेयं मायेति युक्तम्; 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'अविद्या प्रकृतिर्माया तमोऽज्ञानमजानृतम् । प्रधानं च जडं विद्धि क्षयिष्णु त्रिगुणात्मकम् । अचेतनमसन्नैव तथा सर्वाशुभास्पदम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैर्मायाविद्ययोरभेदावगमात् । एतेन 'माया-

शब्दोऽत्र विचित्रशक्तिपरः, न मिथ्याज्ञानपरः' इति माध्वरामानुजोक्तं निरस्तम्; विचित्रप्रासादादिनिर्मातरि विचित्रशक्तिमति मायाविशब्दप्रयोगाभावात्, 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति श्रुतावपारमार्थिकवस्तुन्येव मायाशब्दस्य प्रयोगदर्शनाच्च; 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद' इति महाभारतेऽप्यर्थक्रियाकारिणि मिथ्यार्थ एव मायाशब्दप्रयोगाच्च; 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति ज्ञाननिवर्त्यत्वेन श्रुत्युक्तमायाया मिथ्यात्वावश्यंभावाच्च; ऐन्द्रजालिकेषु गजतुरगादिषु मिथ्याभूतेष्वेव लोके मायाशब्दव्यवहाराच्च। न च 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवदयमौपचारिको व्यवहार इति युक्तम्; मुख्ये संभवति निर्निमित्तौपचारिकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम्। तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकं तत्र सूदितम्' इत्यत्रापि मायापदं मिथ्यार्थवाचकमेवेत्यास्तां तावत्। मामेव प्रपद्यन्त इत्येवकारेण द्वितीयज्ञेयनिषेधादद्वितीयात्मज्ञानं दर्शितम्। निरस्तसमस्तभेदं निरुपाधिकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तप्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं ये प्रपद्यन्ते जानन्ति साक्षात्कुर्वन्ति, ते एताम् 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिदं जगन्मोहितम्' इति प्रागुक्तत्रिगुणात्मिकामखिलानर्थहेतुं मायामतितरन्त्यतिक्रामन्ति, नाशयन्तीति यावत्; 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि' 'बुद्धिर्व्यतितरिष्यति' इति तरतेर्नाशार्थकत्वेन प्रयोगदर्शनात्, 'सर्वं पाप्मानं तरति' 'तरति ब्रह्महत्याम्' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिप्रयोगाच्च; 'भूयश्चान्ते विश्व-

मायानिवृत्तिः' इति विनाशस्यैव श्रवणाच्च । स्यादेतत् । किमाश्रयेयं माया? किंविषया? किंप्रमाणिका? कीदृग्रूपा? किमधीना? इति पञ्चप्रश्नानां क्रमेणोत्तराण्याह पूर्वार्धेन— दैवीति 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे स्वयं द्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्ये तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पितेत्यर्थः । अनेन स्वप्रकाशचिन्मात्रमेवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्चेति प्रथमप्रश्नद्वयस्योत्तरम् । उक्तं च संक्षेपशारीरके— 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसस्तु पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः' इति । 'देवस्येयम्' इति संबन्धसामान्यव्याख्याने मम मायेत्यनेनैव तत्सिद्धेर्दैवीति पदं व्यर्थं स्यात् । 'दैवी अलौकिकी, अत्यद्भुतेत्यर्थः' इति व्याख्याने तु 'अहमज्ञः' इत्यज्ञानस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वादलौकिकत्वानुपपत्तिः । अत्यद्भुतत्वस्य च दैवीशब्दार्थत्वमसिद्धम् । 'देवेन मया क्रीडार्थं निर्मिता दैवी' इति रामानुजव्याख्याने मम मायेत्येतद्व्यर्थम्, 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति यथोक्त एव दैवीपदस्यार्थः । अथ अज्ञाने किं प्रमाणमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह— एषेति । 'अहमज्ञः' 'मामन्यं च न जानामि' इति सर्वप्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । हि-शब्देन तत्प्रसिद्धिर्द्योत्यते । न च चिन्मात्राश्रयस्याज्ञानस्याहमर्थानाश्रयत्वात् 'अहमज्ञः' इति प्रत्यक्षं कथं प्रमाणं स्यादिति वाच्यम्; दग्धृत्वानाश्रयस्याप्ययसो वह्निप्रत्यासत्तेः 'अयो दहति' इतिवत् अज्ञानानाश्रयस्याप्यहमर्थस्य चैतन्यतादात्म्याध्यासात् 'अहमस्मि' इति प्रत्यक्षप्रतीत्याविरोधादिति वज्रपञ्जरे प्रपञ्चः । कीदृग्रूपेति

चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह— गुणमयीति । सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका, अत एव दुरत्यया त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेनाभेद्यबन्धनत्वादत्येतुमशक्या; ज्ञानं विनानुच्छेद्येति यावत् । किमधीनेति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम्—मम मायेति । मम परमेश्वरस्य वशवर्तिनीत्यर्थः; 'यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकरी तस्य' इति भागवतोक्तेः । अतो मदधीनां मायां मत्प्रपन्ना एव तरन्ति । 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति हि वक्ष्यते । ननु सत्यमेवेदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति; तदेव तु दुर्लभम्, 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्, श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति त्वयैवात्मज्ञानस्य जगत्यसंभवोक्तेः; अतो जगदनिर्मोक्षतादवस्थ्यमित्याशङ्कायामप्येतदेवोत्तरं भगवतः परमकारुणिकस्यावर्तनीयम्— मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति । मामेवेति प्रदर्शनीयस्वरूपस्य शृङ्गग्राहिकया निर्देशः । मामग्रतोऽवस्थितमखिलजनविलोचनासेचनकमतिवेलसौन्दर्यमभिनवजलधरश्यामलमाश्रितवात्सल्यजलधिमतिमानुषविचित्रचरित्रमखिललोकशरण्यमनवरतप्रसादसुमुखमरविन्दपलाशलोचनमखण्डभक्त्या ये प्रपद्यन्ते शरणमुपगच्छन्ति त एतां मायां तरन्ति, मायया नाभिभूयन्ते । मायैव तु तेभ्यो भयेनापसर्पति वारवनितेव क्रोधनतपोधनात् । तेषां चातिसुलभं तत्त्वज्ञानम्, 'तेषामेवानुकम्पार्थम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एतादृशं मत्प्रपदनं मायातरणार्थिभिरखिलैरपि कर्तव्यमिति भगवतोऽभिप्रायः ॥ १४ ॥

यद्येवं तर्हि किमिति सर्वेऽपि त्वां न प्रपद्यन्ते? पापप्रतिबन्धा-

दित्याह—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मां दुष्कृतिनो न प्रपद्यन्त इति प्रथमं संबन्धः । तत्र पापतारतम्याच्चतुर्विधा दुष्कृतिनः— मूढा नराधमा मायापहृतज्ञाना आसुराश्च । तत्र मूढः सर्वात्मना मत्स्वरूपज्ञानशून्यः । नराधमस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने मदौन्मुख्यशून्यः । मायापहृतज्ञानस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने कूटयुक्तिविरचितासंभावनाग्रस्तचित्तः । आसुरस्तु सुदृढज्ञातमत्स्वरूपोऽपि द्वेषरूषितः । एते चोत्तरोत्तरं पापिष्ठाः ॥

नन्वेवं निखिलमपि जगन्मूढादिभेदभिन्नमेवेति त्वद्भजनमेव दुर्लभम्; अतो जगदनिर्मोक्षस्तदवस्थ इति चेत्, न; दुष्कृतिलोकस्य तदसंभवेऽपि सुकृतिनां तत्संभवादित्याह—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

सुकृतिनो जना मां भजन्ते । ते चार्तादिभेदेन चतुर्विधाः । तत्राद्यः शत्रुव्याध्याद्युपद्रवग्रस्तः; यथा गजेन्द्रद्रौपद्यादिः । जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी; यथा मैथिलजनकश्रुतदेवादिः । अर्थार्थी त्विह परत्र वा भोगैश्वर्यकामः; यथेह सुदामा परत्र तु ध्रुवः । ज्ञानी तु भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारी; यथा सनकादिः, तस्य

निवृत्ताज्ञानतत्कार्यद्वैतप्रतिभासत्वेऽपि यावद्विदेहमुक्ति प्रारब्धानुवृत्तद्वैतव्यवहारत्वाद्भजनमविरुद्धम्। कृतकृत्यत्वेऽपि 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः' 'संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः' इति भागवतोक्तरीत्या भजनोपपत्तिः। ज्ञानी चेति चकारेण निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्येवान्तर्भावः सूचितः। तेन चतुर्विधा इत्यस्याविरोधः। न च तथापि ज्ञानशून्यस्य केवलप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यनन्तर्भावाच्चातुर्विध्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तस्य ज्ञानकामत्वे जिज्ञासावेवान्तर्भावात्। 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः' इति भागवतोक्तरीत्या ज्ञानानपेक्षित्वे तु 'तेषामेवानुकम्पार्थम्' इति भगवदुपनीयमानज्ञानयोगत्वावश्यंभावेन ज्ञानिन्येवान्तर्भावाच्च न चातुर्विध्यानुपपत्तिः। एवं च सकामनिष्कामभेदेन द्विविधे भक्तराशौ सकामानां सर्वेषामप्यार्तादिष्वेवान्तर्भावान्निष्कामभक्तद्वयस्याप्युक्तरीत्या ज्ञानिन्येवान्तर्भावात्साधु भगवतोक्तं चतुर्विधा भजन्ते मामिति ॥ १६ ॥

एतेषां मध्ये कः श्रेष्ठ इत्याह—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते श्रेष्ठः। तत्र नित्ययुक्तत्वादयश्चत्वारो हेतवः। नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः। अनेनार्तादिभ्यो विशिष्टत्वमुक्तम्। तेषां त्रयाणामपि स्वार्थसिद्धिपर्यन्तमेव मन्निष्ठत्वात्समयान्तरेष्वपि तेषां क्वचिन्मन्निष्ठासत्त्वेऽपि विक्षेपबाहु-

त्येन विच्छेदान्न सर्वदा मन्निष्ठेत्यर्थः । अथ सर्वतो विरक्तस्य जिज्ञासोः सत्प्रेमभक्तस्य सदा भगवन्निष्ठास्तीत्येकभक्तिरिति विशेषणम् । एकस्मिन्मय्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथोक्तः । जिज्ञासोस्तु स्वा.. ।-लषिते ज्ञाने तत्साधनत्वेन मयि चानुरक्तिरिति न तस्यैकभक्तित्वमित्यर्थः । निष्कामप्रेमभक्तस्यैकभक्तित्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह —— प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः । ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं ह्येतल्लोके वेदे चात्मैव सर्वस्य निरुपाधिकप्रेमविषय इति । श्रुतिरप्याह—— 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति...आत्मनस्तु कामाय सर्वमिदं प्रियं भवति' इत्यादिः । ज्ञानिनश्चात्मैवाहम्, 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति स्वात्मत्वेनैव तेन प्रतिपन्नत्वात् । तथा स च ज्ञानी ममात्यर्थं प्रियः, मदात्मत्वेन स्वात्मदर्शिनस्तस्यापि मया स्वात्मत्वेनैव पतिपन्नत्वात् । 'ये यथा मां पपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति हि मम स्थितिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्किमार्तादयस्तव न प्रियास्त्वन्मायां न तरन्ति ? नेत्याह——

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

एते आर्तादयो मद्भक्ताः सर्वेऽप्युदारा महान्त एव, पूर्वजन्मकृतसुकृतपुञ्जत्वात् । अन्यथा हि मां न भजेयुरेव, आर्तस्य जिज्ञा-

मोक्षार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् । अतो मम प्रिया एव ते सर्वेऽपि । न हि कश्चिन्मद्भक्तो ममाप्रियोऽस्ति, न वा मां प्रपन्नेषु कश्चिदमुक्तो भवतीति भावः । कथं तर्हि ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्तम्? तत्राह— ज्ञानी त्विति । तुशब्दोऽप्यर्थे । प्रियत्वनित्ययुक्तत्वैकभक्तित्वरूपपूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थस्तत्राप्यर्थः । प्रियत्वं तावदाह— आत्मैवेति । आर्तादयो मदीयाः, ज्ञानी त्वात्मैवेत्यर्थः । एतच्च न यत्किंचिन्मतानुवादः, किं तु मत्सिद्धान्त इत्याह— मे मतमिति । मे मम सर्वज्ञस्य सर्वगुरोर्निश्चय इत्यर्थः । एवमात्मत्वेन ज्ञानिनोऽतिशयमुक्त्वा नित्ययुक्तत्वैकभक्तित्वाभ्यामपि तमाह— आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः तथा मां परमेश्वरमेव अनुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं प्राप्तव्यफलमास्थितः आश्रितवान् मदन्यत्किमपि फलं न मन्यते; मदेकभक्तिरित्यर्थः ॥१८॥

किं च आर्तादयो बहवः सन्ति, ज्ञानी त्वतिदुर्लभ इति ततोऽपि तस्य श्रैष्ठ्यमित्यभिप्रायेणाह—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

जन्मनामिति बहुवचनेनैव बहुत्वे सिद्धे बहूनामिति विशेषणेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायसिद्धत्रित्वव्युदासः । अनेकशतसहस्राणां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि तत्सुकृत-

विपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्मां प्रपद्यते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'सकलमहमिदं च वासुदेवः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रसिद्धसर्वात्मदृष्टिलक्षणभजनरूपप्रपत्तिं करोति । अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः । अतो नार्तादिसाधारणो ज्ञानीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

तदेवम् 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यनेन प्रतिज्ञातमार्तादिभक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिभक्तस्योत्कर्षं व्याख्याय संप्रति 'उदाराः सर्व एवैते' इत्यनेन प्रतिज्ञातं देवतान्तरभक्तापेक्षया आर्तादिस्वभक्तत्रयस्योत्कर्षं प्रतिपादयितुं प्रथमं तावत्तेषां स्वभजनत्यागेन देवतान्तरभजने हेतुमाह—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

स्वया स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः, अत एव तैस्तैर्नियमैर्मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैः कामैरभिलाषैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकाः । भगवद्विमुखाः सन्त इति यावत् । अन्यदेवताः भूतप्रेतयक्षादिक्षुद्रदेवताः प्रपद्यन्ते । किं कृत्वा? तं तं नियमं जपोपवासादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धं व्रतविशेषमास्थायाश्रित्य ॥

तर्हि तत्तद्देवताप्रसादात्तेषां त्वय्येव भक्तिर्न किं भविष्यति? नेत्याह—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां भक्तिं तामेव विदधाम्यहम् ॥

यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिम् । अनेन तनुभेदमात्रं न तनुमद्भेदः, तनुनिबन्धन एवान्यदेवताव्यवहार इति सूचितम् । श्रद्धया जन्मान्तरवासनाप्रजातविश्वासेन युक्तः सन् अर्चितुमर्चयितुमिच्छति । चौरादिकस्यार्चतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य तस्य कामिनस्तामेव तनुं प्रति पूर्ववासनाप्राप्तां भक्तिम् अचलां स्थिरां विदधामि अहमन्तर्यामी, न तु मद्भक्तिरित्यर्थः । तामेव भक्तिमिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्यादिति प्रतिशब्दाध्याहारेण व्याख्यातम् । यद्वा यामर्चितुमिच्छति, तां तद्विषयां भक्तिमित्यर्थः ॥

ततः किम्? तत्राह—

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥

स कामी तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवतामूर्तेः राधनं पूजनमीहते कर्तुमिच्छति । अनुपसर्गस्यापि राधतेः पूजार्थकत्वाद्राधनमिति प्रयोगो युक्तः । ततः तस्या देवतामूर्तेः सकाशात् कामानिष्टार्थांश्च लभते । न चैवं मम सर्वकर्मफलप्रदत्वहानिः । हि यस्मात् मयैव विहितान् तान्कामान् लभते, 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायादिति भावः ॥ २२ ॥

तर्हि त्वत्त एव सर्वेषामपि फलप्राप्त्यविशेषे त्वद्भक्तानामार्तादीनामन्यदेवताभक्तेभ्यः कथमतिशयः ? तत्राह—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

तेषां तु अन्यदेवताभक्तानां मद्दत्तमपि तत्फलम् अन्तवद्विनाशवद्भवति । तत्र हेतुः— अल्पमेधसाम् अल्पेषु परिच्छिन्नेषु क्षुद्रदैवतेषु मेधा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः । एतदेव दर्शयति— देवान्देवयज इति । देवान्यजन्ति भजन्तीति देवयजः, ते देवानन्तवत एव यान्ति । इन्द्रादयो हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च । अतस्तान्प्राप्ता अपि तैः सहैव च्यवन्ते । मद्भक्तास्त्वार्तादयः मामनन्तं प्राप्नुवन्ति ; 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति हि वक्ष्यति । मामपीत्यपिशब्दः कामसमुच्चयार्थः । तथा चायं भावः— यथा हि घर्मशान्तये गङ्गामवगाहमानः स्वाभीप्सितां तापशान्तिमनभीप्सितं पावनत्वमपि लभते, तत्कस्य हेतोः ? अवगाह्यगङ्गाजलस्वाभाव्यात् ; तथा आर्तिपरिहारादिकामनया मां भजन्तः स्वाभीष्टान्कामान्मद्भजनमाहात्म्यप्रयुक्तमपुनरावृत्तिलक्षणं मत्प्राप्तिरूपं मोक्षमपि प्राप्नुवन्ति । अतो मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदन्तरम् । तस्मात्साधूक्तम् 'उदाराः सर्व एव' इति ॥ २३ ॥

एवं च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति मामनादृत्य

देवतान्तरं भजन्ति ; अहो जगन्मौढ्यमिति सानुक्रोशमनुशोचन्निव भगवानाह—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाद्वसुदेवगृहे जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं माम् इतरजीवसाधारणं जना मन्यन्ते । तत्र हेतुः— अबुद्धयः विवेकशून्याः । इदमेव विवृणोति— परं भावमिति । परं जगत्कारणभूतम् अनुत्तमं सर्वोत्कृष्टम् अव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपमजानानाः सन्तः जीवानुसारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मन्यन्ते । अतो मामीश्वरं विहाय देवतान्तराण्येव भजन्ते । ततश्चान्तवत्फलं यान्तीत्यर्थः । तदेतद्वक्ष्यति— 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति ॥ २४ ॥

ननु जन्मप्रभृत्यतिमानुषात्यद्भुतविविधदिव्यचारित्रशालिनि त्वयि कथमितरजीवसाधारण्यबुद्धिः स्यात्? एकैकमपि हि त्वच्चरित्रमप्राकृतदिव्यपुरुषत्वं तवावेदयतीत्याशङ्क्याह—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥

अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । सर्वस्येति वचनात्केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकाशो भवामीति

दर्शितम् । तत्र हेतुः— योगमायासमावृत इति । योगो ध्यानं भगवत्संकल्पः, तद्वशवर्तिनी माया योगमाया, तया मद्भक्तेतरो मां न जानात्विति संकल्पाधीनया मायया ; यद्वा योगो गुणानां युक्तिघटना, सैव माया, तया समावृतः । अतो मूढो मायया अयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे माम् अजमव्ययमनाद्यन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति, किं तु लोकसाधारणमेव मन्यते ॥ २५ ॥

मायावृत इत्येतदेवोपपादयति—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि चेति कालत्रयवर्तीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु कश्चिदपि न वेद न जानाति । प्रसिद्धं ह्येतल्लोके मायाव्यैन्द्रजालिको लोकान्मोहयंस्तान्सर्वान्स्वयं जानाति लोकैस्तु स्वयं न ज्ञात इति । तथा सर्वजगन्मोहको महामायाव्यहमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मायावद्द्वन्द्वमोहोऽपि भगवत्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धक इत्याह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णा-

दिद्वन्द्वाख्यमोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव संमोहं यान्ति। अयमर्थः— गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषावभ्यस्तौ तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाख्यमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्थितं भूतानां मोहनं भवति। तेन मोहेन सर्वभूतानि संमोहं यान्ति तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावान्येव भवन्ति, न तु मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि। अतो न मां प्रपद्यन्त इति ॥ २७ ॥

यदि सर्वभूतानि द्वन्द्वमोहग्रस्तानि न त्वां भजन्ति, कथं तर्हि 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्युक्तमित्याशङ्कां परिहरन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां त्वनेकजन्मकृतसुकृतपुञ्जानां जनानां तत्पुण्यमहिम्ना पापं मज्ज्ञानप्रतिबन्धकमन्तं गतं नष्टम्, ते द्वन्द्वमोहेन प्रागुक्तेन निर्मुक्ताः अत एव दृढमचलं व्रतं नियमो येषां ते तथोक्ताः; भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति निश्चयवन्त इत्यर्थः। मां भजन्ते। एतादृशा एव 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यत्रोक्ताः अत एव सुकृतिन इति तत्रोक्तम्। अतः 'सर्वभूतानि संमोहं यान्ति' इत्युत्सर्गः, 'तेषु सुकृतिनो भजन्ति' इत्यपवाद इत्यविरोधोऽध्यायार्थोपसंहारश्च ॥ २८ ॥

अथास्य फलं निरूपयन्नेवोत्तराध्यायसंगतिप्रदर्शनाय तत्प्रतिपाद्यमर्थमुपक्षिपति द्वाभ्याम्—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

जरामरणादिसर्वदुःखनिरासाय तदेकहेतुं मामीश्वरं वासुदेवमाश्रित्य ये यतन्ति भजन्ति, ते अन्तःकरणशुद्ध्या तद्ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं विदुर्जानन्ति ; तथा अध्यात्मम् आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानं कृत्स्नं कार्यकरणसंघातसहितं त्वंपदलक्ष्यं च विदुः ; तथा तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानसाधनं यज्ञदानतपःश्रवणमननादि सकलं कर्म च विदुः अनुष्ठितवन्तो भवन्तीति यावत् ॥ २९ ॥

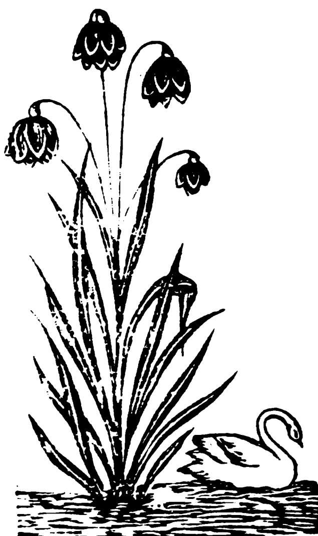
न चैवंविधानां मद्भक्तानामन्त्यकाले मद्विस्मरणशङ्केत्याह—

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

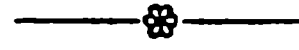
अधिभूतादिशब्दानुत्तराध्याये भगवानेव व्याख्यास्यति । अधिभूतेन अधिदैवेन अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति, ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचित्ताः सन्तः तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले मरणसमये । अपि चेत्यनेन सकलकरणव्याकुलीभावाज्ज्ञानोदयानर्हत्वमुच्यते । तादृशेऽप्यन्तकाले मां सर्वात्मानं विदुः ।

मदाकारैव चित्तवृत्तिर्मत्कृपया तेषां भवतीति न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने
सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

एवं सप्तमेऽध्याये तत्पदार्थस्य भगवतो नारायणस्य परब्रह्मणो भजनमुपदिष्टम्। तदेवाष्टमे प्रपञ्च्यते। तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्' इत्यादिनोपक्षिप्तब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदार्थनिरूपणरूपोऽयमध्याय इति सप्तमाष्टमयोः संगतिं दर्शयन्नेवार्जुनप्रश्नमवतारयति द्वाभ्याम्—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति यदुक्तं तद्ब्रह्म किं सविशेषं निर्विशेषं वा, उभयत्रापि ब्रह्मपदप्रयोगात्। एवं किमध्यात्मम्? आत्मानं देहमधिकृत्य तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्दवाच्यस्य जीवस्य चक्षुरादीन्द्रियग्रामस्य च सर्वविदितत्वेन तद्वेदनस्य भगवद्भजनफलत्वोक्त्यनुपपत्तेरिहाध्यात्मशब्दवाच्यं वस्तु किमित्यर्थः। एवं किं कर्म? कृषिवाणि-

ज्यादिलौकिकवेदनस्य भजनफलत्वायोगात् 'अखिलं कर्म विदुः' इति वदता कीदृशं कर्म विवक्षितमित्यर्थः । 'श्रोत्रादिकं प्रत्यक्चैतन्यं वाध्यात्मम्, यज्ञो वान्यद्वा कर्म' इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने तु 'कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्' इति प्रागुक्तत्वात्प्रश्नानवकाश एव स्यात् । न हि 'कृत्स्नमध्यात्ममखिलं कर्म' इति वदन्तं प्रति किं श्रोत्रादिकमध्यात्मं किं वा जीव इत्यादिप्रश्नोऽवतरति । अधिभूतमिति । अधिभूताधिदैवादियज्ञसहितभगवच्चिन्तकानामन्त्यकाले भगवत्स्मरणमुक्तम्, तत्राधिभूताधिशब्दवाच्यं किमित्यर्थः । अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्निति । अधियज्ञः कः, कथं च तस्याधियज्ञत्वम्, स चाधियज्ञः कुत्र तिष्ठति, किं बहिर्देशे किं वा देह एवास्मिन्नित्यर्थः । प्रयाणकाल इति । मरणकाले सकलेन्द्रियक्षोभेण मनःसमाधानाभावात्कथं तदा नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसि ? अतस्तदानीं त्वज्ज्ञानमघटमानमिव प्रतिभाति ; तदपि वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १—२ ॥

एवं सप्तप्रश्नानां क्रमेणोत्तराणि

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

न क्षरति न विनश्यतीति वा, अश्नुते सर्वं व्याप्नोतीति वा अक्षरम् । तदेवात्र ब्रह्म विवक्षितम् । सविशेषब्रह्मणस्तेन रूपेणाविनाशित्वव्यापित्वयोरभावात्तद्व्यावृत्तिः । अथ तस्यापि स्वरूपेण

नित्यत्वव्यापित्वसत्त्वात्, प्रणवे चाक्षरशब्दस्य रूढत्वेन योगाद्रूढे-र्बलीयस्त्वात्सविशेषं ब्रह्म प्रणवो वात्राक्षरमिति शङ्का स्यात्; तां वारयितुं परममिति विशेषणम्। पारम्यं च निरतिशयमहत्त्वरूपम्। तच्चेह संकोचकाभावन्यायेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्य एव पर्यवस्य-न्निर्विशेषमेव ब्रह्म गमयति। तथा च 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम् एतद्वै तमक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' 'अक्षर-मम्बरान्तधृतेः' इत्यादिश्रुतिन्यायप्रसिद्धं निर्विशेषाद्वैतचिदानन्दरूपं परं ब्रह्मैवाक्षरमिति भावः। एवम् 'किं तद्ब्रह्म' इत्यस्योत्तरमुक्त्वा 'किमध्यात्मम्' इत्यस्योत्तरमाह—स्वभावोऽध्यात्ममिति। यत् 'अक्षरं ब्रह्म' इत्युक्तं तस्य स्वभावः स्वरूपम्। 'स्वरूपं च स्वभावश्च' इत्य-मरः। त्वंपदलक्ष्यं निष्कृष्टाहंकारशुद्धजीवचैतन्यमिति यावत्। तदेव आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानत्वादत्राध्यात्ममित्युच्यते। 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्या-दिश्रुतिशतप्रसिद्धेः तद्वेदनस्य च भगवदनुग्रहायत्तचित्तशुद्धिसमधि-गम्यत्वेन भगवद्भजनफलत्वोपपत्तेश्चेति भावः। 'किं कर्म' इति तृ-तीयप्रश्नस्योत्तरमाह— भूतेति। भूतानां प्राणिनां भावमुत्पत्तिमुद्भवं वृद्धिं च करोतीति तथोक्तो यो विसर्गः त्यागो यागहोमदानात्मकः, स इह कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्त इत्यर्थः। देवतोद्देशेन द्रव्य-त्यागो यागः, स एव प्रक्षेपान्तो होमः, परस्वत्वापादनपर्यन्तः स्वत्वत्यागो दानमिति सर्वत्र विसर्गशब्दवाच्यस्त्यागोऽनुगतः। तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वम् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-तिष्ठति। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतिसि-

द्धम् । अतो यागहोमदानात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितम्, न तु लौकिकं कृष्यादिकमित्यर्थः । यत्त्वत्र रामानुजव्याख्यानम्— 'अक्षरं क्षेत्रज्ञः, स एव ब्रह्मेत्युच्यते । स्वभावः प्रकृतिः ; सैवाध्यात्मम्, आत्मसंबन्धितया वर्तमानत्वात् । तयोश्च प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुज्ञेयत्वात् । भूतभावो मनुष्यादिभावः, तदुद्भवकरो यो विसर्गः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतिसिद्धो योषित्संबन्धजः, स कर्मसंज्ञितः । स चोद्वेजनीयतया परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञेयः' इति, तन्न; 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति परत्वेन विशेषितस्याक्षरस्य क्षेत्रज्ञत्वायोगात् । न च प्रकृतिविनिर्मुक्तस्वरूपत्वेन तस्यापि पारम्यमिति युक्तम्; असंकुचितपारम्ये संभवति संकुचितवैवक्षिकपारम्यग्रहणानौचित्यात् वैवक्षिकस्य पारम्यस्य सर्वत्र सुलभत्वेन व्यावर्त्यासिद्ध्या विशेषणस्यैव वैयर्थ्यापाताच्च । स्वभावोऽध्यात्ममित्यत्र स्वभावशब्दस्त्रिगुणात्मकप्रकृतिवाचक इत्यशब्दार्थव्याख्यानम् । न हि 'स्वभावशब्दः प्रकृतिपर्यायः' इत्येतावता वेदान्त्यभिमतत्रिगुणप्रकृतिः स्वभावशब्दार्थो भवति; तथा सति 'प्रत्ययमवधिं कृत्वोपादीयमानं शब्दरूपं प्रकृतिः' इति शाब्दिकाभिमतायाः 'दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः' इति मीमांसकमताया अपि प्रकृतेः स्वभावशब्दार्थत्वापातात् । अध्यात्मशब्दसमभिव्याहृतस्वभावशब्दस्यात्मस्वभावभूतप्रकृतिवाचित्वं भविष्यतीति चेत्, न; प्रकृतेरात्मस्वभावतासिद्धेः; अन्यथा तत्परिहरणायोगात्, 'न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्येतौष्ण्यवद्रवेः' इत्युक्तेः । विसर्गशब्दस्य स्त्रीपुरुषसंबन्धज-

न्यरेतोविसर्गरूपत्वे तस्य भूतोत्पत्तिमात्रहेतुत्वेन तद्विवृद्धिहेतुत्वाभावात् 'भूतभावोद्भवकरः' इति विशेषणासंगतिः । 'भूतभावस्य मनुष्यभवनस्योद्भवनमुत्पत्तिः' इति व्याख्याने भावशब्दवैयर्थ्यम् । अस्माकं तु भाव उत्पत्तिरुद्भवो वृद्धिः; तदुभयकरत्वमपि 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते, जातान्यन्नेन वर्धन्ते' इत्यन्ने प्रसिद्धम्, 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिशास्त्रादन्नद्वारा होमादिषु च प्रमितमिति न कश्चिद्दोष इत्यतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

'अधिभूतं किम्' इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह— अधिभूतमिति । क्षरति विनश्यतीति क्षरो विनश्वरो भावः पदार्थो देहादिः । स एवात्र भूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति पञ्चमस्योत्तरम् । पुरुषो हिरण्यगर्भः, 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषः' 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः सर्वभूताधिपतिर्भगवदंशः । स एवात्र देवतान्यादित्यादीन्यधिष्ठाय चक्षुरादीन्यनुगृह्णातीत्यधिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञोऽहमिति षष्ठस्योत्तरम् । अत्र अस्मिन्देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेव यज्ञादिप्रवर्तकत्वाद्यज्ञमधिकृत्य तिष्ठन्नधियज्ञः । अनेनैव कथमधियज्ञत्वं क वाधियज्ञस्तिष्ठतीत्येतत्प्राक्पृष्टं द्वयमप्युत्तरितम् । देहभृतां वरेति संबोधयन्पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तर्यामी देहभृ-

न्मात्रेण ज्ञातुं शक्यते ; तेषु श्रेष्ठस्य तव तद्बोधने किमु वक्तव्यमिति सूचयति ॥ ४ ॥

सप्तमप्रश्नस्योत्तरमाह—

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

अन्तकाले मां स्मरन्कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं यातीति प्रथमं संबन्धः । नन्वन्तकाले सकलेन्द्रियतनुक्षोभात्त्वत्स्मरणं दुर्लभमिति प्रागेवोक्तम् ; अत आह— अन्तकाले चेति । चकारादितरकालेष्वपि । तथा च निरन्तरमदनुचिन्तनाभ्यासवासनैव मरणकालविवशकरणकायस्यापि स्मरणकारणं भवतीति न तद्दौर्घट्यमिति भावः । एतच्च 'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर' इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । मामेवेत्येवकारेण च 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः' इत्यन्तकालीनभगवदनुसंधानहेतुत्वेन प्रागुक्तात्साधिभूताधिदैवभगवद्भजनपक्षात्पक्षान्तरं दर्शितम् । अधिभूतादिनियामकत्वांशपरित्यागेन केवलं मामेवानुचिन्तयन्नित्यर्थः । मामिति चानुचिन्तनीयमूर्तिस्वरूपस्य शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शनमिति प्रागेव व्याख्यातमनुसंधेयम् । मां स्मरन्कलेवरं मुञ्चतीत्येतावतैव निर्वाहे कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयातीत्यनेनेयं शङ्का निरस्ता— अत्र ह्येवं शङ्का भवति— भरतस्य ह्यन्तकाले मृगस्मरणेनैव शरीरं त्यजतो मृगसमानाकारतैव जाता, न तु स्मर्यमाणमृगैक्यम् ; तथा भगवत्स्मरणेन

तनुं त्यजतोऽपि भगवत्समानाकारतैव, न तु भगवदैक्यमिति । सयं यः प्रयातीत्यनेन निरस्यते । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः' इत्यादिवक्ष्यमाणदेवयानमार्गेण प्रयाति पितृयाणमार्गतोऽनावृत्तिल-क्षणेन प्रकर्षेण यातीत्यर्थः । तथा च मत्समानाकारो भूत्वा देव-यानेन ब्रह्मलोकाख्यं वैकुण्ठं प्राप्य दिव्यभोगाननुभूय तदन्ते ल-ब्धविज्ञानो मद्भावापत्तिरूपं परब्रह्मैक्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोतीति भावः । एवं च भरतस्येव किं तत्समानाकारतामात्रं किं वा तदै-क्यमिति संशयो न कर्तव्य इत्याह— नास्त्यत्र संशय इति ॥ ५ ॥

न केवलं मां स्मरन्मद्रूपो भवतीति नियमः ; किं तर्हि ? —

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

अन्तकाले यं यं वापि भावं देवताविशेषमन्यमपि वा यं कंचि-द्भावं स्मरन्कलेवरं त्यजति, तं तमेव स्मर्यमाणं भावमाप्नोति ना-न्यम् । ननु कथमन्तकाले भावविशेषस्मरणं विवशत्वात् ? तत्राह — सदा तद्भावभावितः, तस्य भावो भावना अनुचिन्तनम्, तेन भावितो वासितचित्तः ; यद्वा तद्भावो भावितः संपादितो येन स तथोक्तः, भावितमद्भाव इत्यर्थः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्भा-वितपदस्य परनिपातः ॥ ६ ॥

यस्मादेवं पूर्वाभ्यस्त एवान्त्यभावना भवति, तस्मान्मद्विषयका-न्त्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेष्वपि कालेषु मदनुचिन्तनपरो भवेत्याह—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अनुस्मरेति निरन्तरमदनुचिन्तनवासनैवान्त्यकालविवशस्यापि स्मरणकारणमित्यर्थः । न चैवं भगवदनुचिन्तनैकव्यापृतोऽहमिति स्वधर्मं त्यक्तुमर्हसि ; वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितस्यैव निरन्तरमदनुस्मरणलाभादित्यभिप्रेत्याह युध्य चेति । युध्यस्व चेत्यर्थः । चकारोऽनुस्मरणसमुच्चयार्थः । मदनुस्मरणसहितमेव युद्धादिकर्म कुर्वित्यर्थः । एतदेवाह — मयीति । मयि परमेश्वरे अर्पिते मनोबुद्धी संकल्पाध्यवसायरूपे येन स तथा । परमेश्वरप्रीत्यर्थमेवेदं कर्म करिष्य इति बुद्ध्या युध्यस्वेत्यर्थः । एवं कुर्वन्नन्त्यकाले मदनुस्मरणान्मामेव प्राप्स्यसि । नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

एवं सप्तप्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा इदानीमन्तकालीनभगवत्स्मरणकारणीभूतान्भगवदुपासनभेदान्वक्तुमारभते——

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासश्च योगश्चेत्यभ्यासयोगौ । नित्यनैमित्तिकाविरुद्धकालेषु मनसोपास्यसंशीलनमभ्यासः । योगस्त्वहरहर्योगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् । ताभ्यां युक्तेन, अत एव हेतोर्नान्यगामिना, अन्यं विषयं गन्तुं शीलमस्येत्यन्यगामि, तन्न भवतीति नान्यगामि । 'गमिकर्मीकृतनैकनीवृता' इतिवन्नसमासः । तेन चेतसा परमं

निरतिशयम्, अत एव दिव्यमप्राकृतं पुरुषमनुचिन्तयन् तमेव याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अनुचिन्तनीयः पुरुषः कीदृशः? तत्राह—

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिम् अनुशासितारं निखिलजगन्नियन्तारम् अणोः सूक्ष्मात्परमाण्वादेरपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं दुर्विज्ञेयं सर्वस्य धातारं पोषकम् अचिन्त्यमपरिमितमहिमतया चिन्तयितुमशक्यं रूपं यस्य तं तथोक्तम् आदित्यस्येव सकलजगद्भासको वर्णः प्रकाशो यस्य तम्, सर्वजगद्भासकमित्यर्थः । तमसः अज्ञानान्धकारात्परस्ताद्वर्तमानं प्रकाशरूपत्वेन तन्निवर्तकम्, एवंभूतं योऽनुस्मरेच्चिन्तयेत् स तं पुरुषं यातीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९ ॥

एवमुपासीनस्यान्तकालीनभगवदनुस्मरणपूर्वकं तत्प्राप्तिप्रकारं दर्शयति—

प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

एवमहरहरभ्यस्यमानया भक्त्या भजनेन युक्तः तस्यैव भक्तियोगस्य यद्बलं चिरकालाभ्यासजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं तेन युक्तः, तत एव हेतोः प्रयाणकाले मरणकाले च अचलेन परमपुरुषैकाग्रेण चेतसा तं पुरुषमनुस्मरेदिति पूर्वस्मादनुषङ्गः । स चैवमनुस्मरन् तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति । कीदृशो भूत्वा? भ्रुवोर्मध्ये सम्यक्प्राणमावेश्य, प्रथमं हृत्पुण्डरीके स्वात्मानं वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्णनाड्या गुरूपदिष्टवर्त्मना भूमिजयक्रमेण भ्रूमध्यगते आज्ञाचक्रे तं स्थापयित्वा ततो ब्रह्मरन्ध्रादुत्क्रम्य पुरुषमुपैति । 'अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले,' 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इत्यादिश्रुत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ॥ १० ॥

एवम् 'अभ्यासयोगयुक्तेन' इत्यादिभिस्त्रिभिरेकमुपासनमुक्तम् । इदानीम् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि— ओमित्येतत्' इति कठवल्ल्युक्तमोंकारब्रह्मोपासनं वक्तुं प्रतिजानीते—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

वेदविदो यदक्षरं वदन्ति 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि' 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादिभिः । न केवलं वाचा वदन्ति, किं तु मुक्ताः स्वप्राप्यतयानुभवन्ति चेत्याह— विशन्तीति । वीतरागा निःस्पृहा यतयः यदक्षरं विशन्ति स्वरूपतया प्रविशन्ति । न केवलं ज्ञानिभिरनुभूतम्, किं तु जिज्ञासूनामपि सर्वः प्रयासस्तदर्थ एवेत्याह— यदिच्छन्त इति । ज्ञातुमिति शेषः । यज्ज्ञातुमिच्छन्तः साधकाः गुरुकुलवासादिरूपं ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । ब्रह्मचर्यमिति गृहस्थवानप्रस्थधर्माणां यागदानतपसामप्युपलक्षणम्, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति श्रुत्या ब्रह्मचारिधर्माणामिव गृहस्थादिधर्माणामपि विविदिषासाधनत्वेन विधानात् । एवं वेदानुवचनयज्ञदानतपोभिर्जिज्ञासितव्यं वीतरागैर्यतिभिः प्रवेष्टव्यमखिलवेदरहस्यं कथमहं विजानीयामित्याकुलो मा भूः, अहं खलु ज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह— तत्ते पदमिति । तदक्षराख्यं पद्यते गम्यत इति पदं ब्रह्म ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये यथा तव बोधो भवति तथा प्रकर्षेण वक्ष्ये ॥

तदेवाह द्वाभ्याम्—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

सर्वद्वाराणि चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य । एवमपि मनसो विषयचिन्तापरत्वे बाह्येन्द्रियनिरोधो निरर्थक इत्यत आह— मन इति । अभ्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे प्रागुक्ताभ्यां मनो हृदयदेशे निरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य, एवं बहिरन्तरुपलब्धिद्वाराणि सर्वाणि निरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण मूर्ध्नि भ्रूमध्ये निधाय तदुपरि गुरूपदेशैकसमधिगम्यां योगधारणामात्मविषयकसमाधिस्थैर्यरूपामास्थित आश्रितः ओमिति यदेकमक्षरं तद्ब्रह्म, ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाच्च ; तद्व्याहरन्नुच्चरन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन् मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन् यः प्रयाति प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छति, स तत्र भोगान्ते लब्धविज्ञानः परमां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥

ये पुनर्वायुनिरोधवैधुर्येण भ्रूमध्ये प्राणमावेश्य मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छया न शक्नुवन्ति किं तु परवशतयैव देहं त्यजन्ति, तेषां नोक्तमुपासनद्वयमुपयोगाय भवतीति निखिलसुलभमन्यदुपासनमाह परमकारुणिकः श्रीभगवान्—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

यः सततं मां स्मरति तस्याहं सुलभ इति प्रथमं संबन्धः । स्ववशतया परवशतया वा देहं त्यजत इति तच्छब्दार्थः । तथा च सततमदनुचिन्तनमेव मत्प्राप्तिहेतुः ; मूर्धन्यया स्वेच्छया वा प्राणोत्क-

मणं भवतु, न तत्राभिनिवेश इति भावः । तस्य सुलभ इत्यत्र 'न लोक—' इत्यादिना कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधेऽपि संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठ्युपपत्तिः । ननु चक्षुरादिभिस्तत्तद्विषयग्रहणकाले तत्तदनुचिन्तनस्यैव प्राप्तेः कथं संततं त्वदनुचिन्तनं घटेत ? तत्राह— अनन्यचेता इति । अन्यविषयकचेतोरहितः; चेतसो मदेकनिष्ठत्वमेव संततमदनुचिन्तनम्; तच्च बाह्येन्द्रियाणां तत्तद्विषयान्तरसंबन्धेऽपि न क्षतमिति न तद्दौर्घट्यमित्यर्थः । एतादृशं संततचिन्तनं नैकवर्षं वा षण्मासं वा, किं तु यावज्जीवमित्याह— नित्यश इति । प्रत्यहं यो मां स्मरत्यनुचिन्तयति, तस्य नित्ययुक्तस्य मद्विषयकप्रेमभरितत्वेन क्षणमात्रमपि मदनुचिन्तनं विनात्मधारणमलभमानस्य योगिनः अहं सुप्रापः । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं वृणे, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेः 'तेषां सततयुक्तानाम्' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः । पार्थेति संबोधयंस्तवाहमतिसुलभो मा भैषीरिति सूचयति ॥ १४ ॥

तव सौलभ्येन किं स्यादिति चेदाकर्णयेत्याह—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मां प्राप्य दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयभूतम्, तथाप्यशाश्वतमस्थिरं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति, यतस्ते महात्मानः परमां संसिद्धिं मुक्तिं गताः ॥ १५ ॥

एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयन्नाह—

आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेक उच्यते । भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भवनं लोकः । अभिविधावाकारः । ब्रह्मलोकेन सह सर्वेऽपि लोकाः पुनरावर्तनस्वभावाः । 'ब्रह्मभुवनात्' इति पाठे तु भुवनशब्दस्य लोकवाचित्वं प्रसिद्धम् । एवं व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह— मामुपेत्य त्विति । तु-शब्दो लोकान्तरवैलक्षण्यार्थः । मामेकमुपेत्य तु वर्तमानानां पुनर्जन्म नास्ति । यद्यपि 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दात्' इति श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मलोकं गतानामनावृत्तिरुच्यते; तथापि क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ये ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षभागित्वादनावृत्तिरित्येतत्परे श्रुतिसूत्रे, न तु पञ्चाग्निविद्यादिभिरतत्क्रतवोऽपि ये ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनावृत्तिरस्ति, किं तु पुनर्जन्मैवेत्यभिप्रायः । अर्जुनेति संबोध्यापि पुनः कौन्तेयेति संबोधनेन पितृष्वसृपुत्रतयावश्यानुग्राह्यत्वप्रदर्शनेन प्रतारणाशङ्कामपनुदन्नुक्तार्थस्य विस्रम्भणीयतां सूचयति ॥ १६ ॥

'आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः' इत्येतदुपपादयितुं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनाय ब्रह्मणोऽहोरात्रपरिमाणं तावदाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानामहोरात्रपरिमाणविदो जनाः ते सह-स्रयुगपर्यन्तम्, सहस्रं च तानि युगानि च सहस्रयुगाणि, तानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत्तथोक्तम्, एवंविधं ब्रह्मणो यदहः प्रसि-द्धम् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति तद्विदुः। तथा ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रपर्यन्तां तावतीमेव ते विदुः। एवं च यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णं वर्षशतं प्रजापतेः परमा-युरिति कालपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वात्ततः पुनरावृत्तिर्यु-क्तैवेति भावः॥ १७॥

ये पुनर्ब्रह्मलोकादर्वाञ्चो लोकास्तेषां तदहर्मात्रपरिच्छिन्नत्वात्तेभ्यः परावृत्तिः कैमुतिकन्यायसिद्धेत्यभिप्रायेणाह—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते॥ १८॥

अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेवोच्यमानत्वात्तयोश्चाकाशादीनां स-त्त्वादव्यक्तशब्दो नाव्याकृतावस्थापरः। तथा च 'अव्यक्तात्प्रकृते-र्व्यक्तयो महदाद्याः प्रभवन्ति' इति पैशाचभाष्यमयुक्तम्। किं तु 'ब्रह्मणः स्वापावस्थैवात्राव्यक्तम्' इति भगवत्पादभाष्यार्थ एव युक्तः। अहरागमे ब्रह्मणः प्रबोधसमये अव्यक्तात्स्वापावस्थापन्ना-त्प्रजापतेः व्यज्यन्त इति व्यक्तयो भोग्यभोगस्थानदेहेन्द्रियरूपाः प्रादुर्भवन्ति। तथा रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले ता व्यक्तयः तत्रैव यत्राविर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते स्वापावस्थे चतुर्मुखे लीयन्ते तिरो-भवन्ति॥ १८॥

ननु यदि सर्वा अपि व्यक्तयो रात्र्यागमे प्रलीयन्ते, तर्ह्यनायासेनैव सर्वेषामपि संसारक्लेशनाशात्किं मोक्षार्थप्रयासेनेत्याशङ्क्याह—

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

यः पूर्वस्मिन्कल्पे प्रलीनो भूतग्रामः प्राणिसमुदायः, स एवायमस्मिन्कल्पे अहरागमे भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरप्यहरागमे कर्मतन्त्रः प्रभवति । अतोऽनवरतजन्ममरणसंसारघटीयन्त्रपरिभ्रान्तानां कदाचित्प्रलीनतामात्रान्न मोक्षशङ्केति भावः । अत्र भूतग्रामः स एवायमित्येतावतैव निर्वाहेऽपि जन्ममरणप्रवाहदुःखानुविद्धतया संसारवैराग्योत्पत्त्यर्थं भूत्वेत्यादिकमुक्तम् ॥ १९ ॥

एवम् 'आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः—' इत्येतदुपपादितम् । इदानीम् 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' इत्येतदुपपादयति द्वाभ्याम्—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भूतग्रामबीजाद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्पर उत्कृष्टः, स्वाध्यस्तहिरण्यगर्भादिसकलप्रपञ्चसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तदधिष्ठानतया ततः श्रेष्ठ इति यावत् । तदधिष्ठानत्वादेव ततोऽन्यः अव्यक्तः अस्पष्टस्वरूपश्च, सर्वथा ज्ञातेऽज्ञाते वा वस्तुन्यध्यासायोगात् । एवं सर्वादिभूतहिरण्यगर्भाधिष्ठानत्वादेव सनातनश्चिरंतनः; एवंभूतो यो

भावः पदार्थः सर्वेषु स्वाध्यस्तेषु हिरण्यगर्भादिभूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति ॥

नन्वस्त्वेवमव्यक्तभावस्याविनाशित्वम्; 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' इति त्वां प्राप्तस्यापुनरावृत्तौ किमायातम? अत आह—

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

यो भावः पूर्वश्लोकेन अव्यक्त इति अक्षर इति चोक्तः, तं भावं परमामपुनरावर्तिनीं गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः श्रुतिस्मृतयः 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिश्रवणात् । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परममुत्कृष्टं धाम स्वरूपम् । 'राहोः शिरः' इतिवत् 'मम धाम' इति भेदकल्पनया षष्ठी । तद्धामेति च विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः ॥ २१ ॥

तत्प्राप्तौ च 'अनन्यचेताः सततम्' इति प्रागुक्त एवोपाय इत्याह—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि भूतानि, कार्याणां कारणान्तर्वर्तित्वात्; अत एव येन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तम्, अतः स परो निरतिशयः पुरुषोऽहम् अनन्यया विषयान्तरवर्जनेन स्वैकतानया

प्रेमलक्षणया भक्त्या लभ्यो नान्यथेत्यर्थः । यद्वा न विद्यतेऽन्यद्वस्तु यस्यां सा अनन्या ब्रह्माद्वैतगोचरा, तया भक्त्या ज्ञानलक्षणया लभ्य इति भाष्योक्त एवार्थोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

एवं परमेश्वरोपासकास्तं प्राप्य न निवर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण तत्प्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां देवयानमार्गं वक्तुं प्रतिजानीते—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

पितृयाणमार्गस्तु देवयानस्तुत्यर्थमुक्तः । हे भरतर्षभ, यस्मिन्काले प्रयाता योगिन उपासकाः कर्मिणश्च क्रमेण अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति, तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च कालशब्दो न मुख्यार्थः; अग्निर्ज्योतिर्धूमपदानां गतिसृतिपदयोश्चानुपपत्तेः, 'अतश्चायनेऽपि दक्षिणे' इति ब्रह्ममीमांसासूत्रे दक्षिणायने रात्रौ वा मृतस्योपासकस्यानावृत्तिलक्षणसगुणब्रह्मप्राप्तिः उत्तरायणादिमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेरनुपासकविषयत्वात् भीष्मकृतोत्तरायणप्रतीक्षणस्य च लोकसंग्रहमात्रार्थत्वादिति व्यवस्थापिततया अहःशुक्लोत्तरायणशब्दानामविवक्षितार्थत्वेन कालशब्दस्यामुख्यार्थत्वप्राप्तेश्च । किं तु कालाभिमानिदेवतापरः तथा चायमर्थः—यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति, तं कालं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामीति । अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि अहरादिशब्दोक्तकालाभिमानिदेवतानां मा-

र्गद्वयेऽपि भूयस्त्वादाम्रवणमितिवदग्निहोत्रमितिवच्च काल इत्येकदेशेनाप्युपलक्षणं मार्गस्याविरुद्धम् । अन्यथा प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्प्रख्याधिकरणव्यवस्थापितमग्निहोत्रपदस्य नामधेयत्वं न स्यादिति ध्येयम् । यस्मिन्मार्गे प्रयाता अनावृत्तिं यान्तीत्यत्र क्रममुक्तिफलकब्रह्मोपासका इति विशेषणीयम्, 'आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः' इति देवयानमार्गप्रयातानामपि पञ्चाग्निविद्यादिमतामब्रह्मक्रतूनां पुनरावृत्तिकथनात् ॥ २३ ॥

तत्रोपासकानामनावृत्तिमार्गमाह—

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निज्योतिःशब्दाभ्याम् 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' इति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमानिनी षण्मासावुत्तरायणमित्युत्तरायणरूपषण्मासाभिमानिनी 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इति न्यायात् । ब्रह्मलोकाभिमुखानुपासकान्प्रथममर्चिरभिमानिनी देवता अहर्देवतापर्यन्तमतिवहति गृहीत्वा गच्छति; सा च शुक्लपक्षदेवतापर्यन्तं साप्युत्तरायणदेवतापर्यन्तमिति भावः । उत्तरायणमित्येतच्च संवत्सरादितदनन्तरातिवाहिकदेवतान्तराणामप्युपलक्षणम् । तथा च श्रुतिः— 'तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ

एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । एवंविधो यो देवयानमार्गः तत्र प्रयाता ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासका जनाः ब्रह्म सगुणं गच्छन्ति, निर्गुणब्रह्मविदाम् 'न तत्र प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति ज्ञानसमकालमुक्तानां गत्यागत्यसंभवादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

अनावृत्तिमार्गमुक्त्वा तत्स्तुत्यर्थं पितृयाणाख्यमावृत्तिमार्गमाह —

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

अत्रापि पूर्ववद्धूमरात्रिकृष्णदक्षिणायनशब्दास्तत्तदभिमान्यातिवाहिकदेवतापराः । पूर्ववदेव दक्षिणायनमित्येतत्तदनन्तरपितृयाणमार्गातिवाहिकदेवतान्तरोपलक्षणम् । तथा च श्रुतिः— 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति । एवंविधे तत्र पितृयाणपथे प्रयातो योगी इष्टापूर्तादिकृत्कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गं प्राप्य तत्र यावत्संपातमुषित्वा निवर्तते 'अथैनमाकाशमेवाभिनिष्पद्यते आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति पुनः पुरुषाग्नौ हूयते अथ योषाग्नौ ततो जायते' इति श्रुत्युक्तक्रमेण निवर्तत इत्यर्थः । तस्मादावृत्तिमार्गादनावृत्तिमार्ग एव श्रेयानिति भावः ॥

एतदेव श्रेयस्त्वं प्रदर्शयति—

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लपक्षाणां प्रकाशकत्वादर्चिरादिगतिः शुक्ला, धूमरात्रिकृष्णपक्षाणां तमोमयत्वाद्धूमादिगतिः कृष्णा । यद्वा ज्ञानप्रकाशवत्त्वाच्छुक्ला, तद्राहित्यात्कृष्णा । शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे ते एते गती मार्गौ जगतः ज्ञानकर्माधिकारिणो लोकस्य शाश्वते नित्ये मते, जगतः प्रवाहनित्यत्वात् । हि-शब्दः पूर्वोक्तश्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतकः । तयोरेकया शुक्लया अनावृत्तिं याति कश्चित्; अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

अथेदानीमुक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकमध्यायार्थमुपसंहरति—

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

एते शुक्लकृष्णे सृती मार्गौ जानन्संसारमोक्षफलकत्वेनावगच्छन् कश्चिदपि न मुह्यति, धूमादिमार्गप्रापककर्मनिष्ठां न करोति, किं तु योगी देवयानमार्गप्रापकपरमेश्वरभजनपरिनिष्ठित एव भवति । यस्मादेवं तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव शुक्लगतिप्रापकपरमेश्वरभजनपरिनिष्ठितो भव । अर्जुनत्वेन परिशुद्धस्वभावस्य तव शुक्लगत्यनुबन्धिनी योगनिष्ठैव युक्तेति सूचयितुं पार्थेत्युक्त्वापि पुनरर्जुनेति संबोधितम् । योगयुक्तो भवेत्यध्यायार्थोपसंहारः ॥ २७ ॥

उपसंहृतस्याध्यायार्थस्य वेदने फलमाह—

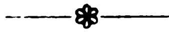
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

वेदानुवचनयज्ञतपोदानेषु विधिवदनुष्ठितेषु यत्कर्मफलमनुष्ठानफलं शास्त्रैरुपदिष्टम्, तत्सर्वमपीदमष्टमाध्यायप्रतिपाद्यं योगरहस्यं विदित्वा अनुष्ठानपर्यन्तमवधार्य अत्येति अतिक्रामति वेदानुवचनाद्यसाध्यं तत्फलातिशयितं च फलं सगुणेश्वरप्राप्तिरूपं लभत इत्यर्थः । वक्ष्यति हि— 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इति । उक्तं चात्रापि— 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति । सोऽयमर्थोऽत्येतिनात्र विवक्षितः । न केवलमेतावन्मात्रं फलम्, किं तु सगुणद्वारा निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरपीत्याह— योगीति । योगी ज्ञानी भूत्वा परं निरतिशयम् आद्यं स्थानम् 'तद्धाम परमं मम' इत्युक्तं परं ब्रह्म चोपैतीति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने अष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ॥

अष्टमेऽध्याये भगवतः परब्रह्मणो वासुदेवस्य भजनमुपदिष्टम्। नवमे तु ब्रह्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्यते। तत्र तावदुपदेक्ष्यमाणं ज्ञानं प्रशंसन्निभिः,

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

इदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति प्रथममन्वयः। इदमिति पूर्वाध्यायेषू-क्तमग्रे वक्ष्यमाणमिदानीं चोच्यमानं सर्वप्रकारमपि ब्रह्मतत्त्वज्ञानं बुद्धावाकलय्य निर्दिश्यते। तु-शब्दः पूर्वोक्ताद्भजनादस्य वैलक्षण्या-र्थः। तदेव वैलक्षण्यमाह— गुह्यतममिति। गोपनीयतमम्, अति-रहस्यमित्यर्थः। कर्मकाण्डोक्तो धर्मो गुह्यः, उपासनाकाण्डोक्तं भजनं गुह्यतरम्, ज्ञानकाण्डोक्तं ज्ञानं गुह्यतममिति तमप्प्रत्ययेन दर्शितम्। एतदेवाह— विज्ञानसहितमिति। विज्ञानमपरोक्षानुभवः, तेन सहितम्। न ह्यतीन्द्रिये धर्म इव ब्रह्मापरोक्षानुभवे स्वरूपतः फलतो वा कस्यचित्संशयोऽस्ति, साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ज्ञानेनाज्ञान-निवृत्तेः सार्वजनीनत्वेन दृष्टफलकत्वाच्च; धर्मस्तु नैवम्। अत एव श्रुतिः— 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति' इति।

ततो गुह्याद्धर्माज्ज्ञानस्यातिशय इत्यर्थः । हेत्वन्तरेणापि ततोऽतिशयमाह— यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य । 'पाकं पचति' इतिवत्सामान्यविवक्षया प्रयुक्तस्यैव पुनः प्रयोगः । अशुभात्संसारबन्धात् मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि । धर्मस्तु संसारहेतुत्वान्न तन्मोचक इति ततोऽस्यातिशय इत्यर्थः । अनेनैव भजनादपि ज्ञानस्यातिशयो दर्शितः; तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानमुत्पाद्यैव मोचकत्वेन साक्षात्संसारनिवर्तकत्वाभावात् । एवं गुह्याद्धर्माद्गुह्यतराद्ध्यानाच्चातिशयितत्वेन गुह्यतममपि ज्ञानं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि । ते इत्यनेन भक्तिसख्यादिभिस्त्वमिवान्यो न मत्प्रीतिविषयोऽस्तीति सूचितम् । शिष्यगुणसंपत्तिविचारेऽपि त्वमेवोपदेशार्ह इत्याह— अनसूयव इति । गुणेषु दोषदृष्टिरसूया, तद्रहिताय; पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीति परमकारुणिके मयि दोषबुद्धिमकृत्वा इदमित्थमेवेति मन्वानायेत्यर्थः । एतच्च आर्जवसंयमादिशिष्यगुणान्तराणामपि स्वसमनियतानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण विज्ञानं स्तौति—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

विद्यानां राजा राजविद्या सर्वविद्यासु श्रेष्ठम् । वक्ष्यति हि— 'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति । तथा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं सर्वगोप्यश्रेष्ठम् । उक्तं हि— 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः । यद्वा

राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यम् ; राजानो हि विस्तीर्णातिगम्भीरमनसः, महामनसामेवेयं विद्या तेषामेव गोप्या ; गोपनकुशलानामिदं गोप्यमित्यर्थः । अथ वा मन्विक्ष्वाकुजनकप्रभृतिमहाराजपरिपालितत्वाद्राजगुह्यमित्युक्तिः । किं च इदं ज्ञानमुत्तमं पवित्रं पावनम् । प्रायश्चित्तैर्हि प्रतिपदोक्तैस्तत्तदेव पापं निवर्तते, न सर्वमपि । न हि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेन सुरापानपापं निवर्तते । निवृत्तमपि पापं न सर्वथा निवृत्तिमधिगच्छति, सूक्ष्मरूपेण स्वकारणे सत्त्वात् । यदाह— 'कर्मणा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इष्यते' इति । ज्ञानं त्वनेकजन्मसहस्रसंचितमखिलमपि पापं स्थूलसूक्ष्मरूपं तत्कारणमज्ञानं च सद्य एव भस्मीकरोति । उक्तं हि— 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति । अतः सर्वोत्तमं पावनमित्यर्थः । किं च प्रत्यक्षावगमम् । अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानम्, अवगम्यत इत्यवगमः फलं च । प्रत्यक्षमवगमो मानं फलं च यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम्, स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षमिति पूर्वश्लोके व्याख्यातोऽयमर्थः । तर्हि किं दुःसंपादम्? नेत्याह— सुसुखं कर्तुमिति । सद्गुरूपदेशात्सुखेन कर्तुं संपादयितुं शक्यम्, न चैवमनायाससाध्यमिति स्वल्पफलम् । अत्र राजविद्या राजगुह्यमित्यनेन ज्ञानस्य भजनादतिशयः, अवशिष्टेन तु कर्मतोऽतिशयः प्रदर्शित इति ध्येयम् ॥ २ ॥

यद्येवं सुसंपादमक्षयफलं च ज्ञानम्, तर्हि किमिति न सर्वोऽपि तत्र प्रवर्तते? तत्राह—

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य स्वरूपे अश्रद्दधानाः श्रद्धारहिताः । यद्वा धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी । इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः मामप्राप्य मृत्युरूपे मृत्युयुक्ते वा संसारमार्गे निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते तत्रैव परिभ्रमन्ति अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवमुपदेक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकमुखेण स्तुत्यार्जुनमभिमुखीकृत्य संप्रत्यद्वैतब्रह्मज्ञानमुपदिदिक्षुः प्रथमं द्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमुपपादयति सार्धेन—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

इदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत् मया ततं व्याप्तम् । ननु परिच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य तव कथं जगद्व्याप्तिरित्याशङ्क्य, नानेन रूपेण मम व्याप्तिः किं त्वतीन्द्रियसच्चिद्रूपेणेत्याह— अव्यक्तमूर्तिनेति । अव्यक्ता अतीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तेन । कीदृशी तव जगद्व्याप्तिरित्यत आह— मत्स्थानीति । चराचरात्मकानि सर्वभूतानि मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चाहं तेष्ववस्थितः । चकारस्तुशब्दार्थे । अहं तु

तेषु भूतेषु नावस्थितः, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो निराधारत्वश्रवणात् 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिना च सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वव्याप्तिपरत्वात् । तथा च जगदधिष्ठानत्वरूपैव जगद्व्याप्तिः, न तु तदधिष्ठानकत्वरूपेत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रपञ्चमिथ्यात्वे किमायातम्? तत्राह—न च मत्स्थानीति । मत्स्थान्यपि च भूतानि न मत्स्थानि । तथा च शुक्तिरजतादेरिव प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं सिध्यतीति भावः । ननु कथमिदं युज्यते, मत्स्थानि न च मत्स्थानीति प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधात्? अत आह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे ममासाधारणम् ऐश्वरम् ईश्वरस्य मम वशे स्थितं योगमघटितघटनोपायम्, मायामिति यावत् । उक्तं हि—'योगमायासमावृतः' इति । तथा च मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्न विरोधशङ्कावकाशः । अद्यतनीष्वपि खल्वैन्द्रजालिकमायासु परस्परविरुद्धान्याश्चर्याणि बहुलमुपलभ्यन्ते; न हि तत्र विरोधचोद्यमवतरतीति भावः । यद्वा मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्युक्तयोः प्रपञ्चतदभावयोरेकाधिकरणत्वविरोधशङ्कायां पश्य मे योगमैश्वरमिति वदता भगवता प्रपञ्चस्य मायिकत्वात्पारमार्थिकेन तदत्यन्ताभावेन सह तस्य न विरोधः, समानसत्ताकयोरेव प्रतियोगितदभावयोः सामानाधिकरण्यविरोधादिति दर्शितम् ॥ ४ ॥

एवं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमुपदिश्याद्वितीयब्रह्मतत्त्वज्ञानमुपदिशति—

भूतभृन्न च भूतस्थो भूतात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

भूतानि चराचरात्मकानि भावयत्युद्भावयतीति भूतभावनः, तथा भूतानि बिभर्ति पोषयतीति भूतभृत्, भूतभावनो भूतभृच्चापि सन्ममात्मा न भूतस्थः परमार्थतो न भूतसंबन्धी, भूतानां कल्पितत्वात्। न हि कल्पितेन रजतत्वेन शुक्तेर्वस्तुतः संबन्धोऽस्ति। तथा च शुक्तावारोपितस्य रजतत्वस्य वास्तवारजतात्मकशुक्तितत्त्वाविघातकत्ववद्ब्रह्मण्यारोपितस्य द्वैतप्रपञ्चस्य वास्तवाद्वैतस्वरूपब्रह्मतत्त्वाविरोधित्वान्निष्प्रत्यूहमद्वितीयब्रह्मतत्त्वमिति भावः। यत्त्वत्र रामानुजव्याख्यानम्— 'इदं सर्वं जगन्मयान्तर्यामिणा व्याप्तम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्यामन्तरः' इत्यादिश्रुतेः। अतो मत्स्थानि मदधीनानि सर्वभूतानि, अहं तु न तदधीनः। न च मत्स्थानि भूतानीति स्वाधारकत्वनिषेधः स्वसंकल्पाधीनानीत्यर्थः' इति, तन्न; मत्स्थानि सर्वभूतानीति जगदधिष्ठानत्वपरम्, वाक्यशेषानुरोधेन मया ततमित्यस्याधिष्ठानतया जगद्व्याप्तिपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। न हि मत्स्थानीत्यस्य मदधीनानीत्यर्थः, तथा सति न च मत्स्थानीति तन्निषेधायोगात्। न चात्र स्वाधारकत्वरूपं मत्स्थत्वं निषिध्यत इति युक्तम्; पूर्वत्र स्वाधीनत्वरूपं मत्स्थत्वम्, अत्र स्वाधारकत्वरूपमिति वैरूप्यापातात्। न ह्येकरूपार्थे संभवति वैरूप्यं न्याय्यम्। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिरपि ब्रह्मणो न पृथिव्याद्यधिष्ठानकत्वपरा, 'स्वे महिम्नि' इत्यादिप्रागुक्तश्रुतिविरोधात्। किं तु पृथिव्याद्यधिष्ठानतया तदन्वयित्वमात्रपरेत्यतो यथोक्त एवार्थः ॥ ५ ॥

न केवलं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मणः पारमार्थिकतत्संबन्धाभावः, किं त्वसङ्गस्वभावत्वादपीत्याह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा ह्यवकाशं विनावस्थानायोगान्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतो महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थान्यपि असङ्गस्वभावेन मया न संश्लिष्यन्त इत्युपधारय निर्धारय । तथा च श्रुतिः— 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः, असङ्गो न हि सज्जते' इति ॥ ६ ॥

एवम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किंचन' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यनुसारेण निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मतत्त्वमुपदिश्य, संप्रति 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति श्रुत्यनुसारेण तदुपदेक्ष्यन्प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं तावदाह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तिं प्रकृतिमुपादानभूतां त्रिगुणात्मिकामनिर्वचनीयां मायां यान्ति, तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते । तथा च मृत्तिकायामुत्पद्य तत्र लीयमानस्य घटस्य मृत्तिकामात्रत्ववन्मायायामुत्पद्य तत्र लीयमानः प्रपञ्चोऽपि मायामात्ररूप एवेत्यर्थः । नन्वेवं मायाया एव जगत्कारणत्वं स्यान्न तवेत्यत आह— पुनस्तानीति । तानि प्रकृतौ निलीनानि भूतानि कल्पादौ सर्गकाले पुनरहं विसृजामि विभागेन सृजामि ॥ ७ ॥

नन्वसङ्गस्य तव कथं स्रष्टृत्वम्? तत्राह—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

स्वां स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमनिर्वचनीयमायाशक्तिमवष्टभ्याधिष्ठाय तस्या एव प्रकृतेर्वशादवशं प्रकृतिपरतन्त्रम्, प्रकृतिनिलीनमित्यर्थः । कृत्स्नमिमं भूतग्रामं चेतनाचेतनसमुदायं पुनः पुनर्विसृजामि । मायोपाधिकं जगत्स्रष्टृत्वं न वास्तवासङ्गत्वविरोधीति भावः ॥ ८ ॥

एवं प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वमुक्त्वा पारमार्थिकमसङ्गोदासीनाद्वितीयब्रह्मतत्त्वमुपदिशति—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

मां पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपं तानि मायामात्रप्रपञ्चसृष्ट्यादीनि कर्माणि न निबध्नन्ति पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपप्रच्यावनेन सद्वितीयस्वरूपं न कुर्वन्ति । न हि स्वाप्निकप्रपञ्चस्य स्रष्टा स्वप्नदृक्सप्रपञ्चो भवति, न वा इन्द्रजालमयकारितुरगादिसंपन्नः प्रभुर्भवतीति भावः । धनंजयेत्यनेन धर्मपुत्रराजसूये बहुशत्रुजयेन धनमाहृतवतस्तव मोहादिशत्रुविजयेनेदमद्वैतज्ञानमाहर्तुमुचितमिति व्यज्यते । न निबध्नन्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह— उदासीनवदिति । स्वार्थे वतिप्रत्ययः । यद्वा

यथा द्वयोर्विवदमानयोस्तदुपेक्षकः कश्चित्तदीयजयपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामस्पृष्टो निर्विकार आस्ते, तद्वदासीनमित्यर्थः। अत एव निर्विकारत्वात्तेषु कर्मसु सृष्ट्यादिष्वसक्तम् 'अहं करोमि' इत्यभिमानरूपसङ्गरहितं मां न निबध्नन्ति। अतोऽन्यमपि कर्तृत्वाभिमानफलसङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

ननु 'भूतग्रामं विसृजामि' 'उदासीनवदासीनम्' इति च परस्परविरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया निर्विकारचिन्मात्ररूपेण अध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनावभासिता प्रकृतिः सचराचरं जगत्सूयते जनयति, ऐन्द्रजालिकाधिष्ठितेव माया गजतुरगादिकम्। न त्वहं प्रकृतिभासनमन्तरेण व्यापारान्तरं करोमि। अनेनाध्यक्षत्वरूपहेतुना जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते। अतो भासकत्वमात्रेण विसृजामीत्युक्तिः। तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनमित्युक्तिरिति न विरोधः। तदुक्तम्— 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्। अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति। श्रुतिस्मृतयोऽप्यत्र सहस्रमुदाहार्याः ॥ १० ॥

एवमसङ्गोदासीनस्वभावमद्वितीयचिदानन्दैकघनमखिलभूतान्तरात्मभूतं मत्स्वरूपं न कोऽपि द्रष्टुं शक्नोतीति तत्सुलभोपायत्वेन सर्व-

लोकसंश्रयणीयत्वाय दिव्यमङ्गलविग्रहेण वसुदेवगृहेऽवतीर्णमपि मां न लोका जानन्तीत्यहो दौर्भाग्यमित्याह—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां भूतानां महान्तमीश्वरं नियन्तारम्, सर्वान्तरात्मभूतमिति यावत् । परं निरतिशयं मम भावमात्मानम् 'भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा' इत्याद्युपदिष्टमजानन्तः तत्सुलभोपायत्वेन सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं मामतिमानुषैकैकचरितावगन्तव्यपरमेश्वरभावं मूढा अवजानन्ति । न जानन्ति नाद्रियन्ते निन्दन्ति चेत्यज्ञानानादरनिन्दात्रयमप्यवजानन्तीत्यनेन विवक्षितम् । मूढा इत्यनेन चाविवेकिवाचिना भगवन्तमजानन्तो ज्ञात्वापि नाद्रियमाणा निन्दन्तश्चेति त्रिविधा अप्युत्तरोत्तरपापिष्ठा मूढाः संगृह्यन्ते ॥ ११ ॥

एतेषां क्रमेण फलान्याह—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

विगतं चेतो विवेकलक्षणं येषां ते विचेतसः पूर्वोक्तास्त्रिविधा मूढाः । ते च क्रमान्मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना भवन्ति । तत्र भगवदज्ञानिनो मोघाशाः मोघा व्यर्था आशा निरतिशयपुरुषा-

र्थेच्छा येषां ते मोघाशाः मोक्षोपायज्ञानशून्यत्वान्नित्यसंसारमग्ना इत्यर्थः । मोघकर्माण इति ज्ञात्वाप्यनादरिणां फलोक्तिः । मोघानि कर्माणि स्वर्गाद्यर्थान्यग्निहोत्रादीनि येषां ते तथोक्ताः । अज्ञानिनां हि ज्ञानाभावान्मोक्षाशैव व्यर्था भवति, न तु स्वर्गाशा । ततश्च तेषां वैदिकानि स्वर्गाद्यर्थान्यग्निहोत्रादीनि फलन्ति । ज्ञात्वाप्यनाद्रियमाणानां तु पापिष्ठानां न तान्यपि फलन्तीत्यर्थः । मोघज्ञाना इति निन्दतां फलोक्तिः । मोघानि ज्ञानानि ऐहिकामुष्मिकसकलेष्टसाधनतागोचराणि येषां ते तथोक्ताः । भगवदनादरिणां हि आमुष्मिकफलाभावेऽप्यैहिकं किंचित्फलमस्ति; भगवन्निन्दकानां महापापिष्ठानामैहिकमामुष्मिकं वा न किंचिदपि फलमस्तीत्यतः सर्वपुरुषार्थबाह्या एव ते वराका इत्यर्थः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावमात्रमेतेषाम्, किं त्वनिष्टप्राप्तिरित्याह— राक्षसीमिति । अविहितहिंसादेतुद्वेषप्रधाना तामसी राक्षसप्रकृतिः । आसुरी तु शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना राजसी प्रकृतिः । मोहिनी तु शास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुः प्रकृतिः । तत्र भगवदज्ञानिनां मोहिनी प्रकृतिः, तदनादरिणामासुरी प्रकृतिः, तन्निन्दकानां तु राक्षसी प्रकृतिरिति विवेकः । एवं प्रकृतीनामवान्तरतारतम्ये सत्यपि निरयप्रापकत्वांशे विशेषाभावात्तदाश्रितास्त्रयोऽप्येते नरकगामिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हन्तैवं तर्हि निमग्नमेव किं निखिलमपि जगत्? नेत्याह—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महाननेकजन्मकृतसुकृतशतक्षालितमलतयाधिक आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः, अत एव दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिम् 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिवक्ष्यमाणामाश्रिताः भूतादिं जगत्कारणम् अव्ययं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं परं ब्रह्मैव लोकानुग्रहार्थं मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो भजन्ति । अत्रापि महात्मान इति बहुवचनात्तेषु त्रैविध्यं सूचितम् । तत्र परं ब्रह्मैवायं वासुदेव इति ये ज्ञात्वा बहुमन्यन्ते, ते महात्मानो दुर्लभाः 'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इत्यनेनोक्ताः । ये तु तथा ज्ञात्वा भगवति प्रेमलक्षणां भक्तिं कुर्वते, ते दुर्लभतराः 'भजन्ति' इत्यनेनोक्ताः । ये तु वासुदेवः सर्वमित्यद्वैतज्ञानसंपन्नाः 'स महात्मा सुदुर्लभः' इति प्रागुक्ताः, ते दुर्लभतमाः 'अनन्यमनसः' इत्यनेनोक्ताः । न विद्यतेऽन्यद्यस्मात्तदनन्यमद्वैतम्, तन्मनसस्तद्बुद्धय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र भजन्तीत्यनेनोक्तं भजनप्रकारमाह—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

भक्त्या प्रेमलक्षणया सततं मामुपासत इति प्रथममन्वयः । त्रिविधमुपासनं मानसिकं वाचिकं कायिकं चेति । तत्र मानसिकं दर्शयति— नित्ययुक्ता इति । तैलधारावदविच्छेदस्वरूपेण चित्तस्य ध्येयैकाकारतापत्तिर्नित्ययोगः; तद्वन्तो नित्ययुक्ताः । एवं ध्येय एव परिनिष्ठितस्य चित्तस्य विक्षेपेण बहिर्व्युत्थाने सति कायिकमुपासनमाह— नमस्यन्त इति । नमस्काररूपकायिकोपासनपरिश्रान्तानां

वाचिकोपासनमाह— कीर्तयन्त इति । भक्त्येत्येतन्नमस्कारकीर्तनयोरपि द्रष्टव्यम् । भगवन्नामसंकीर्तनरूपवाचिकोपासनानन्तरं यतन्तः विक्षिप्तस्य चित्तस्य पुनर्भगवन्मूर्त्येकाकारतापादने यतमानाः । अत्र हेतुः— दृढव्रताः दृढमविचाल्यं व्रतं भगवद्भजनैकान्त्यरूपं येषां ते तथोक्ताः सन्तस्त्रिकरण्योपासते ॥ १४ ॥

एवम् 'भजन्ति' इत्यनेनोक्तः प्रेमभक्तिभजनप्रकारः प्रदर्शितः । इदानीम् 'अनन्यमनसः' इत्यनेनोक्तमद्वैतज्ञानरूपं भजनप्रकारं दर्शयति—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

वासुदेवः सर्वमिति सर्वात्मकत्वदर्शनं ज्ञानम्, तदेव यज्ञः, तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः ज्ञानपूजां कुर्वन्तः उपासते अनुसंदधते । ज्ञाने यज्ञत्वनिरूपणं तु 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति चतुर्थाध्यायोक्तश्रैष्ठ्यस्मारणायेति ध्येयम् । अपि चेत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तभजनस्य ज्ञानयज्ञाङ्गत्वादङ्गाङ्गिभावकृतसमुच्चयो दर्शितः । ज्ञानयज्ञे प्रकारभेदानाह— एकत्वेनेति । ब्रह्मैवाहमित्यैक्यानुसंधानरूप एको ज्ञानयज्ञः ; तथा पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिरूपेण भगवानेक एव बहुधा स्थित इत्यनुसंधानरूपो द्वितीयो ज्ञानयज्ञः ; तथा विश्वतोमुखं विश्वरूपम्, सर्वात्मको भगवानित्यनुसंधानरूपस्तृतीयो ज्ञानयज्ञः । एतेषां च वस्तुतः स्वरूपभेदाभावेऽपि मुखभेदमात्राद्भेदः ॥

विश्वरूपत्वमेव प्रपञ्चयति चतुर्भिः—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनं वैश्वानरद्वादशकपालेऽष्टाकपालत्वादिकीर्तनवदवयुत्यानुवादः । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः । यज्ञस्तु स्मार्तो वैश्वदेवादिर्महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः । स्वधा पित्र्यं श्राद्धम् । औषधमोषधिभवमन्नं भेषजं वा । मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । आज्यम्, सर्वहविरुपलक्षणमिदम् । अग्निराहवनीयादिः । हुतं होमः । एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

धाता पोषयिता । वेद्यं वेदितव्यं वस्तु । पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं गङ्गादि । ऋगादयो वेदाः । एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गम्यत इति गतिः प्राप्यं वस्तु । भर्ता भरणकृत् । प्रभुः शासिता । साक्षी शुभाशुभद्रष्टा । निवासो वासस्थानम् । शरणं

शीर्यतेऽस्मिन्दुःखमित्यापन्नार्तिहृत् । सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षोपकारकृत् । प्रभव उत्पत्तिः । प्रलयो नाशः । स्थानं स्थितिः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रलयाधिष्ठानम् । बीजमुत्पत्तिस्थानम् । न व्येति तिष्ठत्यस्मादित्यव्ययं स्थित्यधिष्ठानम् । अहमेवेति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

आदित्यात्मना अहमेव तपामि तापं करोमि निदाघे । तदानीं चाहमेव वर्षं निगृह्णामि । वर्षासु च वर्षमहमेवोत्सृजामि । येन लोको जीवति तदमृतम्, येन म्रियते स मृत्युः, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ? सदसच्चाहम् । यद्वर्तते तत्सत्, यदतीतमनागतं च तदसत्, सर्वमपि वस्तुजातमहमेव । तस्मात्सर्वात्मकतया मदुपासनं युक्तमेवेति भावः ॥ १९ ॥

एवम् 'सततं कीर्तयन्तो माम्' 'ज्ञानयज्ञेन' इति श्लोकद्वयेन सप्रकारं भगवदुपासनान्युक्तानि । तेषु केनापि प्रकारेण भगवन्तमनुपासीनानां केवलकाम्यकर्मानुष्ठायिनां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्निवार इत्याह द्वाभ्याम्—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ऋग्यजुःसामवेदाख्यास्तिस्रो विद्या जानन्तीति त्रैविद्याः । 'त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः' इति हि वक्ष्यति । केवलं त्रयीनिष्ठाः, न तु त्र्यन्तनिष्ठा इत्यर्थः । यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपं मामिष्ट्वा तद्रूपेणावस्थितं मामजानन्तोऽपि वस्तुतो मां पूजयित्वा अभिषुत्य हुत्वा सोमं पिबन्तः, तत एव पूतपापाः शोधितस्वर्गविरोधिकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं ये प्रार्थयन्ते न तु सत्त्वशुद्धिम्, ते पुण्यं दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य, तत्र दिवि दिव्यानमानुषान्देवभोगानश्नन्ति भुञ्जते । ततश्च ते तं काम्यपुण्यफलं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा, तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति, पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः । एवं त्रयीधर्मं वेदत्रयोक्तं काम्यं कर्मैवानुप्रपन्नाः पुनः पुनः कुर्वाणाः, न तु त्र्यन्तसिद्धज्ञानधर्मनिष्ठा इत्यर्थः । कामकामाः स्वर्गकामाः गतागतं जन्ममृत्युप्रवाहकृतयातायातं लभन्ते ॥२०–२१॥

मद्भक्तास्तु न तथेत्याह--

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्त इति द्वैताद्वैतभक्तानामुभयेषामपि प्रागुक्तानां निर्देशः । तत्र द्वैतभक्तपक्षेऽयमर्थः-- न विद्यते मदन्यो भजनीयः प्राप्यः काङ्क्षणीयश्च पुरुषार्थो येषां ते अनन्याः मच्चिन्तनेन विना आत्मधारणालाभान्मां निरन्तरं चिन्तयन्तः सन्तो ये जनाः परितः सर्वदा उपासते, नित्याभियुक्तानामनवरतमन्निष्ठानां तेषाम् । योगक्षेममिति द्वन्द्वैकवद्भावः । मत्प्राप्त्यपुनरावृत्तिरूपमामुष्मिकं योगक्षेमं शरीरयात्रादिलाभतत्परिपालनरूपमैहिकं योगक्षेमं च तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि; ऋणमिव तदीययोगक्षेमभारमहं बिभर्मीति वा, 'ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पति' इत्युक्तेः । यथा हि मद्भक्ता मां विना क्षणमप्यात्मधारणं न लभन्ते, तथाहमपि तान्विना क्षणमप्यात्मधारणमलभमानस्तदीयसकलयोगक्षेमनिर्वाहको भवामि, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति मम स्वाभाव्यादिति भावः । अद्वैतभक्तपक्षे तु— न विद्यतेऽन्यो भेददृष्टिविषयो येषां तेऽनन्याः वासुदेवः सर्वमिति सर्वाद्वैतदर्शिनः स्वात्मानमेव मां चिन्तयन्तो ये जनाः सफलजन्मानः पर्युपासते सदानुसंदधते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेममहं वहामि, 'ज्ञानी त्वात्मैव' इति प्रागुक्तत्वेन तदीययोगक्षेमौ मदीयावेव भवत इत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेममखिलरक्षको भगवानेव वहति,

तथाप्येतेषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति । ज्ञानिनां तु तमनुत्पाद्य स्वयमेव वहतीत्येतदहमित्यनेन सूचितम् ॥ २२ ॥

नन्विन्द्रादियाजिनोऽपि त्वद्भक्ता एव, त्वद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावात्; अतः कथं ते गतागतं लभेरन्? अत आह——

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

मद्भक्ता इव देवतान्तरभक्ता अपि ये श्रद्धयान्विताः सन्तः अन्यदेवता यजन्ते, तेऽपि मद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तराभावान्मामेव यजन्तीति सत्यमेव । किं त्वविधिपूर्वकं यजन्ति । अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मकत्वेन मामज्ञात्वा इन्द्रादीन्मद्भिन्नतया परिकल्प्य यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतदेव विवृणोति——

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥

श्रौतस्मार्तरूपाणां सर्वेषामपि यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेण अहमेव भोक्ता च प्रभुः फलदाता च । अनेन सर्वदेवतात्मकत्वमुक्तम् । अथाविधिपूर्वकमित्येतदुपपादयति— न त्विति । मां तत्त्वेन तत्तद्यज्ञभोक्तृफलदातृदेवतारूपत्वेन न जानन्ति । अतस्ते महतायासेने-

ष्वपि च्यवन्ति च्यवन्ते । अनेन सर्वदेवतात्मकं मां विज्ञाय यजन्तो न च्यवन्त इति दर्शितम् ॥ २४ ॥

अहो महदिदं वैचित्र्यं यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः संकल्पभेदमात्रेण केचिदल्पसुखभोगिनः प्रच्यवन्ते, केचित्तु निरतिशयसुखभोगिनो न पुनरावर्तन्त इत्याह—

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥

देवानामिन्द्रादीनां संबन्धि व्रतम् 'अनेनेन्द्रं यक्ष्ये' इति संकल्परूपं येषां ते देवव्रताः देवानिन्द्रादीन्यान्ति । एवं पितृव्रताः श्राद्धादिभिरग्निष्वात्तादिपितृयजनसंकल्पाः पितॄन्यान्ति । तथा भूतेज्याः यक्षरक्षःपिशाचादिभूतयजनसंकल्पाः भूतानि यान्ति । तैरेव यज्ञैर्देवपितृभूतात्मकं भगवन्तं वासुदेवं यक्ष्यामह इति संकल्प्य मत्प्रीत्यर्थं यजन्तो मद्याजिनः, तेऽपि मामक्षयमनवधिकानन्दरूपं यान्ति । तथा च सर्वकर्मभिरप्यहमेवानन्तफलदो यष्टव्य इति भावः ॥

न केवलं मद्भक्तेरनन्तफलकत्वमात्रम्, किं त्वतिसौलभ्यं चेत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रपुष्पफलतोयानि हि नेन्द्रादियजनार्थपशवाज्यसोमादिवद्दुवि-

त्वव्ययायाससाध्यानि, किं त्वतिसुलभानि । यदाहुः— 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वादूदकानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते हरिः' इति । तत्रापि पत्रं पुष्पमिति पृथक्पृथग्ग्रहणात्पत्रपुष्पादिष्वेकैकं वालमिति दर्शितम् । एवमनायाससाध्यं यत्किंचिदपि वस्तु यः कश्चन नरः भक्त्या मह्यमखिललोकेश्वराय प्रयच्छति । अनेन सामुद्रजलैरिव समुद्रतर्पणं मदीयैरेव पत्रादिभिर्ममार्हणमिति सौलभ्यातिशयो दर्शितः । प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकम् अहमखण्डनिजानन्दपरिपूर्णोऽश्नामि भुञ्जे । कथं निजानन्दपरिपूर्णस्यातितुच्छपत्राशनम्? तत्राह — भक्त्युपहृतमिति । भक्तिरेकस्मिन्नपि दिने पत्राद्यनर्पणे सति सद्यः प्राणविश्लेषपर्यन्तः प्रेमविशेषः । तयोपहृतमहमपि तदनश्नन्क्षणमात्रमप्यात्मानं धारयितुमशक्त एव सन्नश्नामि । भक्तिरेव मत्स्वीकारे कारणम्, न वस्तुसौन्दर्यम्, सुदामोपहृतपृथुकतण्डुलाशिनो मम भक्तिरसैकग्राहित्वस्वाभाव्यादिति भावः । उक्तं हि वायवीयसंहितायाम्— 'परिपूर्णस्य नित्यस्य मम किं क्रियते नरैः । किं तु सर्वात्मना देवि मया भावो हि गृह्यते' इति ॥ २६ ॥

किं च मद्भजनार्थपत्रपुष्पादीन्यारामादिभ्यः समाहृत्य तेषां मदर्पणं संपाद्यमिति नायमपि क्लेशः प्रसज्जते; किं तु स्वभावतः शास्त्रतो वावश्यंभाविनां कर्मणां मदर्पणेनैव मद्भजनसिद्धिरित्यतिसौलभ्यं दर्शयन्नाह—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यद्देहयात्रार्थं गमनागमनादि लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देह-धारणायाश्नासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृतिकं नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अर्प्यत इत्यर्पणम् ॥ २७ ॥

एवं कुर्वतस्तव यत्फलं भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण संन्यासयोगयुक्तात्मा, भगवति सर्वकर्मसमर्पणं संन्यासः, स एव चित्तशोधकत्वाद्योगः, तेन युक्तः शोधित आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः सन् शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मलक्षणबन्धनैर्विमोक्ष्यसे कर्मणां भगवदर्पितत्वेन तव तत्संबन्धाभावात्तैश्च विमुक्तो मामुपैष्यसि । ज्ञानद्वारा मद्भावापत्तिरूपं मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यदि भक्तानेवानुगृह्णासि नाभक्तान्, तदा तवापि रागद्वेषकृतं वैषम्यं स्यात्; नेत्याह—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

सर्वप्राणिष्वप्यहं तुल्यः । तेषु मम द्वेषविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चिदपि नास्ति । कथं तर्हि भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यम्? तत्राह—ये भजन्तीति । ये तु सर्वकर्मसमर्पणरूपया भक्त्या मां भजन्तीति

मद्भजनपरिशुद्धान्तःकरणतया मदाकारैकवृत्तयो मयि वर्तन्ते, अह-मप्यतिशुद्धे तदीयचित्ते प्रतिफलितस्तेषु वर्ते। चकारोऽवधारणा-र्थः। त एव मयि, तेष्वेवाहमित्यर्थः। स्वच्छद्रव्यस्यायं स्वभावो येन संबध्यते तदाकारं गृह्णातीति; स्वच्छद्रव्यसंबन्धिवस्तुनश्चायं स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति। तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिद्रव्यस्याकारं न गृह्णातीति; अस्वच्छद्रव्यसंबन्धिवस्तुनो-ऽप्ययं स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति। तथा च यथा सर्वत्र प्रसृतः सौरालोकः स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ, न हि तावता दर्पणे स रज्यति न वा घटं द्वेष्टि; तथा सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्तेऽनभिव्यज्यमा-नोऽहं न रज्यामि कुत्रचिन्न वा द्वेष्मि कंचित्, वस्तुस्वभावमर्या-दया जायमानस्य कार्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात्। यथा चाग्निः स्वसेवया शीताद्यपनयन्न वैषम्यवान् यथा वा कल्पवृक्षस्तथाहमिति भावः। एवं भाष्योक्तः श्लोकार्थः प्रतिपादितः। अथान्योऽप्यर्थः प्रदर्श्यते— सर्वभूतेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु जात्याकारस्वभावज्ञानैरत्यन्तोत्कर्षा-पकर्षरूपेण वर्तमानेषु समाश्रयणीयत्वांशे समोऽहम्। तथा च समाश्रयणविषये जात्यादिभिरयं निकृष्ट इति न मे कश्चिद्द्वेष्यो हेयोऽस्ति, न वा जात्यादिभिरुत्कृष्टोऽयमिति कश्चित्प्रिय उपादेयो-ऽस्ति; किं तूत्कृष्टा अपकृष्टा वा ये मां भक्त्या भजन्ति ते मयि वर्तन्ते अहमपि तेषु तुल्यवद्वर्ते ॥ २९ ॥

ननु दुर्वृत्तसुवृत्तयोस्त्वद्भक्तिसाम्येऽपि साधुत्वासाधुत्ववैषम्यस-त्त्वात्कथमुच्यते 'ये भजन्ति मयि ते तेषु चाप्यहम्' इति तेषां

तुल्यवद्वृत्तिः ? तत्राह—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

श्रुतिस्मृत्यादिष्वनुपदिष्टप्रायश्चित्तोऽतिपापिष्ठः सुदुराचारः, अत एव पापापनोदकत्वेन भजनीयस्यान्यस्याभावादनन्यभाक्; एवंविधोऽपि मां भजते चेत् स साधुरेव न पापिष्ठः, मद्भजनेनैव तस्य कृतप्रायश्चित्तत्वात् । तथा स मन्तव्यः सर्वैर्बहुमन्तव्यः, संव्यवहार्य इति यावत् । हि यस्मात् स दुराचारः सम्यग्व्यवसितः 'भगवान्वासुदेव एव मम शरणम्' इति शोभनमध्यवसायं कृतवान् । अत्र साधुरेवेत्येवकारेण 'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' इति स्मृतेर्ज्ञानकृतस्थले प्रायश्चित्तैर्लोकव्यवहार्यत्वमात्रम्, न तु पापक्षयः । द्वे हि पापस्य शक्ती— नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रेतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहार्यत्वनिरोधकशक्तेर्विनाश इति विज्ञानेश्वराद्युक्तार्थस्य भगवद्भजनरूपप्रायश्चित्ते संबन्धो नास्तीति दर्शितम् ॥ ३० ॥

न केवलं मद्भजनाद्दुराचारस्य पापक्षयमात्रम्, किं तु ज्ञानद्वारा मोक्षश्चेत्याह—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

मद्भजनक्षीणपापः सुदुराचारः तन्महिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव धर्मात्मा

'धर्मस्यास्य परंतप' इत्यध्यायोपक्रमोक्तज्ञानरूपधर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा ज्ञानी भवति। ततः शश्वच्छान्तिं शाश्वतिकीमविद्यानिवृत्तिरूपां शान्तिं मुक्तिं निगच्छति प्राप्नोति। यद्यस्मिन्नर्थे कुमीमांसकाः केचित्पापिष्ठा विप्रतिपद्येरन्, तन्निरासाय भेरीवादनपूर्वकं त्वमेव तेषां पुरतः प्रतिज्ञां कुर्विति कुपित इवाह भगवान्भक्तवत्सलः— कौन्तेयेति। मे मम वासुदेवस्य भक्तो दुराचारोऽपि न प्रणश्यति, किं तु कृतार्थ एव भवतीति सावज्ञं सगर्वं च प्रतिजानीहि; निदर्शयस्व चाजामिलादीनित्यर्थः॥ ३१॥

किं च तिष्ठतु दुराचारगोष्ठी; अतिनिकृष्टास्तिर्यगादयोऽपि मामाश्रित्य विमुक्ताः; पश्य मे भक्तिमाहात्म्यमित्याह—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥

पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानस्तिर्यङ्निषादादयः येऽपि स्युर्भवन्ति; तथा वेदाध्ययनादिशून्यत्वादतिनिकृष्टाः स्त्रियः वैश्याः कृषिमात्रपराः शूद्राश्च ये स्युः, तेऽपि मामाश्रित्य परां गतिं मुक्तिं यान्ति। हिः प्रसिद्धौ। प्रसिद्धं हि रामायणादिषु जटायुर्गुहशबर्यादीनां मदुपाश्रयेण दिव्यगतिभाक्त्वमित्यर्थः॥ ३२॥

एवं भक्तिवैभवमुपवर्ण्य अर्जुनं प्रति तदनुष्ठानमुपदिशति—

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥

यदेवं पापजन्मानोऽपि मामाश्रित्य मुक्ताः, तदा पुण्याः पुण्ययोनयः सुकृतिनश्च ब्राह्मणाः तथा राजर्षयोऽपि मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम्? अतस्त्वं च राजर्षिः अनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व । अनित्यमित्यनेन क्षणभङ्गुरत्वार्थकेन भजने विलम्बो वारितः । असुखमित्यनेन च सुखराहित्यार्थकेन भजनादन्यः पुरुषार्थो नास्तीति दर्शितम् । इमं लोकं प्राप्य भजस्वेत्यनेन अनित्यत्वासुखत्वदुष्टस्याप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थसाधनानुकूलत्वरूपोऽयमेको गुणः । ततस्तत्साधनं कर्तव्यम्, अन्यथा मानुष्यं जन्मैव व्यर्थं स्यादिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

अथेदानीं भजनप्रकारमेव सुलभयन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

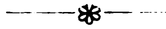
सर्वविषयेभ्यः परावर्त्य मय्येव निवेशितं मनो यस्य स मन्मना भव । यद्येतत्कर्तुं न शक्नोषि, तदा विषयान्तरव्यासङ्गिमना अपि भूत्वा मय्यतिमात्रप्रेमलक्षणभक्तियुक्तो भव । यदि चैतदप्यशक्यं तदा मद्याजी बहिर्मत्पूजापरो भव । अथ पूजार्थद्रव्यसंपादनालस्येनेदमप्यशक्यम्, तदा मां नमस्कुरु । मत्प्रणामसुकृतापाकृतदुरितप्रतिबन्धस्य तव सुखेनैव मद्यजनमद्भक्तिमन्मनस्कत्वानि संपत्स्यन्ते । एवं मत्परायणो मदेकशरणः सन् मामेवात्मानं प्रत्यगात्म-

स्वरूपं युक्त्वा ध्यात्वा समाधाय, ब्रह्माद्वैतं विज्ञायेति यावत् । तदेवैष्यसि कण्ठचामीकरन्यायेनाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तमेव प्राप्स्यसी-त्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ॥

नवमेऽध्याये ब्रह्मतत्त्वज्ञानं तदन्तरङ्गसाधनभगवद्भक्तिवैभवं चोपदिष्टम्। दशमे तु तद्बहिरङ्गसाधनभूता भगवद्विभूतय उपदिश्यन्ते। यद्यपि सप्तमे 'रसोऽहमप्सु' इत्यादिना विभूतयो वर्णिताः, नवमे च 'अहं क्रतुरहं यज्ञः' इत्यादिनोक्ताः; तथापि ता एवात्र प्रपञ्च्यन्ते— तत्र तावत्त्वदीयश्रवणादरपरतन्त्रस्त्वदपृष्टमपि तत्त्वमहं वच्मीति स्वौत्सुक्याविष्करणेनार्जुनमभिमुखीकुर्वाणः,

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥

महाबाहो सर्वलोकेश्वरेश्वरेण साक्षान्महादेवेन परब्रह्मणा सह कृताहवतया महान्तौ श्रेष्ठौ बाहू यस्येति सबहुमानं संबोधनम्। प्रीयमाणाय अमृतेनेव मद्वचनेन प्रीतिं प्रतिपद्यमानाय ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यद्वक्ष्यामि, तन्मे परमं प्रकृष्टं वचः भूय एव पुनरपि शृणु ॥ १ ॥

किं च मन्माहात्म्यस्य मां विनान्यो न वक्तास्ति, तदनभिज्ञत्वात्; अतोऽहमेव त्वदपृष्टमपि त्वयि स्नेहाद्वक्ष्यामीत्याह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

अधिकतरज्ञानाः सुरगणाः तत्त्वार्थदर्शिनो महर्षयश्च मे मम प्रभवं प्रभावं नानाविभूतिभिराविर्भावं वा न विदुर्न जानन्ति; अन्येषां का कथेति भावः । हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः स्वरूपज्ञानशक्त्यादिभिः सर्वप्रकारैः अहमादिः कारणम् । अतस्ते मदधीनपरिमितज्ञानशक्तित्वान्न मां यथावज्जानन्तीत्यहमेव तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २ ॥

महाफलत्वादपि मत्प्रभावज्ञानमतिदुर्लभमित्यतो मदुपदेशमवहितः शृण्वित्यभिप्रायेणाह--

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्वकारणत्वादेवानादिं कारणरहितम्, अत एव अजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति, स मर्त्येषु मरणधर्मसु संसारिषु मध्ये असंमूढः संसारहेत्वज्ञानरूपसंमोहवर्जितः सन् सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

एवमर्जुनमभिमुखीकृत्य प्रथमम् 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवम्' इत्यनेनोक्तं स्वप्रभावमुपदिशति त्रिभिः--

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यम्, तद्वन्तं हि बुद्धिमानिति वदन्ति । ज्ञानं पदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतया मनःप्रवृत्तिः । क्षमा सहिष्णुत्वम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । भवाभावावुत्पत्त्यनुत्पत्ती । भयाभये प्रसिद्धे । एते मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

किं च,

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । समता रागद्वेषराहित्यम् । तुष्टिर्यदृच्छालाभसंतोषः । तपः कायेन्द्रियशोषणम । दानं स्वकीयधनादेः सत्पात्रे समर्पणम् । यशोयशसी कीर्त्यपकीर्ती । एते भूतानां प्राणिनां बुद्ध्यादयः पृथग्विधा नानाविधा भावाः कार्यविशेषा मत्त एव परमेश्वराद्भवन्ति । अतः किमिति वर्णनीयो मम प्रभाव इत्यर्थः ॥

किं च,

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

सप्त महर्षयः, तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमाराः, तथा स्वायंभुवाद्याश्चतुर्दश मनवश्च, मद्भावाः मम

विष्णोर्भावः स्वभावो ज्ञानैश्वर्यशक्तिरूपो येषां ते मद्भावाः; मद्विभूतय इति यावत्। ते च मानसा जाताः हिरण्यगर्भात्मनो मम मनसः संकल्पात्मकादुत्पन्नाः, न तु योनिजाः, अतः सर्वप्राणिश्रेष्ठाः। येषां सप्तर्षीणां सनकादीनां मनूनां च पुत्रपौत्रशिष्यप्रशिष्यादिमयेऽस्मिँल्लोके इमाः सर्वाः प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्य भगवत्प्रभावस्य ज्ञाने फलमाह––

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एताम् 'महर्षयः––' इति पूर्वश्लोकोक्तामृषिमन्वादिरूपां विभूतिं योगं च 'बुद्धिर्ज्ञानम्' इत्यादिनोक्तं बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वरूपमैश्वर्यं तत्त्वतो यो वेत्ति, सः अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन मुक्तिहेतुसम्यग्ज्ञानयोगेन युक्तो भवति; नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

एतदेवोपपादयति चतुर्भिः––

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभवः मन्वादिविभूतिरूपेणोत्पत्तिहेतुः; मत्त एव च बुद्धिर्ज्ञानमित्यादि सर्वं प्रवर्तते; इत्येवं मद्विभूतियोगौ मत्वा सम्यगवधार्य तत एव बुधा विवेकिनः भावसमन्विताः प्रेमविशेषसहिताः सन्तो मां भजन्ते ॥ ८ ॥

प्रेमभजनमेव दर्शयति—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मद्गतप्राणा नित्यं रमन्तीति प्रथममन्वयः । मामेव गताः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मदर्पितजीविताः, मां विना क्षणमात्रमपि प्राणधारणमलभमाना इति यावत् । एवंविधप्रेमभक्तानामवस्था-द्वयं ध्यानावस्था विक्षेपावस्था चेति; तत्र ध्यानावस्थायां तेषां स्वरूपमाह— मच्चित्ता इति । मामेव गतं चित्तं येषां ते मच्चित्ताः । विक्षेपावस्था तु द्विविधा भक्तगोष्ठीरूपा तद्रहिता चेति । तत्राद्यावस्थायां तत्स्वरूपमाह— बोधयन्त इति । भक्तगो-ष्ठीषु परस्परं स्वस्वानुभूतमदीयकल्याणगुणानुवर्णनैर्मामेव भजनीयत्वेन बोधयन्तः तुष्यन्ति परस्परानुमोदनेन संतोषं यान्तीत्यर्थः । द्वितीय-विक्षेपावस्थायां तत्स्थितिमाह— कथयन्त इति । भक्तगोष्ठ्यभावे स्वयमेव हरे गोविन्द गोपालेति कीर्तयन्तः रमन्ते आत्मारामतया-वतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं विभूतियोगज्ञानपूर्वकप्रेमभक्तानुक्त्वा तेषां मुक्तिहेतुसम्यग्ज्ञा-नयोगप्राप्तिं दर्शयति—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

सततयुक्तानां नित्यमच्चित्तानाम् । तत्र हेतुः— प्रीतिपूर्वकं भज-

तामिति । कामनापूर्वकं भजतां हि काम्यसिद्धिपर्यन्तमेव भगवद्योगः ; प्रेमपूर्वकं भजतां तु क्षणमपि भजनं विना आत्मधारणाभावात्सततं भगवद्योगो भवतीत्यर्थः । एवंविधानां तेषाम् 'अविकम्पेन योगेन' इति यः पूर्वश्लोकोक्तस्तं बुद्धियोगम्, बुद्धिः सम्यग्दर्शनम्, तदेव योगस्तं ददामि, येन बुद्धियोगेन ते भक्ता मामात्मत्वेनोपयान्ति ॥ १० ॥

यद्यपि 'या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किम्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात्' 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः' इति मद्भजनैकप्रयोजना भक्ता मद्भजनातिरेकेणान्यन्न कामयन्ते, तथाप्यहमेव तेषां बुद्धियोगं ददामीत्याह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां भक्तानामनुकम्पार्थं निरतिशयपुरुषार्थप्रापणेनानुग्रहार्थम् आत्मभावस्थः, आत्मा स्वयं भगवान्, तदाकारो यो भावस्तेषां मनोवृत्तिः, तत्र तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः अहमेव तैरप्रार्थितत्वेऽपि भास्वता प्रकाशमानेन ज्ञानलक्षणदीपेन तेषामज्ञानजं तमः संसारं तदुपादानाज्ञाननाशेन नाशयामि । ज्ञाने दीपत्वनिरूपणेनेदं सूचितम्— यथा दीपेनान्धकारनिवृत्तौ पूर्वं तत्र सदेव घटाद्यभिव्यज्यते न तु नूतनं किंचिदुत्पद्यते, तथा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जातायां पूर्वं

विद्यमान एव ब्रह्मभावरूपो मोक्षः प्रकाशते न तु पूर्वमसन्पश्चाज्जायत इति । दीपत्वनिरूपणबीजं च ज्ञानस्य स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकत्वमिति विवरणाचार्योक्तं द्रष्टव्यम् । भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिवासंभावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावो विवक्षितः । आत्मभावस्थ इत्यस्यान्यद्व्याख्यानम्— भक्तैरप्रार्थितमपि बुद्धियोगं किमर्थं तेभ्यः प्रयच्छसीत्यत्र मुख्यं हेतुमाह— आत्मभावस्थ इति । तेषां भक्तानामात्मभावस्तादात्म्यम्, तत्रैव तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः तदेकनिष्ठः, तदासक्त इति यावत् । तद्भेदमसहमानस्तादात्म्यलिप्सया तेषां मद्भावापत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानयोगं ददामीत्यर्थः । यद्यपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगाप्रदानेऽपि भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्भगवतः संभवति ; तथापि भक्तानां भगवदात्मभावप्रतिपत्तिं विना भगवतो भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्न संभवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति स्वामिभृत्यन्यायेन भक्तेषु प्रतिपद्यमानेषु भगवतापि तथैव प्रतिपत्तव्यत्वात् । एतदभिप्रायेणैव खलु 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञानिवदज्ञानिनोऽप्यात्मत्वाज्ज्ञानिग्रहणमनर्थकं स्यात् । अतो भक्तानां ब्रह्मभावापत्तिहेतुज्ञानमन्तरा भगवतो भक्तात्मभावो न सिध्यतीति तदर्थं स्वयमेव तेभ्यस्तं ददातीति भावः ॥ ११ ॥

एवं संक्षेपेणोक्तां भगवद्विभूतिमाकर्ण्य विस्तरेण शुश्रूषुर्भगवन्तं स्तुवन्

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

परं प्रकृष्टं धाम तेजः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुत्युक्तस्वप्रकाशरूपमित्यर्थः । परमं पवित्रं पावनं भस्मीकृताखिलसकलकलुषप्रपञ्चम्, निर्विशेषाद्वैतस्वरूपमित्यर्थः । एवंभूतं यत्परं ब्रह्म, तद्भवान् । कुत इत्यत आह— पुरुषमिति । यतः शाश्वतं शश्वदेकरूपं दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि स्वस्वरूपे भवम् आदिदेवम् आदिं सर्वकारणं देवं द्योतनात्मकम्, अत एव अजं विभुं व्यापकं पुरुषं परमात्मानं त्वामाहुर्वदन्ति । के ? सर्वे ऋषयो वेदाः 'पुरुषान्न परं किंचित्' 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' 'एको ह वै नारायण आसीत्' 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' 'व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्याद्याः, तथा वेदतत्त्वार्थदर्शिनो नारदासितदेवलव्यासा अप्येवमेवाहुर्युधिष्ठिरराजसूयादिषु; तथा स्वयं चैव ब्रवीषि मे 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिना त्वमेव साक्षान्मह्यं वदसि च । अतः सर्वमप्येतद्वेदैर्ऋषिभिश्चोक्तं पुरुषं शाश्वतमित्यादिकम् ऋतं सत्यमेव मन्ये, न प्रशंसापरमिति; यस्मात्कारणात् मां शिष्यभावेन

प्रपन्नं भक्तं प्रति त्वमेवं वदसि लोकमहेश्वरमित्यादि । ततस्त्वत्पार-म्ये ममेदानीमसंभावना निवृत्तेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा त्वद्विभूत्युपदेशे त्वयैव कर्तव्य इति वक्तु-मन्येषां तदनभिज्ञत्वं दर्शयति सार्धेन—

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

हे भगवन्, तव व्यक्तिं विभूत्याविर्भावं त्वदनुग्राह्यनिग्राह्यभा-वेन स्थिता अपि देवा दानवाश्च न विदुर्न जानन्ति; किं तु स्वय-मेवात्मानं वेत्थ जानासि ; किं मनश्चक्षुरादिभिः ? नेत्याह— आत्मना स्वरूपेणैव । अत्र हेतुगर्भं पुरुषोत्तमेति संबोधनम् । पुरुषशब्दवा-च्यक्षराक्षरात्मकस्य सर्वस्य जगतस्त्वत्तोऽपकृष्टत्वान्न पुरुषोत्तमत्वम् । अतस्त्वां न जगद्वेत्ति, परिमितज्ञानस्य तदयोगादित्यर्थः । पुरुषो-त्तमत्वमेवोपपादयति— भूतभावनेत्यादिभिः संबोधनैः । भूतभा-वन भूतोत्पादक ; हे भूतेश भूतनियन्तः ; हे देवदेव यथास्मदा-दीन्मनुष्यान्महिम्नातीत्य देवास्तिष्ठन्ति, तथा देवानपि महिम्नातीत्य वर्तमानेत्यर्थः । जगत्पते जगत्पालक ॥ १५ ॥

यत एवं त्वमेव त्वद्विभूतीर्वेत्सि, ततस्त्वमेवोपदिशेत्याह—

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

दिव्या अत्यद्भुता आत्मविभूतयो याः, ता अशेषेण कार्त्स्न्येन वक्तुं त्वमेवार्हसि नान्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

विभूत्युपदेशेन तव किं फलम्? तत्राह—

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥

हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यसंपन्न, कथं केन प्रकारेण सदा परिचिन्तयन्ध्यायन्सन् अहं त्वां विद्यां जानीयाम्? ननु विभूतिरूपेण ध्यायन्मां जानीहि; तत्राह— केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु त्वं मया चिन्त्योऽसि? के वा पदार्थास्त्वद्विभूतय इति यावत् । योगिभिरपि दुर्ग्रहं त्वद्रूपं विक्षिप्तचेतसो ममातिदुरवगाहमित्यतो विभूतिरूपेण त्वां ध्यायन्क्रमेण त्वद्रूपं प्रतिपित्समानस्य मम त्वद्विभूतिज्ञानमवश्यभाव्यमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ननु 'महर्षयः सप्त पूर्वे' इत्यादिना पूर्वमेव विभूतयस्तवोपदिष्टा इत्यत आह—

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

हे जनार्दन, आत्मनस्तव योगमैश्वर्यं विभूतिं ध्यानालम्बनाय प्राक्संक्षेपेणोक्तमपि विस्तरेण भूयः कथय । किं च वाक्ये खलु श्रूयमाणे तत्र पौनरुक्त्ये सति कैमर्थक्यशङ्कावतरति, न त्वमृते;

मया च त्वन्मुखारविन्दनिर्गतममृतमेव श्रोत्राभ्यां पीयते, न तु वाक्यम्; अतो न तत्रालंबुद्धिर्भवितुमर्हतीत्याह— तृप्तिर्नास्ति मे शृण्वतोऽमृतमिति । ः केवलामृतशब्दप्रयोगादमृतमेवेदम्, न वाक्यमित्यपह्नवालंकारो व्यज्यते । हि-शब्देन च प्रसिद्ध्यर्थकेन 'यत्तेऽहं प्रीयमाणाय' इति वदता त्वया विदित एवायमर्थ इति सूचितम् ॥ १८ ॥

एवं प्राथितः

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

कुरुश्रेष्ठेत्युपदेशाधिकारप्रदर्शनम् । हन्तेति तदीयस्तुतिनम्रताप्रयुक्तविनयावस्थानुकारः । या दिव्या आत्मनो मम विभूतयः, ताः प्राधान्यतः प्रधानभूताः काश्चित्ते कथयिष्यामि । विस्तरेण तु वक्तुं श्रोतुं चाशक्याः, यतो मे विभूतीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

तत्र तावत्प्रथमम् 'कथं विद्यामहं योगिंस्त्वाम्' इत्यस्योत्तरमाह—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

सर्वेषां भूतानां चेतनानामाशये हृदि स्थितो यः प्रत्यगात्मा, सोऽहमेव ज्ञेयः । अनेन 'कथं विद्याम्' इत्यस्य प्रत्यगात्मा-

भिन्नत्वेनाहं वेद्य इत्युत्तरमुक्तं भवति। गुडाकेशेत्यनेन निस्तन्द्रत्ववाचकेन तादृशज्ञानयोग्यता दर्शिता। प्रत्यगात्माभेदोपपादनाय 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति श्रुत्युक्तं सर्वाद्वैतं दर्शयति—अहमिति। नात्र सर्वभूतजन्मादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते। 'अहं सर्वस्य प्रभवः' इत्यादिना तस्य प्रागेवोक्तेः। नापि सर्वभूतजन्मस्थितिलयानां भगवद्विभूतित्वमुच्यते, 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन' इत्यनुपदमेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्; किं तु सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वम्। तेन सर्वाद्वैतमुक्तं भवति। 'यद्धि यत्रोत्पद्य स्थित्वा लीयते तत्ततो नातिरिक्तम्' इति व्याप्तेः, 'तज्जलान्' इति श्रुतेश्च। तथा च प्रत्यग्ब्रह्माभेदो निर्विवाद इति भावः। एवमस्य श्लोकस्य 'अहमेव प्रत्यगात्मा' इति भाष्यकारैर्निर्णीतेऽर्थे, यच्छ्रीधराचार्यैरन्यद्व्याख्यातम्— 'सर्वभूताशयेषु नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माहमित्यन्तर्याम्यभेदोऽत्र प्रतिपाद्यते' इति, तच्चिन्त्यम्; 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति पूर्वमेव भगवता स्वस्यान्तर्यामित्वप्रदर्शनेन पुनस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्, उक्तरीत्या 'अहमादिश्च मध्यं च' इति वाक्यशेषोक्तविश्वाद्वैतासामञ्जस्याच्च; सर्वभूताशयेषु नियन्तृत्वेन स्थितोऽहमित्येतावतैव चारितार्थ्येनात्मपदवैयर्थ्याच्च। आत्मशब्देन नियन्तुरुक्तौ सर्वभूताशयस्थित इति विशेषणवैयर्थ्यम्। भाष्यकारमते त्वात्मशब्दस्य जीवपरमात्मसाधारणस्यात्र जीवात्मपरत्वज्ञापनाय सर्वभूताशयस्थित इति परिच्छिन्नत्वबोधकं विशेषणम्। तावन्मात्रं च 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति श्रुतिप्रसिद्धाकाशसाधारणमि-

त्यात्मपदमिति न कोऽपि दोषः । तस्माद्भाष्यनिर्णीतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ २० ॥

एवम् 'कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्' इति प्रश्नस्य प्रत्यगात्माभिन्नतया परिचिन्तयंस्तथैव मां जानीहीत्युत्तरमुक्तम्। इदानीं तत्साधनतया केषु केषु भावेषु चिन्त्योऽसीति प्रश्नोत्तरत्वेन विभूतीरुपदिशति यावदध्यायसमाप्ति—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

'आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योऽहम्, वामनावतारो वा । ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्ये अहं रविरंशुमान्विश्वव्यापी प्रकाशकः । मरुतां मरुत्तत्कानां मध्ये मरीचिनामाहम् । नक्षत्राणामधिपतिरहं शशी चन्द्रमाः । निर्धारणे षष्ठी । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी; क्वचित्संबन्धेऽपि, यथा 'भूतानामस्मि चेतना' इत्यादौ । वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिषु पठ्यन्ते, 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इति तेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् । अतः परं च प्रायेणायमध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्क्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥

'चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोऽह-मस्मि। वासव इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः। इन्द्रियाणामेकादशानां प्र-वर्तकं मनः। भूतानां सर्वप्राणिसंबन्धिनां परिणामानां मध्ये चिदभि-व्यञ्जिका बुद्धेर्वृत्तिश्चेतनाऽहमस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्॥

'रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरः। वित्तेशो धनाध्यक्षः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां राक्षसानां च। वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः। मेरुः सुमेरुः शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छ्रितानां पर्वतानाम् ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः॥२४॥

'इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ विद्धि जानीहि। सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दो गुहोऽहमस्मि। सरसां देवखातजलाशयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो ज-लाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः॥२५॥

'महर्षीणां सप्तब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वित्वादहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोंकारोऽहमस्मि । यज्ञानां मध्ये जपयज्ञो हिंसादिदोषशून्यत्वेनात्यन्तशोधकोऽहमस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहम् । शिखरवतां मध्ये हि मेरुरहमित्युक्तम् । अतः स्थावरत्वेन शिखरवत्त्वेन चार्थभेदाददोषः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

'सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनामन्येषां च । देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयः; तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां गानधर्मणां देवगायनानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि । सिद्धानां जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

'अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि । ऐरावतं गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि । नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धीत्यनुषज्जते ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥

'आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि। धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्धीति कामधुक् समुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य कामधेनुरहमस्मि। कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थो यः कंदर्पः कामः, सोऽहमस्मि। चकारस्त्वर्थो रतिमात्रहेतुकामव्यावृत्त्यर्थः। सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाच्छिद्यन्ते। तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि॥ २८॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्॥२९॥

'नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजा अनन्तश्च शेषाख्योऽहमस्मि। यादसां जलचराणां मध्ये तेषां राजा वरुणोऽहमस्मि। पितॄणां मध्ये अर्यमा नाम पितृराजश्चाहमस्मि। संयमतां संयमं धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहं निग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्॥

'दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेण ह्लादयत्यानन्दयति परमसात्त्विकत्वेन सर्वानिति प्रह्लादश्चास्मि। कलयतां संख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहम्। मृगेन्द्रः सिंहो मृगाणां पशूनां मध्येऽहम्। वैनतेयश्च पक्षिणां विनतापुत्रो गरुडः॥ ३०॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥ ३१॥

'पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये पवनो वायुरहमस्मि । शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिल-राक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोऽहमस्मि । साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रू-पेण चिन्तनार्थम् 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इतिवदत्र पाठ इति प्रागुक्तम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः । स्रोतसां वेगेन चलज्जलानां नदीनां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जाह्नवी गङ्गाहमस्मि ॥ ३१ ॥'

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

सृज्यन्त इति सर्गाः प्राणिनः, तेषामादिमध्यान्ताः सृष्टिस्थिति-संहाराः स्रष्टृपालयितृसंहर्तारो वा ; ते मद्विभूतय इत्यर्थः । विद्यानां मध्ये मोक्षहेतुरध्यात्मविद्याहम् । प्रवदच्छब्देन वादिवाचकेन वाद-जल्पवितण्डाख्यास्तत्संबन्धिकथा लक्ष्यन्ते । तत्र वादो नाम तत्त्वबु-भुत्सया गुरुशिष्ययोः सब्रह्मचारिणोर्वा वीतरागयोः प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणात्मकः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुरूटत्वादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथे जल्पवितण्डे जयमात्रफले । तदुक्तम्— 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थे जल्पवितण्डे' इति । अत्र च्छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षदूषणस्य जल्पवितण्डयोरविशेषेऽपि जल्पे वादिनोरुभयोरपि स्वपक्षस्थापनम् । वितण्डायां त्वेकेन स्वपक्षः स्थाप्योऽन्येन स दूष्य एव, न तु तस्य स्थाप्यः पक्षोऽस्तीति भेदः । एतासु च कथासु वादस्य तत्त्वनिर्णय-

फलकत्वेन श्रेष्ठत्वात्स मद्विभूतिरित्यर्थः। एवं च प्रवदतामित्यस्य कथापरत्वे निर्धारणे षष्ठी, प्रवक्तृमात्रपरत्वे तु संबन्धे षष्ठी। 'भूतानामस्मि चेतना' इत्यत्रापि भूतशब्दस्य तत्संबन्धिमनोवृत्तिपरत्वे एवमेवेति ध्येयम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणां सर्ववर्णानां मध्ये 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णप्रकृतिरकारोऽहम्। सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः समासः; तस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्, अन्येषां तु 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' 'अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः' इत्युभयपदार्थसाम्याभावेन ततोऽपकृष्टत्वादिति भावः। कालानां कलामुहूर्तादिरूपाणां मध्ये अक्षयः क्षयरहितः कालः 'कालाय नमः कलविकरणाय नमः' इति श्रुतिप्रसिद्धः कालकालः परमशिवोऽहमेव। तस्य साक्षात्परब्रह्मत्वेऽपि 'रामः शस्त्रभृतामहम्' इतिवत्तेन रूपेणापि ध्यानार्थं विभूतिषु पाठः। 'कालः कलयताम्' इत्यत्र तु क्षयी काल उक्त इति भेदः। धातॄणां स्रष्टॄणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वस्य स्रष्टा हिरण्यगर्भाख्योऽहम् ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥

संहारकाणां मध्ये सर्वसंहारको मृत्युरहम्। भविष्यतामुत्कर्षप्रा-

स्त्रियोग्यानां संबन्धी उद्भव उत्कर्षोऽहम् । कीर्तिः ख्यातिः, श्रीः संपत्तिः, वाक्सरस्वती, स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः, मेधा अनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिः, धृतिः क्षुत्पिपासादिसहनशक्तिः, क्षमा 'आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च ताडयेत् । अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता' इत्युक्ता । एताः कीर्त्यादयो धर्मपत्न्यो देवताः सर्वलोकमातरः पुराणे प्रसिद्धाः । यासामाभासमात्रेणापि लोकः श्लाघ्यतामेति ता इमा नारीणां मध्ये मद्विभूतय इत्यर्थः ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री च्छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

'गीतिषु सामाख्या' इति जैमिनिसूत्रेण लक्षितानि ऋगारूढगीतिविशेषरूपाणि सामानि । तेषां मध्ये बृहन्नामकं साम 'त्वामिद्धि हवामहे—' इत्यस्यामृचि गीयमानमतिरात्रे पृष्ठस्तोत्रमिन्द्रपारम्यपरत्वात् 'अपरिमितं बृहत्' इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठम् । तन्मम विभूतिः । छन्दसां मध्ये गायत्र्यहम्, द्विजत्वहेतुतया सोमाहरणेन च तस्याश्छन्दोन्तरापेक्षयाधिक्यात् । तस्याः सोमहरणं च यजुःसंहितायाम् 'कद्रुश्च वै सुपर्णी च' इत्यादिना, बह्वृचब्राह्मणे च 'सोमो वै राजा गन्धर्वोऽष्वासीत्' इत्यादिना प्रपञ्चितम् । मासानां द्वादशानां मध्ये नातिशीतातपत्वेन नानाविधौषधिशाकभारितत्वेन च सुखहेतुत्वात्, 'कोदण्डस्थे सवितरि प्रत्यूषे कमलापतेः । सहस्रवार्षिकी पूजा दिनेनैकेन लभ्यते ॥

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः' इत्यादिश्रवणाच्च श्रेष्ठो मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां षण्णां मध्ये सुगन्धिसर्वकुसुमरमणीयत्वात्, 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठः कुसुमाकरो वसन्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥

छलयतां वञ्चयतां संबन्धि द्यूतमक्षदेवनादि मद्यः सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि । तेजस्विनां प्रतापवतां संबन्धि तेजः प्रतापोऽहम् । तथा जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायः फलैकान्तिकोद्यमरूपोऽस्मि । सत्त्ववतां संबन्धि सत्त्वं ज्ञानसुखादिरूपं सत्त्वकार्यमहमस्मि ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिषु परिगणनं तद्रूपेणापि ध्यानार्थमिति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां राज्ञां मध्ये वसुदेवपुत्रस्त्वदुपदेष्टायमेवाहमस्मि । पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेवास्मि । मुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये व्यासोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मदृशामुशना कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥

नियमातिक्रमे दमयतां दण्डयतां संबन्धी दण्डोऽस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयोपायभूता नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनहेतूनां मौनमवचनमस्मि । न हि तूर्ष्णीं स्थितस्याभिप्रायः कैश्चिज्ज्ञायते । तत्त्वज्ञानवतां संबन्धि ज्ञानमहम् ॥ ३८ ॥

एवम् 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यारभ्य 'ज्ञानं ज्ञानवतामहम्' इत्यन्तानां सामानाधिकरण्यनिर्देशानामर्थं दर्शयति—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

सर्वेषां चराचरात्मकानां भूतानां यद्बीजं प्ररोहकारणमुत्पत्तिस्थानं ब्रह्म, तदहमेव । अतो मया विना यत्स्याद्भवति चरमचरं वा भूतं वस्तु, तन्नास्त्येव । अतः सर्वस्य प्रपञ्चस्य मत्कार्यत्वेन मद्व्यतिरेकेणासत्त्वात्तादृशाभेद एवेमानि सामानाधिकरण्यानीति भावः । एवम् 'अहमात्मा गुडाकेश' इति प्रस्तुत्य 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' इति सर्वाद्वैतेनोपक्रमात् 'न तदस्ति विना यत्स्यात्' इति तथैवोपसंहाराच्च सर्वाद्वैतपर एवायं सामानाधिकरण्यनिर्देश इति भगवदभिप्राये स्पष्टे सति, यत्त्वत्र रामानुजेनोक्तम्— 'शरीरशरीरिभावनिबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यम्, न त्वद्वैतनिबन्धनम् । दृष्टा हि शरीरवाचकपदानां शरीरिणि वृत्तिः, 'मनुष्योऽहम्' 'देवोऽहम्' इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिदर्शनात् । तथा च सर्वशरीरको भगवानेक

एवेत्यनुसंधानमिह विवक्षितम्' इति ; अत्र ब्रूमः—सर्वस्य वस्तुनो भगवच्छरीरत्वं नाम न तावदस्मदादिशरीरस्येव तद्भोगायतनत्वरूपं मुख्यं शरीरत्वम् ; असिद्धेः, भगवच्छरीरस्याप्राकृतत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च। नापि सामानाधिकरण्यप्रतीतिमात्रनिर्वाहौपयिकतया वैवक्षिकं शरीरत्वम्। तद्धि न तदधिष्ठानत्वरूपम्, देवदत्ताधिष्ठानस्य भूतलस्यातथात्वात्। नापि तन्नियम्यत्वम्, स्वामिनियम्यभृत्यादिसाधारण्यात्। नाप्यन्तःप्रविष्टतन्नियम्यत्वम्, कवचान्तःप्रविष्टदेवदत्तनियम्यस्य कवचस्य देहान्तःप्रविष्टपिशाचनियम्यस्य देहस्य च तत्सामानाधिकरण्यप्रतीत्यसिद्धेः। न हि 'मनुष्योऽहम्' इतिवत् 'कवचमहम्' इति कवचधारिणो देवदत्तस्य 'मनुष्योऽहम्' इति मनुष्याविष्टपिशाचस्य वा, 'मनुष्योऽयं देवदत्तः' इतिवत् 'कवचमयं देवदत्तः' 'मनुष्योऽयं पिशाचः' इति पार्श्वस्थानां वा तत्सामानाधिकरण्यधीरस्ति ; भूतनिग्राहकैः कस्त्वमिति पृष्टे 'नाहं मनुष्यो देवोऽन्यो वा, किं तु पिशाचः' इति पिशाचस्योत्तरदर्शनात्सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वमेव दुर्वचमिति शरीरशरीरिभावप्रयुक्तं सामानाधिकरण्यमित्ययुक्तम्। 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिश्रुतौ पृथिव्यादेर्ब्रह्मशरीरत्वोक्तिस्तु तन्नियम्यत्वमात्रेणौपचारिकीति न तादृशेन शरीरशरीरिभावेन सामानाधिकरण्यनिर्वाहः। किं चास्तु कथंचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वम् ; तथापि शरीरवाचिनां शरीरिणि व्युत्पत्तिरिति कुत इदमानीतं येन 'अहं क्रतुः' इत्यादिकं तन्निबन्धनं स्यात्? न हि गुणवाचिनां गुणिनीव शरीरवाचिनां शरीरिणि वृत्तिरिति क्वचिद्व्युत्पादितं दृश्यते। न च 'मनुष्योऽहम' 'देवोऽहम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीत्या

तथा कल्प्यत इति युक्तम्; तस्याः प्रतीतेर्देहैक्याध्यासकृतभेदाभावनिबन्धनत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । 'पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन तु । देहेन्द्रियादिसंघाते जायतेऽहंमतिर्दृढा' 'नाहं मनुष्यो न च देवयक्षः' इत्यादिवचनैर्देहैक्याध्यासवत एव 'अहं मनुष्यः' इत्यादिप्रतीतिः, देहभिन्नात्मसाक्षात्कारनिवृत्ततदैक्याध्यासस्य तु नेत्यवगमेनान्वयव्यतिरेकाभ्याम् 'मनुष्योऽहम्' इत्यादेरध्यासत्वावसायात्; शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वे च 'नाहं मनुष्यः' इत्यादेरयोगात् । तथा च 'इदं रजतम्' इत्यादिवत् 'मनुष्योऽहम्' इति प्रतीतिरध्यासकृतभेदाभावनिबन्धनैव, अध्यस्तस्याधिष्ठानाद्भेदाभावात् । न हि शुक्त्यतिरेकेण रजतं नाम किंचिदस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यबुद्धेः शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वाभावान्न शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्वसिद्धिः । किं च तदभ्युपगमेऽपि नात्र शरीरशरीरिभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यम्, 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुतीनाम् 'न तु द्वितीयमस्ति' 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं सर्वगं शिवम् । तदेवेदमिदं विश्वं तस्मादन्यन्न विद्यते । तत्स्वरूपातिरेकेण न किंचिदिह विद्यते' इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वाभेदपरत्वेनैव व्याख्यातत्वेन 'अहं क्रतुः' इत्यादेरपि तदैकार्थ्यावश्यंभावात् । एतेन 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति वक्ष्यमाणत्वात्सर्वव्याप्तिरेव सर्वाभेदश्रुत्यर्थ इति 'अहं क्रतुः' इत्यादेरपि स एवार्थः' इति वदन्तो माध्वा अपि निरस्ताः; 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुत्यवगतसर्वव्याप्तिके विय-

दादौ 'वियत्सर्वम्' इत्यव्यवहारेण सर्वव्याप्तेः सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वासिद्ध्या 'ततोऽसि सर्वः' इति तद्धेतुत्वोक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गेन तदुपपत्त्यर्थे संपूर्वेणाप्नोतिना सम्यग्व्याप्त्यर्थकेनोक्तस्या""साधिष्ठानतया सर्वव्यापनलक्षणसम्यग्व्याप्तिरूपार्थस्य सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वपरं तदिति वक्तव्यतया ततोऽपि सर्वभेदाभाव एव सर्वत्वमिति प्राप्तेः। कथं पुनर्जडाजडयोर्जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभाव इति चेत्, शृणु— भेदाभावो हि न स्वरूपैक्यं येन जडाजडत्वविरोधः। किं तु शुक्तिरजतयोरिव तद्व्यतिरेकेणासत्त्वम्। यथोक्तमारम्भणाधिकरणभाष्ये— 'अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः' इति। उक्तं च वाचस्पत्ये— 'अनन्यत्वमिति भेदं व्यासेधामः, न त्वभेदं ब्रूमः' इति। न च भेदनिषेधस्याभेदव्याप्तत्वात्तस्मिन्सत्यभेदोऽपि स्यादेवेति वाच्यम्; शुक्तिरजतादिस्थले तद्व्यतिरेकेणासत्त्वरूपे भेदनिषेधे सत्यपि तदभेदाभावेन तस्याभेदव्याप्त्यसिद्धेः। स्वरूपैक्यरूपस्य हि भेदनिषेधस्याभेदव्याप्तिरित्यलमतिविस्तरेण ॥ ३९ ॥

इत्थं प्राधान्येन काश्चिद्विभूतीरुक्त्वा साकल्येन तासामशक्यवचनत्वं दर्शयन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४० ॥

उद्देशतः संक्षेपतः। स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

एवं विस्तरशो ज्ञातुमशक्यत्वेनोक्तेऽपि विभूतिविस्तरे पुनः पुनरुत्कण्ठमानमर्जुनमालक्ष्य संग्रहेण तज्ज्ञानोपायं दर्शयति—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥

विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमद्भोगान्वितम् ऊर्जितं बलादियुक्तं वा यद्यत्सत्त्वं प्राणिवस्तुमात्रम्, तत्तत् ममैव तेजोंशेन प्रभावैकदेशेन संभूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

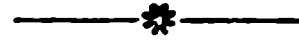
अथ वा किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सावशेषेण? सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुर्वित्याह—

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथ वेति पक्षान्तरे । बहुना पृथक्पृथग्ज्ञातेन तव किं कार्यम्? यस्मात् इदं सर्वं जगत् एकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्याधिष्ठाय व्याप्येति वा, अहमेव स्थितः । न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति, 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

एवं दशमेऽध्याये भगवतो विभूतय उपदिष्टाः । एकादशे तदीयं विश्वरूपप्रदर्शनमनुवर्ण्यते । तत्र तावत् 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यादि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यन्तं भगवदुपदेशमाकर्ण्य विगतमोहः स्वकीयं कृतार्थभावमावेदयन्नर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

परमं गुह्यम् अतिरहस्यमपि मदनुग्रहाय मम शिष्यभावेन प्रपन्नस्य मोहनिवर्तनरूपानुग्रहैकप्रयोजनाय यत् त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेन अध्यात्मसंज्ञितम् अध्यात्ममिति शब्दितमात्मानात्मविवेकविषयम् 'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यादि 'तस्माद्योगी भवार्जुन' इत्यन्तं त्वंपदार्थप्रधानं प्रथमषट्करूपं वचनमुक्तम्, तेन ममायं मोहः 'अहमेषां हन्ता मयैते हन्यन्ते' इत्यादिरूपः विनष्टः आत्मनः सर्वविकारशून्यतोक्तेः ॥ १ ॥

एवं प्रथमषट्कोपदेशजन्यत्वंपदार्थविवेकप्रयुक्तं कृतार्थत्वमधिगत्य तत्पदार्थविवेकप्रधानमध्यमषट्कोपदिष्टपरमेश्वरस्वरूपदर्शनप्रयु-

कमपि कृतार्थभावमाकाङ्क्षमाणः सप्तमादिदशमाध्यायान्तोपदिष्टं स्वावधृतं पारमेश्वरस्वरूपमनुवदति—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरतो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

हे कमलपत्राक्ष, भूतानां चेतनाचेतनात्मकानां प्रभवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ त्वत्तः सकाशादेव भवत इति विस्तरतः 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्यादिना पुनः पुनर्मया श्रुतौ । तथा अव्ययमपरिच्छिन्नं तव माहात्म्यमपि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यादिकं श्रुतमिति विपरिणामेनानुषङ्गः । अत्र कमलपत्राक्षेत्यनेन त्वदीयपारमैश्वर्यश्रवणानुग्रहणमिव त्वदीयसौन्दर्यातिशयोऽपि दृश्यते, 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्यादिश्रुत्या कमलपत्राक्षत्वस्य परमेश्वररूपत्वप्रतिपादनादिति सूचितम् । हि-शब्देन वक्ष्यमाणदिदृक्षा द्योत्यते ॥ २ ॥

तदेवाह—

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

हे पुरुषोत्तम, तवेदानीं दृश्यमानान्मानुषरूपादन्यदैश्वरं रूपम् 'विष्टभ्याहमिदम्' इत्युक्तं द्रष्टुमिच्छामि । 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नमपश्यत्' इति हि वक्ष्यते । इच्छामीत्यनेन— परीक्षार्थं न त्वदीयरू-

पदर्शनम्, परं तु कृतार्थीबुभूषयैव ; न हि परत्वसौलभ्यकाष्ठां परमेश्वरं त्वामासाद्य संप्रति कृतार्थो न भवन्कदाचिदहं कृतार्थो भविष्यामीति सूचितम्। इदमेव स्पष्टयति— एवमेतदिति। हे परमेश्वर, यथा येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमात्थ कथयसि, एवमेवैतन्नान्यथा। तथा च न भवद्वाक्ये ममाविश्वासशङ्केति जन्मसाफल्यसंपादनायैव त्वद्रूपदर्शनोत्कण्ठेति भावः ॥ ३ ॥

न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वद्रूपं दर्शयितव्यम्, किं तु मदधिकारं दृष्ट्वैवेत्याह—

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो, तत्तवैश्वरं रूपं मयार्जुनेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततस्तर्हि योगेश्वर, त्वम् अव्ययमपरिच्छिन्नमात्मानं स्वरूपं मे दर्शय। अत्र मन्यस इत्यनेन त्वन्मननमेव मम दर्शने शक्तिः, न त्वन्यत्किंचिदस्तीत्युक्तं भवति। कथं पुनर्मननमात्रात्तव दर्शनाधिकार इत्यतः प्रभो इति हेतुगर्भं संबोधनम्। अनधिकारिणमप्यधिकारीकर्तुं शक्नोषि ; अतस्त्वन्मननमेव ममाधिकारः, 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिः' इति शास्त्रादिति भावः। योगिजन एवाधिकारी मत्स्वरूपदर्शने ; कथं त्वमयोग्यधिकारीकर्तव्य इत्याशङ्क्य अयोगिनमपि योगीकर्तुं शक्नोषीत्याह— योगेश्वरेति। योगोऽस्त्येषामिति योगा योगिनः। अर्शआद्यच्। तेषामीश्वर ॥४॥

एवं पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

तत्र यदुक्तम् 'मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्' इति, तत्सत्यमेव मद्रूपदर्शनाधिकारस्य दुर्लभत्वात्; तथापि त्वं मत्प्रसादात्तदधिकारीत्याह— पश्येति । अर्हार्थे लोट् । मत्प्रसादाद्द्रष्टुमर्हो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति हि— 'मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितम्' इति । शतसहस्रशब्दावपरिमितिवाचिनौ, 'विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचकम्' इत्यभिधानात् । रूपस्यैकत्वेऽपि प्रकारभेदानन्त्याद्रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमितत्वं चेत्येतद्दर्शयति— नानाविधानीति । अनेकप्रकारत्वमेवोपपादयति— नानावर्णाकृतीनि नानाविधा वर्णा नीलपीतादय आकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषाश्च येषां तानि तथोक्तानि । दिव्यान्यत्यद्भुतानि च मम रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

एतदेव विवृणोति—

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

ममैकस्मिन्देहे द्वादशादित्यान् अष्ट वसून् द्वावश्विनौ एकोनपञ्चाशतं मरुतो देवताभेदान् तथाशब्दात् 'ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणानन्यानपि लोकवेदयोरदृष्टान्सर्वानपि पदार्था-

न्पश्य। न केवलमेतावन्मात्रम्; किं तु अदृष्टपूर्वाणि सर्वेष्वपि लोकेषु सर्वेषु शास्त्रेषु केनापि क्वचिदपि पूर्वमदृष्टानि बहून्याश्चर्याणि पश्य। अत्र पूर्वार्धेन 'शतशोऽथ सहस्रशः' 'नानाविधानि' इत्येतद्विवृतम्; उत्तरार्धेन 'दिव्यानि' इत्यनेनोक्तमाश्चर्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

किं च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति मदुक्तमाकर्ण्यैव यत्त्वं द्रष्टुमुत्कण्ठितो बभूविथ, तदपि पश्येत्याह—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह अस्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यम् अद्याधुनैव पश्य। यच्चान्यज्जयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि, शङ्कितं खलु प्राक्तथा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति, तदपि संदेहोच्छेदायेदानीं पश्य। गुडाकेशेत्यनेन निस्तन्द्रस्य तवास्मिन्विषये सावधानत्वमनुक्तसिद्धमिति सूचितम् ॥ ७ ॥

एवमुक्तमात्रेणैवातिमात्रहर्षेण नयने विस्तार्य द्रष्टुकामं तमालक्ष्याह—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अनेन तु प्राकृतेन स्वीयेन चक्षुषा मां दिव्यरूपधरं द्रष्टुं नैव शक्ष्यसे न शक्तो भविष्यसि । अतः ते दिव्यमप्राकृतं चक्षुर्मद्रूपदर्शनक्षमं ददामि । तेन त्वं ममैश्वरं योगम् अघटितघटनासामर्थ्यातिशयात्मकं विश्वरूपं पश्य ॥ ८ ॥

ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इत्येवमुक्त्वा । ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरम् । हे राजन् । अद्यापि पाण्डवैः सह संधिं न मन्यसे ; धिक्त्वाज्ञानमिति संबोधनाभिप्रायः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

तदेव रूपं वर्णयति चतुर्भिः—

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेकान्यपरिमितानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तत्तथोक्तम् ; 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः' इति श्रुतेः । तथा अनेकेषामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् । अनेकानि दिव्यान्याश्चर्याणि आभरणानि यस्मिन् । तथा दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधान्यस्त्राणि यस्मिन् । तद्दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यान्यलौकिकानि माल्यान्यम्बराणि च धारयतीति तथा। दिव्यः 'सत्यगन्धः' इति श्रुत्युक्तः अप्राकृतो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तथा। सर्वाश्चर्यमयं समस्ताद्भुतप्रचुरम्, सर्वस्मिन्नप्यंशे आश्चर्यमयमिति वा। यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्राश्चर्यस्वरूपमित्यर्थः। देवं द्योतमानम्। अनन्तं सर्वदेशकालवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदशून्यम्। विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्य। उपलक्षणमेतत्, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

देवशब्दोक्तं द्योतमानत्वं विवृणोति—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥

दिवि आकाशे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्यसमूहस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत्। संभावनायां लिङ्। सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः सदृशी स्यात्। नान्यत्किंचिदुपमानं पश्याम इत्यर्थः। अत्राकाशस्य युगपत्सूर्यसहस्रप्रकाशासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलंकारः। तेन च भगवत्प्रभाया निरुपमानत्वं व्यज्यते, 'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्' 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्पतेताम्' इत्यादिवत् ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र अनन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्चर्यमये देवदेवस्य शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं कृत्स्नं जगत् 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' 'हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिना 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यन्तेनोदितम् एकस्थमेकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्शनानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

एवं दृष्ट्वातिसंत्रासमुकुलिताक्षः संभ्रमेणेतिकर्तव्यतामूढश्च कच्चित्पार्थो बभूवेति धृतराष्ट्रदुराशयनिरासायाह—

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः हृष्टरोमा पुलकितः स धनंजयः 'पाण्डवानां धनंजयः' इति भगवता स्वविभूतित्वेनोक्तः तं देवं नारायणं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

'धनंजयोऽभाषत' इत्युक्त्वापि पुनरर्जुन उवाचेत्युक्त्या न केवलं भगवद्विभूतित्वमात्रेणैव तस्यैतादृशभाग्यलाभः; किं त्वतिशुद्धात्मतयापीति दर्शितम्।

तदेवार्जुनवाक्यमाह सप्तदशभिः—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥ १५॥

हे देव, तव देहे सर्वान्देवानादित्यादीन्पश्यामि; सर्वान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मकानां संघांश्च पश्यामि; तथा सर्वानृषीन्वसिष्ठादीन् सर्वानुरगान्वासुकिप्रभृतींश्च पश्यामि। एतेषां सर्वेषामीशमीशितारं कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नाभिकमलासनस्थमिति वा; एवंभूतं ब्रह्माणं चतुर्मुखं च पश्यामि॥ १५॥

किं च,

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप॥ १६॥

हे विश्वेश्वर, अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तम्; तथा अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपं यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि । एतदेवोत्तरार्धेनोपपादयति— नान्तमिति । पुनःशब्दो हेत्वर्थः । हे विश्वरूप, यस्मात्तव विश्वरूपस्य नान्तमवसानं न मध्यं नादिं च पश्यामि तस्मादनन्तरूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

किं च,

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

समन्ताद्दीप्तेति समस्तं पदम् । समन्तात्सर्वतो दीप्ताः प्रज्वलन्तश्चेदनलार्का भवेयुः, 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति प्रागुक्तेः, तदा तेषां द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तम्, अत एव दुर्निरीक्ष्यं दिव्यचक्षुर्विना निरीक्षितुमशक्यम् । सयकारपाठे तु दुःशब्दो नञर्थः । अनिरीक्ष्यमित्यर्थः । दुर्निरीक्ष्यत्वादेव अप्रमेयम् अयमित्थंभूत इति निश्चेतुमशक्यम् । एवंभूतमपि त्वां सर्वतोदीप्तिमन्तं तेजःपुञ्जं किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि त्वत्प्रसादादित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं तवातर्क्यनिरतिशयैश्वर्यदर्शनात्त्वमेव परं ब्रह्मेति निश्चिनोमीत्याह—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

उपनिषत्सु 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परमं न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्मैव । त्वमेव चास्य विश्वस्य परमुत्कृष्टं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः । त्वमेव च व्ययेन नाशेन रहितः शाश्वतस्य वैदिकनित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता । त्वमेव च सनातनश्चिरंतनः पुरुषः 'वेदाहमेतं पुरुषम्' 'परात्परं पुरुषमुपैति' इत्यादिश्रुत्युक्त इति मे मतः विदितोऽसि । एतावन्तं कालमपरिमितबलपराक्रमशाली सर्वलोकमान्यस्त्वं महापुरुष इत्येव स्थितम् । इदानीमेतदैश्वर्यप्रदर्शनात्परं ब्रह्मैव त्वमिति निश्चयो मम जात इत्यर्थः ॥

ब्रह्मत्वनिश्चये हेतुभूतं तद्धर्मदर्शनं प्रमाणयति पञ्चभिः—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अत्र अनादिमध्यान्तमित्यनेन जन्मस्थितिनाशराहित्योक्तौ पश्यामीति वर्तमानलकारास्वारस्यादाकाशवद्व्यापकतयादिमध्यान्तभागशू-

न्यं पश्यामीत्येव तदर्थो ग्राह्यः। तेन च 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वगतत्वानुभवः परब्रह्मत्वसाधकतयोक्तो भवति। अनन्तमपरिच्छिन्नं वीर्यं पराभिभवशक्तिविशेषो यस्य तं पश्यामि। अनेन 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्' इति श्रुत्युक्तानन्तवीर्यत्वानुभवस्तत्साधनत्वेनोक्तः। तथा अनन्तबाहुम्। बाहुग्रहणं चात्र चक्षुर्मुखादीनामप्युपलक्षणम्। तेन 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इत्यादिश्रुत्युक्तार्थानुभवोक्तिः। शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन 'चक्षुः सूर्यो अजायत' इत्यादिश्रुत्यर्थानुभवः। दीप्तहुताशवक्त्रमिति 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादिश्रुत्यर्थानुभवः। स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तमित्यनेन 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुत्यर्थसंवादो दर्शितः॥ १९॥

अनादिमध्यान्तत्वमनन्तवीर्यत्वं च विवृणोति—

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्॥ २०॥

अत्र द्युपृथिवीशब्दौ न तावन्मात्रपरौ, किं तूर्ध्वाधःस्थितसर्वलोकोपलक्षकौ; 'विष्टभ्याहमिदम्' 'इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्' इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यत्' इति तथैवानुभूतत्ववर्णनात् 'ब्रह्माणमीशं कम-

लासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्' इति सत्यलोकपातालस्थितब्रह्मवासुक्यादिसर्वानुभूत्युक्तेश्च । तथा च पातालादिसत्यलोकान्तं सकलमपि जगदेकांशेन व्याप्यापरिच्छिन्नतया प्रदर्शिते भगवद्रूपे द्यावापृथिव्योरिदमन्तरमित्यनेन सर्वलोकानामाधारभूतः पातालसत्यलोकान्तरालरूपोऽवकाश उच्यते तदिदमन्तरं सर्वा दिशश्च त्वयैकेन व्याप्ताः । हि यस्मादेवं तस्मादनादिमध्यान्तमिति पूर्वेण संबन्धः । हे महात्मन् अपरिच्छिन्नरूप, तवेदमनन्तायामविस्तारमद्भुतमत्युग्रं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं जातम् । हि यस्मादेवं तस्मादनन्तवीर्यमिति पूर्वेणान्वयः । ननु तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमयुक्तम्, अर्जुनायैव भगवता विश्वरूपसाक्षात्कारसाधनदिव्यचक्षुःप्रदानात्; न ह्यर्जुनं विनान्येन तस्मिन्युद्धरङ्गे विश्वरूपं केनचिद्दृष्टम्, 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन' इत्यादिभगवद्वचनविरोधप्रसङ्गात्; न च भगवता स्वकीयं विश्वरूपमपश्यदपि लोकत्रयं तद्द्रष्टृत्वेनार्जुनाय मायया केवलं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तथा सति स्वस्मिन्नविद्यमानमपि जगद्विद्यमानत्वेन मायया प्रदर्शितमित्यैन्द्रजालिकस्येव भगवतोऽपि विश्वरूपप्रदर्शनं पारम्यसाधकं नेत्यापातादिति चेत्; उच्यते —नात्र लोकत्रयशब्देन भूरादिलोकत्रयमुच्यते येनोक्तदोषः स्यात्; किं तु कुरुपाण्डवयुद्धदिदृक्षयागतेषु ब्रह्मादिदेवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपास्त्रिविधा अपि जना उच्यन्ते । तेषामप्यापाततो

विश्वरूपप्रदर्शनार्थं भगवता किंचिज्ज्ञानचक्षुर्दत्तम् । तेन हि सर्वदेवासुरभयंकरात्मकत्वसर्वशरण्यत्वादिरूपो निरवधिकः स्वमहिमार्जुनाय प्रदर्शितो भवति । अर्जुनस्य तु परमभक्तस्य यथावत्स्वरूपदर्शनार्थं भगवता ज्ञानचक्षुर्दत्तमित्युन्नीयते; 'रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे' 'शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन' इत्युभयविधवचनस्वारस्यात् । अतो न कश्चिद्विरोधः ॥ २० ॥

सर्वदेवासुरशरण्यत्वसर्वमहर्षिस्तोतव्यत्वदर्शनेनापि ब्रह्मत्वं सिद्धमित्याह—

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥

अमी हि सुरसंघा भीताः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति । असुरसंघा इति वा पदच्छेदः । त्वा विशन्ति त्वय्येव लयं यान्तीत्यर्थः । तेषां मध्ये केचिदतिभीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति 'जय जय रक्ष रक्ष' इति प्रार्थयन्ते । एवं महद्भयमुपस्थितं दृष्ट्वा स्वस्ति जगत इत्युक्त्वा नारदादिमहर्षीणां कपिलादिसिद्धानां च संघाः त्वां पुष्कलाभिः परिपूर्णार्थाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

'अमी हि त्वा सुरसंघाः' इति पूर्वश्लोकोक्तमेव प्रपञ्चयति द्वाभ्याम्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

साध्या देवविशेषाः । मरुत एकोनपञ्चाशद्वायुगणाः । ऊष्मपाः पितरः । स्पष्टमन्यत् । रुद्रादित्यादयः सर्व एव विस्मिताः सन्तस्त्वां वीक्षन्ते । चकारान्न केवलं विस्मिता वीक्षन्ते, किं तु प्रव्यथिताश्च भवन्तीति ॥ २२ ॥

तदेवाह—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

हे महाबाहो, महदतिपरिमाणं बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्राभिः करालं भीषणं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः पूर्वोक्ता युद्धदर्शनार्थागता देवासुरसंघाः तथा अहं च प्रव्यथिताः अतिभीता भवामः ॥ २३ ॥

नन्वतिधीरस्य तव कुतो भयम्? तत्राह—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

हे विष्णो, नभः स्पृशतीति नभःस्पृशं दीप्तं प्रज्वलितं भयंकरानेकवर्णं व्यात्ताननं विवृतमुखं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा भीतमनस्कोऽहं धृतिं धैर्यं शमं चेन्द्रियप्रसादं न विन्दामि न लभे ॥ २४ ॥

न केवलं धैर्यभ्रंशमात्रम्, किं तु मोहितोऽपि जातोऽस्मीत्याह—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

हे देवेश, दंष्ट्राभिः करालानि विकृतत्वेनातीव भयंकराणि प्रलयकालाग्निसदृशानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव न तु प्राप्य भयातिशयेन दिशः पूर्वापरादिविवेकेन न जाने । अतः शर्म सुखं न लभे । जगन्निवास, प्रसीद । यथाहं प्रकृतिं गतः स्यां तथा कुर्वित्यर्थः ॥

एवम् 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' इत्यादिना 'पश्याद्य सचराचरम्' इत्यन्तेन प्रतिज्ञातं स्वकीयं विश्वरूपं दर्शयन् 'यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' इत्यनेनोक्तं निखिलधार्तराष्ट्रविनाशमपि भगवान्पार्थाय दर्शयामास। तदेतत्पश्यन्नाह पञ्चभिः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः॥ २६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः॥ २७॥

किं च, सर्वेऽमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः तथा असौ अजय्यत्वेन प्रसिद्धः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैर्जयद्रथाद्यवनिपालसंघैः अस्मदीयैरपि कैश्चिद्धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैः सह स्वयमेव त्वरमाणा धावमानाः सन्तः तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति। तेषां मध्ये केचित् चूर्णितैश्चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिर्विशिष्टाः सन्तो दशनान्तरेषु दन्तसंधिषु विलग्ना दृश्यन्ते॥ २६—२७॥

'वक्त्राणि विशन्ति' इत्यनेनोक्तः प्रवेशो द्विविधः— अबुद्धिपूर्वको बुद्धिपूर्वकश्चेति । उभयमपि दृष्टान्तमुखेनोपपादयति द्वाभ्याम्—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अम्बुवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति गच्छन्ति, प्रविशन्तीति यावत् । तथा तवामी नरलोकवीराः सर्वतः प्रदीप्यमानानि वक्त्राणि विशन्ति । यथा पतंगाः शलभाः समृद्धवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वकं प्रदीप्तं ज्वलनं नाशायैव विशन्ति, तथैवेत्यादि स्पष्टम् ॥ २८–२९ ॥

एवं धार्तराष्ट्राणां भगवन्मुखप्रवेशमुक्त्वा भगवतस्तद्ग्रासमाह—

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णोः ॥ ३० ॥

त्वं पुनः समग्रान्सर्वानपि प्रविशतो लोकान्दुर्योधनादीन् समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानः अन्तः प्रवेशयन्सन् कोपवशेन तद्रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं लेलिह्यसे पुनः पुनरास्वादयसि । न चेदं त्वय्याश्चर्यमित्याह— तेजोभिरिति । उग्रा अतिघोरास्तव भासो दीप्तयः स्वकीयैस्तेजोभिः किरणैः सर्वं जगदापूर्य व्याप्य प्रतपन्ति । तापयन्ति । अतः सकलजगत्संतापकनिरवधिकतेजसस्तव धार्तराष्ट्रग्रसने को भार इत्यर्थः । विष्णोरित्यनेन व्यापकस्य तवैतावदक्षौहिणीबलनिगिलनं युक्तमिति सूचितम् ॥ ३० ॥

यस्मादेवमत्युग्ररूपस्त्वम्, तस्मात्—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

एवमुग्ररूपो भवान्कः? मह्यमाख्याहि; देववर ते तुभ्यं नमोऽस्तु । प्रसीद मह्यम् । मया हि ‘ दर्शयात्मानमव्ययम् ’ इति त्वदीयं रूपं प्रार्थितम् । त्वया त्वतिघोरमीदृशं रूपं प्रदर्श्यते । न ह्याश्रितवत्सलस्य तवेदमुचितम् । अतो वक्तव्यममुकोऽहमेतत्कर्तुं प्रवृत्तो-

ऽस्मीति । अन्यथा न मे समाधानं स्यादित्यभिप्रायः । एतदेव वि-वृणोति— विज्ञातुमिति । आद्यं विश्वरूपप्रदर्शनावधृतपरब्रह्मभावं भवन्तं विशेषेण अमुको देव इदं कर्तुं प्रवृत्त इत्येवंरूपेण ज्ञातुमिच्छामि । हि यस्मात् तवाभिमतां प्रवृत्तिं न जानामि ॥ ३१ ॥

एवं पार्थेन प्रार्थितो यः स्वयं यदर्थां च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं त्रिभिः

श्रीभगवानुवाच—

> **कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो**
> **लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।**
> **ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे**
> **येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥**

लोकानां चतुर्दशभुवनानां तज्जनानां च सर्वेषां क्षयं संहारं करोतीति तथोक्तः सोऽयं कालः 'कालाय नमः कलविकरणाय' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः संकर्षणाख्यकालाग्निरुद्ररूपः परमेश्वरोऽहमस्मि । अनेन को भवानित्यस्योत्तरमुक्तम् । अथ किं कर्तुं प्रवृत्त इत्यस्योत्तरमाह— लोकानिति । लोकान्दुर्योधनादीन् इहास्मिन्काले समाहर्तुं नाशयितुं प्रवृद्धः प्रकर्षेण वृद्धिं गतः सन प्रवृत्तोऽस्मि । तथा च त्वत्प्रवृत्त्यैवैषां नाश इति नेत्याह— ऋतेऽपि त्वामिति । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु अवस्थिता ये योधा भीष्मद्रोणादयः, ते सर्वे त्वामृते त्वां विनापि, त्वद्व्यापारमन्तरापीति यावत्; न भविष्यन्ति विनङ्क्ष्यन्ति ॥ ३२ ॥

एवं च 'दर्शयात्मानमव्ययम्' इति प्रार्थितेन मया यदेतत्संहारप्रधानमत्युग्रं विश्वरूपं दर्शितम्, तत्तु निखिलधार्तराष्ट्रविनाशप्रदर्शनेन तव जयनिश्चयमुत्पाद्य त्वां युद्धे प्रवर्तयितुमित्येतद्दर्शयन्नाह—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

यस्माद्दुर्योधनादिविनाशावश्यंभावेन 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति त्वदीयप्राक्तनसंशयानवकाशस्तस्मात् त्वं युद्धायोत्तिष्ठ । ननु तेषां विनाशाय त्वयि प्रवृत्ते सति मदुत्थानस्य किं फलम्? अत आह— यशो लभस्व देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निहता इति कीर्त्तिं प्राप्नुहि । न केवलं कीर्त्तिलाभमात्रम्, किं तु शत्रूञ्जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । न च 'लोकान्समाहर्तुं प्रवृत्तः' इति 'न भविष्यन्ति' इति च तद्विनाशस्य भविष्यत्त्वोक्त्या तत्र संशयः कार्यः, किं तु विनष्टानेव तान्विद्धीत्याह— मयैवैते निहता इति । पूर्वमेव शङ्खवादनकाल एव मयैवैते निहताः । 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' इति हि तत्रोक्तम् । यथा चायमर्थस्तत्र स्पष्टो भवति, तथास्माभिः प्रथमाध्याये व्याख्यातम् । यद्येवं त्वयैवैते निहतास्तर्हि मम कथं यशो भविष्यति? तत्राह— निमित्तमात्रमिति । मया

ह्येतेषां निहननं नाम बलपराक्रमादिशक्तिविनाशनेन त्वद्यशःसिद्ध्यर्थं केवलशरीरमात्रेणावस्थापनम् । अतस्तेषां देहपाते त्वं निमित्तमात्रं भव । एतदेवाह— सव्यसाचिन्निति । सव्येन वामहस्तेनापि शरान्सचितुं संधातुं शीलमस्येति सव्यसाची । 'षच समवाये' इति धातुः । हस्तद्वयेनापि योद्धुं समर्थ इत्यर्थः । अतश्च यथा कथंचित्त्वदीयैकबाणप्रयोगमात्रेण तेषु पतत्सु तवैव कर्तृत्वं लोकाः स्थापयिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

ननु द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः; तथा भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युरखिलक्षत्रजिता परशुरामेणापि द्वन्द्वयुद्धमधिगम्य न पराजितः; तथा यस्य पिता तपश्चरति 'मत्पुत्रशिरो यो भूमौ पातयिष्यति, तस्यापि शिरस्तत्कालं पततु' इति, स जयद्रथोऽप्यजय्यः; तथा कर्णोऽप्यमोघयेन्द्रदत्तशक्त्या संपन्नोऽतिबलपराक्रमः; तथा कृपाश्वत्थामभूरिश्रवःप्रभृतयोऽपि; अतश्चैतेषु सत्सु कथं जित्वा शत्रून्राज्यं भोक्ष्ये कथं च यशो लप्स्ये इत्याशङ्कामपनयन्नाह—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

अत्र द्रोणं चेत्यादिचकारत्रयेण तथान्यानपीति तथाशब्दापिशब्दाभ्यां च द्रोणादीनां पूर्वोक्ताजय्यत्वमनूद्यते । एवंविधानप्येतान्म-

या हतांस्त्वं जहि । न हि हतहनने कश्चिद्भारोऽस्ति । अतो मा व्यथिष्ठाः कथमेनान्हनिष्यामीति भयनिमित्तां व्यथां मा गाः । किं तु युध्यस्व । अवश्यं रणे सपत्नाञ्शत्रूञ्जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

सर्वस्य गीताशास्त्रस्य संजयवचनत्वे स्थिते, विशिष्यात्र संजय उवाचेत्यस्य कारणं भगवत्पादैरेव वर्णितम्— द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयाशाहेतुषु हतेषु निराश्रयो दुर्योधनो हत एवेत्यनुसंधाय यदि धृतराष्ट्रः संधिं कुर्यात्तदोभयेषामपि शान्तिः स्यादित्यभिप्रायेण संजयवचनम्, धृतराष्ट्रस्तु तन्नाश्रौषीद्भवितव्यतावशादिति ॥

> **एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य**
> **कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।**
> **नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं**
> **सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥**

एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुनः 'जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्' इत्यमोघभगवदाशिषैव सद्यःप्राप्तपट्टाभिषेकतया किरीटीत्यपि ध्वनिः । कृताञ्जलिः वेपमानः परमाश्चर्यदर्शनेन कम्पमानः अतिशयेन भीतश्च सन् कृष्णं नमस्कृत्य भूय एव पुनरपि प्रणम्य अतिनम्रो भूत्वा सगद्गदं भयेन हर्षेण वाश्रुपूर्णनेत्रस्य कफरुद्धकण्ठतया वाचो मन्दत्वसकम्पत्वादिर्विकारो गद्गदः, तत्सहितं यथा तथाह ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

'किरीट्याह' इत्युक्त्वापि पुनरर्जुन उवाचेत्युक्तिस्तदीयभाग्यातिशयानुसंधानप्रयुक्तादरनिबन्धना ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थान इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे । हे हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या 'तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इत्येवंरूपमदनुग्रहप्रसूता भक्तवत्सलो भगवानिति तव या प्रकृष्टा कीर्त्तिस्तया सर्वमपि युद्धदिदृक्षयागतं देवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधरकिंनरकिंपुरुषादिकमिदं जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च त्वयि । तदेतत्स्थाने युक्तम् । तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति । तदपि स्थाने । तथा सिद्धानां कपिलादीनां संघाः सर्वे नमस्यन्ति चेति यत्तदपि स्थाने युक्तम् । अयं श्लोको विष्णुपञ्जरमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रप्रयोगभेदास्त्वस्य मन्त्रसारसुधानिधावस्माभिः प्रदर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ॥ ३६ ॥

युक्तत्वमेवोपपादयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

वाकारार्थे च-शब्दः । हे महात्मन् सर्वोत्कृष्ट, ते तुभ्यं कस्माद्वा हेतोर्न नमेरन् न नमेयुः सर्वे सिद्धसंघादयः ? किं तु नमस्कुर्युरेव । अत्र हेतुः— महात्मन्निति । अनेनोत्कर्षाख्यं नमस्कारबीजमुक्तम् । दृश्यते हि लोके तावदुत्कर्षस्य नमस्कारप्रयोजकत्वम् । तथा वेदेऽपि, 'नमस्कारकृत्या हि वसीयांसमुपचरन्ति' इति श्रुतेः । गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे इत्यनेन सर्वलोकगुरुत्वेन पितृत्वेन च नमस्कार्यतोक्ता । अनन्तेत्यपरिच्छेदवाचिना निसर्गाभ्यधिकत्वमुक्तम् । तेन च सर्वनमस्कार्यस्य भगवतो नमस्कार्यमन्यन्नास्तीति दर्शितम् । देवेश जगन्निवासेत्यनेन 'नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये' इत्यादिश्रुत्युक्तानां देवतान्तरपृथिव्योषध्यादिनमस्काराणामन्येषां च लौकिकनमस्काराणां तत्तदधिष्ठातरि भगवत्येव पर्यवसानम्, 'सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति' इत्यादिस्मृतेरित्ययमर्थो दर्शितः । किं च यत्सदसद्व्यक्ताव्यक्तात्मकं जगदस्ति, तत्परमक्षरं ब्रह्म त्वमेवासि । अतः 'त्वयि जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च' 'सर्वे नमस्यन्ति' इत्यादिकं न किंचिदपि चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भक्त्युद्रेकात्पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

आदिदेवो देवानामादिस्त्वमसि ; तव त्वादिः कोऽपि नास्ति । यतस्त्वं पुराणः अनादिः । अत्र हेतुः— पुरुष इति । 'पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति श्रुतिप्रसिद्धः पुरुषस्त्वम्; अतोऽनादिः । अनेन जगदुत्पत्तिस्थानत्वमुक्तम्; तल्लयस्थानत्वमप्याह— त्वमस्येति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानम् । यस्मादेवं जगदुत्पत्तिस्थितिलयाधिष्ठानभूतस्त्वं तस्माद्‌दृग्दृश्यात्मकं जगत्सर्वमपि त्वत्तो नातिरिच्यते ; त्वमेव च परं ब्रह्मेत्याह—वेत्तासि वेद्यं च परं च धामेति । 'घटः सन्' 'पटः सन्' इत्यादिना सत्त्वेनानुभूयमानस्य जगतः कथं त्वद्व्यतिरेकेणासत्त्वम्? अत आह— त्वयेति । हे अनन्तरूप, त्वया अधिष्ठानेन इदं विश्वं ततं व्याप्तं शुक्तिशकलेनेव रूप्यम् । अतोऽधिष्ठानसत्तयैव जगतः सत्त्वप्रतीतिः, न तु पृथक्सत्तास्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यस्मादेवं त्वदन्यद्वस्तु किंचिदपि न विद्यते, तस्मात्सर्वदेवतात्मकस्त्वमेव सर्वनमस्कार्य इति त्वामेव बहुधा नमस्करोमीत्याह—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वाय्वादिग्रहणमनुक्तदेवतान्तरोपलक्षणार्थम् । वाय्वादिप्रजापत्यन्ताः सकलदेवतास्त्वम् । प्रपितामहश्च त्वम्, हिरण्यगर्भजनकत्वेन पितामहपितृत्वात् । अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु । पुनश्च भूयोऽपीत्यनयोः प्रत्येकं सहस्रकृत्व इत्यनुषङ्गः । अनेन भक्तिविश्वासातिशयप्रयुक्ता नमस्कारेष्वतृप्तिरात्मनो दर्शिता भवति ॥

सर्वमपि भगवदात्मकं पश्यन्सर्वतो नमस्करोति—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

हे सर्व सर्वात्मक, ते तुभ्यं पुरस्तात्पूर्वभागे नमोऽस्तु; तथा पृष्ठतः पश्चाद्भागे नमोऽस्तु । किमत्र विशेषग्रहणेन ? सर्वत एव ते नमोऽस्तु, सर्वस्यापि त्वयि कल्पितत्वेन त्वदतिरिक्तस्य कस्याप्यभावात्सर्वत्र कृतो नमस्कारः सर्वात्मकस्य तवैव भवतीत्यर्थः । एतदेव सर्वात्मकत्वमुपपादयति— अनन्तवीर्येति । वीर्यं शक्तिः, विक्रमः पराक्रमः । अनन्तवीर्यश्चासावमितविक्रमश्चेति तथोक्तः । स त्वं यतः सर्वं जगत्समाप्नोषि सम्यग्देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्येन व्याप्नोषि, ततः सर्वोऽसि । अत्रानन्तवीर्येति भगवन्मायाशक्तेरानन्त्योक्त्या द्वैतप्रतिभासस्य मायिकत्वप्रदर्शनाद्वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमुपपादितम् । अमितविक्रमपदेन च 'त्रीणि पदा विचक्रमे विचक्रमाणस्त्रेधो-

रुगायः ' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धव्यापकत्वप्रदर्शनाद्देशकालपरिच्छेदशून्यत्वमुपपद्यते। 'सर्वव्यापित्वात्सर्वोऽसि' इति द्वैतिव्याख्याने समित्युपसर्गवैयर्थ्यम्, आप्नोषीत्येतावतैव चारितार्थ्यात्; 'वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम' 'वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः' इत्यादिपूर्वश्लोकोक्तसर्वात्मकत्वविरोधश्च; सर्वव्यापिनोऽप्याकाशस्य 'सर्वः' इत्यव्यपदेशात् 'ततोऽसि सर्वः' इति सर्वव्याप्तेः सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वानुपपत्तिश्चेत्यतो भगवत्पादीयो यथोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

इत्थं नमस्कृत्यापराधं क्षमापयति चतुर्भिः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानं सर्वकारणत्वसर्वात्मकत्वादिरूपमैश्वर्यं च अजानता मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन च

सखेति वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति प्रसभं वि-नयापेतं यदुक्तम् । हे सखेतीत्यत्रैकारलोपश्छान्दसः । यच्च परिहा-सार्थं सर्वदेवसत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि किंवि-षये? विहारशय्यासनभोजनेषु सह कृतेषु विषये । तथा एकः सखी-न्विहाय रहसि, अथ वा तत्समक्षं तेषां सखीनां परिहसतां पुरतः, यत् असत्कृतोऽसि; हे अच्युत, तत्सर्वमपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमापयामि । अच्युतेत्यनेन आश्रितवात्सल्यादिकल्याणगुणगणनि-धिना नित्यमप्रच्युतेन भवता ममापराधाः क्षाम्यन्त एव; परं तु मयानुचितमाचरितमिति परितप्यत इति दर्शितम् । ननु किं त्वया-नुचितमाचरितम्, पितृष्वसृतनयस्य मातुलतनयेन सह परिहासगो-ष्ठ्या लोकसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विशेषयति-- अप्रमेयं त्वामिति । अचिन्त्यप्रभावमित्यर्थः ॥ ४१--४२ ॥

एतदेव विवृण्वन्नाह—

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता त्वमसि; तथा अस्य लोकस्य पूज्यश्चासि; तथा गुरुः शास्त्रोपदेष्टा; तथा गुणैः स्वरूपतः कर्मणा च गरीयान् श्रेष्ठतरोऽसि । अत्र च पितृत्वादिषु चतुर्ष्वे-

कैकमेव सभक्तिविश्वासप्रणामार्हताप्रयोजकम्; किमुत चत्वार्यप्येकत्र स्थितानि ? तादृशे त्वयि परिहासमसत्कारं च कुर्वन्मोहतो हा हतोऽहमित्यर्थः । किं च परिहासगोष्ठी समानयोरेव लोके भवति; न हि निःसमाभ्यधिकस्य परमेश्वरस्य तवाहं वराकः समान इत्यभिप्रेत्याह— न त्वत्सम इति ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

यस्मादेवमत्यन्तापराधी, तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा, दण्डवद्भुवि पतित्वेति यावत् । प्रणम्य नमस्कृत्य ईड्यं सर्वलोकस्तुत्यम् ईशं सर्वलोकनियन्तारम् । अनेन परिहासानर्हत्वमुक्तम् । त्वामहमपराधी प्रसादये । अतो हे देव, पितेव पुत्रस्यापराधं सखेव सख्युरपराधं प्रिय इष्टस्त्वं प्रियाय मे तं सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

एवं क्षमाप्य विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते—

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टरो-मास्मि, संतुष्टोऽस्मीति वा। तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं व्या-कुलीकृतम्। अतः तदेव प्राचीनमेव रूपं मे दर्शय, इदं तूपसं-हर। एवमुक्त्वा नियोजनप्राप्तेः पुनरपराधमाशङ्क्य क्षमापयितु-माह— प्रसीदेति। विश्वरूपोपसंहारेण प्राचीनरूपप्रदर्शनरूपं प्रसादं कुरु। देवेश जगन्निवासेत्यनेन नियोजनोक्त्ययोग्यत्वं दर्शितम्॥ ४५॥

'तदेव रूपम्' इत्युक्तमेव विवृणोति—

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते॥ ४६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं च त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि। ननु पश्य-स्येव किरीटादिमन्तं माम्; उक्तं हि त्वयैव 'किरीटिनं गदिनं च-क्रिणं च तेजोराशिम्' इति तत्किमुच्यते द्रष्टुमिच्छामीति? तत्राह— तथैवेति। यथा त्वं पूर्वं किरीटादिमांस्तथैव त्वां द्रष्टुमिच्छामि, न तु दुर्निरीक्षतेजोराश्यनन्तकिरीटगदाचक्रादिरूपमित्यर्थः। तस्मादि-दानीं सहस्रबाहुत्वविश्वरूपत्वादिनोपलक्ष्यमाणमिदमुपसंहृत्य तेनैव चतुर्भुजेन वसुदेवनन्दनरूपेणाविर्भव॥ ४६॥

एवमर्जुनं भीतमुपलभ्य तमाश्वासयन्

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

हे अर्जुन, प्रसन्नेन परं प्रसन्नेनैव मया तव इदं विश्वरूपम् आत्मयोगान्निजासाधारणमायाशक्तिसामर्थ्याद्दर्शितम् । अतः किमिति त्वं विभेषीत्यभिप्रायः । प्रसन्नेनैवेत्येतदुत्तरार्धेनोपपादयति—तेजोमयमिति । यद्यस्मात्कारणात् तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमपरिच्छिन्नम् आद्यं सर्वकारणं मे रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं त्वयैव दृष्टम्, तस्मात्त्वदनुग्रहबुद्धिरूपप्रसादेनैव तवेदं दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अतो भयं विहाय कृतार्थोऽस्मीति संतोष्टुमेवार्हसीत्याह—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैः । तत्र वेदाध्ययनमक्षरग्रहणम्, यज्ञा-

ध्ययनं तु कल्पसूत्रमीमांसादिभिर्वेदविहितयज्ञानामनुष्ठानपर्यन्तोऽधिगमः। दानानि तुलापुरुषादीनि। क्रियाः संध्यावन्दनाग्निहोत्रादयः उग्रतपांसि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि। हे कुरुप्रवीर त्वदन्येन वेदाध्ययनादिभिरेवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः। निषेधदार्ढ्याय प्रत्येकं नकाराभ्यासः। 'शक्योऽहम्' इति वक्तव्ये विसर्गलोपश्छान्दसः। नृलोक इत्यन्यलोकानामप्युपलक्षणम्, 'त्वदन्येन न शक्यते' इति सामान्यनिषेधात् 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४८ ॥

एवमुपपादितं भयाभावं कृतार्थत्वसंतोषं चानुवदन्नर्जुनाभीप्सितं पूर्वरूपप्रदर्शनमनुजानीते—

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

ईदृग्दंष्ट्राकरालत्वादियुक्तम् अत एव घोरं ममेदं रूपं दृष्ट्वा स्थितस्य तव 'भयेन च प्रव्यथितम्' इत्युक्ता व्यथा मा भूत्, तथा 'दिशो न जाने' इत्युक्तो मूढभावश्च मा भूत्। अतो विगतभीः प्रीतमनाश्च सन् तदेवेदं त्वदभीप्सितं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

एवं स्थिते सति, अहो महदर्जुनस्य भाग्यम् 'द्रष्टुमिच्छामि ते

रूपमैश्वरम्' इत्युक्त्वा विश्वरूपं प्रदर्शयन् 'तेनैव रूपेण' इत्युक्त्वा पुनः प्राचीनमेव रूपं गृह्णन्भगवान्यस्य नियोज्यत्वमधिगत इति साद्भुतं

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इति एवंप्रकारेण वासुदेवोऽर्जुनमुक्त्वा भूयः स्वकीयं रूपम् 'किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्' इति यथा प्रार्थितं तथा दर्शयामास, भीतमेनमर्जुनं सौम्यवपुर्भूत्वा पुनश्चाश्वासयामास । अहो महात्मा परमकारुणिकः ॥ ५० ॥

ततो निर्भयः सन्

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यादिभिस्तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानमधिगतमतिसौम्यमिदं रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तोऽस्मि, प्रकृतिं भयव्यथाराहित्येन स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥

स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं ममेदं विश्वरूपं दृष्टवानसि । कुतो दुर्दर्शम्? यद्यस्मात्कारणाद्देवा अपि 'न ह वै देवान्पापं गच्छति पुण्यमेव गच्छति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धनित्यपुण्यमूर्तय इत्यपिशब्दार्थः । तेऽप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु त्वमिव दृष्टवन्तो न वाग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः, दर्शनकाङ्क्षाया नित्यत्वोक्तेः । यदा देवानामपीयं गतिस्तदा मनुष्यवराकाणां का कथेति भावः ॥

कस्मात्पुनर्देवा अपि न दृष्टवन्त इत्याशङ्क्य भक्त्यभावादिति वक्तुं भक्तिव्यतिरिक्तं साधनान्तरं निषेधति—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अत्र वेददानतपोयागानां भक्तिविरहितानामेव दर्शनसाधनत्वनिषेधः । तेन च 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति श्रुत्या न विरोधः ; 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना वा श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' 'यस्य देवे परा भक्ति-

यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इत्यादिभिर्भगवद्भक्तिं विना वेदानुवचनादीनां दर्शनसाधनत्वनिषेधेन विविदिषाश्रुतेर्भक्तिसहितवेदानुवचनादीनामेव दर्शनसाधनत्वपरत्वात् । ननु त्वदीयं विश्वरूपं देवासुरादिभिः सर्वैरपि दृष्टतया मयोपलब्धम्; उक्तं हि तदेव— 'गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे' इति; तत्कथम् 'नाहं वेदैः' 'न वेदयज्ञाध्ययनैः' इत्यादिना च केनापि दुर्दर्शमित्युच्यत इत्याशङ्क्याह— एवंविध इति । एवंविधशब्दार्थमेव दर्शयन् 'न वेद यज्ञाध्ययनैः' इति श्लोकेनैतस्य गतार्थत्वशङ्कां निराकरोति— दृष्टवानसि मां यथेति । येन प्रकारेण मां दृष्टवानसि, तेन प्रकारेण केनापि द्रष्टुं न शक्यः । तथा च देवानामापातदर्शित्वेऽपि तदेव मदीयतत्त्वदर्शित्वं नेति न विरोध इति भावः ॥ ५३ ॥

एवं साधनान्तरं निषिध्य भक्तेरेव स्वरूपदर्शनसाधनत्वं वदन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्यैव निरतिशयप्रीतिरूपया एवंविधो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतः शास्त्रैर्ज्ञातुं शक्यः । शक्य अहमिति च्छान्दसो विसर्गलोपः । तथा तत्त्वेन द्रष्टुं श्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेण साक्षात्कर्तुं च शक्यः ततस्तत्त्वेन प्रवेष्टुं मद्रूपतयावाप्तुं

शक्यः भक्त्यैवंविधो द्रष्टुं शक्य इति विश्वरूपदर्शनलक्षणस्याध्या-यार्थस्य कथनम् ॥ ५४ ॥

'नाहं वेदैः' 'न वेदयज्ञाध्ययनैः' इति वेदयज्ञादिनिषेधपूर्वकं भक्तेरेव दर्शनसाधनत्वोक्त्या वेदयज्ञादेः परित्यागप्राप्ताविदमाह—

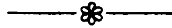
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

मदर्थं कर्माणि श्रौतस्मार्तानि करोतीति मत्कर्मकृत् । मदर्थकर्मा-नुष्ठानमपि मदेकोद्देशेन कर्तव्यं न तु फलोद्देशेनेत्याह— मत्परम इति । अहमेव परमः प्राप्यपुरुषार्थतया श्रेष्ठो यस्य स मत्परमः । इदं च मत्परमत्वं रागद्वेषवतो न संभवतीति तद्राहित्यस्य तद्धेतुत्वं दर्श-यति— सङ्गवर्जितो निर्वैरः सर्वभूतेष्विति । एवंभूतो यः स मद्भक्तो मामेति । तथा च 'नाहं वेदैः' इत्यादिनिषेधो मद्भजना-नात्मककर्मविषय इति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने एकादशोऽध्यायः ॥

———*———

द्वादशोऽध्यायः ॥

एकादशेऽध्याये भगवतो विश्वरूपं प्रदर्शितम्। द्वादशे तु तदेव सगुणब्रह्मरूपं मुमुक्षुभिः प्रथममुपास्यमिति प्रतिपाद्यते। तत्र मुक्त्यर्थमादौ किं सगुणब्रह्मनिष्ठा कर्तव्या किं वा निर्गुणब्रह्मनिष्ठैवेति संदिहानः

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवम् 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण सततं युक्ताः सन्तो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपधरं साकारं ब्रह्म पर्युपासते चिन्तयन्ति, ये चापि अव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरं निराकारमक्षरं निर्विशेषम् 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिकं ब्रह्मोपासते श्रवणमनननिदिध्यासनैस्तदेकनिष्ठा भवन्ति, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः? योग उपायः, तं विदन्तीति योगविदः, अतिशयेन योगविदो योगवित्तमाः, श्रेष्ठा इत्यर्थः। नन्वस्मिञ्श्लोके सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केषां श्रैष्ठ्यमित्येतावदेव प्रतीयते, न तु मुमुक्षुणा प्रथमं सगुणनिर्गुणनि-

ष्ठयोः किं कार्यमित्येषोऽर्थ इति चेत्, उच्यते— अत्र हि निर्गुणोपासनं नाम तद्विषयकवेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनरूपं तदेकनिष्ठत्वमेव; सगुण इव निर्गुणे मूर्तिचिन्तनरूपस्य प्रसिद्धोपासनस्यासंभवात्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' इत्यत्रोपासनं नाम 'यथाशास्त्रमुपास्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते' इति भगवत्पादैर्व्याख्यातत्वाच्च। एतादृशनिर्गुणोपासनद्वारैव सगुणोपासनं मुमुक्षोर्मोक्षाय प्रभवति, नान्यथा; श्रवणमनननिदिध्यासनाभावे ज्ञानानुदयात्। तथा च सगुणनिर्गुणचिन्तकेषु के योगविद इति प्रश्नस्य मुमुक्षुषु प्रथमतः किं सगुणनिष्ठा उपायज्ञाः किं वा निर्गुणनिष्ठा इत्येवार्थो भवति। उत्तरानुसारेणाप्येवमेव प्रश्नार्थोऽवसीयते। एवं खलु प्रत्युत्तरं दृश्यते— सगुणनिष्ठा एव श्रेष्ठाः; यद्यपि सगुणनिर्गुणनिष्ठयोर्भगवत्प्राप्तिरूपं फलमविशिष्टम्, तथापि निर्गुणनिष्ठानां क्लेशोऽधिक इति। एतच्च प्रश्नस्योक्तरूपत्वे संगच्छते; प्रथमतः सगुणनिष्ठानामीश्वरानुग्रहादनायासेनैव निर्गुणविद्यया मोक्ष इति त एवोपायविदः श्रेष्ठाः, सगुणनिष्ठां विहाय प्रथमत एव निर्गुणनिष्ठानां तु तदभावात्क्लेशोऽधिक इत्यनुपायवित्त्वादश्रेष्ठास्त इति संगतेः। सगुणनिर्गुणोपासकानां मध्ये के श्रेष्ठा इति प्रश्नार्थकल्पने तु सगुणविदां निर्गुणविद्यां विना पुरुषार्थाभावात्तेषां युक्ततमत्वोक्तिर्निर्गुणविदां ततः क्लेशाधिक्योक्तिश्चासंगता स्यात्। तस्माद्यथोक्त एव प्रश्नार्थः। "कौन्तेय प्रतिजानीहि' 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्यादिना भक्तस्य श्रेष्ठत्वम् 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः' 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव'

इत्यादिना ज्ञाननिष्ठस्य च श्रेष्ठत्वमुक्तम्; एवमुभयोरपि श्रेष्ठत्वे विशेषजिज्ञासयार्जुनप्रश्नोऽयम्' इति व्याख्यानं त्वसंगतमेव, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन' इति पूर्वाध्यायोक्त्या 'भक्त्या मामभिजानाति' 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्यादिना भगवता भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनेन मोक्षं प्रति तस्याः स्वतन्त्रसाधनत्वासिद्ध्या भक्तिज्ञानयोर्विशेषजिज्ञासया प्रश्नस्य भक्तेराधिक्यवर्णनस्य चायोगात् । अतः पूर्वोक्तरीत्यैव श्लोकार्थः । भाष्यमप्यत्रैव स्वरसमिति ॥ १ ॥

एवं पृष्टः

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

प्रथमं मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण नित्ययुक्ताः सन्तः परया श्रद्धया सह ये मामुपासते चिन्तयन्ति, ते प्रथमतः सगुणनिष्ठा मुमुक्षवः युक्ततमा उपायवित्तमा ममाभिमताः ॥ २ ॥

प्रथमत एव निर्गुणनिष्ठास्तु नैवमुपायविच्छ्रेष्ठा इत्याह त्रिभिः—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अक्षरं निर्गुणं ब्रह्म । तत्र हेतुः— अनिर्देश्यं व्यपदेष्टुमशक्यम् । यद्धि वस्त्विदमित्थमिति व्यपदिश्यते तत्सविशेषत्वात्सगुणं भवति, नेदं तथा, तस्मान्निर्गुणमिति भावः । अनिर्देश्यत्वे हेतुः—अव्यक्त-मिति । रूपादिहीनम् । तत्रापि हेतुः— सर्वत्रगं सर्वव्यापि, अतिसू-क्ष्ममिति यावत्; 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्यादिश्रुतेः । स-र्वव्यापिनोऽप्याकाशवन्निर्देश्यत्वं किं न स्यात्? अत आह— अचि-न्त्यमिति । मनसोऽप्यविषयभूतम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः; अतो नाकाशप्रतिबन्दि । मनोवृत्त्यविषय-त्वे हेतुः— कूटस्थमिति । मिथ्यात्वे सति सत्यतया प्रतीयमानं कूट-मित्युच्यते, कूटसाक्षीत्यादिलोकव्यवहारात् । मायामयं जगदपि तथाभूतत्वात्कूटम् । तस्मिन्कूटे जगति साक्षितया तिष्ठतीति कूट-स्थम् । तथा च सर्वसाक्षित्वान्न मनोवृत्तिविषयत्वम्, 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारम्' इति श्रुतेरिति भावः । सर्वसाक्षित्वे हेतुः— अचलमिति । जगद्विकारैः स्वयमविक्रियमाणमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः— ध्रुवं नित्यम् । एवंभूतमक्षरं ये पर्युपासते । कथंभूताः? सर्व-भूतहिते रताः । तत्र हेतुः—सर्वत्र समबुद्धयः ब्रह्मबुद्धयः, 'निर्दोषं

हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' इत्युक्तेः । अजितेन्द्रियस्य हेयोपादेयबुद्धेः कथं सर्वत्र समबुद्धिता? तत्राह—इन्द्रियग्रामं संनियम्येति । एवंभूताः सन्तो येऽक्षरमुपासते श्रवणमनननिदिध्यासनैश्चिन्तयन्ति, ते मामेव प्राप्नुवन्ति । यद्येतादृशी निर्गुणनिष्ठा प्रथमत एव सिध्येत्, तदेवासिद्धम्; अतस्तेषां क्लेश एव फलमित्याह—क्लेश इति । तेषां सगुणभजनत्यागिनां प्रथममव्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणनिष्ठानामधिकतरः क्लेश एव । एतदेवोपपादयति— अव्यक्तेति । अव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा दुःखं दुःखसाधनम् । अतस्तन्निष्ठैर्देहवद्भिर्दुःखमेवावाप्यते । हि-शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः । प्रसिद्धं हि सगुणेश्वरभजनमन्तरेण ज्ञानार्थिनां क्लेश एव फलमिति । यथोक्तं भागवते— 'श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्' इति, पातञ्जलेऽपि– 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' इति, श्रुतावपि— 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति । अत्राप्युक्तम्— 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन' इति ॥ ३—५ ॥

तदेतदभिप्रेत्य सगुणनिष्ठानामीश्वरप्रसादादनायासेनैव सिद्धिरिति दर्शयति द्वाभ्याम्—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

तु-शब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । ये सर्वाणि कर्माणि मयि सगुणे ब्रह्मणि संन्यस्य समर्प्य मत्परायणाः सन्तो मां ध्यायन्तः अनन्येन न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्मिंस्तेन एकान्तभक्तियोगेनोपासते, मय्यावेशितचेतसां तेषां मृत्युयुक्तो यः संसारः स एव दुरुत्तरत्वात्सागरः, तस्मात्समुद्धर्ताहं क्षिप्रमेव भवामि । यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— "ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः' इत्यत्राक्षरशब्देन लक्ष्मीरुच्यते' इति, यच्च रामानुजव्याख्यानम्— 'अक्षरशब्देन जीवः' इति, तत्रोभयत्रापि प्रश्नानुपपत्तिरुत्तरासंगतिः स्ववाक्यविरोधश्च । तथा हि— आद्यव्याख्याने तावत्प्रश्न एवानुपपन्नः । 'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' इत्यादिना देवतान्तरभजनमन्तवत्फलं स्वभजनमनन्तफलमिति हि भगवता प्राग्बहुधोक्तम् । तत्र त्वदुपासकानां लक्ष्म्युपासकानां च मध्ये के वा योगवित्तमा इति प्रश्नः कथमुपपन्नः ? एवमुत्तरमप्यसंगतम् । देवान्देवयजो यान्ति' इति देवतान्तरोपासकानां तत्तद्देवताप्राप्तेरेव भगवतोक्तत्वेन 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्यस्यासंगतेः । अथ लक्ष्मीप्राप्तिद्वारा भगवत्प्राप्तिः संगच्छत इति चेत्, तथा सति सर्वदेवतोपासकानामप्युपास्यदेवताप्राप्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तेः सत्त्वेन विशिष्यात्र लक्ष्म्युपासकमात्रविषययोरेव प्रश्नोत्तरयोरयोगात् । तर्ह्यक्षरशब्देन लक्ष्मीग्रहणं सर्वदेवतोपलक्षकं भविष्यतीति चेत्, न;

अनिर्देश्यमव्यक्तं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमिति विशेषणानामनन्वयात् । किं च लक्ष्म्याः परब्रह्माभिन्नत्वे 'विष्णुः सर्वोत्तमोऽथ प्रकृतिः–' इति त्वन्मतहानिः, 'ये त्वामुपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां मध्ये के श्रेष्ठाः' इति प्रश्नानुपपत्तिश्च, परब्रह्माभिन्नत्वे तु जीवत्वेनाणुत्वात्सर्वत्रगमित्यादिविशेषणासंगतिः । 'अक्षरशब्दो जीवपरः' इति रामानुजव्याख्यानेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरस्ववाक्यासंगतिः । तथा हि— 'अक्षराख्यजीवयाथात्म्यदर्शनरूपमात्मोपासनं मोक्षहेतुभगवद्भक्तिरूपोपासनाङ्गत्वेन प्रथमषट्के निरूप्यते; मध्यमषट्के त्वात्मोपासनसाध्यं भगवदुपासनमुच्यते' इति त्वया व्याख्यातम् । तत्राङ्गाङ्गिभावेन जीवपरमोपासने प्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्य कथं तयोरन्यतरश्रैष्ठ्यप्रश्नो घटते? न ह्यस्मदभिमतः सगुणनिर्गुणनिष्ठयोरिव त्वदभिमतो जीवपरमोपासनयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्रैव व्युत्पाद्य इति त्वया वक्तुं शक्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इत्यादिषु बहुस्थलेषु त्वया जीवपरोपासनयोरङ्गाङ्गिभावव्याख्यानात् । एवमुत्तरमपि न संगच्छते— जीवोपासकानां तत्प्राप्तेरेव वक्तव्यतया 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्युक्त्ययोगात् । न च मामेवेत्यस्य मत्समानाकारमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यशब्दार्थव्याख्यानं यथाश्रुते संभवतीति युक्तम् । एवं जीवस्याणुत्वात्सर्वत्रगमित्यादिविशेषणानुपपत्त्या स्ववाक्यविरोधः । सर्वत्र देवतिर्यगादिदेहेष्वित्यर्थकल्पने च सर्वशब्दसंकोचः । तस्माद्भगवत्पादीयव्याख्यानमेवानवद्यम् ॥ ६–७ ॥

तदेवं मुमुक्षोः प्रथमं सगुणनिष्ठावश्यकत्वमुक्त्वेदानीं तद्विधत्ते–

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मय्येव सगुणे ब्रह्मणि मनः स्थापय । तथा मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु । एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन् अत उर्ध्वमेतद्देहान्ते मय्येव निर्गुणे ब्रह्मणि मदात्मना निवसिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चित्संशयोऽस्ति । 'एव अत ऊर्ध्वम्' इत्यत्र संध्यभावः श्लोकपरिपूरणार्थः ॥ ८ ॥

इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तस्य बाह्ये प्रतिमादौ भगवद्ध्यानाभ्यासः कार्य इत्याह—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथेति पक्षान्तरे । मयि स्थिरं निश्चलं यथा भवति तथा चित्तं स्थापयितुं न शक्नोषि चेत् , तदा अभ्यासयोगेन एकस्मिन्प्रतिमालम्बने चित्तस्य सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः, स एव योग उपायस्तेन स्थिरचित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ अन्तर्ध्यातुं यतस्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अभ्यासाशक्तौ भगवत्कथाश्रवणकीर्तनादिकं कार्यमित्याह—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि चेत्, मत्कर्माणि श्रवणादीनि परमाणि प्रधानानि यस्य स त्वं तदेकनिष्ठो भवेत्यर्थः । ततश्च अभ्यासेन विना केवलं मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि त्वं चित्तशुद्धिद्वारेण सिद्धिं मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

भगवदर्थकर्मानुष्ठानाशक्तौ स्वतः क्रियमाणकर्मफलत्यागः कार्य इति पक्षान्तरमाह—

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथ एतत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि । कर्माणीति बहुवचनेनोक्तानामेतदित्येकवचनं भगवत्कीर्तनश्रवणस्तुतिनमस्कारादिष्वेकमपि कर्मालमिति सूचयति । ततो मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितः यतात्मवान्, यतः संयतेन्द्रियः स चासावात्मवान्विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु, फलाभिसंधिं त्यज ॥ ११ ॥

भगवद्ध्यानं मुख्यपक्षस्तदशक्तावभ्यासस्तदशक्तौ भगवदर्थकर्मानुष्ठानं तदशक्तौ सर्वकर्मफलत्यागः; ततः सर्वजघन्योऽयं पक्ष इति बुद्धिं वारयितुं कर्मफलत्यागपक्षं प्रशंसति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥

अभ्यासाज्ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासात् ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्च-

यरूपं श्रेयः प्रशस्तम् । तस्माच्च ज्ञानात् ध्यानं निदिध्यासनं विशिष्यते साक्षात्कारं प्रत्यव्यवहितहेतुत्वात् । ततोऽप्यातिशयितत्वेनाज्ञकृतः कर्मफलत्यागः स्तूयते— ध्यानात्कर्मफलत्याग इति । विशिष्यत इत्यनुषङ्गः । तत्र हेतुः— त्यागादिति । त्यागादनन्तरमव्यवधानेनैव संसारशान्तिरूपा मुक्तिर्भवति । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इति श्रुतौ विद्वत्कर्तृकस्य सर्वकर्मफलरूपसर्वकामत्यागस्याव्यवधानेनैव मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादितमित्यविवेकिकर्तृकः कर्मफलत्यागोऽपि कामत्यागत्वसामान्यात्सर्वकामत्यागफलेन स्तूयते, यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानींतना अपि ब्राह्मणास्तथा स्तूयन्ते तद्वदिति ॥ १२ ॥

तदेवं मुमुक्षोः प्रथमतः सगुणनिष्ठामुक्त्वा तस्यैव निर्गुणनिष्ठामीश्वरानुग्रहादनन्तरभाविनीं दर्शयन्निर्गुणब्रह्मनिष्ठस्य कृतकृत्यस्य लक्षणभूतान्धर्मानाह सप्तभिः—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

द्विविधानि भूतानि— प्रतिकूलान्यप्रतिकूलानि च । अप्रतिकूलानि च द्विविधानि— तत्त्वबुभुत्सयोपसन्नानि तदन्यानि च । तत्र प्रतिकूलेष्वद्वेष्टा, अप्रतिकूलेषु तत्त्वबुभुत्सुषु मैत्रो मैत्रवान् । अर्शआदिभ्योऽच् । हितोपदेष्टेत्यर्थः । अतत्त्वबुभुत्सुषु संसारदुःखमग्नेषु करुणः ,करुणावान् । अद्वेष्टृत्वे हेतुः— निर्ममः प्रति-

कुलजनबाध्यदेहादिषु ममकारशून्यः । तत्रापि हेतुः— निरहंकारः । ततो निर्ममः; अहंकारपूर्वकत्वान्ममकारस्येति भावः । तथापि सुखदुःखाभ्यां रागद्वेषयोरवश्यंभावात्कथमद्वेष्टृत्वम्? तत्राह— समदुःखसुख इति । समाध्यवस्थायां सुखदुःखयोरप्रतीतेर्व्युत्थाने तत्प्रतीतेर्भासेऽपि स्वाप्निकसुखदुःखयोरिव जागरे तन्मिथ्यात्वनिश्चयेन हर्षविषादाभावात्समदुःखसुखत्वमिति प्राग्व्याख्यातम् । समदुःखसुखत्वमेव विवृणोति— क्षमीति । निन्दास्तुत्यादिषु निर्विकार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किं च,

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

शरीरस्थित्यर्थान्नपानादेर्लाभे चालाभे च संतुष्टो जातालंप्रत्ययः । तत्र हेतुः— सततं योगी निरतिशयानन्दरूपस्वात्मानुसंधानैकशीलः । तत्रापि हेतुः— यतात्मा दृढनिश्चय इति । यतः संयत आत्मा विषयचापलस्वभावो यस्य स यतात्मा, तथा दृढः कुतर्कैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयः 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यध्यवसायो यस्य स तथोक्तः । अत एव तुच्छवैषयिकानन्दानभिलाषित्वान्मयि स्वस्वरूपे परब्रह्मण्येव अर्पिते मनोबुद्धी येन स तथोक्तः; निष्काम इत्यर्थः । एवंभूतो यो मद्भक्तः ममाक्षरस्य ज्ञानरूपभजनकृत् स निर्गुणनिष्ठः 'ते मे युक्ततमा मताः' इति पूर्वोक्तसगुणनिष्ठेभ्योऽपि मम प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमाध्यायो-

क्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १४ ॥

किं च,

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात्सकाशात् लोको यः कश्चिदपि जनो नोद्विजते न संतप्यते, अत एव लोकादपि यो नोद्विजते । तत्र हेतुः— हर्षामर्षेति । हर्ष इष्टलाभोत्साहः, अमर्षस्त्वसहनम्, भयं संत्रासः, उद्वेगस्तु व्याकुलीभावाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः; एतैर्मुक्तः । लोके हि हर्षामर्षादिमान्पराधिक्षेपताडनादौ प्रवर्तते, तस्माच्च लोकः संतप्यते ; हर्षादिरहितस्य तु पराधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेर्न ततो लोकस्योद्वेगः ; अत एवास्मिन्नपि लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्ते विकाराभावाच्चायमपि लोकान्नोद्विजत इत्यर्थः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्त इत्यनेन हर्षादिभिः स्वयमेवायमद्वितीयब्रह्मात्मदर्शीति स्वायोग्यत्वेन त्यक्तो न तु तेषां त्यागार्थमयं व्यापृत इति सूचितम् । स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

अत्र हेतुः— अनपेक्षः कर्मफलेच्छाशून्यः । तथापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मानुष्ठेयम्; नेत्याह— शुचिः । 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्' इति परमपावनज्ञानसंपन्नतया नित्यशुद्धः । ततो न तस्य

प्रत्यवायशङ्केति भावः । तर्हि कर्मफलैः स्वर्गाद्यानन्दैर्वञ्चितः स्यात्; नेत्याह— दक्षः समर्थः 'एतस्यैवा दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यवगतस्वर्गादिसर्वानन्दसंभृतनिरतिशयब्रह्मानन्दास्वादचतुर इति यावत् । नन्वेवमपि भिक्षाटनादिकर्मकर्तृत्वदर्शनात्सर्वारम्भपरित्यागित्वमसिद्धम्; तत्राह— उदासीनः कर्तृत्वशून्यः, अत एव गतव्यथः तत्कर्मफलभूतान्नपानाद्यलाभनिमित्तव्यथारहितः ॥ १६ ॥

एतदेवोदासीनत्वं विवृण्वन्नाह—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

प्रियं प्राप्य न हृष्यति, अप्रियं प्राप्य च न द्वेष्टि, तथा प्रियनाशे सति न शोचति, अप्राप्तं च प्रियं न काङ्क्षति, अत उदासीनत्वाच्छुभाशुभयोर्विहितनिषिद्धयोः परित्यागी यः स भक्तो मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

'समदुःखसुखः' इति पूर्वोक्तस्यैवायं प्रपञ्चः । सङ्गविवर्जितः क्वचिदप्यासक्तिरहितः । स्पष्टव्याख्यानमन्यत् ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

मौनी संयतवाक् । ननु शरीरयात्रार्थे वाग्व्यापारः स्यादेव; नेत्याह—संतुष्ट इति । स्वयं यत्नं विना बलवत्प्रारब्धोपनीतेन शरीर-स्थितिमात्रहेतुना येन केनाप्यन्नजलादिना संतुष्टः । किं च अनिकेतो नियतनिवासरहितः । स्पष्टमन्यत् । अत्र च पुनः पुनर्भक्तेरुपादानमे-वंविधभक्तेर्मुक्तिं प्रति मुख्यकारणत्वं द्रढयितुम् । एतच्चाद्वेष्टेत्यादिकं जीवन्मुक्तानां स्वभावसिद्धं लक्षणम् । यथोक्तं वार्त्तिके— 'उत्पन्ना-त्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः । अयत्नतो भवन्त्येव न तु साधनरू-पतः' इति । एतदेव च धर्मजातं द्वितीयाध्याये पुरा स्थितप्रज्ञलक्ष-णरूपेणोक्तं मुमुक्षुभिरप्यवश्यं संपाद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अथाध्यायार्थमुपसंहरति—

ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

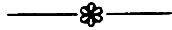
ये तु मुमुक्षवः श्रद्दधाना मत्परमाश्च सन्तः 'मय्यावेश्य मनो ये माम्' इत्यादिना यथोक्तमुक्तप्रकारमिदं धर्मामृतम्, प्रथमतः सगु-णब्रह्मनिष्ठारूपो धर्मः स एवामृतम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्या-दिनोक्तनिर्गुणनिष्ठाद्वारेणामृतत्वसाधनत्वात् । 'धर्म्यामृतम्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति, ते भक्ताः ज्ञानरूपमक्ष-

रपरब्रह्मात्मकमद्भजनं कुर्वाणाः अतीव मे प्रियाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इत्युक्तेरिति भावः । तदेवं मुक्तिहेतुमहावाक्यान्वयबोधयोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसंधेय इति मध्यमषट्केन सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

तत्त्वंपदार्थौ पूर्वाभ्यां षट्काभ्यां प्रतिपादितौ । तदैक्यरूपवाक्यार्थः षट्केनान्त्येन वर्ण्यते ॥ तत्र तावत्पूर्वाध्याये 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' इति प्रतिज्ञातं संसारोत्तरणं प्रति मुख्यहेतुभूतं जीवब्रह्माद्वैतज्ञानमुपदिदिक्षुः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमतो जीवस्य कथं तद्विपरीतब्रह्माभेद इति शङ्कानिरासाय कर्तृत्वादीनां क्षेत्रधर्मत्वात्तदुपपत्तिरिति दर्शयितुं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपेभ्यः क्षेत्रेभ्यो निर्विकारशुद्धचिन्मात्ररूपक्षेत्रज्ञाख्यजीवस्य विवेचनार्थं त्रयोदशाध्याय आरभ्यते । तत्र यत्सप्तमाध्याये 'भूमिरापोऽनलो वायुः' इत्यादिना भूम्यादिक्षेत्ररूपतया जीवाख्यक्षेत्रज्ञरूपतया च प्रकृतिद्वयमुक्तं तदेव परस्परविविक्ततया तत्त्वतो निरूपयितुकामः,

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदमिन्द्रियान्तःकरणसहितं भोगायतनं शरीरं हे कौन्तेय, क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारसस्यप्ररोहभूमित्वात् । एतत् यो वेत्ति अहं ममेत्यभिमन्यते, तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः कृषीवलवत्फलभोक्तृत्वात् । तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदः ॥ १ ॥

एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणं क्षेत्रज्ञं निर्दिश्य तस्य 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवेदान्तमहावाक्यप्रतिपाद्यासंसारिब्रह्मात्मैक्यस्वरूपमुपदिशति—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥ २॥

क्षेत्रज्ञं मां विद्धीति प्रथममन्वयः। ननु क्षेत्रज्ञाः प्रतिक्षेत्रं भेदेनानुभूयन्ते, देवदत्तो यज्ञदत्ताद्भिन्न इति प्रतीतेः; तत्कथं भिन्नैः सह परमात्मनः स्वत एकस्याभेद इत्याशङ्क्य, क्षेत्रभेदविषयोऽयं प्रत्ययो न क्षेत्रज्ञभेदविषय इत्याह— सर्वक्षेत्रेष्विति। देवदत्तयज्ञदत्तादिरूपेषु सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु च स्थितो य एकः क्षेत्रज्ञः, तं मामेव जानीहीत्यर्थः। अनेन 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः' 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' इत्यादिषु यत्र यत्र बहुवचनं तत्सर्वं क्षेत्रबहुत्वनिबन्धनमेव, न तु क्षेत्रज्ञबहुत्वनिबन्धनमिति प्रदर्शितम्। पारमार्थिकजीवभेदवादश्च पूर्वाचार्यग्रन्थेष्वस्माभिश्च वज्रपञ्जरे विस्तरेण निरस्तस्तत्रैवावगन्तव्यः। क्षेत्रज्ञोऽहमित्यनुक्त्वा क्षेत्रज्ञं मां विद्धीति वदन्नुपदेशोऽयमिति दर्शयति। तेन च भक्तिविश्वासाभ्यामवगन्तव्योऽयमर्थ इति सूचितम्। भारतेत्यनेन च— भा ज्ञानम्, तत्र रत आसक्तेत्यर्थः। तेन ज्ञानोपदेशार्थिनस्तव सर्ववेदान्तसिद्धान्तभूतसंपूर्णगीताशास्त्रतात्पर्यविषयीभूततत्त्वज्ञानोपदेशः सोऽयं मया कृत इति दर्शितम्। एतदेवोत्तरार्धेन स्पष्टयति— क्षेत्रेति। 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्'

इति शास्त्रोपक्रमे 'नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति यत्पाण्डित्यशब्देनोपक्रान्तम्, यच्चोपसंहारे 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इत्युपसंहरिष्यते, तज्ज्ञानमिदमेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम्; क्षेत्रं नाम शरीरम्, तदभिमानी क्षेत्रज्ञः, स चाहमेवेत्युपदिष्टं यज्ज्ञानं तदेव गीताशास्त्रप्रतिपाद्यं तत्त्वज्ञानमिति मम गीताचार्यस्य भगवतो वासुदेवस्य मतमित्यर्थः। यत्त्वत्र माध्वव्याख्यानम्— 'क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रेष्वपि विद्धि' इति, यच्च रामानुजव्याख्यानम्— "'यस्यात्मा शरीरम्' इति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्य परमेश्वरशरीरत्वोक्तेः शरीरशरीरिभावनिबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यम्, न तु जीवब्रह्मैक्यनिबन्धनम्' इति, तत्राद्यव्याख्याने क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वज्ञवाचकत्वाभावादशब्दार्थव्याख्यानम्। न च 'महाभूतान्यहंकारः' इत्यारभ्य 'एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' इत्यन्तेन वाक्यशेषेण पृथिव्यादिकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वात्क्षेत्रज्ञशब्दः सर्वज्ञत्वार्थक इति वाच्यम्; अचेतनानामेव तत्र परिगणितत्वेन ततः क्षेत्रशब्दस्य चेतनाचेतनात्मकनिखिलजगद्वाचित्वासिद्धेः, तत्सिद्धावपि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यादिना पूर्वमेव भगवतः सर्वव्यापकत्वस्य बहुशो निरूपितत्वेन 'सर्वक्षेत्रेष्वपि मां विद्धि' इति पुनस्तन्निरूपणवैयर्थ्याच्च, 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्युपसंहारे 'मद्भावाय' इति जीवब्रह्मैक्यस्यैव निगमनेन उपक्रमेऽपि 'क्षेत्रज्ञं मां विद्धि' इति तस्यैव प्रतिपाद्यत्वावसायाच्च, क्षेत्रज्ञशब्दस्य 'योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः' 'प्रधानक्षेत्रज्ञ-

पतिर्गुणेशः' 'प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम्' 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रयोगदर्शनेन जीवे रूढत्वाच्च । तस्मान्न माध्वव्याख्यानं युक्तम् । नापि रामनुजव्याख्यानम्, शरीरशरीरिभावनिबन्धनसामानाधिकरण्यस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अतो भगवत्पादीय एव श्लोकार्थः । जीवब्रह्मैक्यसाधकबाधकविचारस्तु भाष्ये प्रपञ्चितोऽस्माभिर्विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ २ ॥

एवं श्लोकद्वयेन संक्षेपेणोपदिष्टमर्थं विवरीतुमारभ्यते—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

'इदं शरीरम्' इति यत्पूर्वोक्तं तत्क्षेत्रं यत् यत्स्वरूपं यादृक् यद्धर्मकं यद्विकारि यैर्विकारि, यद्विकारयुक्तमित्यर्थः । यतश्च कारणात् यत्, उत्पद्यत इति शेषः । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । तथा स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यः प्रभावो महिमा 'सर्वतःपाणिपादम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणसार्वात्म्यरूपो यस्य स यत्प्रभावः । तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

मत्तः शृण्वित्युक्त्या मया नूतनं किंचित्प्रकल्प्योच्यत इति न मन्तव्यम्, किं तु श्रुतिस्मृतिब्रह्मसूत्रसिद्धान्तितोऽयमर्थ इत्याह—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिस्तत्त्वार्थदर्शिभिः बहुधा विस्तरेण गीतमिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् । तत्र तावत्तत्त्वविन्मूर्धन्यतया जनकगुरुत्वेन च बृहदारण्यकादिप्रसिद्धो भगवान्याज्ञवल्क्यः स्वकीये धर्मशास्त्रे वर्णयामास । तत्र ह्यात्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथा ह्येकोऽप्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्' इत्यात्मैक्यप्रतिपादनपूर्वकम् 'तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः' इति जीवेश्वरैक्यं प्रतिज्ञाय 'बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि । अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते । ईश्वरः सर्वभूतस्थः सदसत्सदसच्च यः' इत्युपपादितम् । विज्ञानेश्वरेण च— 'बुद्ध्यादीन्यव्यक्तान्तानि क्षेत्रम्; अस्य क्षेत्रस्य योऽसावीश्वरः सर्वगतः, स एवात्मा क्षेत्रज्ञः' इति स्पष्टमेव व्याख्यातम् । मनुनापि स्वकीये धर्मशास्त्रे 'सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तत्राद्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः' इति मुक्तिहेतुमात्मज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्युपस्थितम्' इत्यात्मनः सार्वात्म्यप्रतिज्ञापूर्वकम् 'प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि । रुक्माभं शुद्धधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्' इति महावाक्यार्थमुपदिश्य 'एनमेके वदन्त्यग्निं मरुतोऽन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम्' इत्यद्वितीयात्मतत्त्वं प्रतिपादितम् । वसिष्ठेनापि स्वकीये योगशास्त्रे— 'देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः' इति प्रस्तुत्य 'एते हि तद्विलासान्ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः । असन्तः सर्व एवाहो अवधानं

विनोदिताः ॥ महाचिदेव सैवास्ति महासत्येति योच्यते । निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकारं शिवं चिन्मात्रमक्षयम् । सद्ब्रह्म परमात्मादिनामभिर्याभिधीयते' इति जीवब्रह्माद्वैतमसकृदुद्घोषितम्। एवं छन्दोभिर्विविधैः पृथग्गीतम् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपैर्वेदैर्विवेकेन वर्णितम । यजुषि तावत् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्युपक्रम्य 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादिनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्यशरीरप्राणमनोबुद्ध्यहंकाररूपकोशात्मकक्षेत्रविवेचनपूर्वकम् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन ब्रह्मैव तदात्मरूपमुपदिष्टम् । एतच्चानन्दवल्लीभाष्येऽस्माभिर्विस्तरेणोपपादितं तत एवानुसंधेयम् । एवम् 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्' 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' 'स एष प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यादिकमृक्सामाथर्ववाक्यजातमप्युदाहर्तव्यम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव, ब्रह्मसूत्राणि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तानि, तान्येव पद्यते गम्यते ब्रह्मैभिरिति पदानि, तैश्च गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् । तत्र हि 'न वियदश्रुतेः' इत्यादिना क्षेत्रस्वरूपम् 'नात्मश्रुतेः—' 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इत्यादिना च नित्याद्वितीयब्रह्मलक्षणं क्षेत्रज्ञस्वरूपं च वर्णितम् । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, युक्तिमद्भिरसंदिग्धार्थकैश्चेत्यर्थः । एतच्च च्छन्दोभिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चेत्युभयोरपि विशेषणम् । तदेवमेतैर्निश्चितमेवार्थमहं तुभ्यं कथयिष्यामि, सावधानः शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि, तत्कारणमहंकारः, तस्यापि कारणं ज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं बुद्धिः, तत्कारणीभूता मूलप्रकृतिरव्यक्तम्, बाह्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश, एकं चान्तरिन्द्रियं मनः, इन्द्रियगोचराः पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदेतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते । सिद्धान्ते सांख्याभिमतप्रकृतिमहदहंकाराणामनङ्गीकारेऽपि भगवन्मायाशक्तिरूपायाः प्रकृतेस्तदीक्षणरूपबुद्ध्यात्मकस्य महत्तत्त्वस्य 'बहु स्यामहम्' इति संकल्परूपस्याहंकारस्य च सत्त्वान्न विरोधः । अनेन पाञ्चभौतिको देह इन्द्रियाण्यहंकारो वात्मेति मतानि निरस्तानि, तेषां क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन क्षेत्रज्ञत्वासंभावादिति दर्शितम् । नन्विच्छाद्वेषादीनामात्मधर्माणामहंकारे दृश्यमानत्वात्स एवात्मेत्याशङ्क्य तेषामपि क्षेत्रधर्मत्वमेवेत्याह— इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः । चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । धृतिर्धैर्यम् । एतच्च 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतिसिद्धसंकल्पादिधर्मान्तराणामप्युपलक्षणम् । अनेन 'यादृक्' इति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्माश्चोक्ताः । संघात इत्यनेन देहेन्द्रियमनोहंकाराणाम-

संहतानां क्षेत्ररूपत्वेऽपि तत्संघातस्य क्षेत्रज्ञात्मरूपत्वमस्त्विति शङ्का-निरासाय तस्यापि क्षेत्ररूपतैवेति दर्शितम् । एतन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमिति संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तम् । कथमेतस्य क्षेत्रत्वमित्याशङ्कायां सविकारमिति हेतुगर्भं विशेषणम्; विकारवत एव लोके क्षेत्रत्वद-र्शनादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तद्विलक्षणक्षेत्रज्ञस्वरूपं निरूपयिष्यंस्तज्ज्ञा-नसाधनान्याह पञ्चभिः—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघारूपं संमानं मानित्वम्, तद्राहित्यममानित्वम्, न त्वनहंकारित्वम् 'अनहंकार एव च' इति वक्ष्यमाणत्वेन पौनरुक्त्यात् । ख्यातिलाभपूजार्थं स्वधर्मप्रकटनं दम्भः, तद्राहित्यमदम्भित्वम् । त्रिकरण्या परपीडावर्जनमहिंसा । परैरभिभूयमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्तत्वं क्षान्तिः । मनोवाक्का-यानामैकरूप्यमार्जवम् । प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिराचार्यानुवर्तनमा-चार्योपासनम् । शौचं बाह्यमलानां मृज्जलाभ्यामन्तर्मलानां रागा-दीनां विषयदोषदर्शनाभ्यासेन प्रक्षालनया बहिरन्तःशुचित्वम् । स्थैर्यं मुक्तिसाधनप्रवृत्तस्य विघ्नसंभवेऽपि तदपरित्यागेन पुनः पुनर्य-त्नाधिक्यम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनो देहेन्द्रियादेर्मोक्षसाधनप्राति-कूल्यस्वभावनिरोधनेन तदनुकूलतया व्यवस्थापनम् । एतज्ज्ञान-मिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥ ७ ॥

किं च,

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दस्पर्शरूपादिषु दृष्टानुश्रविकेषु वैराग्यम् । अनहंकारः अहमेव सर्वोत्कृष्ट इति गर्वराहित्यम् । जन्ममृत्युजरेति । गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं जन्म, मृत्युः सर्वमर्मच्छेदनरूपः, जरा तु बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिभवरूपा, व्याधयो ज्वरादयः, दुःखान्यनिष्टसंयोगेष्टवियोगजान्याध्यात्मिकादीनि, दोषास्तु वातपित्तश्लेष्माणो मलमूत्रदुर्गन्धरूपाश्च । तेषामनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनम् ॥ ८ ॥

किं च,

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

पुत्रादिष्वसक्तिः प्रीतित्यागः । तेष्वनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे चाहमेव सुखी दुःखीत्यध्यासाभावः । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यत्वम् ॥ ९ ॥

किं च,

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना अहमेव भगवान्वासुदेव इति

निश्चयेन, अत एव स्वात्मभूते मय्यव्यभिचारिण्यैकान्तिकी भक्तिः । विविक्तः शुद्धश्चित्तप्रसादजनको यो देशस्तत्सेवित्वम् । जनानां वैषयिकाणां संसदि रत्यभावः ॥ १० ॥

किं च,

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन्नित्यत्वं तत्रैव निष्ठा, त्वंपदार्थशोधनैकपरत्वमिति यावत् । पदार्थविवेकपरो हि वाक्यार्थज्ञानमधिगच्छति । तथा तत्त्वज्ञानस्य वाक्यार्थरूपज्ञानस्य योऽर्थः फलं मोक्षस्तस्य दर्शनमालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । तदेतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशतिसंख्याकं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं यन्मानित्वादिकं तदज्ञानं ज्ञानविरोधित्वात् । तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञानमेवोपादेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानसाधनं चोक्त्वा संप्रति क्षेत्रज्ञस्वरूपं कथयति—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

यज्ज्ञेयं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामीति प्रथममन्वयः । श्रोतुराद-

रसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति— यज्ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं प्राप्नोति। किं तत्स्वरूपम्? परं ब्रह्मैव। कथं परब्रह्मणः क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वमित्यतो हेतुगर्भं विशेषणम्— अनादिमदिति। आदिः कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, तन्न भवतीत्यनादिमत् अजन्यमविकारम्। अनेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि सविकारत्वेन क्षेत्रत्वान्निर्विकारब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञत्वमुचितमिति दर्शितम्। यद्यप्यनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा मतुबर्थे सिद्धे व्यर्थं मतुबन्तम्, तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमिति ज्ञेयम्। यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयम्। मत्तः सगुणरूपात्परं निर्विशेषमित्यर्थः। तदेवाह— न सत्तन्नासदुच्यते। विधिमुखेन प्रमाणविषयः सत्। निषेधमुखेन प्रमाणविषयस्त्वसत्। इदं तु तदुभयविलक्षणम्, निर्विशेषत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चैतन्यरूपत्वाच्च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ १२॥

यदि वाङ्मनसयोरविषयः, कथं तर्हि ज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति न्यायेन तज्ज्ञानमुपपादयति—

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १३॥

सर्वतः सर्वदेहेषु पाणयः पादाश्च सर्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया यस्य क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वेनाभिमतस्य परब्रह्मणः तत्सर्वतःपाणिपादम्, अक्षि-

तनप्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात् । तथा सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयानि तत्तथोक्तम् । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि च यस्य तत्तथोक्तम् । लोके सर्वप्राणिनिकायेषु सर्वमचेतनवर्गरूपं क्षेत्रमावृत्य सत्तास्फूर्तिप्रदतयाध्यासिकसंबन्धेन व्याप्य तत्तिष्ठति । एवं च निर्विशेषस्य स्वयमवाङ्मनसगोचरत्वेऽपि सर्वजगत्प्राणिगतपाणिपादादिसर्वव्यवहारास्पदत्वरूपेण ज्ञेयत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ १३ ॥

ननु संव्यवहारास्पदस्य तद्धेतुपाणिपादादिमत्त्वमपि वास्तवमेवेति निर्विशेषत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कयाह—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां गुणास्तद्धर्माः श्रवणवचनादिव्यापाराः तेषामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, तद्व्यवहारास्पदत्वेन प्रतीयते परम्; वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । तथा च श्रुतिः— 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिः । अत्र ध्यानं बुद्धीन्द्रियव्यापारोपलक्षणम्, लेलायनं तु चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वे हेतुः— असक्तं परमार्थतः सर्वसंबन्धशून्यम्; तथापि सर्वभृत्सर्वाधारभूतम्, निरधिष्ठानभ्रमायोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणमपि गुणभोक्तृ सत्त्वादिगुणपालकम् ॥ १४ ॥

किं च,

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

चराचराणां भूतानां बहिरन्तश्च तदेव सुवर्णमिव कटकमुकुटादीनाम् । तथा चरमचरं च सर्वं जगत्तदेव नान्यत्, कारणातिरेकेण कार्यस्यासत्त्वात् । एवमपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयम् इदं तदिति विस्पष्टज्ञानार्हं न भवति । अत एव अविदुषां योजनलक्षकोट्यन्तरितमिव दूरस्थं च, विदुषां पुनः स्वात्मत्वादन्तिके च तत् नित्यसंनिहितम् । तथा च मन्त्रः— 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदु अन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः' इति ॥ १५ ॥

ननु प्रतिदेहं भिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य क्षेत्रज्ञस्य कथं सर्वात्मकत्वमित्याशङ्कयाह—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

भूतेषु सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नं न तु प्रतिदेहं भिन्नम्, तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात्प्रतिदेहं विभक्तमिव च स्थितम् । तथा च श्रुतिः— 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति । नन्वस्तु सर्वदेहेष्वेक एवात्मा, तथापि तस्य

ब्रह्मत्वं न युज्यते, 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिश्रुत्या जन्मादिसूत्रेण च ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तस्य जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वस्य जीवात्मन्यसंभवादित्याशङ्क्याह— भूतभर्त्रिति । भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले बिभर्ति, तथा भूतानां प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम्, उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु उत्पादनशीलं च । तथा च जीवेश्वरानुगतशुद्धचिन्मात्ररूपनिर्विशेषब्रह्मण एव श्रुतिसूत्रोक्तं तल्लक्षणमिति नोक्तदोष इति भाव: ॥ १६ ॥

एवं च ब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञरूपत्वाद्ब्रह्मधर्म: स्वप्रकाशत्वादिरपि क्षेत्रज्ञस्यैव स्वरूपमित्याह—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमस: परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं सर्वस्य हृदि धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

तत्क्षेत्रज्ञाख्यं ज्ञेयवस्तु ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकमित्युच्यते 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध:' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिश्रुतिभि: । तथा तमस: अज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमित्युच्यते 'आदित्यवर्णं तमस: परस्तात्' इत्यादिभि: । तथा 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिभिर्ज्ञानं ज्ञेयं च तदेवोच्यते । तथा 'यो वेद निहितं गुहायाम्' 'आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो:' 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट:' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित:' इत्यादिभिस्तदेव सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि स्थितमित्युच्यते । यद्येवं किमिति न सर्वैर्ज्ञायते? तत्राह—

ज्ञानगम्यमिति । 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्यादिलक्षणेन पूर्वोक्त-ज्ञानसाधनेन ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपदिष्टमर्थमुपसंहरति—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येवं क्षेत्रम् 'महाभूतानि' इत्यादि 'चेतना धृतिः' इत्यन्तम्, तथा ज्ञानम् 'अमानित्वम्' इत्यादि 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तम्, ज्ञेयं च 'अनादिमत्परम्' इत्यादि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितम्' इत्यन्तं समासतः संक्षेपेण मया तुभ्यमुक्तम् । एतावानेव हि सर्ववेदार्थो गीताशास्त्रार्थश्च; अत्र च मद्भक्त एवाधिकारीत्याह—मद्भक्त इति । एतच्च मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १८ ॥

तदनेन ग्रन्थेन 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' इत्येतद्व्याख्यातम् । इदानीम् 'यद्विकारि यतश्च यत्' इत्येतत्सार्धेन व्याचष्टे—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९॥
कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका पारमेश्वरी मायाशक्तिः क्षेत्ररूपा या सप्तमे पूर्वमपरा प्रकृतिरित्युक्ता । पुरुषस्तु क्षेत्रज्ञो यः पूर्वं परा प्रकृतिरित्युक्तः । तावुभावपि अनादी एव विद्धि, न विद्यते आदिः कारणं ययोस्तावनादी । यस्मात्प्रकृतिरनादिस्तस्मात्तस्याः सकलजगत्कारणत्वं युक्तमित्याह— विकारानिति । पञ्चमहाभूतैकादशेन्द्रियरूपान्षोडश विकारान् गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान्सुखदुःखमोहान् प्रकृतिकारणकान्विद्धि । एतदेवोपपादयति— कार्येति । कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि । तेषां कर्तृत्वं नाम तदुत्पादकत्वम्, शरीरेन्द्रियाद्याकारपरिणाम इति यावत् । तत्र प्रकृतिर्हेतुरुच्यते । प्रकृतिपरिणामाः शरीरेन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवम् 'यद्विकारि यतश्च यत्' इत्येतद्व्याख्याय 'स च यो यत्प्रभावश्च' इत्येतत्प्राग्व्याख्यातमेव पुनः प्रपञ्चयति सार्धद्वयेन—

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

पुरुषः क्षेत्रज्ञः परा प्रकृतिरिति प्रागुक्तः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते, भोक्ता भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु निर्विशेषपरब्रह्मात्मकत्वेनोक्तस्य पुरुषस्य कथं सुखदुःखभोक्तृत्वरूपः संसार इत्याशङ्क्य, आध्यासिक एवायं न स्वत इत्याह—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

हि यस्मात्कारणात्पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरिणामभूतदेहतादा-त्म्याध्यासेन स्थितः सन् प्रकृतिजान्गुणान्सुखदुःखमोहान्भुङ्क्ते । अतोऽस्य पुरुषस्य सुखदुःखमोहहेतुषु सदसद्योनिजन्मसु, सतीषु देवयोनिषु असतीषु पश्वादियोनिषु सदसतीषु धर्माधर्ममिश्रासु मनुष्ययोनिषु च यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिमयदेहतादात्म्याध्यासरूपः संबन्धः, स एव कारणम् । न त्वसङ्गस्यास्य स्वरूपेण संसारोऽस्ति, 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयन्पुरुषस्य स्वरूपमाह—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

अस्मिन्प्रकृतिपरिणामे देहे स्थितोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव तद्गुणैर्न लिप्यते; वस्तुतः स्वरूपेणासंसारीत्यर्थः । अत्र हेतवः—उपद्रष्टा, यथा हि ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृत एव यज्ञविद्याकुशलत्वादृत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता, तथा कार्यकरणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा । अनुमन्ता, कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव संनिधिमात्रेण तदनुकूलत्वादनुमन्ता । भर्ता, देहेन्द्रियादीनां सत्तास्फुरणदानेन धारयिता पोषयिता च । भोक्ता, सुखदुःखादिरूपाणां बुद्धिवृत्तीनामुपलब्धा ।

महेश्वरः, महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरः, 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' इति श्रुतेः । परमात्मेति चाप्युक्तः 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिः । अत्रापि 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इत्यग्रे वक्ष्यते ॥ २२ ॥

तदेवम् 'स च यो यत्प्रभावश्च' इत्येतत्प्रपञ्चितम् । इदानीम् 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इत्येतद्व्याचष्टे—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यः एवमुक्तप्रकारेण पुरुषं वेत्ति साक्षात्करोति, प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूतां वेत्ति, स ज्ञानी सर्वथा प्रारब्धकर्मवशाद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि सन् भूयो न जायते तत्कारणाविद्यानाशात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति न्यायात् । अपिशब्देन विधिमनतिक्रम्य वर्तमानः पुनर्न जायत इति किमु वक्तव्यमिति दर्शितम् ॥ २३ ॥

एवंविधात्मज्ञानेऽधिकारितारतम्येन साधनभेदान्दर्शयति द्वाभ्याम्—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेण चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

केचिदुत्तमाधिकारिणः ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेन निदिध्यासनाख्येन आत्मनि हृदये आत्मानम् आत्मना मनसा पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । अन्ये तु मध्यमाधिकारिणः सांख्येन योगेन श्रवणमननरूपेणात्मचिन्तनेन पश्यन्ति, निदिध्यासनाशक्ताः श्रवणमनने एव कुर्वन्ति; तेऽपि क्रमान्निदिध्यासनं प्राप्य साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे मन्दाः कर्मयोगेण परमेश्वरार्पणनिष्कामकर्मानुष्ठानरूपेणात्मानं पश्यन्ति ; श्रवणाद्यशक्ताः कर्मयोग एव निष्ठिताः सन्तः क्रमेण चित्तशुद्धिश्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा पश्यन्तीत्यर्थः । अन्ये त्वतिमन्दाः यथोक्तोपायेषु केनाप्युक्तरूपमात्मानं द्रष्टुमजानन्तः अन्येभ्यः परमकारुणिकेभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा 'ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् । अशक्नुवन्भावयितुं वाक्यमेतदुदीरयेत्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् 'ब्रह्मैवाहम्' इति वाक्यं नित्यमावर्तयेत्युपदेशं लब्ध्वा तथैवोपासते श्रद्धयानुतिष्ठन्ति । तेऽपि मृत्युं संसारं क्रमेणातितरन्त्येव ; यतः श्रुतिपरायणाः, श्रूयत इति श्रुतिराचार्योपदेशः, स एव परमयनं मोक्षमार्गः येषां ते तथोक्ताः । तेऽपीत्यपिशब्दात्कर्मयोगादिसाधननिष्ठा मृत्युमतितरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २४—२५ ॥

'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' इति प्रागुक्तयोः

संसारतत्त्वज्ञानयोः प्रपञ्चनार्थमतः परमध्यायशेषः । तत्र संसारस्याविद्यिकत्वं दर्शयति—

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत्किंचित्सत्त्वं वस्तु स्थावरजङ्गमात्मकमुत्पद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रागुक्तयोः संयोगः परस्पराविवेककृतः सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकस्तादात्म्याध्यासः, अतिरिक्तसंबन्धासंभवस्य वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादध्यासादेव सर्वं कार्यजातमिति विद्धि । अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धन एव संसार इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमाविद्यिकं संसारमुक्त्वा तन्निवर्तकं तत्त्वज्ञानमाह—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

सर्वेषु भूतेषु देवतिर्यङ्नरादिविचित्रभेदभिन्नेषु प्राणिषु सुरामूत्रगङ्गाजलेषु सूर्यबिम्बमिव सममेकरूपं यथा भवति तथा तिष्ठन्तम्, अत एव तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तम् । विकारमात्रोपलक्षणमेतत् । भूतविकारे स्वयमविक्रियमित्यर्थः । एवंविधं परमेश्वरम् ‘ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ’ ‘ स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः ’ ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ ‘ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ’ इत्यादिप्रमाणसहस्रसंप्रतिपन्नपरब्रह्मभावं क्षेत्रज्ञं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति नान्यः ॥ २७ ॥

तदेतदात्मदर्शनमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलेन स्तौति—

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

सर्वभूतेषु समं यथा तथा समवस्थितं सम्यग्जन्मादिनाशान्तषड्भावविकारशून्यतयावस्थितम् ईश्वरमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मानं न हिनस्ति, संरक्षति, संसारान्मोचयतीति यावत्; तस्मात् परां गतिं मुक्तिमाप्नोति । अनेन— य एवमात्मानं न पश्यति स पापीयानात्महा स्वस्वरूपज्ञानिनं प्रति, वस्तुगत्यात्मनो विद्यमानस्याप्यविद्यमानफलतया तेन तस्य हतप्रायत्वात्; अतस्तस्यात्महत्यापापिष्ठस्यानिष्टमेव फलं भवतीति दर्शितम्; यदाहुः—'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इति; श्रुतिरपि 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति । असुर्या असुरैरुपभोग्याः ॥ २८ ॥

ननु 'समं पश्यन्हि सर्वत्र' इत्युक्तम्, शुभाशुभकर्तॄणामात्मनां साम्यायोगादित्याशङ्क्य तत्कर्तृत्वमेवासिद्धमित्याह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

मनोवाक्कायारम्याणि कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृत्यैव माया-

विद्याख्यया देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया क्रियमाणानि यः पश्यति । प्रकृत्यैवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह— तथात्मानमकर्तारमिति । तथाशब्दः पश्यतेराकर्षणार्थः । 'प्रकृतिपरिणामभूतान्तःकरणतादात्म्याध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न वस्तुतः' इति यः पश्यति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि च' 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते । चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहं धिया स्मृतः' इत्यादिप्रमाणैर्यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं भूतभेदमभ्युपेत्य कर्मवैषम्यकृतः क्षेत्रज्ञभेदो निरस्तः । इदानीं भूतभेदस्यापि कल्पितत्वात्तत्कृतोऽप्यात्मभेदो नेत्याह—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां पृथग्भावं भेदम् एकस्थम् एकस्मिन्नात्मनि सद्रूपेऽधिष्ठाने स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकादात्मैवेदं सर्वमित्यनुपश्यति । तत्र हेतुः— तत एव चेति । चो हेतौ । यस्मात्तत एवात्मनः सकाशादेव रज्जुतः सर्पदण्डधारादीनामिव भूतानां विस्तारं विकासमुत्पत्तिमनुपश्यति तस्मात्सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्ववद्भूतानामप्यात्ममात्ररूपत्वमिति तदा सर्वाद्वैतदर्शी परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति ॥ ३० ॥

एवं च सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वेऽपि रज्ज्वाः सर्पादिविकारैरिव

सर्वभूतानामात्मरूपत्वेऽप्यात्मनो भूतविकारैर्न लिप्तत्वमित्याह—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

अयमपरोक्षतयानुभूयमानः प्रत्यगात्मरूपः परमात्मा शरीरस्थोऽपि अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्य इति प्रथममन्वयः । तत्र व्ययो द्विविधः— धर्मिस्वरूपस्योत्पत्त्या वा तदनुत्पत्तावपि धर्माणामुत्पत्त्या वा । प्रथमं निराकरोति—अनादित्वादिति । अनादेर्जन्मैव नेति जन्मोत्तरभाविनो भावविकारा न संभवन्त्येव; अतो न स्वरूपेण विकारित्वमित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति— निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मकत्वाद्धर्मद्वारापि विकारो नेत्यर्थः । न चेच्छाद्वेषादीनामात्मधर्मत्वप्रसिद्धेः कथं निर्धर्मकत्वमिति वाच्यम्; 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' इत्यादिना तेषां क्षेत्रधर्मत्वकथनादिति भावः । एवं निर्धर्मकत्वादेव शरीरस्थोऽपि न करोति; अत एव च कर्मफलैर्न लिप्यते, तदकर्तुस्तत्फललेपासंभवात् ॥ ३१ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वत्र पङ्कादिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात्पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

न केवलमसङ्गत्वादात्मा नोपलिप्यते, किं तु प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मैर्न लिप्यत इति सदृष्टान्तमाह—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुत्यर्थप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ ३३ ॥

अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

एवमुक्तरीत्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं जडत्वाजडत्वसविकारत्वतदभावरूपम्, तथा भूतानां प्रकृतिमोक्षं च, प्रकृतिरविद्या मोक्ष्यतेऽनेनेति प्रकृतिमोक्षः अविद्याविवेचनोपायभूतम् 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्यादिकम्, तच्च ये ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा विदुर्जानन्ति, ते परं ब्रह्म यान्ति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशेऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि किंचिन्निरूपितम् । तदेव चतुर्दशे विस्तरेण निरूप्यते । पूर्वत्र हि 'यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि' इत्युक्तम्; तत्र निरीश्वरसांख्यानामिव किं स्वातन्त्र्येण क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः, किं वेश्वरेच्छयैव भवति? तथा 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' इत्युक्तम्; तत्र कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः, के गुणाः, कथं वा ते बध्नन्ति? तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः' इत्युक्तम्; तत्र भूतप्रकृतिशब्दोक्तेभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणम्, मुक्तस्य च किं लक्षणम्? इति तदेतत्सर्वमत्र निरूप्यते । तत्र निरुरूपयिषितमर्थं स्तुवन्द्वाभ्याम्,

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

परं परवस्तुविषयकं ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं भूयः पुनः पूर्वाध्यायोक्तमपि प्रकर्षेण विस्तरेण वक्ष्यामि । कथंभूतम्? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तममुत्कृष्टम्,

अन्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गयज्ञादिभ्योऽतिशयितत्वात् । अत एवाह—यज्ज्ञात्वानुष्ठाय मुनयः सर्वे इतः संसारबन्धात्परां सिद्धिं मुक्तिं गताः ॥

एतदेव विवृणोति—

इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं ज्ञानसाधनमपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वमागताः प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोपजायन्ते, तथा तेषां प्रलयेऽपि न व्यथन्ति, न प्रलीयन्त इत्यर्थः । अत्र "मम साधर्म्यम्' इत्युक्त्या मुक्तानामीश्वरसमानरूपत्वमेव, न त्वभेदः' इति रामानुजो बभ्राम । तत्तु 'परमेश्वरस्वरूपत्वमेव तत्साधर्म्यं न तत्समानधर्मत्वम्, क्षेत्रज्ञेश्वरभेदाभावात्' इति भाष्यवचनैरेव चिकित्सितम् । न हि 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपक्रम्य 'मद्भावायोपपद्यते' 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' इत्यादि मध्ये परामर्शपूर्वकम् 'स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्युपसंह्रियमाणेऽस्मिन्ग्रन्थसंदर्भे जीवेश्वरभेदवादः स्वारस्यमश्नुते । किं च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति त्वन्मतसाधकत्वेनाभिमतश्रुतौ 'परमं साम्यम्' इत्यभेद एवोच्यते, कियत्यपि भेदे सति तद्व्याप्यधर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यावश्यंभावेन परमसाम्यायोगात् । अतः श्रुतिरेवेयम् 'मम साधर्म्यम्' इत्यस्य मत्स्वरूपत्वमित्यर्थमानयति । अपि च प्रत्येकं मुक्तिसाधनत्वेन त्वदभिमतयो-

निरन्तरचिन्ताभरन्यासरूपयोर्भक्तिप्रपत्त्योः स्वरूपतः कर्मापेक्षानपेक्षाभ्यामावृत्त्यनावृत्तिभ्यां च विषमत्वेन तयोर्मिथस्तारतम्यात्तत्साध्यमुक्तावप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसाध्यस्वर्ग इव साम्यं न भवतीत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥

एवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रथमं तावदीश्वराधीनयोरेव प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतहेतुत्वं न तु स्वतन्त्रयोरित्यमुमर्थं दर्शयति द्वाभ्याम्—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

देशतः कालतो वानवच्छेदान्महत् । सर्वकार्यवृद्धिहेतुत्वरूपाद्बृंहणत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिः । तन्महद्ब्रह्म ममेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानम् । तस्मिन्नहं गर्भं सर्वभूतजन्मकारणम् 'बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुत्युक्तमीक्षणरूपं संकल्पं दधामि । यथा हि लोके पिता पुत्रमनुशयिनं व्रीह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिँल्लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतःसेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते, ततः स पुत्रः शरीरेण युज्यते, तदर्थं च मध्ये कलिलाद्यवस्था भवन्ति ; तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेण कार्यकरणसंघातरूपेण योजयितुं चिदाभासाख्यरेतःसेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमादधामि, तदर्थं च मध्ये आकाशवायुतेजोजलभूम्याद्युत्पत्त्यवस्था भवन्ति । ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादीनां संभव उत्पत्तिर्भवति, न त्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वभूतानां संभवस्ततो भवतीत्येतदेवोपपादयति—

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिसर्वयोनिषु यास्तत्तन्मूर्तयो जायन्ते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया; अहमीश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वमुक्तम् । इदानीं के गुणाः कथं वा बध्नन्तीत्यस्योत्तरमाह चतुर्भिः—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानस्त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः, प्रकृतिरीश्वरशक्तिर्माया, सैव संभव आविर्भावस्थानं येषां ते तथोक्ताः । गुणसाम्यं प्रकृतिः, तस्याः सकाशात्परस्पराङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येणाभिव्यक्ता इत्यर्थः । ते च देहे प्रकृतिपरिणामे तादात्म्येन स्थितं देहिनं क्षेत्रज्ञं वस्तुतः अव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निबध्नन्ति सुखदुःखमोहादिस्वविकारवत्तयोपदर्शयन्त्याप इव निष्कम्पमादित्यमात्मकम्पेन कम्पवन्तम्; अतो मिथ्याभूत एव बन्धो न वास्तव इत्यव्ययपदेन द्योत्यते ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्यावरणाभिभवरूपप्रकाशजनकम् । कुतः? निर्मलत्वात्स्फटिकस्येव स्वच्छत्वात्, चिद्बिम्बग्रहणयोग्यत्वादिति यावत् । तथा अनामयम् आमयस्य दुःखस्य विरोधि, सुखाभिव्यञ्जकमित्यर्थः । एतादृशं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च स्वकार्यभूतसुखज्ञानाभ्यां यः सङ्गस्तेन क्षेत्रज्ञं बध्नाति 'अहं सुखी ज्ञानी च' इति मनोधर्मास्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ रजसो लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामः, स एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्तद्रागात्मकं रजो विद्धि । अत एव तृष्णासङ्गसमुद्भवम्, अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा, प्राप्ते विशेषप्रीतिरासङ्गः, तयोस्तृष्णासङ्गयोः संभवो यस्मात्तत्तथोक्तम् । तच्च रजः कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टादृष्टार्थेषु 'अहमिदं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये' इत्यभिनिवेशः सङ्गः, तेन देहिनं वस्तुतोऽकर्तारमेव सन्तं निबध्नाति ॥ ७ ॥

तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्तु अज्ञानजम् अज्ञानादावरणशक्तिप्रधानाज्जातं विद्धि, अत एव सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकजनकम् । तच्च तमः प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनं निबध्नाति । तत्र प्रमादोऽनवधानम्, आलस्यमनुद्यमः स्तब्धतापरपर्यायः, निद्रा सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्युपरतिस्तमसोऽवस्थाविशेषः ॥ ८ ॥

एतेषां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्ष इत्यत आह—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखे सञ्जयति देहिनं संश्लेषयति 'षञ्ज सङ्गे' इति धातुः । दुःखकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः । एवं रज उत्कृष्टं सत्सुखादिकारणे सत्यपि कर्मणि सञ्जयतीत्यनुषङ्गः । तमस्तूत्कृष्टं प्रमाणबलेनोत्पद्यमानमपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति प्राप्तज्ञायमानताकस्यार्थस्याज्ञानं जनयतीत्यर्थः, उतापि प्राप्तकर्तव्यताकस्याप्यकरणरूपे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयति ॥ ९ ॥

अत्र हेतुमाह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति उत्कर्षं गच्छति, अतः स्वकार्ये सुखादौ सञ्जयति । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये कर्मणि सञ्जयति । एवं तमोऽपि सत्त्वरजोगुणावभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ सञ्जयति ॥ १० ॥

इदानीमुद्भूतानां गुणानां क्रमाल्लिङ्गान्याह त्रिभिः—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते, तदा तेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतमिति विद्याज्जानीयात् । उतशब्दात्सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता । प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्वद्रूपता ।

कर्मणामारम्भो महागृहादिनिर्माणोद्यमः । अशमः इदमिदं कृत्वेद-मिदं करिष्यामीति संकल्पप्रवाहानुपरमः । स्पृहा विषयाभिलाषः । एतानि रजसि विवृद्धे जायन्ते । एतैर्लिङ्गै रजोगुणोद्भूतिं जानीया दित्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाशः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानानुदयः । अप्रवृत्तिः स्तब्ध-ता । प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानशून्यत्वम् । मोहो विपरीतज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

अथ मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह द्वाभ्याम्—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा देही मृत्युं याति, तदा उत्तमा हिरण्य-गर्भादयः, तद्विदां तदुपासकानां ये अमलाः प्रकाशमया लोका भोगस्थानविशेषाः ; तान्प्राप्नोति । रजसि प्रवृद्धे तु मृत्युं गत्वा कर्मसङ्गिषु कर्माधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तमसि प्रवृद्धे सति तु प्रलीनो मृतः मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १४—१५ ॥

अथ सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वं दर्शयति—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं प्रकाशबहुलं सुखं फलमाहुर्महर्षयः । रजसो राजसस्य पापमिश्रपुण्यरूपस्य कर्मणः फलं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखमाहुः, कार्यस्य कारणानुरूपत्वात् । तमसस्तामसस्य पापकर्मणः अज्ञानमविवेकपरम्परारूपं दुःखं फलम्, आहुरित्यनुषज्यते । सात्त्विकादिकर्मलक्षणं चाष्टादशे भगवानेव वक्ष्यति । अत्र रजस्तमःशब्दौ तत्कार्यकर्मपरौ, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तथा च यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' इत्यत्र गोशब्दस्तत्प्रभवे पयसि, यथा वा 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इत्यत्र धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले, तथात्रापि द्रष्टव्यम् ॥

'कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं फलम्' इत्यादौ हेतुमाह—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते; अतस्तदनुरूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो जायते; तस्य च दुःखहेतुत्वाद्राजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति; अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव फलमिति युक्तमेवैतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं सत्त्वादिवृत्तशीलानां फलभेदमाह—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

अत्र तृतीये गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्ययोरपि वृत्तमेव विवक्षितं गम्यते । तथा च सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान्मनुष्यगन्धर्वादिसत्यलोकान्तान्देवलोकान्गच्छन्ति । राजसास्तु रजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वके कर्मणि निरताः पुण्यपापमिश्रतया तत्फलभूते मनुष्यलोके जायमाना मध्य एव तिष्ठन्ति, न तूर्ध्वमधो वा गच्छन्ति । जघन्यगुणस्य तमसो वृत्ते निद्रालस्यप्रमादादिरूपे स्थिता अधो निरयान्गच्छन्ति । सात्त्विका राजसा अपि कदाचिज्जघन्यगुणवृत्तस्था भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं तामसा इति विशेषितम् । सर्वदा तमःप्रधाना इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवम् 'सत्त्वं रजस्तमः' इत्यारभ्यैतत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः के गुणाः कथं वा बध्नन्तीत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणेभ्यः कथं मोक्षणमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

यदा तु द्रष्टा शास्त्राचार्योपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसंपन्नो भूत्वा बु-

द्ध्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति, किं तु गुणा एव बुद्ध्यादिभावापन्नाः कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्कार्यासंस्पृष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, स द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेनैव गुणेभ्यो मोक्षणमित्यर्थः ॥

एतदेवोपपादयति—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिहेतुभूतानेतांस्त्रिगुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो जीवन्नेव अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥

'गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुते' इति श्रुत्वा गुणातीतलक्षणं बुभुत्सुः,

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

हे प्रभो स्वामिन्, एतान् त्रीन्गुणानतीतो भवति यः स कैर्लिङ्गैर्ज्ञेयः, तल्लक्षणं किमित्यर्थः । ननु गुणातीतलक्षणं तदीयाचारस्तदीयगुणात्ययोपायसंपत्तिश्चेति स्पष्टमेव, किमत्र पृच्छसीत्याशङ्क्य तदेव पृच्छयत इत्याह— किमाचार इति । क आचारोऽस्येति किमाचारः, कथं च केनोपायेन त्रिगुणानेतानतीत्य वर्तते ॥

तत्र द्वितीयाध्याये 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इत्यादिना पूर्वमेव पृष्टमपि 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सयायं पृच्छतीत्यवधार्य प्रकारान्तरेण तल्लक्षणं पञ्चभिः

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं रजःकार्यं मोहं च तमःकार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति सुखबुद्ध्या यो न काङ्क्षति, स रागद्वेषशून्यो गुणातीत उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

आचाररूपं लक्षणान्तरमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

यथा हि द्वयोः कलहायमानयोरवलोकयिता तटस्थः केवलमुदास्ते न तु तदीयजयपराजयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते, तथैवासीनो यो गुणैः सुखदुःखात्मना परिणतैर्न विचाल्यते, स गुणातीतः । एतदेवोत्तरार्धेन विवृणोति— गुणा इति । गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते न त्वहं निर्विकारः; ततो मम न तैः सह संबन्धो-

ऽस्तीति ज्ञानेन तूष्णीमेवावतिष्ठते । अनेन उदासीनवदासीन इत्येतद्विवृतम् । गुणैर्यो न विचाल्यत इत्येतद्विवृणोति— नेङ्गते न चलति, न हर्षविषादाकुलो भवतीति यावत् । अवपूर्वस्य तिष्ठतेः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदविधानादवतिष्ठतीति परस्मैपदमार्षम् । 'यो नु तिष्ठति' इति क्वचित्पाठान्तरमस्तीति भाष्ये लिखितम् ॥ २३ ॥

किं च,

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥
मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

हर्षविषादजनकत्वाभावात्समे सुखदुःखे यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः— स्वस्थः स्वस्मिन्स्वरूप एव निरतिशयानन्दात्मके स्थितः, अत एव हेयोपादेयराहित्यात्समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथोक्तः, अत एव च तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य सः । स्वस्थत्वे हेतुः—धीरः धीमान् निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानवान्, अत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः विद्याभिजनसंपत्त्यादिगुणतदभावनिबन्धनस्तुतिनिन्दयोर्निर्विशेषशुद्धचिन्मात्ररूपे स्वस्मिन्नसंबन्धानुसंधानेन तुल्यचित्तः, अत एव स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमानावमानयोस्तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोश्च स्वसंबन्धाभावादेव तुल्यचित्तः । तथा सर्वारम्भा-

न्सर्वकर्माणि परित्यक्तुं शीलमस्येति तथोक्तः । एवमुदासीनवदासीन इत्याद्युक्तप्रकाराचारलक्षणो यः, स गुणातीत इत्युच्यते ॥२४–२५॥

इदानीं गुणातीतत्वापायनिष्ठारूपं लक्षणान्तरं दर्शयन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

चस्त्वर्थः । यस्तु मां भगवन्तं वासुदेवम् अव्यभिचारेण ऐकान्तिकेन भक्तियोगेन सेवते, स एतान्गुणान्समतीत्य 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इति प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानेन सम्यगनायासेनैवोपमृद्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । अनेन गुणातीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरध्यायार्थ इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

अथ भगवद्भक्तेर्ब्रह्मभूयप्राप्तिहेतुत्वमुपपादयति—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

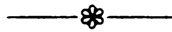
'हि यस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठा अहम्, यया ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिरेवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वात् । यद्वा ब्रह्मशब्दवाच्यस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा आश्रयः' इति भाष्यकारोक्तमर्थद्वयम् । 'ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा घनीभूतं ब्रह्मैवाहम्, यथा घनीभूतः प्रकाश

एव सूर्यमण्डलं तद्वत्' इति श्रीधराचार्यव्याख्यातोऽर्थः। 'ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्याप्तिरहमेव, न मद्भिन्नं ब्रह्म' इति नवीनोक्तोऽर्थः। सर्वथापि ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति युक्तम्। अमृतस्य मोक्षस्य। कीदृशस्य? अव्ययस्य नाशरहितस्यापि प्रतिष्ठा अहमाश्रयः। मदधीनो मोक्ष इत्यर्थः। तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठारूपस्य प्रतिष्ठाहम्। सोऽपि मदायत्त इत्यर्थः। तस्माद्युक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरूपा मुक्तिरुपवर्णिता। पञ्चदशे तु निःसंसारस्य मोक्षवर्णनेन पूर्वाध्यायार्थ एव प्रपञ्च्यते। तत्र संसारतो विरक्तस्यैव निःसंसारत्वं नान्यस्येति ततो विरक्त्यर्थं प्रथमं तावत्संसारस्वरूपं वृक्षत्वेन निरूपयन्,

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

ऊर्ध्वाधःशब्दावुत्कृष्टापकृष्टवाचिनौ। ऊर्ध्वं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानत्वेन स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यरूपत्वेन च सर्वोत्कृष्टं परब्रह्म मूलं यस्य संसारवृक्षस्य; यद्वा ऊर्ध्वं क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टं पुरुषोत्तमाख्यं मायाशबलितं ब्रह्म मूलं यस्य तमूर्ध्वमूलम्, 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी' इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधःशाखम्, ब्रह्मणोऽधस्तना हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवा महदहंकारतन्मात्रादयो वा नानादिक्प्रसृतत्वाच्छाखा इव शाखा यस्य तमधःशाखम्। अथ वा ऊर्ध्वाधःशब्दावुपर्यधःप्रदेशरूपप्रसिद्धार्थकावेव 'अधश्चोर्ध्वं च प्रसृ-

तास्तस्य शाखाः ' इत्यग्रिमश्लोकानुसारात् । तत्र सप्तलोकोपरिस्थितचतुर्मुखादित्वेन संसारस्योर्ध्वमूलत्वम् । ब्रह्माणमारभ्य हि संसारः प्रवृत्तः, 'स वै शरीरी प्रथमः ' इत्यादिस्मृतेः । एवं भूमिस्थमनुष्यपशुपक्ष्यादिस्थावरान्तत्वेनाधःशाखत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्वमूलाधःशाखत्वोक्त्या महानदीप्रवाहनिपातिततत्तीरतिर्यङ्निपतिताधोन्मूलितवृक्षत्वरूपणमभिव्यज्यते । तेन च संसारस्यातिजिह्मास्यत्वमाविष्कृतम् । न हि तादृशो वृक्षः पक्षिभिः पथिकैरन्यैर्वा कैश्चिदाश्रीयते, न वा स्वयं चिरं जीवितुमर्हति । अत एव श्वोऽपि न तिष्ठतीत्यश्वत्थमाशुविनाशिनम् । न चायमाशुविनाशीति स्वत एव नश्यति, किं त्वव्ययम्, ज्ञानपरशुं विनानुच्छेद्यमित्यर्थः । एवंविधं संसारं प्राहुः, श्रुतिस्मृतय इति शेषः । तत्र श्रुतयस्तावत्— ' ऊर्ध्वमूलो ह्यवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ' ' ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति ' इत्याद्याः । तथा स्मृतयश्च— ' अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ' इत्याद्याः । यस्य संसारवृक्षस्य च्छन्दांसि ऋग्यजुःसामरूपाणि पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य रक्षार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य रक्षणार्थानि कर्मकाण्डात्मकानि छन्दांसि तेषां संसाराभिवृद्धिकरधर्माधर्मप्रतिपादकत्वात् । य एवंभूतमश्वत्थं वेद जानाति, स वेदवित् । संसारवृक्षस्य हि ब्रह्मैव मूलम्, जीवास्तस्य शाखाः ; स च स्वरूपेण विनश्वरो विज्ञानं विनानुच्छेद्यः कर्मभिश्चाभिवर्धते ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानेन च्छिद्यत इत्येतावानेव हि सर्ववेदार्थः । अत ईदृशसंसारवृक्षज्ञानी वेदविदिति युक्तैव स्तुतिः ॥१॥

तस्यैव संसारवृक्षस्याव्ययपदोक्तमनुच्छेद्यत्वमुपपादयति—

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

तस्य जीवशाखत्वेनोक्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः अधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः; तत्र ये कपूयचरणा दुष्कृतिनः ते अधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गताः शाखाः, ये तु रमणीयचरणाः सुकृतिनः ते ऊर्ध्वं गन्धर्वदेवयक्षादिरूपेण प्रसृताः शाखाः । ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिः जलसेकैरिव प्रवृद्धिं गताः, 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः' इत्युक्तेरिति भावः । पुनः कीदृश्यः शाखाः ? विषयप्रवालाः विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां ताः । विषयाणां पल्लवत्वं शाखाग्रस्थानीयाभिरिन्द्रियप्रवृत्तिभिः संयुक्तत्वाद्रागाधिष्ठानत्वाच्चेति ध्येयम् । किं च तस्य संसारवृक्षस्य ब्रह्ममूलस्य मनुष्याग्रस्य अधो मनुष्यलोके च मूलान्यनुसंततानि अनुस्यूततया निविडानि । कानि तानि मूलानि ? तत्राह— कर्मानुबन्धीनि पुण्यपापप्रवर्तकतया तदनुबन्धीनि रागद्वेषवासनाजालानीत्यर्थः । मनुष्यलोके हि रागद्वेषाभ्यामाचरितैस्तत्तत्कर्मभिर्देवपश्वादिभावः प्राप्यते । अतो मनुष्यशाखस्यास्य वृक्षस्याग्रभागे-

ऽपि मूलानि प्ररूढानीत्येवमद्भुतः प्रसिद्धवृक्षविलक्षणः प्रबलोऽयमापादमस्तकमविरलप्रवृद्धशाखानुविद्धः संसारवृक्षो दुरुच्छेद इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेणापि दुरुच्छेदत्वमाह—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः अस्य संसारवृक्षस्य रूपं ब्रह्ममूलत्वं तत्संतानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाधःशाखत्वं मनुष्यत्वावस्थायां च कृतैः कर्मभिः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च तस्य प्रसृतशाखत्वमिति यथोक्तं तथा नोपलभ्यते । अत एव नास्यान्तोऽवसानं चोपलभ्यते नाप्यादिः न वा संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यम्, आद्यन्तप्रतियोगिकत्वान्मध्यस्य । तथा चानुपलभ्यमानस्वरूपतयानवगतादिमध्यावसानस्यास्य वृक्षस्य दुर्घट एवोच्छेद इति भावः ।

यस्मादेवं दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरोऽयं संसारवृक्षस्तस्मादेनमुपायेन च्छित्त्वा पुरुषार्थसिद्धये प्रयतितव्यमित्याह सार्धेन—

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

सुष्ठु विविधं रूढमूलमनाद्यज्ञानेनातिदृढम् एनमश्वत्थम् असङ्गशस्त्रेण, सङ्गः स्पृहा, तद्विरोधि वैराग्यमसङ्गः, पुत्रवित्तलोकैषणात्यागरूपः, स एव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसारच्छेदकत्वात्; तेन असङ्गशस्त्रेण दृढेन तत्त्वज्ञाननिष्ठया दृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासनिशितेन च्छित्त्वा, वैराग्यशमदमादिसंपन्नो भूत्वेति यावत् । ततो गुरुमुपसृत्य तत्पदं पद्यते ज्ञायत इति पदं ब्रह्मात्मतत्त्वं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम्, 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति श्रुतेः । श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः । किं तत्पदम्? यस्मिन्पदे गता अभेदेन प्राप्ताः भूयः संसाराय न निवर्तन्ते । तदन्वेषणे च भगवदेकान्तभक्तिरेव कारणमित्याह— तमेवेति । यतः पुरुषादेषा पुराणी चिरंतनी संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता ऐन्द्रजालिकादिव गजादिमाया निःसृता, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्येवं तदेकशरणतया तत्परिमार्गितव्यमिति योजना ॥ ४ ॥

एवं संसारस्वरूपं ततो विरक्तस्य भगवद्भक्त्या ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं चोक्त्वा निःसंसारस्य मुक्तिं दर्शयति—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्गतौ मानमोहावहंकाराविवेकौ येभ्यस्ते, अत एव जितः पुत्रवित्तादिसङ्गरूपो दोषो यैः, अत एव च प्रतिबन्धकाभावाद-ध्यात्म आत्मज्ञाने नित्याः, अत एव 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति प्रागुक्तेर्विषयतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषया येभ्यस्ते, तत एव सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः, अत एवंविधा अमूढा निवृत्ताज्ञानाः तदव्ययं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं पदं गच्छन्ति ॥

तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

यत्पदं गत्वा न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वभासकः सूर्यो न भासयते, सूर्यास्तमयेऽपि तस्य भासमानत्वात्, 'अस्तमित आदित्ये किं ज्योतिरात्मैवास्य ज्योतिः' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । सूर्यास्तमयेऽपि चन्द्रोऽग्निर्वा तस्य भासकः किं न स्यात्? तत्राह— न शशाङ्को न पावकः, भासयत इत्यनुषङ्गः । चन्द्राग्न्यभावेऽपि भासमानत्वान्न तद्भास्यत्वमपीत्यर्थः । तर्हि केनाप्यभास्यत्वे वेदितुमेवाशक्यत्वादपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इत्यत आह— तद्धामेति । मम परब्रह्मणः स्वरूपभूतं तत्परममुत्कृष्टं धाम ज्योतिः स्वयं प्रकाशरूपम् 'न तत्र सूर्यो

भाति' इत्यादिश्रुतेः । तथा च सूर्यादिप्रकाशान्तराप्रकाश्यत्वेऽपि स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्षत्वान्नापुरुषार्थत्वशङ्केति भावः । अत्र पूर्वार्धे अवेद्यत्वस्य तद्धाम परममिति स्वतो नित्यापरोक्षत्वस्य च प्रतिपादनादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वलक्षणमुक्तं भवति ॥ ६ ॥

ननु 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तमयुक्तम्, गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नत्वे गन्तृगन्तव्यभावासंभवेन गत्वेत्युक्तेरयोगात्; तद्भिन्नत्वे तु 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तत्वोक्त्या स्वर्गतस्येव ब्रह्मगतस्यापि ततो विनिवृत्त्यवश्यंभावेन 'न निवर्तन्ते' इत्युक्तेरयोगादित्याशङ्कयाह—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

सुरनरतिर्यगादिरूपेणोपलभ्यमानेऽस्मिन्नुच्चावचे जीवलोके जीवभूतो जीवभावं प्राप्तः तत्तच्छरीरेषु जायमानेषु नश्यत्सु च स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमषट्के निरूपितो योऽयमात्मा, स ममैव परब्रह्मणोंऽशो न तु मद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भावः— ब्रह्माभिन्न एव जीवः; न चैवं तस्य ब्रह्मप्राप्त्ययोगः, प्राप्तप्राप्तिरूपत्वात्तस्याः । द्विविधा हि प्राप्तिः— अप्राप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिश्च । आद्या यथा देवदत्तस्य ग्रामप्राप्तिः । अन्त्या यथा कण्ठचामीकरादिप्राप्तिः । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशादप्राप्तवत्स्थितस्य तन्निवृत्त्या प्राप्ति-

रिव भवतीति भ्रमनिवृत्तिमात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिः किमप्राप्तप्राप्तिरूपा किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपेति विशये, 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्यादिश्रुतिभिरेव प्राप्तप्राप्तिरूपेति निर्णीतम् । उपबृंहितं च पुराणैः— 'नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः खलु देहिनाम् । विभ्रमस्य निवृत्त्या सा प्राप्तेति व्यपदिश्यते' इत्यादिसूतसंहिताद्युक्तेः । युक्तं चैतत्, ब्रह्मस्वरूपतया नित्यप्राप्तब्रह्मभावस्यैव सतो जीवस्य तद्भावप्राप्तेस्तदज्ञाननिवृत्तिमात्ररूपत्वौचित्यात् । उक्तं च भगवतात्रापि— 'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति' इति । अतो ब्रह्मांशतया ब्रह्मभूतस्यापि जीवस्य तत्प्राप्तिरविरुद्धैवेति । अत्र च जीवस्य ब्रह्मांशत्वं नाम घटाकाशस्य महाकाशं प्रतीव तदेकदेशत्वम् । तच्च निरंशे ब्रह्मणि वास्तवं न भवतीति कल्पितमेव । तथा च ममैवांश इत्यत्र अंश इवांश इत्यर्थः । विस्तरस्त्वद्वैतवज्रपञ्जरे द्रष्टव्यः । नन्वस्तूक्तरीत्या ब्रह्माभिन्नस्यापि तद्भावप्राप्तिः; तथापि 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्ययुक्तम्, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इतिश्रुत्युक्तायाः सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिदर्शनात्, अन्यथा सुप्तस्य मुक्तत्वे पुनरुत्थानायोगादित्याद्याशङ्कामुत्तरार्धेन परिहरति— मनःषष्ठानीति । अयं जीवभूतः प्रकृतिस्थानि सुषुप्तिकाले प्रकृतावज्ञाने लीनतया स्थितानि मनः षष्ठं येषां तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि पुनर्भोगार्थमाकर्षति । अयं भावः— अज्ञानवत एव सुषुप्तौ ब्रह्मभावावाप्तिः, 'सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एव ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति श्रुतेः, अतश्च जाग्रद्भोगजनकक-

र्मोदयवशात्पुनरुत्थितस्याज्ञानविलीनेन्द्रियाकर्षणरूपा संसारपुनरावृत्तिर्युक्ता ; ज्ञानिनस्त्वज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मभावं प्राप्तस्य कारणाभावात्तदयोग इति ॥ ७ ॥

'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति' इत्युक्तम् । तत्र कदा कर्षतीत्यत्राह—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

ईश्वरो देहेन्द्रियादिस्वामी जीवः यद्यदा प्रबोधे शरीरमवाप्नोतीति, 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' इति शरीरस्य सुषुप्तावसत्प्रायत्वात्सुप्तोत्थितस्य शरीरावाप्त्युक्तिः । यदा चोत्क्रामति अस्माच्छरीराद्बहिर्निर्गच्छति, तदा एतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति गच्छति, यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकाद्याश्रयाद्गन्धान्गन्धात्मकान्सूक्ष्मानंशान्गृहीत्वा याति तद्वत् ॥ ८ ॥

किमर्थमेतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा गच्छति ? तत्राह—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अयं जीवः श्रोत्रादीनि बाह्येन्द्रियाणि मनश्चान्तरिन्द्रियं चकारात्कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्चाधिष्ठाय विषयाञ्शब्दादीनुपसेवते भुङ्क्ते ॥

एवं देहगतं दर्शनयोग्यमप्यात्मानमपश्यन्तः संसरन्तीत्यहो कष्टमिति सानुक्रोशमिवाह भगवान्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

उत्क्रामन्तं देहाद्देहान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव **देहे स्थितं** वा विषयान्भुञ्जानं वा गुणैः सुखदुःखमोहात्मकैः सत्त्वरजस्तमोभिरन्वितं सर्वावस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं मूढा देहात्ममोहग्रस्ता नानुपश्यन्ति । ये तु ज्ञानचक्षुषः शास्त्राचार्योपदेशलब्धदेहात्मविवेकाः, त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

एतदेव विवृणोति—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तो योगिनश्च । चोऽवधारणे । ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव आत्मनि देहेऽवस्थितमेनं विविक्ततयात्मानं पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः कर्मभिरशुद्धान्तःकरणाः, अत एवाचेतसः आत्मदर्शनसाधनचेतोरहिता नैनं पश्यन्ति । तस्माच्छुद्धसत्त्वा एव निदिध्यासनेनात्मदर्शिनः ॥ ११ ॥

तदेवम् 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिना संसारस्वरूपं भक्तिज्ञानवैराग्यैश्छिन्नसंसारस्य 'गच्छन्त्यमूढाः पदम्' इति ब्रह्मप्राप्तिं चोक्त्वा

'ममैवांशः' इत्यादिना ब्रह्मभावापत्तिरूपैव ब्रह्मप्राप्तिरिति दर्शितम्। इदानीं ब्रह्मस्वरूपपर्यालोचनयापि ब्रह्मैक्यमेव ब्रह्मप्राप्तिरिति दर्श-यितुं ब्रह्मस्वरूपमाह चतुर्भिः । तत्र त्रिभिः स्वविभूतिसंक्षेपं दर्शयति—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

आदित्यादिषु स्थितं यत्तेजो जगद्भासयते तत्सर्वं तेजो मामकमेव विद्धि । किं चाहमेव गां पृथिवीं धूलिमुष्टिरूपामाविश्य निजेन बलेन चराचराणि भूतानि धारयामि ; अन्यथा सिकतामुष्टिवद्विशीर्येत, अधो वा निपतेत् ; तथा च श्रुतिः— 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन सुवः' इति । किं चाहमेवामृतरसमयः सोमो भूत्वा व्रीह्याद्यो-षधीः संवर्धयामि । किं चाहमेव वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा 'अयम-ग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इति श्रुतेः, प्राणिनां देहमाश्रितः प्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां संधुक्षितश्च सन् प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि ।

तत्र यद्दन्तैरवखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि, तद्भक्ष्यम्। यत्तु केवलं जिह्वयालोड्य निगीर्यते सूपौदनपायसादि, तद्भोज्यम्। यज्जिह्वायां निःक्षिप्य रसास्वादनेन निगीर्यते द्रवीभूतं फलरसायनादि, तल्लेह्यम्। यत्तु दन्तैर्विखण्ड्य सारांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि, तच्चोष्यमिति भेदः। भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतो नान्नदोषलेपोऽस्तीति भगवत्पादैरत्रोपदिष्टम् ॥ १४ ॥

एवं विभूतिसंक्षेपोक्त्या स्वस्य परिच्छिन्नत्वं निरस्येदानीं सर्वात्मकत्वमुपदिशति—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्य अहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ संनिविष्टः, 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अतो मत्त आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य स्मृतिः पूर्वानुभूतविषयकज्ञानरूपा, ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजमनुभवरूपम्, अपोहनं स्मृतिज्ञानयोरपायश्च भवति। यस्मादेवमहं सर्वात्मकस्तस्मादिन्द्राग्न्यादिरूपः सर्वदेवतात्मकोऽहमेव तत्तत्प्रति-

पादकैरपि सर्वैश्च वेदैर्वेद्यः । श्रूयते हि— 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'यो देवानां नामधा एक एव' इत्यादिरिति भावः । वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायप्रवर्तकस्तत्त्वज्ञानगुरुरहमेव । वेदविच्चाहमेव । अतो मदुपदिष्टार्थोऽयं विश्वसनीयः । यः पुनरतोऽन्यथोपदिशति, न स गुरुर्न च वेदार्थविदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं निरूपितं प्रत्यग्ब्रह्माद्वैतं निरुपाधिकब्रह्मात्मतत्त्वप्रदर्शनेनोपपादयितुं क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिद्वयविनिर्मुक्तं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति द्वाभ्याम्—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

अस्मिँल्लोके संसारे द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ पुरुषशब्दवाच्यात्मतादात्म्याध्यासापन्नतया तदुपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ । कौ तौ? क्षरश्चाक्षर एव च, क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः, कार्योपाधौ नश्यत्यपि स्वयं न क्षरति न नश्यतीत्यक्षराख्यो द्वितीयः पुरुषः । तावेव व्याचष्टे— क्षर इति । भूतशब्दो भवनघ-

र्मवद्वस्तुमात्रवाची। सर्वाणि भूतानि सर्वं कार्यजातमित्यर्थः। कूटस्थः कूट इव राशिरिव स्थितः कूटस्थः शिलाराशिः पर्वत इव कार्यराशीभूत इत्यर्थः। यद्वा कूटो माया वञ्चनेति पर्यायः, तद्रूपेण स्थितः कूटस्थः पारमेश्वरमायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः। स च संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते, 'अक्षरात्परतः परः' इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिभ्यामन्यः विलक्षणः उत्तमः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः पुरुषः 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण' इति श्रुत्युक्तः परिपूर्णस्वभावः परमात्मेत्युदाहृतः। अन्नमयाद्यानन्दमयान्तेभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमः प्रकृष्ट आत्मा, 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्युक्तस्तेषां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु। एतदेवोपपादयति— य इति। यः परमेश्वरः अव्ययः स्वयं निर्विकार एव सन् लोकत्रयं कृत्स्नमप्याविश्य स्वमायाशक्त्याधिष्ठाय बिभर्तीति। अत्र 'अक्षरशब्देन चेतनो जीव उच्यते' इति श्रीधराचार्यैर्लिखितम्; तत्तु भाष्यप्रतिकूलम्, जीवस्यैव पुरुषोत्तमत्वेनेह प्रतिपाद्यत्वात्प्रकृतासंगतं चेति ध्येयम्। यत्तु रामानुजेन व्याख्यातम्— 'क्षराक्षरशब्दौ बद्धमुक्तजीवपरौ, ताभ्यामन्यत्वेनेह पुरुषोत्तमः परमात्मा प्रतिपाद्यते' इति, यच्च माध्वेन व्याख्यातम्— 'क्षरो जीवः, अक्षरस्तु लक्ष्मीः, तदुभयोत्तमः परमात्मा' इति, तत्र ब्रूमः— न तावद्रामानुजव्याख्यानं युक्तम्; सर्वाणि भूतानीत्यत्र भूतशब्दस्य जीववाचित्वे भवनधर्मवद्वस्तुवाचित्वे पञ्चभूतवाचित्वे च क्षरशब्दस्य सर्वजीववाचित्वस्य सर्वकार्यवाचित्वस्य पञ्चभूतवा-

चित्वस्य च प्राप्त्या तस्य बद्धजीववाचित्वव्याख्याने 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । न च 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति मुक्तजीवानां पृथङ्निर्देशात् 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र बद्धजीवपरत्वेन सर्वशब्दः संकोच्यत इति न विरोध इति वाच्यम्; अक्षरशब्दस्याद्यापि मुक्तजीववाचित्वासिद्धेरन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । किं च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेर्मुक्तजीवानामीश्वरेण सह साम्यमिति वदतस्तव मते परमात्मनो मुक्तजीवापेक्षयोत्तमत्वमसंगतम् । न हि परमसाम्यापन्नानामुत्तमाधमभावो घटते । न च मुक्तेश्वरयोरानन्दांश एव साम्यं न सर्वांशेऽपि, शेषशेषित्वजगत्स्रष्टृत्वतदभावादिना तयोर्बहुवैषम्यसत्त्वादिति वाच्यम्; तथा सति राजभृत्ययोरिव शेषशेषिणोरानन्देऽपि तारतम्यावश्यंभावेन तदंशेऽपि साम्यायोगादित्यन्यत्र विस्तरः । नापि माध्वव्याख्यानं युक्तम्; अक्षरशब्दवाच्यलक्ष्म्याः परमात्माभिन्नत्वे तस्य तदुत्तमत्वायोगात्, तद्भिन्नत्वे च लक्ष्म्या अपि जीवत्वेन सर्वजीववाचकक्षरपदेनैव तस्या अपि संग्रहसिद्ध्या 'क्षरश्चाक्षर एव च' इति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात् 'सर्वाणि भूतानि' इति वाक्यशेषगतसर्वशब्दसंकोचापाताच्च । न च जीवेभ्यो लक्ष्म्या उत्तमत्वप्रदर्शनाय पृथङ्निर्देश इति वाच्यम्; भगवत्सर्वोत्तमत्वस्यैवात्र प्रस्तुतत्वेन तस्याप्रतिपाद्यत्वात् । न हि 'विष्णुः सर्वोत्तमोऽथ प्रकृतिरथ विधिप्राणनाथौ' इत्यादि त्वत्कल्पितं प्रकृत्यादितारतम्यमप्यत्र विवक्षितम् । अपि च मतद्वयेऽपि जीवेश्वरयोः किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिना भेदस्य तारतम्यस्य च प्रत्यक्षादिनैव प्रा-

प्तत्वात्तत्परत्वे श्लोकयोरेव वैयर्थ्यं स्यादिति यथोक्तमेव भगवत्पादीयव्याख्यानमनवद्यम् ॥ १६—१७ ॥

एवम् 'द्वाविमौ' इतिश्लोकद्वयोक्तस्वकीयनिरुपाधिकब्रह्माद्वैतस्वरूपं स्वकीयपुरुषोत्तमनामनिर्वचनेन संवादयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मात्क्षरं कार्यजातमतिक्रान्तोऽहम् अक्षरादपि मायाख्यादुत्तमः तदधिष्ठातृतया तदीयदोषास्पृष्टः, अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामैक्याध्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वात् लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । लोके हि तावत् 'हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः' इत्यादि, वेदे च 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

एतन्नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः पुमानसंमूढः परिच्छिन्नोऽयमिति संमोहवर्जितः सन् एवं यथोक्तनामनिर्वचनप्रकारेण मां पुरुषोत्तमं जानाति निखिलजगदधिष्ठानभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमद्वितीयं ब्रह्मैवेति प्रतिपद्यते, स

सर्ववित् सर्वज्ञः 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति श्रुतेः, तथा सर्वभावेन 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इत्युक्तरूपेण सर्वात्मकत्वेन मां भजते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं संपूर्णं शास्त्रमेव संक्षेपेणेदमस्मिन्नध्याये मयोक्तम् । ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः परब्रह्मभावापत्तिरूपा मुक्तिर्भवतीत्येवंरूपस्यैतदध्यायार्थस्यैव कृत्स्नगीताशास्त्रार्थत्वादित्यभिप्रायः । एतदध्यायार्थरूपं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थज्ञानवान्स्यात्, तथा कृतकृत्यश्च स्याद्भवति । अनघ भारतेत्यनेन यः कश्चिदप्येतद्बुद्ध्वा कृतार्थो भवति; महाकुलप्रसूतः परिशुद्धस्त्वं कृतकृत्योऽसीति किमुत वक्तव्यमिति प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशेऽध्याये ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानिनस्तद्भावापत्तिरूपा मुक्तिरुपवर्णिता । षोडशे तु तदधिकारी निरूप्यते । तत्र ज्ञानाधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदं त्रिभिः

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

इष्टानिष्टवियोगसंयोगहेतुदर्शनजन्यं यद्दुःखभयं तद्राहित्यमभयम्, यद्वा शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे संदेहं विनानुष्ठाननिष्ठत्वमभयम् । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य सम्यक्शुद्धिर्निर्मलता सत्त्वसंशुद्धिः । शुद्धेः सम्यक्त्वं नाम भगवत्तत्त्वस्फूर्तियोग्यत्वम् । शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मतत्त्वावगतिर्ज्ञानम्, अवगतस्यार्थस्य चित्तैकाग्रतया स्वानुभवारूढत्वापादनं योगः, ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिः सदा तन्निष्ठतेत्यर्थः । यथाधिकारं स्वद्रव्यस्य पात्रे प्रतिपादनं दानम् । बाह्येन्द्रियसंयमो दमः । श्रौतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिः स्मार्तश्च देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञः, ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञोऽदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्ययनरूपः । उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादिभेदेन त्रिविधं तपः । अवक्रत्वमार्जवम्, मनोवाक्कायवृत्तीनामैकरूप्यमिति यावत् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

परपीडावर्जनमहिंसा । यथादृष्टार्थवचनं सत्यम् । परैराक्रोशे ताडने वा कृते सति सद्यः प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागुक्तेस्त्यागो दुःखसङ्गपरित्यागः । शान्तिरन्तरिन्द्रियोपरतिः । परदोषप्रकाशनं पैशुनम्, तदभावः अपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखासहिष्णुत्वं दया । अलोलुपत्वमलोलुत्वम्, इन्द्रियाणां विषयसंनिधानेऽप्यविक्रियत्वमिति यावत् । पवर्णलोप आर्षः । अलोलुप्त्वमिति वा पाठः । मृदुत्वं मार्दवम्, साधुजनसंश्लेषार्हतेत्यर्थः । अकार्यकरणे लज्जा ह्रीः । वृथाचेष्टाराहित्यमचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

प्रागल्भ्यं तेजः; स्त्रीबालकादिमूढजनैरनभिभवनीयत्वमित्यर्थः । सत्यपि सामर्थ्ये परिभवहेतुं प्रति क्रोधानुत्पत्तिः क्षमा; उत्पन्नस्य क्रोधस्य सद्यः शमनमक्रोध इति ततो विशेषः । दुःखादिभिः सीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणं धृतिः । बाह्यान्तरशुद्धिः शौचम् । परजिघांसया शस्त्राद्यग्रहणमद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता, तदभावो नातिमानिता; तया च तत्कार्यं पूज्येषु नम्रत्वमुपलक्ष्यते । त एते षड्विंशतिरभयादयो धर्माः दैवीं संपदं देवयोग्यसात्त्विकशुभवासनारूपां संपत्तिं शरीरारम्भकाले पुण्यकर्म-

भिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवन्ति निष्पद्यन्ते ; 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

एवं दैवीं संपदं॰ त्वा तस्यास्तत्त्वज्ञानाधिकारविरोध्यासुरसंपद्द्वय-वच्छेदकत्वेन तदधिकारिविशेषणत्वं दर्शयितुमासुरीं संपदमेकेन सं-क्षिप्य दर्शयति—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

धार्मिकत्वख्यापनरूपं धर्मध्वजित्वं दम्भः । धनविद्यादिनिमित्तो गर्वो दर्पः । अतिमानो व्याख्यातः । अभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिवि-शेषः क्रोधः । निष्ठुरत्वं पारुष्यम् । कृत्याकृत्यविवेकशून्यत्वमज्ञानम् । एते दम्भाद्यज्ञानान्ताः षड् दोषाः आसुरीं संपदमभिजातस्य असु-रयोग्यां रजस्तमोमयीमशुभवासनामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य भवन्ति ॥ ४ ॥

आसुरसंपदमुक्त्वा तद्विरोधित्वेन दैवसंपदोऽधिकारिविशेषणत्वं दर्शयति—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

दैवी संपत् ज्ञानद्वारा विमोक्षाय मता, आसुरी तु निबन्धाय

नित्यसंसारबन्धाय । तथा च दैवसंपद्युक्तस्तत्त्वज्ञानाधिकारीत्यर्थः । आसुरीत्येतत् 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' इति प्राङ्नवमाध्यायोक्तराक्षसमोहनप्रकृत्योरुपलक्षणम् । एतच्छ्रुत्वा किमहमधिकारी न वेति संदेहव्याकुलमर्जुनमाश्वासयति— मा शुच इति । त्वं दैवीं संपदमभिलक्ष्य जातोऽसि ; ततो मा शोकं कृथाः । पाण्डवेत्यनेन परमपरिशुद्धस्य पाण्डोः पुत्रत्वेनैव दैवसंपद्योगः, किं पुनस्त्वयीत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तस्यावश्यपरिवर्जनीयामासुरीं संपदं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

अस्मिँल्लोके संसारे भूतानां मनुष्याणां सर्गौ द्वावेव । कौ तौ ? दैव आसुर एव च । राक्षसमोहनप्रकृत्योरप्यासुरप्रकृतावेवान्तर्भावमभिप्रेत्य द्वावित्युक्तिः । यद्यपि शास्त्रार्थज्ञानभ्रंशहेतुः प्रकृतिर्मोहिनी, अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधाना राक्षसी प्रकृतिः, शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना आसुरी प्रकृतिरिति तासां लक्षणानि विविक्तान्येव ; तथापि शास्त्रनिषिद्धकर्मप्रवृत्तिहेतुप्रकृतित्वेन तिसृणामप्यैक्यविवक्षयात्रासुरशब्देन निर्देशो युज्यते । अत एवैतदभिप्रायेणैव 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' इति श्रुतिरपि दृश्यत इत्यभिप्रायः । तत्र दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्या-

दिना विस्तरशः प्रोक्तः । आसुरं भूतसर्गमिदानीं मे मम सकाशाद्विस्तरशः शृणु ॥ ६ ॥

प्रतिज्ञातामासुरसंपदमेव निरूपयति द्वादशभिः—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्मं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति । अतस्तेषु बाह्यान्तःशुचित्वरूपं शौचं तद्धेतुभूत आचारो मन्वाद्युक्तः 'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्' इत्यादिस्मृतेः । आचारमूलप्रमाणभूतं सत्यं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिकं च न विद्यते । अशौचा अनाचारा अवेदशास्त्रपराश्चासुरा इत्यर्थः ॥

ननु वेदशास्त्राप्रामाण्ये तन्मूलकधर्माधर्मनिबन्धना जगति सुखदुःखादिव्यवस्था कथं स्यात्? अत आह—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

ते आसुरा जनाः जगत् असत्यं न विद्यते सत्यं वेदशास्त्रप्रमाणं यस्य तदसत्यम्, अत एव वेदशास्त्रप्रामाण्याभावादप्रतिष्ठं न विद्यते वेदमूलकधर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा सुखदुःखव्यवस्थाहेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठम्, अत एव धर्माधर्मयोरभावादनीश्वरं न विद्यते शुभाशुभकर्मफलप्रदाता ईश्वरो यस्य तदनीश्वरम्, एवंविधं जगदाहुः । ईश्व-

राधिष्ठितधर्माधर्मनिबन्धनं जगतः सुखदुःखवैचित्र्यमित्यङ्गीकारेऽपि क्वचिद्गत्वा स्वभावे पर्यवसानात्स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमिति युक्तम्, दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगादिति भावः। कथं तर्हि धर्माधर्मसहायमीश्वरं विना जगदुत्पत्तिः? तत्राह— अपरस्परेति। अपरश्च परश्चापरस्परम्, परस्परमित्यर्थः। ततः संभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसङ्गादुत्पन्नं जगत्, अतः कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकम्। नन्वदृष्टेश्वरादिकमपि किं कारणम्? नेत्याह— किमन्यदिति। कामादन्यत्कारणं किमस्ति? नास्त्येवेत्यर्थः। यद्वा मनुष्यपश्वादिकं सर्वमपि स्त्रीपुंसयोः परस्परसंबन्धेनैव जातमुपलभ्यते; अपरस्परसंभूतं तु किमन्यदुपलभ्यते? न किंचिदपि; अतः कामहैतुकमेव जगदित्याहुरिति योजना ॥ ८ ॥

नन्वयमपि वादो युक्तियुक्तः सम्यगिव दृश्यते; किमत्र बाधकम्? अत आह—

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतामुक्तां लौकायतिकानां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो भवन्ति। न केवलं स्वनाशमात्रम्, किं तु परानपि नाशयन्ति 'स्वयं नष्टः परानपि नाशयति' इति न्यायादित्याह— अल्पबुद्धय इत्यादिना। अल्पा केवलविषयविषयैव बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः, अत एव पापभयाभावादुग्रकर्माणः, अत एव च लोकस्याहिता वैरिणो

भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । तान्दृष्ट्वा जगदपि गतानुगतिकन्यायात्तथैव प्रवर्तत इति सर्वनाशकास्ते भवन्तीत्यर्थः । यद्वा जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय उग्रकर्माणो हिंस्राः सर्पव्याघ्रादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तस्मादत्यन्ताधोगतिहेतुत्वादियं दृष्टिः श्रेयोर्थिभिः सर्वथा त्याज्यैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

'नष्टात्मानः' इत्येतदेव त्रिभिः प्रपञ्चयति—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य तत्कृतान्मोहात् कामाद्यनुरूपादविवेकात् असद्ग्राहानशुभनिश्चयान् 'अनेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य कामिन्याकर्षणम्, अनेन चेमां देवतामाराध्य राजवशीकरणम्, अनेन च स्तम्भनं साधयामः' इति क्षुद्रदेवताराधनफलभूततत्तत्सिद्धिसंपादनाध्यवसायरूपान्गृहीत्वा तत्साधनत्वेन वामागमोक्तानि मद्यमांसादिविषयाण्यशुचीनि व्रतानि येषां ते तथोक्ताः, दम्भमानमदान्विताः, अन्तः पापाचारत्वेऽपि बहिः परमेश्वरोपासकत्वप्रख्यापनेन धार्मिकत्वप्रकटनं दम्भः, तत्प्रयुक्तं लोकमान्यत्वं मानः, तत्कृतगर्वो मदः, तैरन्विताः सन्तः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

किं च,

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

अपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्ताम्, यावज्जीवमनुवर्तमानामित्यर्थः । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनात्मिकां प्राप्ताः । यद्वा अद्य श्वो वा मरिष्यतः शरीरस्यार्थे प्रलयान्तां योगक्षेमचिन्तां प्राप्ता इत्यविवेकोक्तिः । अथ वा प्रलयान्तां मरणपर्यन्तामेव चिन्तां प्राप्ताः, न तु मरणानन्तरं परलोके किं कथं भविष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः— कामोपभोगपरमाः । काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयाः, तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते तथोक्ताः । तत्रापि हेतुः— एतावदिति । दृष्टमेव सुखं नान्यच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्ति, एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः संजातनिश्चयाः, ईहन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

किं च,

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

स्वेष्टपरानिष्टाभिलाषरूपौ कामक्रोधौ, तावेव परमयनं येषां ते कामक्रोधपरायणास्तद्वशाः, अत एव आशापाशानां शतैः समूहैर्बद्धा इतस्तत आकृष्यमाणाः कामभोगार्थम् अन्यायेन चौर्यवञ्चनादिना अर्थसंचयान्धनराशीनीहन्ते ॥ १२ ॥

'कामक्रोधपरायणाः' इत्यनेन कामक्रोधपारवश्यमुक्तम् । तत्र कामपारवश्यं विवृणोति—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

अद्यास्मिन्दिने इदं धनं मया लब्धम् । श्वः परश्वो वा इदमन्यदपि धनं प्राप्स्यामि । कीदृशं तत्? मनोरथं मनोरथविषयत्वान्मनोरथम्, आकाङ्क्षितमित्यर्थः । इदं पूर्वसंचितं मम गृहेऽस्ति । एवंविधमिदं धनं पुनरपि भविष्यति, अर्थप्रयोगादिभिरधिगतं भविष्यति । इत्यज्ञानविमोहिता इत्यग्रिमेणान्वयः ॥ १३ ॥

अथ क्रोधपारवश्यं विवृणोति—

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिं सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

असौ मया हतो दुर्जयः शत्रुः । अपरानपि शत्रून्हनिष्यामि । चकारान्न केवलं हनिष्यामि, तेषां धनक्षेत्रादिकमपि हरिष्यामीत्यभिप्रायः । कुतस्तवैतादृशं सामर्थ्यम्? तत्राह— ईश्वरोऽहमिति । ऐश्वर्यमेव सर्वप्रकारं दर्शयति— अहं भोगीत्यादिना । अहमेव भोगी सर्वविधभोगोपकरणसंपन्नः । तथा अहं सिद्धः पुत्रभृत्यादिसाहाय्यसंपत्तिमान् । तथा अहं बलवानत्योजस्वी । अहं सुखी नीरोगः । अहमाढ्यो धनी, अभिजनवान्कुलीनोऽस्मि । एवं सर्ववि-

भैश्वर्यशालिना मया सदृशः कोऽन्योऽस्ति! न कोऽपि । किं च यक्ष्ये यागेनापि महतीं प्रतिष्ठां संपादयिष्यामि, अन्यांश्चाभिभविष्यामि । तत्र च स्तावकेभ्यो नटादिभ्यो धनं दास्यामि । ततश्च मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामि । इत्येवमज्ञानेन विमोहिता विविधं मोहं प्रापिताः ॥ १४—१५ ॥

एवंभूता यत्प्राप्नुवन्ति तच्छृणु—

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकानि चित्तानि उक्तप्रकारा बहवः संकल्पाः तैर्विविधं भ्रान्ताः । तत्र हेतुः— मोहजालसमावृताः मोह एव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात्, तेन समावृता मत्स्या इव सूत्रजालेन वेष्टिताः, तत्परवशीकृता इति यावत् । अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि भोगेषु प्रसक्ताः अत्यन्तासक्ताः तदुपचीयमानकल्मषाः सन्तः अशुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

ननु 'यक्ष्ये दास्यामि' इति यागदानादिवैदिककर्मप्रवृत्तानां तेषां कथं नरकपातः ? तत्राह—

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैव संभाविताः पूजिताः, न तु

साधुभिः कैश्चित्; तथा स्तब्धा अविनीताः। तत्रोभयत्रापि हेतुः— धनमानमदान्विताः धननिमित्तौ यौ मानमदौ, ताभ्यामन्विताः। आत्मनि पूज्यत्वातिशयाध्यासो मानः। गुर्वादिष्वप्यपूज्यत्वाभिमानो मदः। यद्वा धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितो यो मोहो गर्वः, तदन्विताः, ते आसुरप्रकृतयः नामयज्ञैः नाममात्रेण यज्ञैर्नार्थतः। यद्वा दीक्षितः सोमयाजीति नाममात्रसंपादकैर्यज्ञैः अविधिपूर्वकं दम्भेन यजन्ते न तु श्रद्धया। ततस्ते तत्फलभाजो न भवन्तीत्यर्थः॥

यदैवमेतेषामासुरप्रकृतीनां बहिरङ्गभूतं यागदानादिकमपि न सिध्यति, तदा दूरापास्तमेव विवेकवैराग्यादिकमन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रायेणाह—

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः॥ १८॥

अहमेव सर्वोत्कृष्ट इत्यभिमानोऽहंकारः, तत्प्रयुक्तपराभिभवहेतुसामर्थ्यविशेषो बलम्, तत्कृतं परावधीरणं दर्पः, तत्प्रयुक्तः परदाराद्यभिलाषः कामः, तत्प्रतिकूलेषु क्रोधः, चकारात्तत्संहार इत्येवमहंकारादीनाश्रिताः; अतो न तेषां विवेकवैराग्यादिप्रसक्तिरित्यभिप्रायः। तादृशा अपि यदि मद्भक्तिं कुर्युः पूता एव स्युः, न तु तत्कुर्वन्ति प्रत्युत द्विषन्तीत्याह— मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्त इति। मां भगवन्तमीश्वरम् आत्मदेहेषु परदेहेषु च प्रकर्षेण द्विषन्तः। तत्रात्मदेहेषु भगवद्द्वेषो नाम अन्तर्यामितया नियन्तृभावेन स्वदेहा-

वस्थिते भगवति 'को नामेश्वरः? स्वत एवाहं बुद्धिबलेन सर्वं करोमि' इति भगवन्नियन्तृभावासहनम् । परदेहेषु भगवद्द्वेषस्तु रामकृष्णादिभगवद्विग्रहेष्वतिमानुषमपि दिव्यवैभवमनालोच्य मनुष्यबुद्धया तेषु दोषारोपणम्, 'अवजानन्ति मां मूढाः' इत्युक्तेः । नन्वेवं दुर्बुद्धीन्गुर्वादयः कथं नानुशासति? तत्राह— अभ्यसूयका इति । गुर्वादीनां हितोपदेशेष्वज्ञानविप्रलम्भादिदोषारोपका इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमासुरसंपदं निरूप्य तत्फलमाह द्वाभ्याम्—

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

क्रूरान्हिंसापरान् मां च द्विषत एव नराधमांस्तानहं संसारेषु नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि पातयामि । 'पतन्ति नरकेषु च' इति पूर्वोक्तस्यैवायं प्रपञ्चः । ततश्चिरकालान्नरकागतांस्तान् आसुरीष्वेव अतिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु, क्षिपामीत्यनुषज्जते । न चैवं क्षिपतो मम वैषम्यनैर्घृण्ये भवतः, तदीयकर्मानुसारित्वादित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि— अशुभानिति । अशुभकर्मकारिण इत्यर्थः । ननु शुभकर्माण्यपि त्वमेव तैः कारयसि, श्रूयते हि— 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति; तथा च कर्मानुसारित्वेऽपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो दुष्परिहर इत्याशङ्कानिरासार्थमजस्रमशुभानित्युक्तम् । नित्य-

पापकृतां तेषां पूर्वपूर्वतदीयपापानुसारेणैवाहमुत्तरोत्तरपापकारक इति न मे दोषप्रसक्तिः, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' इति न्यायादिति भावः ॥ १९ ॥

ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयः किं न भविष्यति? नेत्याह—

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

ये कदाचिदासुरीं योनिमापन्नाः ते जन्मनि जन्मनि मूढाः तमोबहुलत्वेनाविवेकिनः ते च मामप्राप्यैव मदुपदिष्टं वेदमार्गमप्राप्य, तेषां भगवत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् । अप्राप्यैवेत्येवकारेण तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यता दर्शिता । तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गायोग्यो भूत्वा ततः पूर्वनिकृष्टयोनितोऽपि अधमां निकृष्टतमां गतिं योनिं यान्ति । यस्मादेवं कदाचिदासुरीं योनिं गतस्योत्तरनिकृष्टयोनिप्राप्तिर्न तु प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमोबहुलत्वात्, तस्माद्यावन्मनुष्यदेहस्थितिस्तावदेवासुरसंपत्परिहाराय दैवी संपद्यथाशक्त्यनुष्ठेया श्रेयोर्थिभिः; अन्यथा तिर्यगादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वान्न कदापि निस्तारोऽस्तीति महत्संकटमापद्येतेत्यभिप्रायः । उक्तं हि— 'इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः । गत्वा निरौषधं स्थानं स नरः किं करिष्यति' इति ॥ २० ॥

नन्वासुरसंपद्भेदानामानन्त्यात्कथं तत्परिहारः शक्य इत्याशङ्क्य,

यस्मिन्सर्वाप्यासुरसंपदन्तर्भवति यत्परिहारेण च सर्वापि सा परिहियते तदाह—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रिविधं नरकस्य द्वारम्, यस्मिन्प्रविष्टमात्र एवात्मा नश्यति । अत उच्यते— नाशनमात्मन इति । तस्मात्सर्वासुरसंपन्मूलभूतमेतत्त्रयं त्यजेत् । त्यागश्चोत्पन्नस्य विवेकेन कार्यप्रतिबन्धः, ततः परं चानुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

एतत्त्यागस्य फलमाह—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥

तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो हितमाचरति, ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

तत्र वेदोक्तमेव श्रेयो नान्यदित्याह—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

शिष्यते अनुशिष्यते अनेनेति शास्त्रं वेदस्तदुपजीविस्मृतीतिहासपुराणानि च, तत्संबन्धी विधिर्लिङादिशब्दः 'कुर्यात्' 'न कुर्यात्'

इत्येवं प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कार्याकार्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यः, तं शास्त्रविधिम्। विधिनिषेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्दः। उत्सृज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण यो वर्तते, सः सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतां नावाप्नोति। अतो न सुखमैहिकं नापि परां गतिं स्वर्गमोक्षरूपामवाप्नोति ॥ २३ ॥

फलितमर्थं दर्शयन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

यस्माच्छास्त्रं विहाय कामकारप्रवृत्तस्यैहिकामुष्मिकपुरुषार्थायोग्यत्वं तस्मात् ते तव श्रेयोर्थिनः कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यविषये शास्त्रमेव प्रमाणं बोधकं नान्यत्। अतः शास्त्रविधानेन शास्त्रीयविधिना लिङादिरूपेणोक्तं कर्म विहितं निषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धमासुरसंपद्रूपं वर्जयन्विहितं दैवसंपद्रूपं कर्तुमर्हसि, 'मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि' इति प्रागुक्तत्वाद्दैवसंपदमभिवर्धयितुमर्हसीत्यर्थः। इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥

षोडशेऽध्याये तत्त्वज्ञानाधिकारी निरूपितः । सप्तदशे तु सात्त्विकी श्रद्धैव मुख्यं तदधिकारिविशेषणमिति निरूप्यते । तत्र तावत्पूर्वाध्याये 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः' इति शास्त्रं त्यक्त्वा स्वेच्छया वर्तमानस्य ज्ञानाधिकारो नेत्युक्तमाकर्ण्य ये पुनः शास्त्रं विहाय केवलमाचरणपरम्परामात्रेण श्रद्धयैव देवताराधनादि कुर्वन्ति, तेषां किं ज्ञानाधिकारोऽस्ति न वेति शास्त्रत्यागश्रद्धाभ्यां संदिहानः,

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥

हे कृष्ण ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य आलस्यादिवशादनादृत्य वृद्धाचारेणैव केवलं श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः सन्तो यजन्ते देवताराधनादिकं कुर्वन्ति, तेषां निष्ठा का कीदृश्यवस्थितिः । एतदेव विवृणोति— सत्त्वमिति । सात्त्विकीत्यर्थः । आहो इति पक्षान्तरे । रजस्तम इति राजसी तामसीत्यर्थः । अत्र सत्त्वमित्येका कोटिः रजस्तम इत्यपरा कोटिरिति विभागज्ञापनायाहोशब्दः । यदि सा-

त्त्विकी तेषामवस्था तदा ज्ञानाधिकारोऽस्ति, अन्यथा तु नेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयोपेतास्तेऽधिक्रियन्ते, ये तु राजस्या तामस्या च श्रद्धयान्वितास्ते नाधिक्रियन्ते इति विवेकेनार्जुनस्य संदेहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

यया श्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा श्रद्धा देहिनां स्वभावजा जन्मान्तरपुण्यपापवासनारूपात्स्वभावाज्जाता । तस्य स्वभावस्य सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यात्तज्जनिता श्रद्धापि सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । तां शृणु; श्रुत्वा स्वयमेवाधिकारानधिकारौ ज्ञास्यसीत्यर्थः । अत्र सा स्वभावजेत्यनेन प्राग्भवीयकर्मसंस्काररूपस्वभावजा प्राणिमात्रसाधारणी शास्त्रानिरपेक्षा या श्रद्धा, सैव स्वभावत्रैविध्यात्त्रिविधा; या तु विदुषां शास्त्रसंस्कारमात्रजा, सा कारणैकरूप्यादेकरूपा सात्त्विक्येव, न तु राजसी तामसी वा, तेषां प्राग्भवीयसंस्काराभिभावकशास्त्रीयविवेकसंपन्नत्वादित्येतद्दर्शितम् ॥ २ ॥

प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूपनिमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि श्रद्धावैचि-

त्यमाह—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥

शास्त्रीयविवेकशून्यस्य सर्वप्राणिजातस्यान्तःकरणाख्यसत्त्वानुरूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन्राजसी, तमःप्रधाने तस्मिंस्तामसी । यत्तु पृष्टम् 'तेषां निष्ठा तु का' इति, तत्रोत्तरं शृण्वित्याह— श्रद्धामय इति । अयं शास्त्रीयविवेकशून्यः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसंपिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिञ्श्रद्धा प्रस्तुतेति श्रद्धामयः 'अन्नमयो यज्ञः' इतिवत्प्राचुर्यार्थे मयट् प्रत्ययः । अतः यो यच्छ्रद्धः सात्त्विकी राजसी तामसी वा या श्रद्धा यस्य स पुरुषः स एव श्रद्धानुरूप एव सात्त्विको राजसस्तामसो वेति श्रद्धयैवास्य निष्ठा ज्ञातव्येत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

श्रद्धा ज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति, केनोपायेन सा ज्ञातव्येत्यतो देवताराधनादिलिङ्गेनानुमेयेत्याह––

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

जनाः शास्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभाविक्या श्रद्धया देवान्सात्त्विकान्यजन्ते ते सात्त्विका ज्ञेयाः । ये यक्षान्राक्षसांश्च राजसान्य-

जन्ते ते राजसा ज्ञेयाः । ये तु प्रेतान्विप्रादयः स्वधर्मभ्रष्टा मरणानन्तरं वायुशरीरानुल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनूक्तान्, तथा भूतगणांश्च [illegible]ासान्यजन्ते ते तामसा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

राजसतामसान्निन्दति तत्प्रकृतिपरिहाराय द्वाभ्याम्—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

ये जनाः अशास्त्रविहितं शास्त्रेण श्रुतिस्मृत्यादिना अविहितम्, अशास्त्रेणावैदिकपाषण्डशास्त्रेण विहितमिति वा, घोरं स्वस्य परेषां च पीडाकरं तपः तप्यन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतवः— दम्भाहंकारेत्यादि । दम्भो धार्मिकत्वप्रख्यापनम्, अहंकारोऽहमेव श्रेष्ठ इत्यभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः; तथा कामे काम्यमानविषये यो रागस्तन्निमित्तं बलमत्युग्रदुःखसहनसामर्थ्यं इदमवश्यं संपादयिष्यामीत्याग्रहो वा, तेनान्विताः; अत एव बलवद्दुःखदर्शनेऽप्यनिवृत्तत्वाच्छरीरस्थं भूतग्रामं कर्शयन्तः शरीराकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायं वृथैवोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तः; मां च अन्तःशरीरे जीवरूपेण स्थितं भोग्यशरीरकृशीकरणेन कर्शयन्तः अचेतसः विवेकशून्याः; एवंभूता ये तप्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धि, मनुष्यत्वेन प्रतीयमाना-

नप्यसुरकार्यकारित्वादसुरानेव जानीहीत्यर्थः । असुरत्वजातिरहितानां मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानासुरनिश्चयानित्युक्तम्, तानसुरान्विद्धीति तु साक्षान्नोक्तम् ॥ ६ ॥

एवं राजसास्तामसाश्चासुराः, सात्त्विकास्तु देवा इति स्थिते, कथमिदं सात्त्विकत्वं लभ्यमित्याकाङ्क्षायाम्, आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिश्रुतेः, आहारशुद्धिप्रयुक्तं सत्त्वप्रवर्धनं तावत्सात्त्विकत्वोपायः, तथा सत्त्वमयानि यज्ञदानतपांसि चेति दर्शयितुमाहारादिभेदान्वक्तुं प्रतिजानीते—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आह्रियत इत्याहारोऽन्नादिः; सोऽपि श्रद्धावत्सर्वस्य त्रिगुणात्मनः प्राणिजातस्य प्रियस्त्रिविध एव भवति । तथा यज्ञादयोऽपि । तेषां वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

तत्राहारभेदमाह त्रिभिः—

आयुःसत्त्वबलारोग्य-
सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या
आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुश्चिरजीवनम्, सत्त्वं चित्तस्थैर्यम्, बलं स्वोचितकार्ये श्रमाभावप्रयोजकः शरीरसामर्थ्यविशेषः, आरोग्यं व्याध्यभावः, सुखं भोजनानन्तराह्लादस्तृप्तिः, प्रीतिः संतोषविशेषः, तेषां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः ; रस्या रसोपेताः, मधुररसप्रधाना इति यावत् ; स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ताः ; स्थिराः रसाद्यंशेन शरीरे चिरकालस्थायिनः ; हृद्या हृदयंगमाः, दुर्गन्धाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदोषशून्या इति यावत् ; एवंविधा आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकानां प्रियाः । अतः सात्त्विकत्वार्थिभिरेते आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तसु योज्यः । तत्रातिकटुर्निम्बादिः । अत्यम्लातिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णो मरिचादिः । अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कोद्रवादिः । अतिविदाही सर्षपादिः । एते दुःखशोकामयप्रदाः, तात्कालिकी पीडा दुःखम्, तदनन्तरभावि दौर्मनस्यं शोकः, व्याधिरामयः, तान्प्रददतीति तथोक्ता आहारा राजसस्येष्टाः । तस्मात्सात्त्विकैरेते त्याज्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्यौदनादेस्तद्यातयामम्, शैत्यप्रा-

प्तमित्यर्थः । गतरसं निष्पन्नरसान्तरम् । पूति दुर्गन्धि । पर्युषितं पक्वं सद्रात्र्यन्तरितम् । उच्छिष्टमन्यभुक्तावशिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हमशुचि मांसादि । तादृशं भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् । सात्त्विकैर्दूरत एव त्याज्यमित्यर्थः । अपि चेत्यनेन दुःखशोकामयप्रदमिति पूर्वोक्तं समुच्चीयते ॥ १० ॥

अथ क्रमप्राप्तं यज्ञभेदमाह त्रिभिः—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्चेति । तत्र फलसंयोगेन चोदितः काम्यः ; स तु सर्वाङ्गोपसंहारेण मुख्यकल्पेनैवानुष्ठेयः । फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे प्रतिनिध्याद्युपादानेनामुख्यकल्पेनाप्यनुष्ठेयो नित्यः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधिमुपादायावश्यं यष्टव्यमेव, प्रत्यवायपरिहारायावश्यजीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति शास्त्रमर्यादा । तदनेन निश्चयेन मनः समाधायैकाग्रं कृत्वा अफलाकाङ्क्षिभिरीश्वरैकाराधनबुद्ध्या विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठीयते, स सात्त्विको यज्ञः ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

फलमभिसंधायोद्दिश्य दम्भार्थं लोके धार्मिकत्वख्यापनार्थमपि च यो यज्ञ इज्यते, तं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरहितम् अन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाहीनं च यज्ञं शिष्टास्तामसं परिचक्षते ॥

क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तस्य शारीरादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

प्राज्ञास्तत्त्वविदः । देवादीनां पूजनम्; शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनम्; आर्जवं तु विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं न त्वकुटिलचित्तत्वम्, तस्य मानसे तपसि भावशुद्धिपदेन वक्ष्यमाणत्वात्; ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुननिवृत्तिः; अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनम्, तदेतच्छारीरं शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शरीरेण । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' इति हि तस्य वक्ष्यते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

उद्वेगो दुःखम् । प्राणिनामदुःखकरं सत्यमबाधितार्थं प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरम् । चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थः । अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टययुक्तं न त्वेकेनान्यूनं यद्वाक्यम्, तथा स्वाध्यायाभ्यसनं यथाविधि वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं वाचिकं तप उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसादो मनःस्वच्छता, सौम्यत्वं विषयचिन्ताव्याकुलत्वाभावः, मौनमेकाग्रतया तत्त्वचिन्तनम्, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः समाधिरिति यावत्, भावसंशुद्धिर्व्यवहारेषु मायाराहित्यम्, इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

एवं शारीरादिभेदेन त्रेधोक्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं तपः परया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितचित्तैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैः नरैः तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

साधुरयं तपस्वीति स्तुतिः सत्कारः, प्रत्युत्थानाभिवादनादिर्मानः, पादप्रक्षालनधनदानादिः पूजा, एतदर्थं दम्भेनैव केवलधर्मध्वजित्वेनैव, न त्वास्तिक्यबुद्ध्या यत्तपः क्रियते अत एव चलमत्यल्पकालस्थाय्यैहिकसत्कारादिफलम्, अध्रुवं तत्रापि नियमशून्यं तत्तपो राजसं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढग्राहेण अविवेककृतदुराग्रहेण आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते तथा परस्योत्सादनार्थं नाशायाभिचाररूपं वा यत्क्रियते, तत्तपस्तामसमुक्तम् ॥ १९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

दीयत इति दानं स्वर्णभूम्यादि । यद्दानं विहितत्वाद्दातव्यमेवेति निश्चयेन न तु फलाभिसंधिना अनुपकारिणे दृष्टोपकारमकुर्वते देशे कुरुक्षेत्रादौ काले च सूर्योपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते' इति शास्त्रोक्तलक्षणे । पात्र इति च चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । अनुपकारिणे

पात्रायेत्यर्थः । पात्रे रक्षकायेति वा, 'विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालनशक्त एव प्रतिगृह्णीयात्' इति शास्त्रात् । एवंविधं दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

यत्तु पुनः प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे ममायमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं दीयते, यदपि वा स्वर्गादिकं फलमुद्दिश्य दीयते, न तु फलानभिसंधिना, तच्च परिक्लिष्टं कथमेतावद्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा तथा दीयते, तद्दानं राजसमुक्तम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

स्वतो दुष्टसंसर्गेण वाप्यशुचि स्थानमदेशः, अकालस्त्वशुचिसमयः, नटविटादयोऽपात्राणि । अदेशे अकाले च अपात्रेभ्यो यद्दीयते, यच्च देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजात्मकसत्कारशून्यम् अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च दीयते, तद्दानं तामसमुक्तम् ॥ २२ ॥

तदेवमाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्योक्त्या यानि सात्त्विकानि तान्येव सात्त्विकत्वप्रेप्सुभिरुपादेयानि, न तु राजसतामसानीत्युक्तम् । नन्विदमयुक्तम्, विचार्यमाणे सर्वेषामपि यज्ञतपोदानानां राजसता-

मसप्रायत्वेन सात्त्विकयज्ञादेरेवासिद्धेरित्याशङ्क्य तादृशस्यापि सात्त्विकत्वापादनप्रकारं दर्शयति परमकारुणिको भगवान्—

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि[illegible]ः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नामधेयम् । ॐतत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशस्त्रिविधः स्मृतो वेदान्तविद्भिः, 'ओमिति ब्रह्म' 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । यस्मादेवं पूर्वैर्महर्षिभिरयं निर्देशः स्मृतः, तस्मादिदानींतनैरपि स स्मर्तव्य इति विधिः कल्प्यते 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यादाविव 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति न्यायात् । यज्ञदानतपःसंयोगाच्चास्य तदवैगुण्यमेव फलं नष्टाश्वदग्धरथन्यायात्परस्पराकाङ्क्षया कल्प्यते, 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः' इत्यादिस्मृतेस्तथैव शिष्टाचाराच्च । अथामुमेव ब्रह्मनिर्देशं स्तौति— ब्राह्मणा इति । त्रैवर्णिकोपलक्षणमेतत् । ब्राह्मणाद्याः कर्तारः वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन पुरा विहिताः सृष्टाः प्रजापतिना । तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रभावोऽयं निर्देश इत्यर्थः । अत्र निर्देश इत्येकवचनात्त्रिविध इति तिस्रो विधा अवयवा यस्येति तद्विशेषणाच्च त्र्यवयवमिदमोंतत्सदित्येकं नाम प्रणववदित्ययमर्थो दर्शितः ॥ २३ ॥

इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोंकारव्याख्यानवद्ॊंतत्सद्रूपावयवव्याख्यानेन तत्समुदायरूपं ब्रह्मनिर्देशं व्याख्यास्यन्प्रथममोंकारं व्याचष्टे—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

यस्मादोंकारो ब्रह्मनिर्देशावयवभूतस्तस्मात् विधानोक्ताः शास्त्रविहिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपःक्रियाः सततमोमित्युदाहृत्य ओंकारोच्चारणानन्तरमेव प्रवर्तन्ते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते । तथा च यस्यैकावयवोच्चारणादप्यवैगुण्यम्, किं पुनस्तस्य सर्वावयवोच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

द्वितीयावयवं तच्छब्दं व्याचष्टे—

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

उदाहृत्येति पूर्वस्मादनुषङ्गः । मुमुक्षुभिः पुरुषैः, अत एव स्वर्गादिफलमनभिसंधाय यज्ञाद्याः क्रियास्तदित्युच्चारणानन्तरं क्रियन्ते ॥ २५ ॥

तृतीयावयवं सच्छब्दं द्वाभ्यां व्याचष्टे—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

हे पार्थ, सदित्येतन्नाम सद्भावे अविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे, तथा साधुभावे असाधुत्वशङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः। तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं शक्तमेतदित्यर्थः। तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्ते माङ्गलिके विवाहादिकर्मणि सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते। तस्माद्यज्ञादेः प्राशस्त्यसंपादनक्षममेतन्नामेत्यर्थः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञादिषु तात्पर्येणावस्थानमपि सदित्युच्यते। तथैव तदर्थीयं कर्म च सदित्युच्यते। तदर्थे भवं तदर्थीयं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। तस्मात्सदिति नाम्नः कर्मवैगुण्यापनोदनेन प्राशस्त्यमित्यवयवप्रशंसया समुदायस्तुतिरियम् 'अष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन' इत्यादेर्वैश्वानरद्वादशकपालस्तुत्यर्थत्ववदिति ध्येयम् ॥ २७ ॥

नन्वेवमश्रद्दधानतया शास्त्रविधिमुल्लङ्घ्य कामकारेण यत्किंचिद्यज्ञादिकर्म कुर्वतामसुराणामप्योंतत्सदिति निर्देशेनैव साद्गुण्यसंभवात्कृतं सात्त्विकश्रद्धयेत्याशङ्कां परिहरन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

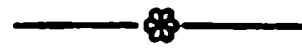
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

हे पार्थ, यदश्रद्धया हुतं यद्दत्तं यत्तपस्तप्तमनुष्ठितं यच्चान्यत्कर्म कृतम्, तत्सर्वमश्रद्धया कृतम् असदसाध्वित्युच्यते । अतः ओंतत्सदिति निर्देशान्न तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुम्, शिलायामङ्कुरोत्पत्तेरिव सर्वथा तदयोग्यत्वात् । तस्मादश्रद्धया कृतं न प्रेत्य परलोके फलति, विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात्; नापीह लोके, साधुभिर्निन्दितत्वात् । अतः सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं यज्ञादिकं कार्यम् । तस्यैव दैवाद्वैगुण्यशङ्कायां ब्रह्मनामनिर्देशेन साद्गुण्यं भवतीति सात्त्विकश्रद्धा मुख्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥

सप्तदशेऽध्याये सात्त्विकी श्रद्धैव ज्ञाने मुख्यमधिकारिविशेषणमित्युक्तम् । अष्टादशे तु श्रद्धावत्सात्त्विकस्यैव संन्यासस्य ज्ञानहेतुत्वमिति निरूप्यते । तत्र तावत्सात्त्विकसंन्याससरूपं निरुरूपयिषुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथममर्जुनप्रश्नमवतारयति—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासत्यागशब्दौ किं भिन्नार्थकौ किं वैकार्थकौ ? उभयथापि तयोस्तत्त्वं स्वरूपं पृथग्विवेकेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि । अत्र वेदितुमिच्छामीत्यनेन विनयः प्रदर्शितो भवति । ब्रूहीत्युक्ते हि नियोज्यत्वाविष्करणादविनयोक्तिरुक्ता स्यात् । न हि तन्महापुरुषे भगवति युक्तम् । तदेतद्दर्शयितुमेव महाबाहो इति संबोधनम् । तेन हि 'अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यादिनोक्तमनन्तबाहुत्वादिरूपं पारम्यं द्योत्यते । ननु युद्धमोहशान्तये तव ज्ञानमुपदिष्टम्, त्वमपि शान्तमोहोऽसि, 'मोहोऽयं विगतो मम' इति तवैवोक्तेः; अत इदानीमग्रतः

संनद्धैरेतैः शत्रुभिः सह युद्धमेव तवोचितं न तु संन्यासत्यागादि-
यत्किंचित्प्रश्नव्यापारपारतन्त्र्यम्, तथा सति ह्यसावधानं त्वां प्रसह्य
शत्रवोऽभिभवेयुः; न हि तथाविधप्रसक्तौ त्वत्सारथ्यव्यापृतेन मया
किंचित्कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्य संबोधयति— केशिनिषूदनेति । के-
शिनाम्नो हयाकृतेर्दैत्यस्य मुखं व्यादाय भक्षयितुमागच्छतस्तस्मि-
न्मुखे वामबाहुं दत्त्वा तत्क्षणविवर्धितेन तेनैव बाहुना कर्क-
टिकाफलवद्विदार्य न्यषूदयस्त्वम् । अतस्तादृशे त्वयि मम नि-
यन्तरि यन्तरि च सति न प्रामादिकपराभवशङ्कावकाशः । सार-
थ्यव्यापृतैकबाहुनापि त्वया बाहन्तरेण शत्रून्निषूद्य मद्रक्षणस्य कर्तुं
शक्यत्वादिति भावः । ननु सत्यमेवम्, तथापि सारथ्यमात्रमेव क-
र्तव्यतया प्रतिज्ञातवता मया न योद्धुमुचितमित्यत आह— हृषीके-
शेति । ज्ञानकर्मेन्द्रियाख्यनिखिलहृषीकप्रवर्तके त्वयि मम रक्षके सति
मद्विषये न कोऽपि धनुरादातुमिषुं वा संधातुं केवलमुदीक्षितुमपि वा
शक्नोति, त्वदायत्तचेष्टत्वादिन्द्रियाणामिति संबोधनत्रयस्यापि स्वार-
स्यान्न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । स्यादेतत् । संन्यासत्यागविषयोऽयं
प्रश्नः किं विद्वत्संन्यासविषयः, किं वा विविदिषासंन्यासविषयः?
नाद्यः 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च
संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं
वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्' इत्यादिना विद्वत्सं-
न्यासस्य सर्वकर्मत्यागरूपत्वेन बहुधा व्याख्याततया तत्रैतादृशप्रश्ना-
नवकाशात्, सर्वकर्मस्वरूपतत्फलत्यागरूपे तस्मिन् 'काम्यानां क-
र्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं

विचक्षणाः' इति प्रतिवचनायोगाच्च, विद्वत्संन्यासस्य तत्त्वज्ञानफल-भूतस्य गुणातीतत्वेन प्राग्बहुधोक्त्या 'त्रिविधः संप्रकीर्तितः' इति वक्ष्यमाणसात्त्विकराजसतामसविभागस्यापि तत्रासंगतेश्च। न द्वितीयः; परमेश्वरार्पणबुद्ध्यनुष्ठितकर्मसंपादितचित्तशुद्धिसंपन्नब्रह्मविविदिषस्य तद्वेदनसाधनवेदान्तश्रवणौपयिकचित्तशुद्धिसिद्ध्या यस्तत्साधनकर्मकलापस्य वैतुष्ये जातेऽवहननस्येव परित्यागस्तस्यैव विविदिषासंन्यासशब्दार्थत्वेन 'प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः। कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव' इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वेन तत्राप्युक्तरीत्या प्रश्नप्रतिवचनत्रिविधविभागानामसामञ्जस्यात्। तस्मादत्र वक्तव्यं किंविषयकोऽयं प्रश्न इति। अत्रोच्यते—द्विविधः संन्यासो मुख्यो गौणश्चेति। तत्र मुख्यो विद्वद्विविदिषासंन्यासभेदेन द्विविधः 'तस्य कार्यं न विद्यते' नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' इत्यादिनोक्तवक्ष्यमाणस्वरूपः कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यलक्षणः। गौणस्त्वनुत्पन्नतत्त्वबोधानामजातविविदिषाणां च कर्माधिकारिणामेव सतां केवलकर्मानुष्ठानेन तत्फलत्यागात्मकः 'स संन्यासी च योगी च' इत्यादिनोक्तस्त्रैगुण्यलक्षणः। तद्विषयकोऽयमर्जुनप्रश्नः। तादृशस्य हि त्यागस्य कर्माधिकारिकर्तृकत्वात्संन्यासशब्दवाच्यत्वाच्च भवति संन्यासाद्भेदाभेदसंशयः। भेदे हि 'स संन्यासी च' इत्युक्तिर्घटते, अभेदे तु तादृशत्यागस्य त्रैगुण्यरूपत्वात्तदर्थिनः संन्यासोऽपि त्रिगुणो जात इति। तद्भेदो वक्तव्य इति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

अत्रोत्तरं

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

केचित्कवयः पण्डिताः काम्यानाम् 'स्वर्गकामो यजेत' 'पुत्रकामो यजेत' इत्यादिकामोपनिबन्धनत्वेन शास्त्रविहितानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति । काम्यकर्मणां फलैः सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः संन्यासशब्दार्थ इत्यर्थः । केचिच्च विचक्षणा विचारनिपुणाः सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां यः फलमात्रत्यागो न तु स्वरूपतोऽपि त्यागः, तं त्यागशब्दार्थं प्राहुः । एवं च यद्यपि संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नार्थकत्वमेवानेनोक्तमिति प्रतीयते, काम्यकर्मत्यागः संन्यासः सर्वकर्मफलत्यागस्त्याग इत्युक्त्या तयोरर्थान्तरत्वस्यैवावगमात्; तथाप्यस्मिँल्लोके त्यागविषय एव एकत्र संन्यासशब्दस्य अन्यत्र त्यागशब्दस्य च प्रयोगात् 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम' इति त्यागशब्देनैव संन्यासक्रोडीकरणात् 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' 'मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इति परस्परपर्यायत्वप्रदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यमेव भगवतोऽभिमतं तथैव लोकप्रसिद्धेर्युक्तं चेति स्थिते, संन्यासस्त्यागश्चैक एवार्थ इति स्पष्टत्वात्कण्ठतस्तथानुक्त्वा कीदृशस्त्यागः संन्यास इत्यपेक्षायाम्, काम्यकर्मत्याग एव संन्यासाख्यस्त्याग इति केचित्; केचित्तु सर्वकर्मफलत्याग एव तथेति पक्षद्वय-

मत्रोक्तमिति सूक्ष्मदृष्ट्यावधेयम् ॥ २ ॥

अथानयोः पक्षयोः कतरः श्रेयानित्याकाङ्क्षायां द्वितीयपक्ष एवेति वक्तुं मतभेदं दर्शयति—

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

बन्धहेतुत्वात्सर्वमपि कर्म दोषवद्दुष्टमिति हेतोः कर्माधिकृतैरपि कर्म त्यक्तव्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः । अपरे तु कर्माधिकृतैश्चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मविविदिषार्थं यज्ञादि कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥

एवं मतभेदमुक्त्वा स्वमतं दर्शयितुमाह—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥

तत्र त्वया पृष्टे काम्यकर्मत्यागः सर्वकर्मत्यागो वा सर्वकर्मफलत्यागो वेत्येवं विप्रतिपत्तिविषये कर्माधिकारिकर्तृके संन्यासापरपर्याये त्यागे विषये हे भरतसत्तम, मे मम मुखान्निश्चयं शृणु मां विना नान्यो वक्तास्तीत्यर्थः । तदेवोपपादयति— त्यागो हीति । हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र, त्यागोऽयं सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधः शास्त्रे संप्रकीर्तितः । अतो दुर्विज्ञेयत्वान्मयैवोपदेष्टव्योऽयमर्थ इत्यर्थः । अत्र भरतसत्तमेत्यनेन— भरतवंशे बहवो राजानः सन्ति; तेषु त्वमेक एव मदुपदेशयोग्यसौभाग्यवानिति

स्तुत्या श्रोता अभिमुखीक्रियते । पुरुषव्याघ्रेत्यनेन च—पुरुषश्रेष्ठस्य तव सात्त्विकयैव त्यागसंपत्तिः, न त्वन्येषामिव राजसी तामसी चेति न तच्छङ्कावकाश इति व्यज्यते ॥ ४ ॥

एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य स्वमतमाह द्वाभ्याम्—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

कर्माधिकृतैर्यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यम्, किं तु तत्कार्यं कर्तव्यमेवेति व्यतिरेकमुखेणान्वयमुखेन चावश्यकर्तव्यतोक्तिः । चो हेतौ । यस्माद्यज्ञादीनि मनीषिणामकृतफलाभिसंधीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकमलापकर्षणेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपगुणाधानेन च शोधकानि ॥ ५ ॥

यदुक्तं बन्धकत्वेन दुष्टत्वात्कर्म त्याज्यमिति, तत्राह—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

तु-शब्दः पूर्वोक्तदोषनिरासार्थः । यानि यज्ञादीनि कर्माणि एतानि कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिपूर्वकत्वेन बन्धकान्यपि सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मे मम सर्वज्ञस्य सर्वलोकेश्वरस्य निश्चितमुत्तमं श्रेष्ठं मतम् । न च फलत्यागे निष्फलेषु कर्मसु कथं प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्; कर्मणां प्रतिपदोक्तस्वर्गप-

श्वादिफलत्यागेऽपि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मविविदिषाख्यफलार्थित्वेन तदनुष्ठानसंभवात्। न च विनियुक्तविनियोगविरोधः, संयोगपृथक्त्वन्यायेन तदविरोधादिति भावः। अत्र फलानि त्यक्त्वैतानि कर्तव्यानीत्यनेन काम्यकर्मत्यागः संन्यास इति पक्षो दूषितः, नित्यवत्काम्यस्यापि फलाभिसंधित्यागेनानुष्ठितस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वेन तत्त्यागायोगात्। न हि नित्यकाम्ययोः स्वरूपकृतो विशेषोऽस्ति। पुरुषाभिप्रायकृतो हि विशेषः। स च फलाभिसंधित्यागे कुतस्त्यः? तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्तिके—'यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणाम्। तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः' इति। संक्षेपशारीरकेऽपि—'यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मबृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याम्नायसिद्धं पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये युनक्ति' इति॥

तदेवं सर्वकर्मफलत्यागः संन्यास इति स्वमतमुक्त्वा काम्यकर्मत्यागः संन्यास इति मतं निरस्तम्। इदानीम् 'त्याज्यं दोषवत्' इत्यनेनोक्तं सर्वकर्मत्यागः संन्यास इति मतं निराकुर्वन्नेव पूर्वोक्तं त्यागत्रैविध्यं दर्शयति—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥ ७॥

काम्यस्याकरणे प्रत्यवायाभावेन त्यागसंभवेऽपि नियतस्य तु नित्यस्याकरणे प्रत्यवायहेतोश्चित्तशुद्धिजनकस्य च कर्मणः संन्यासः

परित्यागः कर्माधिकारिणोऽन्तःकरणशुद्ध्यर्थिनो नोपपद्यते । न च नित्यस्य दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्व्रीहिपशुहिंसामिश्रितत्वेन दुष्टत्वात्त्याज्यतैवेति सांख्यप्रलापो युक्तः; 'व्रीहीन्‍वहन्ति' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति विधिविहितत्वेन तद्धिंसाया दुष्टत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । अतो निर्दोषे दोषबुद्धिः सांख्यानां मोह एवेति तादृशमोहात्तस्य नित्यस्य परित्यागस्तामसो मोहात्मकतमोमूलकः । 'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी' इति हि वक्ष्यते ॥ ७ ॥

राजसं त्यागमाह—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

य इत्यर्थे यदिति सामान्ये नपुंसकम् । यः पुनरशुद्धान्तःकरणतया कर्माधिकृतोऽपि कायक्लेशभयाद्दुःखमित्येव कर्म त्यजति स पुरुषो रजोगुणात्मकदुःखमूलकत्वाद्राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं ज्ञाननिष्ठारूपं नैव लभते । अत्र दुःखमित्येव यस्त्यजेदित्यनेन विद्वद्विविदिषाख्यमुख्यसंन्यासीयात्कर्मत्यागाद्वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । तत्र ह्यकर्त्रात्मबुद्ध्यैव कर्मत्यागो न दुःखबुद्ध्या; न वा पुरुषः कर्माणि त्यजति, कर्मभिरेव हि स त्यज्यते; 'न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ' इति खलु ज्ञानवासिष्ठम् ॥ ८ ॥

सात्त्विकं त्यागमाह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

विध्युद्देशे फलाश्रवणेऽपि कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्या नियतं नित्यं यत्कर्म चित्तशुद्धिपर्यन्तं क्रियते । केन प्रकारेण? सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वैव । इदमेव वचनं नित्यकर्मणामपि फलमस्तीत्यत्र प्रमाणमिति भगवता भाष्यकारेण व्यवस्थापितम् । स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वमूलकः । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति सत्त्वगुणजन्ययथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इति यावत् । मत इति मदभिमत इत्यर्थः । 'कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' इति हि प्रागुक्तम् ॥ ९ ॥

तदेवमज्ञस्य मुमुक्षोः सर्वकर्मत्यागः सर्वकर्मफलमात्रत्यागो वा संन्यास इति विवादपदे त्यागे 'त्रिविधः संप्रकीर्तितः' इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय सर्वकर्मत्यागपक्षं तामसराजसत्वाभ्यां निन्दित्वा सर्वकर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन ग्राह्य इति सिद्धान्तितम् । अथास्य सात्त्विकत्यागस्य फलमाह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥

त्यागी उक्तसात्त्विकत्यागवान् सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलापकर्षरूपेण ज्ञानोत्पत्तियोग्यताख्यगुणाधानरूपेण

च चित्तगतातिशयेन समाविष्टो व्याप्तः, शुद्धचित्त इति यावत् । ततो मेधावी साधनचतुष्टयसंपत्तिगुरूपसदनवेदान्तश्रवणादिप्रणाड्या समुपजातब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारः; ततश्छिन्नसंशयः 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुत्युक्ताविद्यिकसकलसंशयविपर्ययच्छेदसंपन्नः, तदानीं च 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति क्षीणकर्मत्वादकुशलमशोभनं पापं कर्म न द्वेष्टि न प्रतिकूलं मन्यते. कुशले शोभने पुण्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति; अकर्त्रात्मज्ञानविनिवृत्ताविद्यातत्कार्यनिखिलकर्मकलापत्वेन तस्य पुण्यपापाभ्यामसंबन्धात् प्रारब्धोपनतयोश्च पुण्यपापयोः 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिनि संबन्धाभावप्रतिपादनात् । तथा च सात्त्विकत्यागिनश्चित्तशुद्धिद्वारा सर्वकर्मसंन्यासरूपज्ञाननिष्ठा फलमित्यर्थः ॥ १० ॥

न केवलं कर्मफलत्यागस्य सर्वकर्मसंन्यासफलकत्वादज्ञेन मुमुक्षुणा प्रथममनुष्ठेयत्वम्, किं तु सर्वकर्मत्यागस्याशक्यत्वादपीति प्रतिपादयन्नेतावता ग्रन्थेनोक्तमर्थमुपसंहरति—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

देहं बिभर्तीति देहभृत् देहात्माभिमानी । स हि देहधर्मान्वर्णाश्रमानात्मन्यध्यस्य तत्तद्विहितकर्माणि कुर्वंस्तदारब्धदेहभरणं करोति । तेन देहभृता हि यस्मादशेषतः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न

शक्यम्, 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इति प्रागुक्तेः। न चैवं फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासोऽपि कथं स्यादिति वाच्यम्; न हि सर्वकर्मसंन्यासो नाम कस्यापि कर्मणोऽकरणं येनैवं स्यात्, किं त्वकर्त्रात्मज्ञानेन सर्वकर्मणामात्मनि मिथ्यात्वबोधः; स चाज्ञस्य न घटत इति सर्वकर्मस्वरूपत्याग एव स वक्तव्यः, स चाशक्य इति भावः। शक्यमिति चाव्ययम्, 'शक्यं च श्वमांसेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्ये प्रयोगात्, 'शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः' इत्यादिदर्शनाच्च। अतः 'कर्माणि शक्यम्' इत्युक्तिरुपपन्ना। यस्तु कर्मफलत्यागीत्युपसंहारः॥ ११॥

एवं गौणसंन्यासस्वरूपमुक्त्वेदानीम् 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म' इति पूर्वश्लोके गौणसंन्यासफलत्वेनोक्तस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य ततो विशेषं दर्शयति—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्॥ १२॥

अनिष्टं नरकादि, इष्टं स्वर्गादि, मिश्रमनिष्टसंभिन्नं पुत्रपश्वन्नादिमानुषसुखम्, एतत्त्रिविधं कर्मणः फलम् अत्यागिनां कर्मफलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठायिनामज्ञानां गौणसंन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यन्तसत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां भवति; न तु संन्यासिनामात्मज्ञानवतां मुख्यसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां क्वचिद्देशे काले वा भवति, ज्ञानेनाज्ञानतन्मूलसकलकर्मोच्छेदात्। तथा च गौ-

णसंन्यासिनां पुनः संसारः, मुख्यसंन्यासिनां तु मोक्ष एवेति विशेष इत्यर्थः । अत्र संन्यासिनामित्यनेन गौणसंन्यासिनो गृहीत्वा तेषां त्रिविधकर्मफलराहित्यपरोऽयं श्लोक इति श्रीधरैर्व्याख्यातम् । तत्तु भगवत्पादभाष्यविदो न मन्यन्ते । मन्यन्ते चेश्वरार्पणेन त्यक्तफलस्यापि चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठायिनोऽन्तराले मृतस्य पुनः शरीरग्रहणमवश्याभ्युपेयम्, सामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यंभावात् । अत एव विविदिषासंन्यासिनः श्रवणादि कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इति ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिर्भगवता षष्ठेऽध्यायेऽभिहिता । यदैवं मुख्यस्य विविदिषासंन्यासिनोऽप्यज्ञस्य प्रेत्य शरीरधारणमावश्यिकम्, तदा किमु वक्तव्यमज्ञस्य गौणसंन्यासिन इति । तस्माद्भाष्यवर्णितो यथोक्त एवार्थः ॥ १२ ॥

स्यादेतत् । परमार्थतः कर्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कथं सर्वकर्मसंन्यास इत्याशङ्क्य न कर्तृत्वमात्मनः स्वभावः, किं त्वधिष्ठानादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तः । तस्य च निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानेन मूलभूताज्ञाननाशादुच्छेदे निष्क्रियात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठारूपः सर्वकर्मसंन्यासः संपद्यत इत्यमुमर्थं पञ्चभिर्दर्शयन्प्रथममधिष्ठानादिपञ्चकमेकत्वात्मज्ञानार्थमवश्यज्ञेयमित्याह—

पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥

हे महाबाहो, कृतान्ते, कृतं कर्म, तस्यान्तः परिसमाप्तिर्ज्ञानोत्पत्त्या भवति 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्युक्तेः । सा यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तम्, तस्मिन्सांख्ये सम्यक्ख्यायते अनया आत्मेति संख्या वेदान्तः । संख्यैव सांख्यम् । स्वार्थेऽण् । वेदान्तशास्त्रे सर्वकर्मणां सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि मे मुखान्निबोध जानीहि । अत्र मे निबोध महाबाहो इत्यनेन मां विना नान्यो वक्ता त्वां विनान्यश्चोपदेष्टव्यः पुरुषो नास्तीति दर्शितम् । सांख्ये प्रोक्तानीत्यनेन वेदान्तार्थोपदेशोऽयं विश्वासेन ग्राह्य इत्युक्तम् । नन्वात्मतत्त्वपरैर्वेदान्तैः किमर्थमनात्मभूतान्यवस्तूनि कर्मकारणान्युक्तानीत्याशङ्कानिरासाय कृतान्त इति सांख्यविशेषणम् । अनात्मभूतान्यप्येतान्यात्मरूपेण गृह्यमाणत्वाददर्शनमूलमिति तन्निरासायात्मविविक्ततयैतान्युक्त्वा सर्वकर्मणामेतद्धर्मत्वप्रदर्शने सति निष्क्रियात्मतत्त्वज्ञानं भवतीति तदर्थमेतदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तान्येवाह—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं कर्तृकरणक्रियाश्रयं शरीरम्, कर्ता अहंकारश्चिदचिद्ग्रन्थिः, ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुरादिकम्, विविधाः नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयभेदेन प्राणापानादिभे-

देन चानेकप्रकाराः पृथगसंकीर्णाश्चेष्टाः क्रियारूपाः तत्प्रधानाः प्राणादयः, दैवं चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि, तदेवात्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चत्वसंख्यापूरणम् ॥ १४ ॥

एवमधिष्ठानादीनि पञ्चोक्त्वा तेषां कर्मकारणत्वमाह—

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

न्याय्यं शास्त्रीयं वा विपरीतमशास्त्रीयं वा यत्कर्म शरीरवाङ्मनोभिः नरः प्राणी प्रारभते निर्वर्तयति, तस्य सर्वस्य कर्मणः एते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । एवं पञ्चभिरारभ्यमाणमपि कर्म शारीरं वाचिकं मानसिकमिति त्रैविध्यप्रसिद्ध्या त्रिष्वेवान्तर्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शरीरं च वाक्चेति विगृह्य ततः समस्तस्य शरीरवाक्पदस्य मनःपदेन द्वन्द्वो न तु केवलवाक्पदस्येत्यचतुरादिसूत्रनिपातितं वाङ्मनसेत्यकारान्तत्वं न भवति ॥

यदर्थमधिष्ठानादीनां कर्मकारणत्वमुक्तं तदाह—

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्कर्मणि एवं सति यथोक्तैरधिष्ठानादिभिः पञ्चभिर्निर्वर्त्ये सति, अतन्निर्वर्तकम् अथ च केवलमसङ्गोदासी-

नस्वभावम् 'साक्षी चेता केवलः' इति श्रुतेः, अतः कर्तृत्वानर्हमेवात्मानं यस्तु कर्तारं पश्यति, स न पश्यत्यज्ञानी। कुतः? अकृतबुद्धित्वात् शास्त्रन्यायाभ्यामसंस्कृतबुद्धिकत्वात्। तथा हि— शास्त्रं तावत् 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'असङ्गो न हि सज्जते' इत्यात्मतत्त्वस्यासङ्गोदासीनस्वभावत्वम् 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति तस्य बुद्ध्युपाधिकमध्यस्तमेव च कर्तृत्वं दर्शयति। अत्राप्युक्तम् 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इति। न्यायोऽपि निर्धर्मकत्वनिर्विकारत्वान्यथानुपपत्तिरूपः पूर्वाचार्यैरुक्तो वज्रपञ्जरे चास्माभिः प्रपञ्चितः। अत्रापि 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः। न करोति' इत्यनेनोक्तः। क्षेत्राध्याये च कर्तृत्वनिर्वाहकाणां ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां सर्वेषामपि क्षेत्रधर्मत्वप्रतिपादनादात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तिर्दर्शिता। अतः शास्त्रन्यायवासनाशून्यस्य देहात्मवादिन एवेदमात्मकर्तृत्वदर्शनं न तु पण्डितस्येत्यर्थः। ननु पण्डितोऽपि तार्किकादिः कर्तारमात्मानं पश्यतीत्यत आह— दुर्मतिरिति। दुष्टा विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिना मतिर्यस्य सः। तथा च तार्किकादयोऽप्यसच्छास्त्रार्थन्यायसंस्कृतबुद्धित्वाद्भ्रान्ता एवेति भावः। यत्त्वत्र 'जीवात्मनः परमेश्वराधीनं कर्तृत्वमिति स्थिते सति यः केवलमात्मानमेव कर्तारं पश्यति, स न पश्यति' इति माध्वरामानुजव्याख्यानम्, तत्रापि 'न स पश्यति दुर्मतिः' इत्येतदेव प्रतिवचनम्, उक्तरीत्या शास्त्रन्यायभगवद्वचनप्रतिषिद्धत्वेन कर्त्रात्मवादस्यासद्बुद्धिकर्तृत्वादिति ॥

एवमात्मनः कर्तृत्वं निरस्याकर्त्रात्मज्ञानिनः सर्वकर्मसंन्यासमुपपादयति—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

यस्य भावः प्रत्ययः अहंकृतः अहमिति कृतः अहं कर्तेत्येवंरूपो न भवति; यद्वा यस्य भावः स्वभावः अहमिति कृतो न भवति, अहंकारबाधेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषात्; अथ वा अहंकृत इति षष्ठी, अहंकृतोऽहंकारस्य भावस्तादात्म्यं यस्य न भवति । अत एव बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते । इदमहमकार्षमेतत्फलं भोक्ष्य इत्यनुसंधानं लेपः । स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः, पापे तु पश्चात्तापरूपः । तेन द्विविधेनापि लेपेन न युज्यते, 'एतं ह वाव न तपति' इत्यादिश्रुतेः; स इमान् लोकान् सर्वप्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि ऐन्द्रजालिकवत्परमार्थदृष्ट्या न हन्ति, अत एव न निबध्यते तत्कार्येणाधर्मफलेन न संबध्यते । अत्र नाहंकृतो भाव इत्यस्य फलं न हन्तीति, बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न निबध्यत इति । तस्मादकर्त्रात्मनिष्ठस्य सर्वकर्मसंन्यासः सुष्ठु संपद्यत इति भावः ॥ १७ ॥

'न हन्ति न निबध्यते' इत्येतदेवोपपादयितुं समस्तस्य क्रियाकारकफलकलापस्य त्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनस्तत्संबन्धो नास्तीति प्रदर्शयिष्यंस्तद्भेदमाह—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानमिष्टसाधनत्वबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तु तज्ज्ञानाश्रयः क्षेत्राध्यायोक्तोऽहंकारः, एतत्त्रयं कर्मणां चोदना प्रवर्तकम्, एतत्त्रयसंनिपात एव हानोपादानादिसर्वकर्मारम्भदर्शनात् । यद्यपि 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति जैमिनिसूत्रे 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः' इति शाबरभाष्ये 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः' इति भट्टवार्त्तिके च क्रियाप्रवर्तकं वचनमेव चोदनाशब्दार्थ इति प्रतीयते, तथापि 'चुद प्रेरणे' इति धातुनिष्पन्नस्य चोदनाशब्दस्य चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति प्रवर्तकसामान्यशक्त्यैव विधिवाक्येऽपि प्रवृत्तिसिद्धेर्बर्हिराज्याधिकरणन्यायेन विशेषे शक्तिर्न कल्प्येत्यभिप्रेत्य प्रवर्तकमात्रे चोदनाशब्दप्रयोगः कृतः । तथा करणं साधकतमम्, कर्म कर्तुरीप्सिततमम्, कर्ता स्वतन्त्रः स्वेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्ता चिदचिद्ग्रन्थिरूपोऽहमर्थः, इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्म संगृह्यतेऽत्रेति कर्मसंग्रहः ; करणादित्रिविधकारकं कर्माश्रय इत्यर्थः । संप्रदानापादानाधिकरणकारकाणामपि क्रियाश्रयाणामुपलक्षणमेतत् ॥ १८ ॥

एवं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेण करणकर्मकर्तृरूपेण च विभक्तानां त्रिगुणात्मकत्वं वक्तुं प्रतिजानीते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रम्, तस्मिन् ज्ञानं कर्म क्रिया कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैव प्रोच्यते । एवकारः प्रकारान्तरनिरासार्थः । तानि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु । तान्यपीत्यपिशब्दात्तद्भेदभूतान्यन्यान्यपि शृण्वित्यर्थः । अत्र ज्ञानमित्यनेनैव ज्ञेयमपि गृह्यते, ज्ञेयत्वस्य ज्ञानोपाधिकत्वात् । कर्म चेति चकारेण क्रियायामेव करणकर्मकारकयोरप्यन्तर्भावः सूचितः, कारकत्वस्य क्रियोपाधिकत्वात् । कर्ता चेत्यनेन ज्ञातापि । यद्यपि कर्तापि क्रियोपाधिकः, तथापि कुतार्किकभ्रमकल्पितात्मत्वनिरासाय पृथक्तस्य त्रैगुण्यकथनम्, ते हि कर्त्रात्मवादिन इति ध्येयम् । अत्र चेत्थमपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम्— चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वनिरूपणाय 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्' इत्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो वर्णितः । सप्तदशे पुनः 'यजन्ते सात्त्विका देवान्' इत्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेन आसुरं रजस्तमःस्वभावं त्यक्त्वा सात्त्विकाहारादिसेवया दैवः सात्त्विकस्वभावः संपाद्य इत्युक्तम् । अत्र तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति ॥ १९ ॥

एवं ज्ञानस्य क्रियायाः कर्तुश्च पृथक्त्रैगुण्यं प्रतिज्ञाय प्रथमं ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह त्रिभिः—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

भावशब्द आत्मवाची । 'भावः स्वभावसत्ताभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति निघण्टुः । येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु सर्वत्रानुस्यूतमेकं भावमात्मानं पश्यति, तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धीति प्रथमं संबन्धः । एकशब्दस्य मुख्यान्यकेवलादिबह्वर्थकत्वाद्विवक्षितमर्थं दर्शयितुं विशिनष्टि— अविभक्तं विभक्तेष्विति । देशतः कालतो वस्तुतश्च विभागवन्ति विभक्तानि, तेषु भूतेषु अविभक्तं स्वयं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । घटाधिष्ठानस्य मृद इव सर्वभूताधिष्ठानस्यात्मनस्तद्विकारैर्विकारित्वावश्यंभावात्कथं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम्? अत आह— अव्ययमिति । उत्पत्तिविनाशादिसर्वविकारशून्यमित्यर्थः । एतादृशाद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमेव सात्त्विकम् । द्वैतज्ञानं तु राजसं तामसं च संसारकारणं न सात्त्विकमित्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः— 'उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुः' इत्यादि । अत्राप्युक्तम्— 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इत्यादि ॥ २० ॥

राजसज्ञानमाह—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवरणम्— सर्वेषु भूतेषु नानाभावानिति । यद्वा पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावान्प्रतिदेहं भिन्नभिन्नस्वरूपानात्मनः पृथग्विधान् सुखित्वदुःखित्वादिभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानं वेत्ति, येन ज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । 'एधांसि पचन्ति' इतिवत्करणे कर्तृत्वोपचारः । तद्राजसं विद्धि । तज्ज्ञानमिति पुनर्ज्ञानग्रहणमनात्मभेदज्ञानं गृह्णाति । तथा च आत्मनां परस्परभेदः, तेषामीश्वराद्भेदः, तस्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्युक्तं भवति ॥

तामसज्ञानमाह—

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तम् एतावानेवात्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकमुपपत्तिशून्यम्, अत एवातत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यम्, अत एव चाल्पं तुच्छमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, ईदृशं देहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ज्ञानम्, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

एवमद्वैतात्मज्ञानं सात्त्विकं द्वैतात्मज्ञानं राजसं देहाद्यात्मज्ञानं तु तामसमिति ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम् । इदानीं कर्मत्रैविध्यमाह त्रिभिः—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं नित्यतया विहितं संध्याग्निहोत्रादिकर्म सात्त्विकमुच्यत इति प्रथमं संबन्धः। सात्त्विकत्वमेवोपपादयितुं विशिनष्टि-- सङ्गरहितमिति। सङ्गः संसारसंबन्धः, तद्रहितं संसारमोचकमिति यावत्। तत्र हेतुः-- अफलप्रेप्सुना फलाभिलाषरहितेन कर्त्रा कृतम्। फलाभिसंधिनानुष्ठीयमानस्यैव कर्मणः फलभोगनानागुणशरीरारम्भकतया बन्धकत्वादित्यभिप्रायः। अफलप्रेप्सुत्वे हेतुः-- अरागद्वेषत इति। राजसंमानादिकमनेन लप्स्यत इत्यभिप्रायो रागः, शत्रूननेन जेष्यामीत्यभिप्रायो द्वेषः, तदभावोऽरागद्वेषः, तेन कृतम्; अतो नेष्टावाप्त्यनिष्टपरिहाररूपफलप्रेप्सेति ॥ २३ ॥

राजसं कर्माह—

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

कामेप्सुना फलकामेन साहंकारेण वा। वाशब्दश्चार्थे। 'मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्ति ? अहमेव महायाज्ञिकः' इत्यभिमानवता च पुरुषेण बहुलायासं यावत्कामनं काम्यावृत्त्या सर्वाङ्गोपसंहारेण च क्लेशावहं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसमुक्तम्। पुनःशब्दो वाक्यालंकारे ॥ २४ ॥

तामसं कर्माह—

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबध्यत इत्यनुबन्धस्तं पश्चाद्भावि दुःखं क्षयं द्रव्यनाशं हिंसां परपीडां पौरुषं पुरुषकारमात्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यं चानपेक्ष्याविचार्य यत्कर्म मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यथा दुर्योधनेन युद्धम्, तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

क्रमप्राप्तं कर्तृत्रैविध्यमाह त्रिभिः—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

मुक्तसङ्गः फलाभिसंधिशून्यः; अनहंवादी कर्ताहमितिवदनशीलो न भवतीति, गर्वोक्तिहीन इति वा; धृतिरारब्धे कर्मणि यावत्समाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणम्, यद्वा विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागहेतुर्मनोवृत्तिविशेषो धैर्यं धृतिः, उद्युक्तचेतस्त्वमुत्साहः, ताभ्यां युक्तः; फलस्य सिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षविषादरूपविकारशून्यः, केवलशास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागेणेत्यर्थः । अत्र हेतुर्मुक्तसङ्ग इति । एतादृशः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागी कामपरवशः, अत एव कर्मफलप्रेप्सुः; यद्वा दीक्षितोऽयमग्निहोत्रीत्यादियशोर्थी रागी, कर्मफलप्रेप्सुः स्वर्गपशुपुत्रादिकर्मफलकामी, लुब्धः कर्मापेक्षितदक्षिणाद्रव्यत्यागासहिष्णुः, हिंसात्मकः परान्पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः,

फलसिद्ध्यसिद्धिभ्यां हर्षशोकान्वितः, ईदृशः कर्ता राजसः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तो विषयपारवश्येन कर्तव्येष्वनवहितः, प्राकृतः शास्त्रसंस्कारशून्यः, स्तब्धः पाषाणवदनम्रस्वभावः, शठः स्वयमन्यथा जानन्नपि परवञ्चनार्थमन्यथावादी, निकृत्या चरतीति नैकृतिकः स्वस्मिन्नुपकारित्वभ्रममुत्पाद्य परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरः, अलसः अवश्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलः, विषादी सततमसंतुष्टस्वभावत्वेन शोकशीलः, दीर्घसूत्री निरन्तरशङ्काकलङ्कितस्वान्तत्वेनातिमन्दप्रवृत्तिर्यद्यत्कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोतीत्येवंशीलश्च कर्ता तामसः ॥

तदेवम् 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः' इति व्याख्यातम् । इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयात्मिकाया बुद्धेस्तद्वृत्तेर्धृतेश्च त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिजानीते—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

अत्र बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयत्वेनैव प्रवृत्त्यादिकं व्याख्येयमिति भाष्येऽभिहितम् । अतस्तथैव व्याख्यायते— प्रवृत्तिं कर्ममार्गम्, निवृत्तिं संन्यासमार्गम्, कार्याकार्ये प्रवृत्तिमार्गे कर्म कर्तव्यं निवृत्तिमार्गे तन्न कर्तव्यमित्येवंरूपे, भयाभये प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्गर्भवासदुःखतदभावरूपे, बन्धं प्रवृत्तावज्ञानकृतकर्तृत्वाभिमानम्, मोक्षं निवृत्तौ ज्ञानेनाज्ञाननाशात्तन्मूलकबन्धनिवृत्तिरूपं च या बुद्धिरन्तःकरणं वेत्ति, सा सात्त्विकी । करणस्यापि बुद्धेः कर्तृत्वमप्यस्ति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिश्रुतेरिति वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितम् । अतः 'या वेत्ति' इति कर्तृत्वोक्तिरविरुद्धा । तथा च भाष्यम्— 'अत्र ज्ञानं बुद्धेः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति । अनेन हि बुद्धेर्ज्ञानाधारत्वेन ज्ञातृत्वाद्वेत्तृत्वमुपपादितं भवति ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

धर्मं शास्त्रविहितम्, अधर्मं शास्त्रप्रतिषिद्धम्, तथा लौकिकविषये कर्तव्यमकर्तव्यं च अयथावत्संदेहास्पदत्वेन यया बुद्ध्या प्रजानाति, सा राजसी । बुद्धेः करणत्वस्यापि सत्त्वाद्ययेति तृतीयापि युज्यते ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

या बुद्धिस्तमसा अज्ञानदोषेणावृता सती अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं

सद्वस्त्वसदसच्च सदित्येवंप्रकारेण सर्वार्थान्विपरीतानेव मन्यते, सा तामसी स्यात् । 'धर्ममस्त्रियाम्' इति निघण्टूक्त्या धर्मशब्दस्य क्लीबत्वात् 'धर्ममिति' इति प्रयोगः साधुः ॥ ३२ ॥

इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः—

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या अविनाभूतया, समाधिसम-नियतयेत्यर्थः । यया धृत्या प्रयत्नेन मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्चेष्टा धारयते नियच्छति, यया हि नियम्यमाना मनआदिक्रियाः शास्त्र-मतिक्रम्य नान्यत्र गच्छन्ति, सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥

प्रसङ्गेन प्रकृष्टकर्तृत्वाभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते नित्यं कर्तव्यतयावधारयति न तु मोक्षं कदा-चिदपि, सा राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥

दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नादीन्न मुञ्चति, पुनः पुनरावर्त-

यति, सा तामसी । तत्र स्वप्नो निद्रा, भयं त्रासः, शोक इष्टवियोगहेतुकः संतापः, विषाद इन्द्रियावसादः । भयशोकविषादशब्दास्तद्धेतुविषयपराः मदस्त्वविहितविषयसेवापारवश्यम् ॥ ३५ ॥

एवं क्रियाकारकाणां त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र सात्त्विकं सुखमाह सार्धेन—

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत्र यस्मिन्सात्त्विकत्वेनाभिमते समाधिसुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते तृप्तो भवति, न तु विषयसुख इव सद्य एवेत्यर्थः । यस्मिन्रममाणश्च दुःखस्य सर्वस्यान्तमवसानं निगच्छति प्राप्नोति, न तु विषयसुख इवान्ते मोहदुःखमित्यर्थः । कीदृशं तत्? यत् अग्रे ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भे विषमिव अत्यन्तायाससाध्यत्वाद्दुःखावहमिव भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमम् । तत्र हेतुः— आत्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः, तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयावस्थानम्, ततो जातम्; ईदृशं यत्समाधिसुखम्, तत्सात्त्विकं स्मृतं योगिभिः ॥

राजसं सुखमाह—

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदतिप्रसिद्धं स्त्रीसङ्गादिसुखम् अग्रे आरम्भे मनःसंयमादिक्लेशाभावादमृतोपमं परिणामे तु इहामुत्र च दुःखहेतुत्वाद्विषमिव भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

तामसं सुखमाह—

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अग्रे आरम्भे अनुबन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहनं यथावस्थितवस्त्वप्रकाशरूपमोहकरम् । तत्र हेतुः— निद्रालस्यप्रमादोत्थम् । निद्रादयो हि मोहकराः । तत्र निद्राया मोहनत्वं प्रसिद्धम् । आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम् । तस्मिन्सति ज्ञानमान्द्यान्मोह एव । प्रमादस्तु कृत्यानवधानता । तत्रापि ज्ञानमान्द्यान्मोह इति निद्रालस्यप्रमादोत्पन्नं सुखमपि मोहनम् । तत्तामसमुदाहृतम् ॥

त्रैगुण्यनिरूपणमुपसंहरति—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणि-

जातमप्राणि वा यत्स्याद्भवति, तत्पुनः पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । सर्वमपि सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवानात्मवस्तुजातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तदेवम् 'संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्' इति गौणसंन्यासस्वरूपं पृष्टवन्तमर्जुनं प्रति 'त्याग एव संन्यासः; स च त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन— तत्र कर्मफलत्यागः सात्त्विकः, कायक्लेशभयात्कर्मत्यागो राजसः, मोहात्कर्मत्यागस्तु तामसः' इति तत्त्रैगुण्यं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि क्रियाकारकफलत्रैगुण्यं निरूपितम् । इदानीं कर्मफलत्यागः संन्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म कीदृशो वा फलत्यागे सति कर्मानुष्ठानप्रकार इत्याकाङ्क्षायाम्, ब्राह्मणादेः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्म तस्य च प्रतिपदोक्तफलत्यागेन केवलपरमेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानमिति प्रतिपादयन्प्रथमं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागं प्रतिजानीते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

हे परंतप शत्रुतापन, ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण परस्परं विभागेन व्यवस्थितानि । कैः? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारः, स एव प्रभवः कारणं येषां तैः सात्त्विकादिगुणैः । तथा हि— सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रा इति । यद्यपि ब्राह्म-

णादीनां कर्माणि शास्त्रेणैव प्रविभक्तानि, तथापि शास्त्रस्यापि पुरुष-स्वभावगुणसापेक्षत्वाद्गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणकृतानि कर्माण्याह—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥

शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दमस्तु बहिरिन्द्रियनिग्रहः, तपः शारीरादिकं पूर्वाध्यायोक्तम्, शौचं बाह्याभ्यन्तरम्, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवं परेषु मनोनुरूपं बाह्यवाक्चेष्टाप्रदर्शनम्, ज्ञानं शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमागमार्थेषु सत्यत्वनिश्चयः; एतच्छमादिकं स्वभावजं स्वभावगुणजन्यं ब्राह्मं ब्रह्मजातेरिदं कर्म । यद्यपि चातुर्वर्ण्यस्यापि सात्त्विकावस्थायां शमादीनि भवन्ति; तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति, अस्य सत्त्वस्वभावत्वात् । वर्णान्तरे तु सत्त्वोद्रेकवशेन कदाचिद्भवन्तीति । तदभिप्रायेण स्मृतिपुराणादिषु शमादीनां सर्ववर्णसाधारणधर्मत्वोक्तिः ॥ ४२ ॥

क्षत्रियस्य स्वभावगुणकर्माण्याह—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिर्महत्यामपि विपद्यनवसादः, दाक्ष्यं प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन तत्त-

त्कार्यनिर्वर्तनम्, युद्धे चापलायनमात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं देयेषु मुक्तहस्तत्वम्, ईश्वरभावो लोकनियमनशक्तिश्च क्षात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म सत्त्वोपसर्जनरजोरूपस्वभावगुणजम् ॥ ४३ ॥

वैश्यशूद्रयोः स्वभावगुणकर्माण्याह—

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृषिः सस्योत्पत्त्यर्थं भूविलेखनम्, गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यम्, क्रयविक्रयादिकं वणिजः कर्म वाणिज्यं च वैश्यानां विहितं वैश्यं कर्म तमउपसर्जनरजोरूपस्वभावगुणजम् । द्विजातिशुश्रूषाख्यपरिचर्यारूपं कर्म शूद्रस्यापि रजउपसर्जनतमोरूपस्वभावगुणजम् । अत्र च 'शमो दमः' इत्याद्येतत्पर्यन्तोक्तानि शमादीनि चातुर्वर्ण्यकर्माणि श्रुतिस्मृत्युक्तचातुर्वर्ण्यकर्मान्तराणामप्युपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

एवं वर्णभेदेन कर्माण्युक्त्वा तेषु ब्राह्मणादेः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्मोपादेयं न तु स्वेच्छया वर्णान्तरीयमपि कर्मेत्याह—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वे स्वे स्वस्ववर्णाश्रमविहित एव कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । नरग्रहणेन च देवव्यवच्छेदः । देवानां कर्माधिकाराभावादुपासनामात्रेण ज्ञानयोग्यतेति हि देवताधिकरणे स्थितम् ॥

तदेवं कर्मफलत्यागः संन्यास इत्यत्र कस्य किं कर्मेति प्रश्न उत्तरितः । इदानीं फलत्यागे कीदृशः कर्मानुष्ठानप्रकार इति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

यथा येन प्रकारेण स्वकर्मपरिनिष्ठितः सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां विन्दति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

तमेवाह—

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

यतः परमेश्वरात् भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन च परमेश्वरेण सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत्ततं रज्ज्वेव सर्पधारादिकमधिष्ठानतया व्याप्तम्, तमीश्वरं स्वकर्मणाभ्यर्च्य आराध्य सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां विन्दति मानवः । देवादयस्तूपासनामात्रेणेति भावः । अत्र स्वकर्मणा तमभ्यर्च्येत्यनेन परमेश्वराराधनस्वरूपः कर्मानुष्ठानप्रकार इत्युक्तः । यतः प्रवृत्तिरित्यनेन सर्वकर्मप्रेरकतया सर्वनियामके परमेश्वरे भृत्येनेव राज्ञि तत्सेवारूपस्य तदाज्ञात्मकस्य कर्मणः समर्पणं युक्तमिति दर्शितम् । येन सर्वमिदं ततमित्यनेन सर्वकल्पनाधिष्ठानस्य कर्मार्पणकृतविकाराभावोक्तिः ॥ ४६ ॥

इदानीम् 'स्वे स्वे कर्मणि' 'स्वकर्मणा' इति च विशेषणदर्शितमर्थमाह—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

विगुणः सम्यगननुष्ठितोऽपि स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान् श्रेष्ठः । तस्मात्क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो युद्धमेव कर्तव्यं न तु भिक्षाटनादिरिति भावः । ननु स्वधर्मोऽपि युद्धं बन्धुवधदुष्टत्वान्नानुष्ठेयम्; अत आह— स्वभावनियतमिति । 'शौर्यं तेजो धृतिः' इत्यादि पूर्वोक्तं स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन्बन्धुवधकिल्बिषं न प्राप्नोति । यागाङ्गपशुहिंसाया इव युद्धाङ्गबन्धुहिंसाया अपि विहितत्वान्न दोषतेति द्वितीयाध्याये व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ४७ ॥

हेत्वन्तरेणापि स्वधर्मश्रेयस्त्वं दर्शयति—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । अपि-शब्दात्—दोष एवोक्तरीत्या नास्ति; सत्यपि दोषे न त्यजेदित्येतद्दर्शितम् । अन्यच्च सहजं कर्म सदोषमपीत्यनेन प्रदर्श्यते— स्वभावसिद्धं हि कर्म दुष्टमपि यस्य स्वभावसिद्धं तस्य दोषाय न भवति, यथा विषजातस्य क्रिमेः सहजं विषं न मरणाय भवतीति । यद्येवं स्थितेऽपि स्वधर्मे दोषं मत्वा परधर्ममेव बहुमन्यसे, तदा परधर्मेऽपि दोषस्तुल्य इत्याह— सर्वारम्भा इति । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्वक-

र्माणि दृष्टादृष्टार्थरूपाणि धूमेनाग्निरिव दोषेण केनचिदावृता व्याप्ताः । न हि त्रिगुणात्मके वस्तुन्यदुष्टं किंचिदस्तीति भावः ॥४८॥

इत्थं गौणसंन्यासं निरूप्य 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म' इति प्रागुक्तं तत्फलभूतं विद्वत्संन्यासमाह—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र विजितात्मा गतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

एवं निरूपितेन सात्त्विकत्यागरूपेण गौणसंन्यासेन हेतुना दुरितक्षये सति, गतस्पृहो वीतरागमलः, तत एव हेतोर्विजितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहरणेन वशीकृतान्तःकरणः, ततो हेतोः सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेष्वपि 'अहमेषां ममैते' इत्यासङ्गरहितबुद्धिः सन् परमां श्रेष्ठां नैष्कर्म्यसिद्धिम्, निष्कर्म ब्रह्म, तद्विषयं ज्ञानं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसंन्यासात्मकज्ञाननिष्ठा, तद्रूपां सिद्धिमधिगच्छति साधनपरिपाकेण प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा गतस्पृहो विजितात्मा असक्तबुद्धिः सन्नुपजातब्रह्मविविदिषस्तद्वेदनसाधनवेदान्तविचारहेतुचित्तशुद्धिलाभाद्वैतुष्यसिद्धाववहननस्येव शुद्धिसाधकसर्वकर्मकलापस्य त्यागलक्षणेन विविदिषासंन्यासेन श्रवणादिप्रणाड्या नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छतीति योजनीयम् ॥ ४९ ॥

अथैतस्या नैष्कर्म्यसिद्धेः साधनक्रमं वक्तुं प्रतिजानीते—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

एवमुक्तरीत्या परमेश्वरैकाराधनात्मककर्मानुष्ठानरूपसात्त्विकसंन्यासप्रसूतभगवदनुग्रहजां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साक्षात्करोति । नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः कण्ठचामीकरादिवदप्राप्तत्वभ्रमनिवृत्तिरेव प्राप्तिरिति तादृशभ्रमनिवृत्तिहेतुर्ब्रह्मसाक्षात्कार एवात्र प्राप्नोतिना निर्दिष्टः । तथा तं प्रकारं मे मुखात्समासेन संक्षेपेणैव निबोध जानीहि । ब्रह्म प्राप्नोतीत्येतदेव विवृणोति— निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । या ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा परिसमाप्तिः, ज्ञानानन्तरं ब्रह्मप्राप्त्यर्थमनुष्ठेयसाधनान्तराभावात् । अतस्तादृशीं ज्ञाननिष्ठारूपां ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साधनक्रममाकर्णयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तमेव क्रममाह त्रिभिः—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अत्र बुद्ध्या युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः । विशुद्धया संशयविपर्ययशून्यया 'अहं ब्रह्मास्मि' इति

बुद्धया युक्तः; धृत्या पूर्वोक्तया सात्त्विक्या आत्मानं च मनो नियम्य निश्चलीकृत्य, शब्दादीन्विषयान् ज्ञाननिष्ठार्थशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनानुपयुक्ताननिषिद्धानपि त्यक्त्वा, शरीरस्थितिमात्रार्थेष्वपि तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी जनसंमर्दरहितारण्यगिरिगुहादिस्थितः; चित्तविक्षेपकरहित इति यावत्। लघ्वाशी मितभोजी, निद्रालस्यादिचित्तलयकारिविरहित इति यावत्। यतानि संयतानि वाक्कायमानसानि येन स तथा, यमनियमादिसाधनसंपन्न इत्यर्थः। ध्यानयोगपरः, चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानम्, आत्माकारप्रत्ययेन निर्वृत्तिकतापादनं योगः, तत्परः। नित्यग्रहणेन च मन्त्रजपतीर्थयात्रादिकर्तव्यान्तराभावः प्रदर्शितः। ध्यानयोगाविच्छेदार्थं वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयवैतृष्ण्यरूपं सम्यग्दृढतयोपाश्रितः; अहंकारम् 'अहं ब्रह्मध्यानयोगपरो विरक्तोऽस्मि, को वान्यो मत्समः!' इत्यभिमानम्, बलं तद्वासनाबलम्, दर्पं तन्निमित्तकं मदम्, प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः देहजीवनमात्रेऽपि ममकारशून्यः, अत एवाहंकारममकाराभावात् शान्तः उपरतसर्वकर्मा परमहंसपरिव्राजकः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति। ब्रह्मभूयस्य तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मसाक्षात्कारमात्रपर्यवसायितया साक्षात्कारस्य ताच्छब्द्यं द्रष्टव्यम्॥

अथ केन क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यत्राह—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्॥ ५४॥

ब्रह्मभूतः 'ब्रह्माहमस्मि' इति दृढनिश्चयवान् प्रसन्नात्मा शुद्ध-चित्तः नष्टं न शोचति, न चाप्राप्तं काङ्क्षति । अतो निग्रहानुग्रह-प्राप्त्यभावात्सर्वभूतेषु समः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखदुःखदर्शी, एवं-भूतः परामुत्तमां मद्भक्तिं मयि शुद्धब्रह्मणि ज्ञानरूपां भक्तिं चतुर्थीं लभते । 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति हि प्रागुक्तम् ॥ ५४ ॥

ततश्च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या ज्ञानलक्षणया मामभिजानाति साक्षात्करोति । कीदृशम्? यावानहमुपाधिकृतविस्तारभेदः, यश्चाहमस्मि निरस्तसमस्तोपाधिभेदः सत्यज्ञानानन्दघनः, तं मां जानाति । ततस्तेन भक्ति-लक्षणज्ञानेन मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते प्रविशति; मद्रूपो भवतीत्यर्थः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'स एव तदभवत्' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म-भूतोऽधिगच्छति' 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्यादि-प्रमाणशतमिहानुसंधेयम् । 'ज्ञात्वा विशते' इत्यनेनैव प्रवेशस्य ज्ञानानन्तर्ये सिद्धेऽपि पुनः 'तदनन्तरम्' इत्युक्त्या कर्मफलस्य स्वर्गादेरिव ज्ञानफलस्य मुक्तेः साधानोत्तरविलम्बो नास्तीति दर्शितम् । यद्वा न विद्यतेऽन्तरम् भेदोऽस्येत्यनन्तरम्, तदिति ब्रह्म; अद्वितीयब्रह्मरूपं मां ज्ञात्वा विशतीत्यर्थः । यत्त्वत्र रामानुजेन व्याख्यातम्— 'मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो

मां प्रविशति । मद्विभूतिगुणदर्शनोत्तरकालभाविन्यानवधिकातिशय-भक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेव, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इति तस्या एव प्रवेशहेतुत्वश्रवणात्' इति ; तत्र वक्तव्यम्— किमियं भक्तिर्ज्ञानरूपा किं वा ज्ञानहेतुरर्थान्तरम् ? आद्ये, इष्टापत्तिः । अन्त्ये तु परमात्मप्रवेश-हेतुत्वेनाभिमताया भक्तेः 'भक्त्या मामभिजानाति' इति ज्ञानहेतु-त्वेन पूर्वार्धोक्तभक्त्यभिन्नत्वे तस्यास्तत्त्वदर्शनोत्तरकालभावित्वमनुप-पन्नम् । तद्भिन्नत्वे तु तत इति पूर्वोक्तभक्तिपरामर्शकसर्वनामशब्दानु-पपत्तिः । किं च प्रेमरूपा क्रिया भक्तिर्ज्ञानस्यैव साधनं ज्ञानमेव तु मुक्तिं प्रति साधनमिति गीताचार्यस्य भगवतो मतम्, यदाहुः स्वय-मेव—'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इति । अतो भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमयुक्तम् । पराक्रान्तं च पूर्वाचार्यैर्मुक्तेर्ज्ञानैक-साध्यत्वव्यवस्थापने । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इति तु ज्ञानद्वा-रकमेव मुक्तिहेतुत्वं भक्तेः प्रतिपादयति, 'ददामि बुद्धियोगम्' इति प्रागुक्तवचनैकार्थ्यात् 'ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' इति वाक्यशेषे प्रवेशरूपमुक्तिहेतोः, साक्षात्कारत्वोक्तेश्चेति दिक् ॥

अथेदानीं फलत्यागपूर्वकभगवदेकाराधनरूपकर्मानुष्ठानलक्षणसा-त्त्विकत्यागात्मकसंन्यासस्तत्त्वज्ञानहेतुरित्यमुमध्यायार्थमुपसंहर्तुं प्रशं-मति—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

न केवलं नित्यनैमित्तिकान्येव, अपि तु सर्वाणि कर्माणि काम्यान्यपि सदा मद्व्यपाश्रयः अहमेव व्यपाश्रय आश्रयणीयो न तु स्वर्गादि फलं यस्य स तथोक्तः सन् कुर्वाणो मत्प्रसादाच्चित्तशुद्धिज्ञानरूपात् शाश्वतं नित्यं पदमवाप्नोति । तत्किं वैकुण्ठकैलासादिपरिच्छिन्नस्थानविशेषरूपम्? नेत्याह— अव्ययं त्रिविधपरिच्छेदरहितम्, अखण्डानन्दात्मकं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येतादृशं सात्त्विकसंन्यासं कुर्वित्युपदिशन्नध्यायार्थमुपसंहरति—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

बुद्धियोगम् 'बुद्धियोगे त्विमां शृणु' इति प्रागुपदिष्टया बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य मत्परो मदेकपुरुषार्थः, फलाभिसंधिशून्य इति यावत् । सर्वकर्माणि चेतसा विवेकेन 'यत्करोषि यदश्नासि' 'स कर्मणा तमभ्यर्च्य' इत्यादिनोक्तेन मयि संन्यस्य समर्प्य सततं मच्चित्तो भव । सर्वदानुष्ठीयमानकर्मणां मय्यर्पणे हि सततं मच्चित्ततैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ततो यद्भविष्यति तच्छृणु—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥

मच्चित्तस्त्वं सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि दुःखानि मत्प्रसादात्स्व-व्यापारमन्तरेणैवानायासात्तरिष्यसि। अथ त्वमहंकारात् 'अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामि, न तु परोक्तं करिष्यामि' इत्यभिमानान्मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्क्ष्यसि सर्वपुरुषार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि। न हि कश्चिन्मदन्यः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययो-र्ज्ञाता प्रशासिता वास्तीति भावः ॥ ५८ ॥

किं च कृतेऽप्यहंकारे मदुक्तं युद्धकर्तव्यत्वमतिवर्तितुं न शक्नो-षीत्याह—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

यमित्यर्थे यदित्यव्ययम्। अहंकारपदेन वा समस्तम्। यमहंका-रमुक्तरूपमाश्रित्य मन्नियोगमगणयन्न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते तव व्यवसायोऽहंकारो मिथ्या अर्थक्रियाकारी न भवति। यतस्त्वा-महंकारिणं मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नं प्रकृतिः क्षत्रजातीयरजोगुणस्वभावो नियोक्ष्यति युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

नन्वनिच्छन्तं मां कथं प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्याशङ्क्य प्रकृतिप्राबल्य-वर्णनेन निराकरोति—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

हे कौन्तेय, यदिदानीं मोहादुक्ताहंकाररूपात्कर्तुं नेच्छसि, तद्यु-द्धमवशोऽनिच्छन्नपि त्वं क्षत्रियस्वभावजेन स्वकीयेन शौर्यादिकर्मणा नितरां बद्धः सन्नत एव परैर्धर्षणमसहमानः करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

न चैवं कर्मप्राधान्यबुद्धया ममानीश्वरत्वमाशङ्कितव्यम्, अ-खिलस्यापि कर्मकलापस्य मन्नियम्यत्वादित्याह—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

अत्र यन्त्रारूढानीत्यनन्तरमिवशब्दो द्रष्टव्य इति भाष्यम् । तथा चायमर्थः— यथा हि सूत्रसंचारादियन्त्रारूढानि दारुपुरुषादीनि लोके सूत्रधारो मायया च्छद्मना भ्रामयति नानाकर्माणि कारयति, तथेश्वरः शरीराख्ययन्त्रारूढानि सर्वभूतानि प्राणिनो मायया नाना-कर्मभिर्भ्रामयंस्तिष्ठति । ननु विषमो दृष्टान्तः, दार्वादिप्रतिमानामचे-तनत्वेन सूत्रधारायत्तचेष्टत्वेऽपि प्राणिनां चेतनत्वेन स्वस्वबुद्धयधीन-चेष्टतयेश्वरायत्तत्वाप्राप्तेः ; अत आह— सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीति । बुद्धिरपि हि चेतनानामीश्वरायत्ता । श्रूयते हि— 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानम-न्तरो यमयति' इति । उक्तं चात्रापि— 'सर्वस्य चाहं हृदि संनि-विष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादि । अतः सर्वभूतहृदयाधिष्ठातृत्वेन सर्वान्तर्यामिनः परमेश्वरादेव चेत-नानां बुद्धिकर्मादिकमित्यखण्डितमीश्वरत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

यस्मादेवं तस्मात्स्वातन्त्र्याहंकारं परित्यज्य,

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

सर्वभावेन सर्वात्मना, त्रिकरण्येति यावत् । तमेवेश्वरं शरणं गच्छ, नान्यत्तव शरणमस्ति । तस्यैव चेश्वरस्य प्रसादाज्ज्ञानरूपा-त्परां शान्तिं सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपां शाश्वतं नित्यं स्थानमद्विती-यानन्दरूपेणावस्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

अथेदानीं कृत्स्नगीताशास्त्रार्थमुपसंहरति—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इति अनेन प्रकारेण 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्याद्येतदन्तेन संपूर्णगीताशास्त्रेण गुह्याद्गुह्यतरम् । यद्यपि 'इदं तु ते गुह्यतमम्' इति ज्ञानं गुह्यतमत्वेन प्रागुक्तम्, तथापि कर्मभक्तियोगादीन्सर्वान-न्यत्र गुह्यशब्दार्थत्वेन विवक्षित्वा तदतिशयितत्वेन गुह्यतरमित्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं मया सर्वज्ञेन परमात्मेन ते तुभ्यं भक्तिसख्यादि-भिरतिप्रियाय आख्यातम् । त्वं च एतद्गीताशास्त्रमशेषेण कार्त्स्न्येन विमृश्य सम्यगालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु ; कृत्स्नगीताविमर्शे सति निवृत्तमोहस्य तव स्वकर्तव्यावधारणं तदिच्छा च भवति, तथैव कुरु । एतदुक्तं भवति— मदुपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्का-

रपर्यन्तत्वाय तव तत्प्रतिबन्धकपापक्षयकारणत्वेन स्ववर्णाश्रमधर्माणामीश्वरैकाराधनतयानुष्ठेयत्वमेवाद्यन्तशास्त्रपर्यालोचनया प्राप्नोति, तदेव कुरुष्वेति ॥ ६३ ॥

एवं कृत्स्नगीतार्थभूतं ज्ञानमर्जुनस्य तदप्रतिबद्धापरोक्षत्वाय कर्तव्यं चोक्तम् । इदानीं ज्ञानसाधनेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम्—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

अत्र 'सर्वगुह्यतममित्यनेन गुह्यात्कर्मयोगात्तत्फलतया गुह्यतराज्ज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं गुह्यतमम् 'मन्मना भव मद्भक्तः' इत्युपदेक्ष्यमाणं भजनम्' इति मधुसूदनसरस्वतीभिर्व्याख्यातम् । तदसत्, ज्ञानसाधनस्य भक्तेर्ज्ञानादतिशयासिद्धेः 'ततो वक्ष्यामि ते हितम्' इत्यत्र 'हितं ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तद्धि सर्वहितानां हिततमम्' इति भाष्य एव व्याख्यातत्वेन तद्विरोधाच्च । न हि श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यातिलङ्घन भवतामभिमतम् । अतो भाष्याभिमतो युक्त एव भक्तियोगो गुह्यतमः । अत एव 'मन्मना भव मद्भक्तः' इति स्वस्मिन्नेव मनः स्वस्मिन्नेव च भक्तिर्भगवतोपदिश्येते । भाष्यकारैरपि 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इति श्लोके वसुरुद्रादित्यादिदेवतान्तरभक्तेभ्यो भगवद्भक्तस्योत्कर्षं प्रतिपादयद्भिरयमेवात्रार्थोऽभिप्रेतः । एवं च सर्वगुह्यतमम् अत एव

परमं श्रेष्ठं मे वचः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु। एतच्च न भयान्नार्थकारणाद्वा वदामि; किं तु दृढमत्यन्तं मे त्वमिष्टः प्रिय इति यतः, ततस्ते हितं मुख्यं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ॥

तदेवाह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

अत्र मामेवैष्यसीति फलवाक्ये एवकारदर्शनान्मन्मना इत्यादिसाधनवाक्येष्वप्यवधारणगर्भत्वं ज्ञायते। 'देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' इति हि प्रागुक्तम्। तथा मन्मना मद्भक्त इति प्रतिपर्यायं मच्छब्दप्रयोगोऽप्यवधारणगर्भत्वं ज्ञापयति। एवं च मदेकमना मदेकभक्तो मदेकयाजी मदेकनमस्कारी भवेत्यर्थो भवति। तत्र च मय्येव मनोभजनयजननमस्कारान्कुर्वित्यनुक्त्वा मन्मना मद्भक्त इति मनोभक्त्यादीनां पृथङ्निर्देशात्तेषां भगवत्प्राप्तिं प्रति परस्परनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रसाधनत्वं दर्शितम्। अत एव कंसशिशुपालादीनां द्वेषेण निरन्तरभगवच्चिन्तकानां भक्तियजनादीन्विनापि भगवदेकमनस्कत्वमात्रमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमासीत्। एवं स्थिते श्लोकस्यायमर्थः— मन्मनाः मय्येव मनो यस्य स मन्मनाः निरन्तरं मदेकचिन्तनपरो भव। यदि मनसो दुर्निग्रहत्वादेतत्कर्तुं न शक्नोषि, तदा मद्भक्तो भव, इतस्ततो मनो व्यापारयन्नपि मय्येवाखण्डप्रेमरूपां भक्तिं कुरु। यदि च पुत्रदारैकासक्त-

स्वभावतया मयि प्रेम कर्तुं न शक्नोषि, तदा मद्याजी भव, मामेव यष्टुं पूजयितुं शीलं यस्य स तथोक्तो भव, अन्तः पुत्रदारादिप्रेमभरितोऽपि सदा मत्पूजाख्यं केवलबहिष्कर्म वा कुरु । अथ पत्रपुष्पादिपूजोपकरणसंपादनालस्यादिदमप्यशक्यं मन्यसे, तदा मां नमस्कुरु मनोवाक्कायकर्मभिः प्रह्वीभव । एवं वर्तमानो मदनुग्रहलब्धतत्त्वज्ञानो मामेव 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तमेष्यसि । एतच्च नार्थवादः किं तु सत्यं यथार्थमेव, यतोऽस्मिन्नर्थे ते तव प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । ते इत्यनेनोक्तमर्थं विशदयति— प्रियोऽसि मे; प्रियस्य प्रतारणा न क्वचिदस्तीति भावः ॥ ६५ ॥

अथ शास्त्रं समापयन्कृत्स्नगीतार्थसारमर्जुनस्य बुद्धिसौकर्याय संगृह्योपदिशति—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

अत्रायमस्य भगवत्पादभाष्योक्तार्थः— सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः । धर्मशब्देनाधर्मोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् । 'नाविरतो दुश्चरितात्' 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च । एवं च सर्वकर्माणि संन्यस्य मामीश्वरमहमेवेत्येकं शरणं व्रज, न मत्तोन्यदस्तीत्यवधारय । अहं च त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मरूपबन्धेभ्यो मोक्षयिष्यामि; ततः संसारान्मा शुच इति । एवं च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमद्वितीय-

ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानमखिलशोकनिवर्तकमिति गीतार्थसारः संगृहीतो भवति । 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्, नानुशोचन्ति पण्डिताः' इत्युपक्रम्य तथैवोपसंहारादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यमपि दर्शितं भवति। एवं स्थिते, यदत्र मधुसूदनसरस्वतीभिर्दूषितम्— 'धर्मपदं कर्ममात्रोपलक्षणमित्ययुक्तम् । न ह्यत्र सर्वकर्मसंन्यासो विधीयते, संन्यासशास्त्रेणैव तस्य प्राप्तत्वात् । न चेदमपि संन्यासशास्त्रम्, 'मामेकं शरणं व्रज' इति भगवदेकशरणताया विधित्सितत्वात् । सर्वेषामपि शास्त्राणामीश्वरशरणतैव परमं रहस्यमिति तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता क्रियते, तामन्तरेण संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायित्वात् । अर्जुनं च क्षत्त्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रति ज्ञानोपदेशायोगात् । तथा च श्लोकस्यायमर्थः— सर्वानपि धर्मान्परित्यज्यानादृत्य मामेकमद्वितीयं सर्वधर्माधिष्ठातारं तत्फलदातारं च शरणं व्रज । एवं सर्वधर्मानादरेण मदेकशरणं त्वामहं सर्वधर्मकार्यकारित्वात्तत्स्थानीयः सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तकेभ्यो मोक्षयिष्यामि । अतो मा शुचः बन्धुवधादिप्रत्यवायात्कथं निस्तारः स्यादिति शोकं मा कार्षीरिति' इति ; अत्र ब्रूमः— केयं भगवदेकशरणता ? किं भगवानेवाहमिति ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानरूपा, किं वा भगवानेव शरणमिति तदेकाश्रयणरूपा ? नाद्यः; नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वादिति भाष्योक्तार्थस्यैव जातत्वेन 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य सर्वकर्मसंन्यासपरत्वस्यैव प्राप्त्या तन्निषेधायोगात् । नान्त्यः ; 'मन्मना भव मद्भक्तः' इति पूर्वश्लोक एवैतादृश्या भगवदेकशरणतायाः प्रतिपादितत्वेन पुनरप्यत्र तत्प्रतिपादनायोगात् । उक्तं हि

भाष्ये— "'मन्मना भव' इति श्लोके भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः' इति । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति श्लोकेऽप्युक्तम् 'सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमं रहस्यमुपसंहृत्य अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह— सर्वधर्मान्परित्यज्येति' । एवं च 'मन्मना भव' इति श्लोके भगवदेकशरणतारूपं मुख्यं ज्ञानसाधनमुक्तम् । 'सर्वधर्मान्' इति श्लोके तु तत्फलमखिलगीताप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्यत इत्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यानुमोदितं भाष्यकृद्व्याख्यानमेव श्लिष्टमिति स्पष्टे सति कोऽयमस्थाने व्याख्यानाग्रहः ? किं च सर्वशास्त्राणामीश्वरशरणतैव परं रहस्यमिति तत्रैव शास्त्रसमाप्तिर्भगवता क्रियत इति वदद्भिस्तत्परमेवेदं गीताशास्त्रमिति किमङ्गीकृतम् ? अङ्गीकृतमेवेति चेत्, शान्तं पापम्; किमपराद्धं तर्हि भक्तिशास्त्रमेव गीतेति वदता रामानुजेन ? किमिति श्रीधरीयं भक्तिप्रधानं भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्याननुगुणस्थले श्रीधरीयं त्यज्यते ? किमिति वा 'सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह— 'इति ते ज्ञानमाख्यातमिति'' इति भवद्व्याख्यानमेव भवद्भिर्नानुसंधीयते येन स्वव्याघातकमेवेत्थं व्याख्यायते ? उपपादितं च ज्ञानपरत्वं गीताया निपुणतरम् । अपि च शब्दार्थस्वारस्यं वा किमिह भवद्भिर्दृष्टं येन भाष्यविरुद्धमित्थमुच्यते ? न हि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्यताननादृत्येति मुख्यार्थः, परित्यागानादरयोरपर्यायत्वात्, धर्मपरित्यागस्य तदादरत्यागरूपत्वे चाशब्दार्थज्ञानापातात्, 'मामेकं शरणं व्रज' इत्यनेनैव धर्मानादरसिद्ध्या 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न च 'यज्ञायज्ञीये साम्नी, ऐरं

कृत्वोद्वियम्' इत्यत्र 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' इतिवत्तत्कार्यतालाभाय 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति निषेधानुवादः सार्थकः; एवं च गिरापदकार्यकारित्वमिरापदस्येव सर्वधर्मकार्यकारित्वं ममैवेति मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः फलतीति वाच्यम्; 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यनेनैव सर्वधर्मकार्यकारित्वस्यापि भगवति लब्धत्वेन दृष्टान्तवैधर्म्यात्। न च भाष्यकारव्याख्यानेऽपि 'शरणं व्रज' इति भेदगर्भतोक्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्; 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा। भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः' इति भवद्भिरेवोच्यमानत्वेन स्वव्याघातात्, एकपदेन भेदगर्भशरणागतिव्यावृत्त्यवगमेन भाष्यार्थ एव स्वारस्याच्च। न च मुख्यान्यकेवलार्थकत्वमेकशब्दस्यात्रेति द्वैतिव्याख्यानं युक्तम्, 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यनेनैव तल्लाभात्। यत्तूक्तं भगवदेकशरणतां विना संन्यासोऽपि न स्वफलापर्यवसायीति सैवात्र विधेया अर्जुनं क्षत्रियं संन्यासानधिकारणं प्रति तत्पूर्वकज्ञानोपदेशायोगश्चेति; तत्राद्यमसत्, 'मन्मना भव' इति पूर्वश्लोक एव भगवच्छरणताया विहितत्वेनात्र सर्वकर्मसंन्यासविधानस्येव तद्विधानस्यास्य सिद्धेः। द्वितीयं त्वशुद्धम्; संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वे ज्ञानाङ्गत्वे वा अर्जुनस्य संन्यासानधिकारिणस्तत्त्वज्ञानोपदेशायोग्यतया तं प्रति तदुपदेशरूपस्य गीताशास्त्रस्यैवासंगतिप्रसङ्गात्। यद्युच्येत ब्राह्मणस्येव क्षत्त्रियवैश्ययोरपि संन्यासेऽधिकारोऽस्ति, ∵ जाबालोपनिषदि 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इत्यविशेषेण संन्यासविधानात्, 'ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्' इत्यादि-

स्मृतेश्च, इतिहासपुराणादिषु राज्ञामपि बहुशः संन्यासप्रतिपादनाच्च 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इति संन्यासविधिगतब्राह्मणग्रहणस्य 'ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम्' इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थत्वात्, अतोऽर्जुनस्यापि संन्यासाधिकारोऽस्तीति न विरोध इति; तदत्रापि तुल्यमिति यत्किंचिदेतत् । गीताशास्त्रवदावदो यदुपतिर्गीतः स नारायणः श्रीमान्भाष्यकृदप्यमुष्य विदितः श्रीशंकरः शंकरः । अद्वैतं हृदयं तयोरिति विदन्त्याचार्यनिर्धारितानर्थानन्यथयन्त्यथापि सुधियोऽप्याहो विमोहोदयः ॥ ६६ ॥

एवं शास्त्रं परिसमाप्य संप्रति शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

इदं गीताशास्त्रं ते तव, मयोपदिष्टमिति शेषः । एतच्चातपस्काय असंयतेन्द्रियाय न वाच्यम् । यद्वा इदं शास्त्रमतपस्काय ते न वाच्यम्, अतपस्कं प्रति त्वया न वाच्यमित्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । तथा अभक्ताय मद्भक्तिरहिताय च कदाचिदपि न वाच्यम् । एवमशुश्रूषवे शुश्रूषां परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यम् । यश्च मां परमभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषारोपणेन परमेश्वरत्वमसहमानो द्वेष्टि, तस्मा अपि न वाच्यम् । अत्र चैकैकविशेषणाभावेऽप्युपदेशायोग्यत्वप्रदर्शनाय चत्वारो नकाराः । नाभक्ताय कदाचनेत्यनेन च अतपस्काशुश्रूषुभ्यामप्यभक्तस्यावश्यपरिहरणीयतोक्ता । तेन भक्तेर्मु-

ख्यमुपदेशाधिकारिविशेषणत्वं प्रदर्शितम् । अत एव 'मद्भक्तेष्वभि-धास्यति' इत्युत्तरश्लोके भक्तिमात्रेण पात्रता द्योत्यते । अतपस्कार्दा-श्चतुर्थ्या निर्दिश्य 'न च मां योऽभ्यसूयति' इत्यसूयाविष्टस्यासमान-विभक्तिनिर्देशस्तस्यातिपापिष्ठतया दूरपरिहरणीयत्वप्रदर्शनार्थः ॥

एवमुपदेशविधिमुक्त्वा तेन विधिनोपदेष्टुः फलमाह—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

परमं गुह्यमतिरहस्यमिदं शास्त्रं सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हं यो मद्भ-क्तेष्वभिधास्यति अभितो ग्रन्थतश्चार्थतश्च स्थापयिष्यति, तेन प्रका-रेण भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोर्भजनमेवेदं मया क्रियत इति निश्चित्येत्यर्थः । स उपदेष्टा मामेवैष्यति मुच्यते, अत्र च नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

किं च,

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

तस्मान्मद्भक्तेषु शास्त्रोपदेष्टुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चि-दपि मे प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रीतिकर्ता नासीन्नास्ति न च भवि-ष्यति । तथा तस्मादन्यो मे मम प्रियतरश्च भुवि नासीन्नास्ति न भविष्यति । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य भुवि मनुष्येष्वित्युक्तम् ।

दिवि देवेषु च नास्त्येव तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । एवं च कालत्रयवर्ति-निखिलभक्तजनातिशयप्रियाय तस्मै भक्तमात्रसाधारणं मत्प्राप्तिरूपं मोक्षं दिशन्नहं तदीयनिरतिशयस्त्वानुगुणं फलं दातुमपश्यन्नधमर्ण एव तस्य भवामीति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ६९ ॥

एवं संप्रदायकर्तुरध्यापकस्य फलमुक्त्वाध्येतुः फलमाह—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

धर्म्यं मुक्तिहेतुपरमधर्मरूपाज्ज्ञानादनपेतम् आवयोः संवादरूप-मिमं ग्रन्थं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति, तेन पुंसा अहं ज्ञानय-ज्ञेन 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति सर्वयज्ञश्रेष्ठतया प्रागुक्तेन ज्ञानरूपेण यज्ञेन इष्टः पूजितः स्यां भवेयम् इति मे मतिर्मम नि-श्चयः । यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव जपति, तथापि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति । अतो जपमात्रादपि ज्ञान-यज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा । अर्थानुसंधानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यमिति फलविधिरेवायं नार्थ-वादः । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इति हि प्रा-गुक्तम् ॥ ७० ॥

'प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

यो नरः कश्चिदपि अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावाञ्श्रद्धायुक्तः, तथा किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यबद्धं वा जपतीति दोषदृष्ट्यासूयया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थम्, अपिशब्दात्किमुतार्थज्ञानवान्, सोऽपि केवलाक्षरमात्रश्रोतापि मुक्तः पापैः शुभान्प्रशस्तान्पुण्यकर्मणोऽश्वमेधकृतान्प्राप्नुयात्; ज्ञानवतस्तु किं वाच्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

'शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा कारुणिकेन प्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोऽपि पुनरुपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रेण व्यासङ्गरहितेन चेतसा हे पार्थ, त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितम्? कच्चित्किमज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः संमोहो विपर्ययोऽज्ञाननाशात्प्रनष्टः प्रकर्षेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव हे धनंजय । यदि स्यात्पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

'एवं पृष्टः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपेक्षतामात्मनः

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्ट उच्छिन्नो मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययः । तन्नाशकमाह— स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मया, यस्मात्त्वदुपदेशादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानाक्रान्ततया प्राप्तम् अतः सर्वप्रतिबन्धशून्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अच्युत, आत्मत्वेन निश्चितत्वात् । वियोगायोग्यस्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति श्रुत्यर्थमनुभवन्नाह— स्थितोऽस्मि गतसंदेहः निवृत्तसंदेहः स्थितोऽस्मि युद्धकर्तव्यतारूपे त्वच्छासने ; यावज्जीवं च करिष्ये वचनं तव भगवतः परमगुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यकथनेन भगवन्तमर्जुनः परितोषयामास । अनेन गीताशास्त्राध्यायिनो भगवत्प्रसादादवश्यं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतम् 'तद्धास्य विजज्ञौ' इतिवत् ॥ ७३ ॥

'समाप्तः शास्त्रार्थः ; कथासंबन्धमिदानीमनुसंदधानः

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

अद्भुतं चेतसो विस्मयाख्यविकारकरं लोकेष्वसंभाव्यमानत्वात् , रोमहर्षणं शरीरस्य रोमाञ्चाख्यविकारकरम् । तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य दर्शितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

'व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह–

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥

व्यासदत्तदिव्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपाद्व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं योगं योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात्कृष्णात्स्वयं स्वेन पारमेश्वरेण रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनन्दति । अत्र 'इमम्' इति पुंलिङ्गपाठो भाष्यकारैर्व्याख्यातः । 'एतत्' इति नपुंसकलिङ्गपाठस्यैव योगशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

'पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किं तु संस्मृत्य संस्मृत्य । संभ्रमे द्विरुक्तिः । मुहुर्मुहुः वारं वारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति वा ॥ ७६ ॥

'यद्विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान्दर्शयामास, तदिदानीमनुसंदधान आह—

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥

तदिति विश्वरूपम् । हे राजन्मम महान्विस्मयः । अत एव हृष्यामि चाहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

'एवं च सति स्वपुत्रे विजयादिसंभावनां परित्यजेत्याह—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

यत्र यस्मिन्युधिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान्कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तिष्ठति नारायणः, यत्र पार्थो धनुर्धरः यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नरः, तत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन्युधिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः विजयः शत्रुपराजयनिमित्त उत्कर्षः भूतिरुत्तरोत्तरं राज्यलक्ष्म्या विवृद्धिः ध्रुवा अवश्यंभाविनीति सर्वत्रान्वयः । नीतिर्नयः । एवं मम मतिर्निश्चयः । तस्माद्वृथा पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुगृहीतैर्लक्ष्मीविजयादिभागिभः पाण्डवैः सह संधिरेव विधीयतामित्यभिप्रायः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्या-
प्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥

